

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ (EFNIL)

Ο ΓΛΩΣΣΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Επιστημονική επιμέλεια

Γεώργιος Κ. Γιαννάκης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2015

Οι μελέτες του παρόντος τόμου από διεθνώς καταξιωμένους ειδικούς στην αρχαία ελληνική διαλεκτολογία εντάσσονται στην προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο γλωσσικός και διαλεκτικός χάρτης της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας κατά την αρχαιότητα. Τα κείμενα καλύπτουν τέσσερις επιμέρους γεωγραφικές ή γλωσσογεωγραφικές θεματικές: τη βορειοδυτική Ελλάδα με τις χρηστήριες επιγραφές της Δωδώνης, την περιοχή της Μακεδονίας και την αρχαία μακεδονική ως διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής καθώς και νεότερα ευρήματα από την περιοχή της Μεθώνης Πιερίας, τη γεωγραφική περιοχή της Θεσσαλίας ως κεντρικού πόλου για τη θεσσαλική διάλεκτο, και τον ευρύτερο χώρο του βόρειου Αιγαίου και των παρακείμενων περιοχών στην ευρωπαϊκή και τη μικρασιατική ακτή· στο Παράρτημα παρατίθεται μια μελέτη για την ονοματολογία της ελληνικής γλώσσας.

Το ερώτημα στο οποίο επιχειρείται να δοθεί μια απάντηση στη συλλογή των μελετών σε αυτό τον τόμο είναι διττό: πώς ορίζεται και καθορίζεται η διαχωριστική γραμμή που τέμνει τον ελλαδικό χώρο σε νότιο και βόρειο τομέα και πώς κατανέμονται οι διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής σε αυτό τον χώρο; Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύονται μια σειρά από άλλα συναφή ερωτήματα που αφορούν την κατανομή και ταξινόμηση των διαλέκτων, τις μεταξύ τους σχέσεις, την ύπαρξη ενός ή περισσοτέρων διαλεκτικών συνεχών, τα πλεονεκτήματα μιας συνδυαστικής προσέγγισης παραδοσιακών με σύγχρονες θεωρητικές πρακτικές στη διαλεκτολογική έρευνα· επιπλέον, ποιες ήταν οι σχέσεις των ελληνικών διαλέκτων της εν λόγω περιοχής με άλλες μη ελληνικές γλώσσες ή διαλέκτους εκτός ή εντός ελλαδικού χώρου; Υπάρχουν υποστρωματικά γλωσσικά (ή διαλεκτικά) υπολείμματα στον γλωσσικό/διαλεκτικό χάρτη της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας στην αρχαιότητα; Τί εικόνα μας δίνουν το επιγραφικό υλικό ή/και οι ιστορικές και φιλολογικές μαρτυρίες για όλα αυτά τα ερωτήματα;

Ο ΓΛΩΣΣΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ISBN-13: 978-960-7779-71-7

Ο ΓΛΩΣΣΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Ο ΓΛΩΣΣΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Γεώργιος Κ. Γιαννάκης
Καθηγητής Γλωσσολογίας στο Α.Π.Θ.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2015

Ο παρών τόμος εκδόθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Διάλεκτοι της Αρχαίας Ελληνικής με κομβική σημασία για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμικής παράδοσης – Έργο τεκμηρίωσης για την ενίσχυση των προγραμμάτων σπουδών των Τμημάτων Φιλολογίας των ΑΕΙ», η οποία υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007-2013)

ISBN: 978-960-7779-71-7

Φιλολογική επιμέλεια: Μαρία Αραποπούλου

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
Καραμαούνα 1, Πλατεία Σκρα
551 32 Καλαμαριά Θεσσαλονίκης
Τηλ.: 2313 331500, Φαξ: 2313 331502
Ηλεκτρονικό Ταχυδρομείο: centre@komvos.edu.gr
Ιστοσελίδα: http://www.greeklanguage.gr

Ministry of Culture, Education and Religious Affairs
Centre for the Greek Language
1, Karamaouna –Skra sq.
551 32 Kalamaria, Thessaloniki
Tel.: +30 2313 331502, fax: +30 2313 331502
http://www.greeklanguage.gr
email: centre@komvos.edu.gr

Περιεχόμενα

Γεώργιος Κ. Γιαννάκης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Προλογικό σημείωμα του επιμελητή: Ο γλωσσικός χάρτης της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας κατά την αρχαιότητα

Το ερώτημα στο οποίο επιχειρείται να δοθεί μια απάντηση στη συλλογή των μελετών σε αυτό τον τόμο είναι διττό. Από τη μια μεριά, να δικαιολογήσει τον τίτλο της συλλογής: πώς ακριβώς ορίζεται και καθορίζεται η διαχωριστική γραμμή που τέμνει τον ελλαδικό χώρο σε νότιο και βόρειο τομέα και πώς ή γιατί συμπεριλαμβάνεται η μεσαία περιοχή, η κεντρική Ελλάδα, στην εξέταση με τις «βόρειες» διαλέκτους; Κατά δεύτερον, να δει πώς διατέμνονται οι διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής σε αυτό τον χώρο. Εδώ γεννιούνται μια σειρά από άλλα συναφή αλλά σοβαρά ερωτήματα που αφορούν την κατανομή και ταξινόμηση των διαλέκτων, τις μεταξύ τους σχέσεις, την πιθανότητα να έχουμε ένα διαλεκτικό συνεχές ή περισσότερα διαλεκτικά συνεχή και, εάν ισχύει το τελευταίο, πώς καθορίζονται αυτά τα διαλεκτικά συνεχή. Επιπλέον, είναι η «παραδοσιακή» διαλεκτολογία ικανή να απαντήσει όλα αυτά τα ερωτήματα (και πολλά άλλα που ενδεχομένως προκαλούνται στην πορεία) ή απαιτούνται νέες τεχνικές και προσεγγίσεις; Σε ποιο βαθμό είναι η κοινωνιογλωσσική παράμετρος εφικτή ή/και επιβεβλημένη σε μια τέτοια συζήτηση; Ποιες ήταν οι σχέσεις των ελληνικών διαλέκτων του εν λόγω χώρου με άλλες μη ελληνικές γλώσσες ή διαλέκτους εκτός ή εντός ελλαδικού χώρου; Σε ποιο βαθμό είναι εφικτό να μιλήσει κανείς για υποστρωματικά γλωσσικά (ή διαλεκτικά) υπολείμματα, συνεπώς για υπόστρωμα στον γλωσσικό/διαλεκτικό χάρτη της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας στην αρχαιότητα; Τί μας λέει –αν μας λέει κάτι– το επιγραφικό υλικό ή/και οι ιστορικές και φιλολογικές μαρτυρίες για όλα αυτά τα ερωτήματα; Αυτά είναι μόνο ορισμένα από τα ερωτήματα τα οποία τέθηκαν στην πρόσκληση για δύο επιστημονικές συναντήσεις που πραγματοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη (12–13 Οκτωβρίου 2012 και 10–13 Μαΐου 2015) και που αποτέλεσαν πλαίσιο μέρος του οποίου είναι και οι μελέτες αυτού του τόμου.

Η συνάντηση του 2012 επικεντρώθηκε στις διαλέκτους της βορειοδυτικής (ΒΔ) ελληνικής, θέτοντας στο επίκεντρο την αρχαία μακεδονική με τρεις ανακοινώσεις (πρβ. και Γιαννάκης 2012). Η συνάντηση του 2015 διεύρυνε το γεωγραφικό πλαίσιο περιλαμβάνοντας τον διαλεκτικό χάρτη της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας. Κατά πρώτον, η επιλογή της περιοχής έρευνας έγινε με γεωγραφικά κριτήρια: προκειμένου να διαχειριστούμε τεράστιο όγκο και μεγάλη ποικιλία υλικού, οριοθετήθηκε η περιοχή ως οδηγός πλοήγησης και για το ερευνώμενο αντικείμενο, ενδεχομένως με κάποια δόση αυθαιρεσίας, πρέπει να ομολογήσουμε. Έπειτα, η επιλογή έχει και γλωσσικά κριτήρια: όποια (παραδοσιακή ή μη) ταξινόμηση των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής και αν επιλέξουμε, η γλωσσογεωγραφική κατανομή είναι θεμελιώδης. Αντί να ακολουθηθεί ο συνήθης οριζόντιος άξονας διάκρισης σε ανατολικές–κεντρικές–δυτικές διαλέκτους (με βάση τη γνωστή μέθοδο των ισογλώσσων), προβήκαμε σε μια τομή στον κάθετο άξονα βορράς–νότος, δίνοντας βαρύτητα στην ανάγνωση του γλωσσικού χάρτη του βόρειου χώρου ανεξάρτητα από αυστηρώς διαλεκτικά χαρακτηριστικά, με εξαίρεση τις δωρικές διαλέκτους για τις οποίες γίνεται μια συνολική αποτίμηση. Έτσι, συζητείται η ιωνική διάλεκτος του βόρειου Αιγαίου και των παρακείμενων περιοχών ή της Μαύρης Θάλασσας, καθώς και επιγραφικά δεδομένα από τη Μεθώνη Πιερίας όπου το γλωσσικό υλικό (παρ' ότι πενιχρό) δείχνει προς μια ανάμεικτη διαλεκτική εικόνα, αν και με κυρίαρχη την ιωνική· παρομοίως και με τις πρόσφατα εκδοθείσες πινακίδες από τον χώρο της Δωδώνης, παρ' ότι ο διαλεκτικός χώρος είναι εκείνος της δωρικής και πιο συγκεκριμένα της βορειοδυτικής ελληνικής. Η επισκόπηση αυτού του διαλεκτικού χώρου αναδεικνύει, όπως ήταν αναμενό-

μενο, τη θεσσαλική σε κεντρική διαλεκτική περιοχή. Εδώ τίθενται μια σειρά από ερωτήματα που έχουν να κάνουν με τη θέση της θεσσαλικής στους κόλπους της αιολικής γενικότερα, αλλά και με το γεγονός ότι η θεσσαλική φαίνεται να προσφέρεται για κοινωνιογλωσσικές προσεγγίσεις καθώς και προσεγγίσεις στο πλαίσιο του διαλεκτικού συνεχούς (ή διαλεκτικών συνεχών), κάτι που αντανακλάται στον μεγάλο αριθμό ανακοινώσεων σε αυτές τις επιμέρους θεματικές.

Τα ένδεκα κείμενα του παρόντος τόμου εντάσσονται ακριβώς σε αυτή την προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο γλωσσικός χάρτης της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας κατά την αρχαιότητα. Τα κείμενα εντάσσονται σε τέσσερις επιμέρους γεωγραφικές ή γλωσσογεωγραφικές θεματικές: *α*. μια πρώτη θεματική είναι η γλωσσική κατάσταση της βορειοδυτικής Ελλάδας, με δύο μελέτες για την ηπειρωτική και τις επιγραφές της Δωδώνης· *β*. η περιοχή της Μακεδονίας, με τέσσερις μελέτες, τρεις για την αρχαία μακεδονική και μία για την περιοχή της Μεθώνης Πιερίας, ενώ η μελέτη για την ιωνική καλύπτει εν μέρει και τον χώρο της ανατολικής Μακεδονίας· *γ*. δύο μελέτες καλύπτουν τη γεωγραφική περιοχή της Θεσσαλίας ως κεντρικού πόλου για τη θεσσαλική διάλεκτο· *δ*. οι δύο μελέτες για τη λεσβιακή και την ιωνική αναφέρονται κυρίως στον χώρο του βόρειου Αιγαίου (Λέσβος, Θάσος, Σαμοθράκη) και παρακείμενων περιοχών είτε της ευρωπαϊκής πλευράς είτε της μικρασιατικής ακτής. Τέλος, η μελέτη για τη δωρική καλύπτει το σύνολο της δωρικής διαλέκτου και υπ' αυτή την έννοια εντάσσεται περισσότερο στις δύο πρώτες υποθεματικές, γι' αυτό προτάσσεται στη σειρά των κειμένων. Στο Παράρτημα 1 συμπεριλάβαμε μια μελέτη για την ονοματολογία της ελληνικής γλώσσας.

Η καθαυτό δωρική διάλεκτος αντιπροσωπεύεται σε αυτή τη συλλογή με τη συμβολή της Araceli Striano. Η δωρική (όπως συμβαίνει και με άλλες διαλεκτικές ομάδες) παρουσιάζει μια εσωτερική διαφοροποίηση σε επιμέρους υποκλάδους που ταξινομούνται με βάση γεωγραφικά και γλωσσικά κριτήρια σε ποικίλες επιχώριες ποικιλίες, με βασική διάκριση εκείνη ανάμεσα στις «καθαυτό» δωρικές και στις δωρικές της βορειοδυτικής ελληνικής (αιτωλική, ακαρνανική, λοκρική, φωκική κλπ.), ενώ μια παλιότερη διάκριση (του Ahrens), αν και χρησιμοποιείται ολοένα και λιγότερο, εντούτοις εξακολουθεί να αποτελεί ακόμη μια χρήσιμη διάκριση, δηλαδή *αυστηρή δωρική*, *ήπια δωρική* και *μέση δωρική*. Η μελέτη της Striano καλύπτει (κατ' εξαίρεση προς τις υπόλοιπες μελέτες αυτού του τόμου) το σύνολο των δωρικών διαλέκτων με τις διακλαδώσεις και τις υποδιακλαδώσεις τους, καθώς και με τις σχέσεις τους με τις υπόλοιπες διαλεκτικές ομάδες της αρχαίας ελληνικής, όπως επίσης τη δημιουργία της δωρικής «κοινάς» και των κατά τόπους δωρικών «κοινών».

Ο χώρος της Ηπείρου, όπως και ορισμένες άλλες περιοχές (π.χ. Αιτωλία, Ακαρνανία και Μακεδονία), βρίσκεται σε ένα μεταιχμιακό σημείο του αρχαίου ελληνικού κόσμου και δεν έχει μελετηθεί τόσο συστηματικά όσο ενδεχομένως θα έπρεπε, ιδιαίτερα η γλωσσική κατάσταση αυτής της περιοχής. Το κείμενο του Παναγιώτη Φίλου, που αποτελεί ένα είδος state-of-the-art-report για τον γλωσσικό χάρτη της αρχαίας Ηπείρου, έρχεται να καλύψει εν μέρει αυτό το κενό. Η ηπειρωτική γενικά εντάσσεται στις βορειοδυτικές διαλέκτους της ελληνικής και, συνεπώς, αποτελεί μέρος του δωρικού τομέα, αλλά σε ορισμένες περιοχές και κατά διαστήματα εμφανίζει μια ανάμεικτη εικόνα από στοιχεία της βορειοδυτικής (δωρικής) ελληνικής και στοιχεία από άλλες διαλέκτους ή ακόμη και γλώσσες. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν και κάποια ευδιάκριτα χαρακτηριστικά της επιχώριας διαλέκτου, τα οποία όμως χρειάζονται πιο συστηματική μελέτη προκειμένου να αναδειχτούν και να καθοριστεί η ακριβής σχέση τους με άλλες ελληνικές διαλέκτους.

Ο Σωτήρης Τσέλικας μελετά τις ενεπίγραφες μολύβδινες πινακίδες από το ιερό της Δωδώνης (6ος–3ος αι. π.Χ.), παρουσιάζοντας τα βασικά χαρακτηριστικά των τύπων των επιγραφών (δηλαδή των ερωτημάτων προς το ιερό εκ μέρους των ερωτώντων), του ύφους και της γλώσσας των κειμένων αυτών με τον σε μεγάλο βαθμό φορμουλαϊκό χαρακτήρα. Για τα ερωτήματα αυτά χρησιμοποιούνται ποικίλα αλφάβητα και διάλεκτοι, αν και, όπως είναι φυσικό, υπερτερούν αριθμητικά τα ερωτήματα που εντάσσονται στον δυτικό διαλεκτικό χώρο. Τα περισσότερα από αυτά θα πρέπει να προέρχονται από την περιοχή της Ηπείρου ή από κοντινές περιοχές, όπως είναι η Κέρκυρα (αυτό

ενισχύεται κι από το γεγονός ότι αρκετά ερωτήματα του 5ου αιώνα είναι γραμμένα σε κορινθιακού τύπου αλφάβητο, όπως ήταν το κερκυραϊκό και το ηπειρωτικό), δεν λείπουν όμως και περιπτώσεις επισκεπτών που, όπως δηλώνουν οι ίδιοι, προέρχονται από τη Μεγάλη Ελλάδα ή τη Σικελία. Πέρα από τις δυτικές διαλέκτους, με ερωτήματα στο επιγραφικό corpus αντιπροσωπεύονται και η αττικοϊωνική διάλεκτος, η θεσσαλική και η βοιωτική. Επίσης, κάποιοι από τους ερωτώντες θα πρέπει να ήταν Ιλλυριοί, όπως υποδηλώνουν τα ονόματά τους (π.χ. *Γέντις*), ωστόσο τα ερωτήματά τους είναι διατυπωμένα σε δυτική ελληνική διάλεκτο, πράγμα που σημαίνει είτε ότι πρόκειται για εξελληνισμένους Ιλλυριούς είτε ότι τα ερωτήματά τους καταγράφτηκαν από τους ιερείς του μαντείου.

Τέλος, σε κάποια ερωτήματα εντοπίζονται ορισμένα από τα διακριτικά χαρακτηριστικά των βορειοδυτικών διαλέκτων, π.χ. *ἐν* + αιτιατική = *εἰς*, η αλλαγή *σθ* > *στ*, η δοτική ενικού σε *-οι*. Η συχνότητα όμως εμφάνισης των χαρακτηριστικών αυτών είναι αρκετά χαμηλή, ενώ κάποια άλλα βορειοδυτικά χαρακτηριστικά δεν εμφανίζονται καθόλου, όπως π.χ. η δοτική πληθυντικού σε *-οις* σε τριτόκλιτα ονόματα ή η εξέλιξη *ερ* > *αρ*. Αυτό είναι κάπως περίεργο, γιατί τα περισσότερα ερωτήματα σε δυτική διάλεκτο θα πρέπει να ανήκουν σε επισκέπτες από την Ήπειρο. Ίσως όμως η ηπειρωτική να διέθετε σε μικρότερο βαθμό, σε σχέση με άλλες βορειοδυτικές διαλέκτους, διακριτικά χαρακτηριστικά που να τη διαφοροποιούν από την καθαυτό δωρική ομάδα.

Ο Emilio Crespo αφιερώνει δύο μελέτες για τη μακεδονική: η πρώτη αποτελεί αναδημοσίευση της μελέτης του από τον τόμο *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός* (2012), ενώ η δεύτερη έρχεται ως συμπλήρωμα της πρώτης με περαιτέρω επεξεργασία της θεωρίας για ορισμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά της αρχαίας μακεδονικής. Στην πρώτη μελέτη γίνεται μια γενική αποτίμηση των γλωσσών και των διαλέκτων που, άμεσα ή έμμεσα, μαρτυρούνται στο βασίλειο της αρχαίας Μακεδονίας σε γραπτά τεκμήρια που χρονολογούνται στον 5ο–4ο π.Χ. αιώνα. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η γλωσσική κατάσταση που αναδύεται από τη μελέτη των τεκμηρίων που βρέθηκαν στη γεωγραφικά πολύμορφη αλλά πολιτικά ενιαία περιοχή της Μακεδονίας υποδεικνύει ένα γλωσσικό μωσαϊκό από τοπικές ελληνικές διαλέκτους και πιθανώς από τουλάχιστον μία άλλη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα. Ο Crespo χαρακτηρίζει αυτή την ινδοευρωπαϊκή γλώσσα ως «γλωσσικό παράστρωμα», το οποίο μαρτυρείται στα κείμενα που είναι γραμμένα στην ελληνική μόνο μέσα από ορισμένες «γλώσσες» καθώς και σε δύο ή τρία φωνητικά χαρακτηριστικά που μάλλον παραπέμπουν στη φρυγική και τη θρακική. Είναι, επίσης, πιθανό να χρησιμοποιούνταν και άλλες γλώσσες, όπως είναι η ιλλυρική, οι οποίες όμως δεν διασώθηκαν σε κείμενα και ούτε μνημονεύονται από αρχαίους συγγραφείς. Τέλος, κάποια ξενικής προέλευσης ανθρωπωνύμια, τα οποία παρατίθενται σε κείμενα ελλήνων συγγραφέων, παραπέμπουν σε ομιλητές της φρυγικής, της θρακικής και της ιλλυρικής. Η άγνωστη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, πιστεύει ο Crespo, κατά τα φαινόμενα εξακολουθούσε να είναι ζωντανή κατά την εποχή των πρώτων γραπτών κειμένων τον 5ο αιώνα π.Χ., ενώ μπορούμε να υποθέσουμε ότι διατηρήθηκε τουλάχιστον στον βαθμό που τα ίχνη της παρεμβολής της στην προφορά της ελληνικής είναι ανιχνεύσιμα στα ελληνικά κείμενα. Από την άλλη πλευρά, οι τοπικές ελληνικές διάλεκτοι που χρησιμοποιούνταν στις πόλεις-κράτη που προσαρτήθηκαν στο μακεδονικό βασίλειο αντικαταστάθηκαν προοδευτικά στον γραπτό λόγο από την αττικοϊωνική κοινή, και ίσως νωρίτερα από ό,τι σε άλλες ελληνικές περιοχές από τα μέσα του 4ου αιώνα για τις αυξανόμενες επικοινωνιακές λειτουργίες της διοίκησης. Η τοπική μακεδονική διάλεκτος, η οποία μάλλον δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ για τη σύνταξη δημόσιων εγγράφων, έπαψε να χρησιμοποιείται επίσης και στον γραπτό λόγο ιδιωτικών κειμένων, καθώς αντικαταστάθηκε σε όλες τις λειτουργίες της από την αττικοϊωνική κοινή.

Η παρακμή των τοπικών διαλέκτων επιταχύνθηκε με τη ρωμαϊκή κατάκτηση το 168 π.Χ., με την ταυτόχρονη ενίσχυση της χρήσης της αττικοϊωνικής κοινής. Κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι σταμάτησε η χρήση στον προφορικό λόγο των τοπικών ελληνικών διαλέκτων καθώς και της άγνωστης ινδοευρωπαϊκής γλώσσας, με αποτέλεσμα από τότε να εξαφανιστούν εντελώς, ενώ η τελευταία αναφορά για τη μακεδονική διάλεκτο ως ομιλούμενη γλώσσα προέρχεται από τις αρχές της μεταχριστιανικής περιόδου, όταν, όπως αναφέρει ο Στράβων (7.7.8), κάποιοι (*ἔνιοι*) Μακεδόνες ήταν *δίγλωττοι* (δηλαδή μιλούσαν την κοινή και την τοπική διάλεκτο).

Στη δεύτερη μελέτη του ο Emilio Crespo επανέρχεται στο γενικότερο επιχείρημα-πρόβλημα της φωνητικής αξίας των συμφώνων Β, Δ, Γ και της γραφής των με τα Π, Τ, Κ ή Φ, Θ, Χ. Εδώ διευκρινίζεται ότι, ενώ στην προηγούμενη μελέτη αυτή η αλλαγή αποδόθηκε σε εξωτερική επίδραση από άλλες γλώσσες της περιοχής, τώρα αποδίδεται σε εσωτερικούς παράγοντες. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για εξασθένηση αυτών των κλειστών συμφώνων, κάτι που ενισχύεται από αντίστοιχες αλλαγές σε άλλες γλώσσες όπως είναι οι κελτικές και οι δυτικές ρομανικές γλώσσες. Αυτή η προφορά αποτελεί, σύμφωνα με μελέτες και άλλων ερευνητών (π.χ. του Χατζόπουλου ή του Méndez Dosuna), ένα ισόγλωσσο από κοινού της μακεδονικής με τη θεσσαλική της Περραιβίας, όπως φαίνεται στα προσωπωνύμια *Δρεβέλαος* (= **Τρεφέλεως*) και *Βουλονόα* (= *Φυλονόα*), στα οποία παρατηρούνται οι ίδιες φωνητικές αλλαγές. Βέβαια, αυτά τα στοιχεία ενδεχομένως μεταφέρθηκαν στη θεσσαλική από ομιλητές της μακεδονικής οι οποίοι εποίκησαν θεσσαλικές περιοχές κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, δεν μπορεί να αποκλειστεί στην όλη διαδικασία και πιθανή επίδραση από κάποιο ή κάποια γλωσσικά υποστρώματα ή επαφές με άλλες γλώσσες, τα οποία όμως μάλλον επιτάχυναν και ενίσχυσαν μια εσωτερική τάση της γλώσσας.

Το κείμενο του Julián Méndez Dosuna,[1] όπως και στις δύο προηγούμενες μελέτες, εστιάζει στην αρχαία μακεδονική και προσφέρει μία επιπλέον απόδειξη ότι η διάλεκτος αυτή ανήκει στον διαλεκτικό χάρτη της αρχαίας ελληνικής και ειδικότερα διαθέτει χαρακτηριστικά που τη συνδέουν με τη διαλεκτική περιοχή των βορειοδυτικών ελληνικών διαλέκτων. Ο συγγραφέας κάνει επισκόπηση των διάφορων απόψεων που έχουν εκφραστεί στο παρελθόν για το θέμα αυτό, είτε υπέρ της ελληνικότητας της μακεδονικής είτε όχι, εξετάζοντας το διαθέσιμο υλικό, ιστορικό, φιλολογικό, επιγραφικό και ονοματολογικό, προτείνοντας λύσεις στα ακανθώδη ζητήματα της διαλέκτου τόσο από το εσωτερικό της ελληνικής (ισόγλωσσα με άλλες ελληνικές διαλέκτους, κυρίως τη δωρική) όσο και από τυπολογικές μαρτυρίες από άλλες γλώσσες οι οποίες εμφανίζουν παρόμοια γλωσσικά φαινόμενα με τη μακεδονική. Έτσι, οι ιστορικές μαρτυρίες από αρχαίους συγγραφείς όπως είναι ο Ηρόδοτος, διάφορες γλώσσες που διασώζει ο Ησύχιος (π.χ. *ἀβροῦτες*, *ἀδή*, *δανῶν*, *γόλα* κ.ά.), πολλά ονόματα μηνών (π.χ. *Δίος*, *Ἀπελλαῖος*, *Πάναμος*, *Ξανδικός* κ.ά.), ανθρωπωνύμια (*Βίλιππος*, *Περδίκκας*, *Ἀλέξανδρος*, *Κλεοπάτρα* κ.ά.), καθώς και επιγραφικό υλικό, κυρίως ο κατάδεσμος της Πέλλας (*Θετίμᾱς*, *γᾶμαι*, *τᾶν ἀλλᾶν πασᾶν*, *παρκαττίθεμαι*, *ἐμίν*, *ὀπόκα* κ.ά.) και μία χρηστήρια πινακίδα από τη Δωδώνη (Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης 2013, αρ. 2493Α, Μουσείο Δωδώνης 871: *Διώνᾱ*, *Κεβαλίωι*, *ἔσσονται*, *ζώσοντι* κ.ά.) προτείνουν την ένταξη της μακεδονικής στις βορειοδυτικές (δηλαδή δωρικές) διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής.

Η μελέτη του Γιάννη Τζιφόπουλου παρουσιάζει εξαιρετικό επιστημονικό ενδιαφέρον, καθώς ασχολείται με επιγραφικά ευρήματα από τη Μεθώνη Πιερίας, μια αποικία της Ερέτριας του 733 π.Χ., που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα στην παραπάνω περιοχή. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται και θραύσματα αγγείων με επιγραφικό υλικό το οποίο, αν και αποσπασματικό και πολύ σύντομο, προσφέρει μια πρώτη εικόνα για τον χαρακτήρα και την πιθανή προέλευση της γλωσσικής κατάστασης στην περιοχή. Όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας, «από το πολύ μεγάλο σύνολο κεραμικής, 191 ενεπίγραφα αγγεία της ύστερης γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, φέρουν επιγραφές, εμπορικά σύμβολα και χαράγματα, και συγκροτούν μια ιδιαίτερη κατηγορία της οποίας η σημασία για την έρευνα στις κλασικές σπουδές είναι ανυπολόγιστη», και ο λόγος για την ιδιαίτερη σημασία αυτού του υλικού είναι πρωτίστως η αρχαιότητά του (730–690 π.Χ.), καθώς τόσο παλαιές επιγραφές είναι ελάχιστες από άλλες περιοχές της Ελλάδας ή του ελληνόφωνου χώρου (π.χ. Κεραμεικός, Πιθηκούσες κλπ.). Πρβ. την επιγραφή του Ακεσάνδρου:

hΑκεσάνδρο ἐμ[*ὶ ποτέριον*? ...]*ειτετο*[...]*μεκ*[... *ὀμμ*]*άτον στερέσ*[*ετ*]*αι*
«Είμαι το ποτήρι του Ακεσάνδρου [... όποιος μου το στερήσει ... θα χάσει τα μάτια (ή τα χρήματά) του».

1. Το κείμενο αυτό αναδημοσιεύεται από την *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, 2ος τόμ., 392–397. Εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας προς τον εκδοτικό οίκο E. J. Brill για την άδεια αναδημοσίευσης της μελέτης αυτής στον παρόντα τόμο.

Κάποια στοιχεία από τις επιγραφές υποδεικνύουν την ιωνική ως μία από τις διαλέκτους που ήταν σε χρήση στη Μεθώνη, όπως είναι η παραπάνω επιγραφή του Ακεσάνδρου, ωστόσο δεν είναι δυνατό να γίνει μια τέτοια ταύτιση με ασφάλεια, παρ' ότι η ιωνική θα μπορούσε να είναι ένα είδος «ομιλουμένης κοινής», όπως σημειώνει ο συγγραφέας. Αντί άλλης αξιολόγησης, αξίζει να παρατεθεί αυτούσιο το τμήμα των συμπερασμάτων στα οποία καταλήγει η μελέτη του Τζιφόπουλου:

> Συνοψίζοντας, τα αγγεία πότου από το «Υπόγειο» της Μεθώνης, κυρίως τα εικοσιπέντε αντικείμενα με τα ελληνικά γράμματα, συνιστούν τη σπουδαιότερη ανακάλυψη των τελευταίων πενήντα χρόνων για τα δεδομένα της έρευνας στη Μακεδονία αλλά και στην αρχαιογνωσία για τους εξής λόγους: *1.* Η ιστορία των Μακεδόνων, η οποία μέχρι τώρα άρχιζε περίπου το 650 π.Χ., μετατίθεται κατά τουλάχιστον πενήντα με ογδόντα χρόνια, γύρω στο 730–700 π.Χ. *2.* Η εμφάνιση και στη Μακεδονία της ελληνικής γλώσσας στην παγιωμένη της μορφή υποστηρίζει τη μετάθεση της εισαγωγής του αλφαβήτου τουλάχιστον κατά έναν αιώνα, από το 750 π.Χ. στο 900–850 π.Χ., και τη ραγδαία εξάπλωσή του σχεδόν σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Και *3.* η εμφάνιση του επιγράμματος του Ακεσάνδρου ... υποδεικνύει ότι ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ. όσοι μετείχαν στα συμπόσια και στα γλέντια δεν άκουγαν μόνο τα τραγούδια του Ομήρου αλλά συνέθεταν και αυτοσχέδια λυρικά ποιήματα, με σκοπό να πειράξουν ο ένας τον άλλο κατά τη διάρκεια του γλεντιού, τα οποία ίσως διαδίδονταν και αυτά προφορικά όπως η επική ποίηση. Με άλλα λόγια, εμπόριο και γραφή, κρασί και ποίηση, γλέντι και αστεία παρουσιάζονται αλληλένδετα.

Η Margalit Finkelberg επανεξετάζει το ζήτημα της προέλευσης της λεσβιακής, αποτιμώντας τη σχέση της τόσο με τις διαλέκτους της ηπειρωτικής χώρας όσο και με την ιωνική της Μικράς Ασίας. Κατά δήλωση της συγγραφέως, σκοπός της δεν είναι να αναλύσει τη θέση της λεσβιακής μέσα στην αιολική ομάδα διαλέκτων ούτε τη συνολική θέση της συγκεκριμένης ομάδας, αλλά, σε συμφωνία και με την άποψη του René Hodot, να δείξει ότι «στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. οι πρόγονοι των λαών που αποκαλούνται στους ιστορικούς χρόνους Θεσσαλοί, Βοιωτοί και Αιολείς (της Μικράς Ασίας), μοιράζονταν από κοινού αρκετές γλωσσικές ιδιαιτερότητες που δεν υπήρχαν στους υπόλοιπους ελληνικούς πληθυσμούς, σε ανάλογο βαθμό τουλάχιστον. Αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά μαρτυρούν άμεσες επαφές … αλλά δεν επαρκούν για να συμπεράνουμε την ύπαρξη ενός γενεαλογικού δεσμού ανάμεσα στις τρεις διαλέκτους» (Hodot 2014· πρβ. Hodot 2006, 178). Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα σχετικά δεδομένα κατανεμημένα σε τρεις ομάδες, τα κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στη λεσβιακή και την ηπειρωτική ελληνική, αλλά όχι στην ιωνική, τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στη λεσβιακή, την ηπειρωτική ελληνική και την ιωνική και, τέλος, τα νεωτερικά στοιχεία, τις επιλογές και τα συντηρητικά στοιχεία που είναι κοινά στη λεσβιακή και την ιωνική αλλά δεν μαρτυρούνται στην ηπειρωτική ελληνική.

Η έννοια του διαλεκτικού συνεχούς αποτελεί ένα επίκαιρο θέμα στις διαλεκτολογικές έρευνες της αρχαίας Ελλάδας. Στην περίπτωση του διαλεκτικού συνεχούς μιλούμε για γλωσσικές καταστάσεις όπου δεν έχουμε σαφώς διακεκριμένες διαλέκτους αλλά, όπως είχε προτείνει το 1888 ο Gaston Paris, για καταστάσεις όπου στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν διάλεκτοι αλλά απλώς οι διάφορες ποικιλίες μιας κοινής γλώσσας συγχωνεύονται και σβήνουν η μία μέσα στην άλλη κατά τρόπο ώστε η διαφοροποίηση να είναι ανεπαίσθητη και να μη διαταράσσεται έτσι η επικοινωνία. Το κείμενο του Νίκου Παντελίδη διερευνά την πιθανότητα να έχουμε ένα τέτοιο διαλεκτικό συνεχές στην κεντρική Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, ασχολείται με τρεις γειτονικές γεωγραφικά διαλεκτικές περιοχές της αρχαίας ελληνικής οι οποίες, παρ' ότι ανήκουν σε διαφορετικές διαλεκτικές ομάδες, εμφανίζουν ορισμένα κοινά στοιχεία, πιο συγκεκριμένα τη λοκρική, τη φωκική και τη βοιωτική. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, με βάση και τα γλωσσικά δεδομένα, θα μπορούσαν οι τρεις διάλεκτοι να θεωρηθούν ότι συγκροτούν ένα είδος «κλιμακωτού» διαλεκτικού συνεχούς (με την έννοια του Trudgill), αν και, εναλλακτικά, θα μπορούσε ίσως να γίνει λόγος για συνεκτικότερα ή χαλαρότερα συνεχή σε αυτή την περίπτωση.

Η μελέτη της María Luisa del Barrio Vega μάς οδηγεί στη γλωσσική κατάσταση του βόρειου Αιγαίου και των παρακείμενων περιοχών όπου η παρουσία της ιωνικής διαλέκτου είναι έντονη σε συγκεκριμένες ιωνικές αποικίες, π.χ. τη Μαρώνεια, τα Άβδηρα κ.ά., καθώς και σε νησιά όπως είναι η Θάσος και η Σαμοθράκη. Με εξαίρεση τη Θάσο, το επιγραφικό υλικό από αυτές τις περιοχές παρουσιάζει μια ανισοκατανομή τόσο γεωγραφική όσο και χρονική. Όπως είναι αναμενόμενο, η γενική τάση είναι κάθε αποικία να παρουσιάζει στενές διαλεκτικές σχέσεις με τη διάλεκτο της μητρόπολης. Ο ιωνικός χαρακτήρας της γλώσσας των παραπάνω περιοχών αντανακλάται, εκτός από το επιγραφικό υλικό, επίσης στο ονοματολογικό υλικό, π.χ. *Παυσανίης* ή όπως στα συστατικά μέλη σύνθετων ανθρωπωνυμίων, π.χ. ως πρώτο μέλος *Μανδρο-*, *Μητρο-, Ἑρμ-, Μολπ-, Ἑκατο-* ή ως δεύτερο μέλος *-μάνδρος*, *-αναξ*, *-ανασσα*, καθώς επίσης στα υποκοριστικά σε *-ᾶς* (γεν. *-ᾶ* ή *-ᾶδος*), π.χ. *Διονυσᾶδος*, και σε *-ῦς* (γεν. *-ῦος*), π.χ. *Δεονῦς*, ενώ τέλος σημαντική είναι η παρουσία των θρακικών ονομάτων όπως είναι τα *Αὐλούζενις*, *Ταρουλας* κλπ.

Ο René Hodot συζητά τη λεσβιακή διάλεκτο, επισημαίνοντας ότι οι καθιερωμένοι όροι *αιολική διάλεκτος* ή *αιολική της Μικράς Ασίας* είναι λανθασμένοι και πρέπει να απορριφθούν. Αντίθετα πιο ενδεδειγμένος φαίνεται να είναι ο όρος *λεσβιακή διάλεκτος* για τις τρεις περιοχές στις οποίες αναφέρονται οι πιο πάνω όροι, δηλαδή για την Τένεδο με κάποιες παρακείμενες μικρασιατικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Τρωάδας, για τη Λέσβο και τη Νήσο, καθώς και για την Αιολίδα, δηλαδή τη στενή παράκτια λωρίδα ανάμεσα στους ποταμούς Κάϊκο και Έρμο στη δυτική Μικρά Ασία. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα διάφορα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της λεσβιακής διαλέκτου, φωνολογικά και μορφολογικά, τόσο αυτά που λογίζονται ως αρχαϊκά όσο και τα νεωτερικά στοιχεία. Τρεις χρονολογικές φάσεις διακρίνονται για τη λεσβιακή, η πρώιμη (περ. 600 π.Χ.) με τις συνθέσεις του Αλκαίου και της Σαπφούς, μια δεύτερη περίοδος που εκτείνεται από τον 6ο έως τον 3ο π.Χ. αιώνα από όπου έχουμε και τη μεγαλύτερη έκταση του επιγραφικού υλικού, και η όψιμη ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδος (μέχρι τον 2ο/3ο π.Χ. αι.), περίοδο κατά την οποία συναντούμε κάποιες αναβιώσεις παλαιότερων στοιχείων, ενώ στοιχεία της κοινής φαίνεται ότι είχαν αρχίσει να εμφανίζονται ήδη από τον 4ο π.Χ. αιώνα.

Το Παράρτημα 1 περιλαμβάνει τη μελέτη του Χαράλαμπου Συμεωνίδη για την ονοματολογία της ελληνικής γλώσσας, μια μελέτη η οποία, παρ' ότι δεν αποτελεί οργανικό κομμάτι της θεματικής του τόμου, κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί στην έκδοση καθώς καλύπτει μια σημαντική πτυχή της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας.

• • •

Τα επιμέρους συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε με βάση τις μελέτες που παρουσιάζονται στον τόμο μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω σημεία:

α. Η εικόνα που αποκομίζει κανείς από τη συνοπτική παρουσίαση των περιεχομένων των κειμένων του τόμου είναι μια ρεαλιστική αποτύπωση της πιθανής γλωσσικής σύστασης του γλωσσικού χάρτη της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας κατά την περίοδο αυτή: έχουμε ένα μωσαϊκό αποτελούμενο από ποικιλία διαλεκτικών στοιχείων που κατανέμονται στη χωροχρονική γεωγραφία της περιοχής, με προεξάρχοντα, όπως είναι αναμενόμενο, τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης διαλέκτου κάθε περιοχής αλλά με πολλά στοιχεία και από άλλες διαλέκτους, είτε ως αποτέλεσμα επαφών και αλληλεπιδράσεων είτε ως αποτέλεσμα της ύπαρξης διαλεκτικών συνεχών ή/και υποσυνεχών σε ορισμένες περιπτώσεις. Συνεπώς, η μελέτη αυτού του γλωσσικού χάρτη δεν είναι μια μονοδιάστατη υπόθεση περιχαρακωμένη σε αυστηρά γλωσσογεωγραφικά πλαίσια αλλά μια δυναμική δια-διαλεκτική διαδικασία, όπου τα γλωσσικά ρεύματα διασταυρώνονται οριζόντια και κάθετα, τόσο τοπικά όσο και χρονικά, σε ένα μάλλον σύνθετο πλέγμα σχέσεων και επιδράσεων.

β. Τα κείμενα για τη μακεδονική τεκμηριώνουν με συμπληρωματικά το καθένα επιχειρήματα την άποψη ότι η γλώσσα που μιλούσαν οι αρχαίοι Μακεδόνες ήταν διάλεκτος της ελληνικής. Τα γλωσσικά χαρακτηριστικά (επιπλέον των φιλολογικών, ιστορικών και άλλων μαρτυριών) οδηγούν στην ταξινόμηση της μακεδονικής με τις δωρικές διαλέκτους της βορειοδυτικής ελληνικής.

γ. Υπάρχουν διαλεκτικές περιοχές της αρχαίας Ελλάδας οι οποίες, για διαφόρους λόγους, έχουν παραμείνει υποβαθμισμένες όσον αφορά τη μελέτη τους. Τέτοια φαίνεται ότι είναι η βορειοδυτική Ελλάδα, ιδιαίτερα ο χώρος της Ηπείρου και των παρακείμενων περιοχών. Η μελέτη του Π. Φίλου αναδεικνύει τις ιδιαιτερότητες αλλά και τις ερευνητικές δυνατότητες και προοπτικές αυτής της περιοχής. Επιπλέον, λόγω της πολυκύμαντης ιστορίας της, η παραπάνω περιοχή θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ζωντανό εργαστήριο για μελέτη στο πλαίσιο των γλωσσικών επαφών όχι μόνο κατά την αρχαιότητα αλλά και αργότερα. Εξάλλου, τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής με τους πολλούς θύλακες απομόνωσης δημιουργούν κατάλληλες συνθήκες και για θύλακες γλωσσικών αρχαϊσμών.

δ. Τόσο οι συγκεκριμένες μελέτες όσο και η συνολική ερευνητική δραστηριότητα του προγράμματος του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας για τη μελέτη του βορειοελλαδικού χάρτη της αρχαιότητας δείχνουν ότι η διαλεκτολογία της αρχαίας ελληνικής αποτελεί σημαντικό πεδίο για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας συνολικά. Βέβαια, για να είναι αυτή η εικόνα ακόμη πιο ολοκληρωμένη πρέπει, κατά πρώτον, να ολοκληρωθεί με παρόμοιες μελέτες το σύνολο του διαλεκτικού τοπίου της αρχαίας ελληνικής και, δεύτερον, να μελετηθούν οι διάλεκτοι κατά τις επόμενες φάσεις της ελληνικής γλώσσας, ιδιαίτερα για τη μεσαιωνική περίοδο που αποτελεί εν πολλοίς τον μεγάλο «άγνωστο» σε αυτή τη διαδικασία.

Ίσως κάποια από τα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή αυτού του σύντομου σημειώματος βρήκαν στις παραπάνω μελέτες μια πρώτη απάντηση, αν και είναι εξίσου πιθανό να προκλήθηκαν καινούρια ερωτήματα τα οποία είτε δεν απαντήθηκαν είτε δεν μπορούν να απαντηθούν καθόλου, τουλάχιστον στην παρούσα συγκυρία· ελπίζουμε ότι θα απαντηθούν σε παρόμοιες μελλοντικές προσπάθειες.

Ο συγκεκριμένος τόμος αποτελεί μέρος ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας με τίτλο: «Διάλεκτοι της Αρχαίας Ελληνικής με κομβική ιστορική σημασία για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμικής παράδοσης - Έργο τεκμηρίωσης για την ενίσχυση των προγραμμάτων σπουδών των τμημάτων φιλολογίας των ΑΕΙ», το οποίο υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας, και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007–2013). Το δεύτερο μέρος αυτού του έργου εστιάζει στη μελέτη της γλωσσικής πραγματικότητας της κεντρικής και της βόρειας Ελλάδας κατά την αρχαιότητα. Ένας από τους στόχους του συγκεκριμένου έργου είναι η εκπόνηση ολοκληρωμένου επιστημονικού υλικού και υλικού τεκμηρίωσης, ο εμπλουτισμός των σχετικών προγραμμάτων σπουδών στην εκπαίδευση και η υποβοήθηση της διδασκαλίας αντικειμένων για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Το υλικό τεκμηρίωσης περιλαμβάνει αποδελτίωση και κωδικοποίηση κειμένων, ανάδειξη και προσαρμογή ιστορικών στοιχείων τεκμηρίωσης (επιγραφές κλπ.), σύνταξη πρωτότυπων επιστημονικών εργασιών για τις διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής και δημοσίευσή τους σε σχετικούς τόμους και τη διάθεσή τους σε όποιον ενδιαφέρεται να εμπλουτίσει τόσο το ερευνητικό του οπλοστάσιο όσο και τη διδακτική του πρακτική.

Ειδικότερος στόχος του συγκεκριμένου έργου είναι η εκπόνηση ολοκληρωμένου επιστημονικού υλικού, υλικού τεκμηρίωσης και εκπαιδευτικού υλικού με αντικείμενο τη γλωσσική πραγματικότητα στον βορειοελλαδικό χώρο κατά την αρχαιότητα και ειδικότερα τις ελληνικές διαλέκτους (ή/και γλώσσες) που χρησιμοποιούνταν στη γεωγραφική αυτή περιοχή, με βάση τις διαθέσιμες άμεσες και έμμεσες πηγές (επιγραφές, αρχαία γραμματεία, ιστορικές μαρτυρίες, σύγχρονη βιβλιογραφία κλπ.). Η καταγραφή, η κωδικοποίηση και ψηφιοποίηση του υπάρχοντος υλικού αλλά και η παραγωγή νέου αναμένεται να φωτίσει ζητήματα καίρια για τη μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας, όπως η ελληνική γλώσσα και οι Έλληνες στη βόρεια Ελλάδα, οι σχέσεις με άλλους λαούς, η εμφάνιση και η εξέλιξη του αλφαβήτου στην Ελλάδα κ.ά. Η δημιουργία, εξάλλου, μιας επιγραφικής βάσης δεδομένων που για πρώτη φορά σε ψηφιακό περιβάλλον θα προβάλλει με

πρότυπη και πλήρη-πολυμεσική παρουσίαση τον επιγραφικό πλούτο της αρχαιότητας, αποτελεί σημαντική συμβολή στον εμπλουτισμό των ψηφιακών πόρων της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Όλα αυτά είναι διαθέσιμα στον ιστότοπο του έργου με τίτλο «Θετίμα: Αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι» και τη διεύθυνση http://ancdialects.greeklanguage.gr.

• • •

Τέλος, επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς την ερευνήτρια του ΚΕΓ Μαρία Αραποπούλου, η οποία σε συνεργασία με τον Δημήτρη Μανιό και την Άννα Λίχου είχε τη φιλολογική επιμέλεια των κειμένων.

Βιβλιογραφία

Bartoněk, A. 1972. *Classification of the West Greek Dialects at the Time about 350 B.C.* Amsterdam: Hakkert.

Buck, C. D. 1955. *The Greek Dialects*. Σικάγο: University of Chicago Press.

Γιαννάκης, Γ. Κ., επιμ. 2012. *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Προσβάσιμο στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/arhaia-makedonia-glossa-istoria-politismos

Colvin, S. 2007. *A Historical Greek Reader. Mycenaean to the Koiné*. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Δάκαρης, Σ., Ι. Βοκοτοπούλου & Α.-Φ. Χριστίδης. 2013. *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*. 2 τόμ. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

García Ramón, J. L. 1975. *Les origines postmycéniennes du groupe dialectal éolien: étude linguistique*. (= *Minos* Suppl. 6.) Salamanca: University of Salamanca Press.

Giannakis, G. K. et al., επιμ. 2014. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. 3 τόμ. Leiden & Βοστόνη: E. J. Brill. Προσβάσιμο στο http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics

Hajnal, I. 2005. Das Frühgriechische zwischen Balkan und Ägäis – Einheit oder Vielfalt? Στο *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17. – 23. September 2000, Haale an der Saale*, επιμ. G. Meiser & O. Hackstein, 185–214. Wiesbaden: Reichert.

Hajnal, I. 2007α. Die Vorgeschichte der griechischen Dialekte. Στο Hajnal 2007, 131–156.

Hajnal, I., επιμ. 2007. *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden (Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin 19–22. September 2001)*. IBS 126. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.

Hodot, R. 2006. Un point de vue sur le lesbien. Στο *Peuplements et genèses dialectales dans la Gréce antique*, επιμ. C. Brixhe & G. Vottéro, 155–179. Nancy: A.D.R.A. (Association pour la diffusion de la recherche sur l’antiquité).

Hodot, R. 2014. Aeolic dialects. Στο Giannakis et al. 2014, 1ος τόμ., 61–65.

Horrocks, Geoffrey. 2010. *Greek. A History of the Language and its Speaker*s. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell. (Α΄ έκδ. 1997, ελλ. έκδ. 2006).

Méndez Dosuna, J. 1985. *Los dialectos dorios del Noroeste. Gramática y estudio dialectal*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Méndez Dosuna, J. 2014. Macedonian. Στο Giannakis et al. 2014, 2ος τόμ., 392–397.

Miller, G. D. 2014. *Ancient Greek Dialects and Early Authors*. Βοστόνη & Βερολίνο: de Gruyter.

Morpurgo Davies, A. 1987. The Greek notion of dialect. *Verbum* 10:7–28.

Palmer, L. R. 2015. *Η αρχαία ελληνική γλώσσα*. Μτφρ. και επιμ. Γ. Κ. Γιαννάκης. Αθήνα: Δ. Ν. Παπαδήμας.

Smyth, H. W. 1887. *The Dialects of North Greece*. Βαλτιμόρη: Press of Isaac Friendenwald.

Thumb, A. & E. Kieckers. 1932. *Handbuch der griechischen Dialekte*. 1ος τόμ., 2η έκδ. Χαϊδελβέργη: Winter.

Thumb, A. & A. Scherer. 1959. *Handbuch der griechischen Dialekte*. 2ος τόμ., 2η έκδ. Χαϊδελβέργη: Winter.

Χριστίδης, Α.-Φ., επιμ. 2014. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Β΄ αναθ. έκδ. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Θεσσαλονίκη, 25 Ιουνίου 2015

Araceli Striano
Πανεπιστήμιο Αυτόνομα της Μαδρίτης

Οι δωρικές διάλεκτοι

1. Εισαγωγή

Όπως κάθε ομιλούμενη γλώσσα, η αρχαία ελληνική εμφανίζει αρκετές διαλεκτικές ποικιλίες, από τις αρχές ήδη της ιστορίας της. Οι διάλεκτοι αυτές ορίζονται ως ελληνικές από το γεγονός ότι όλες εμφανίζουν μια σειρά αποκλειστικών γλωσσικών χαρακτηριστικών τα οποία παράλληλα τις διαφοροποιούν σαφώς μεταξύ τους. Ένα από τα αρχαιότερα ισόγλωσσα που μας επιτρέπει να χωρίσουμε τις ελληνικές διαλέκτους σε δύο ευδιάκριτες ομάδες μαρτυρείται ήδη στις μυκηναϊκές πινακίδες (14ος–13ος αι. π.Χ.). Πρόκειται για έναν νεωτερισμό που εμφανίζεται σε τύπους όπως το e-ko-si /$^{(h)}$ek^{h}onsi/ (αττ. *ἔχουσι* ‘έχουν’) και αφορά τη συριστικοποίηση της τελικής συλλαβής -ti σε -si. Μολονότι το χαρακτηριστικό αυτό είναι τυπικό στις λεγόμενες ανατολικές ελληνικές διαλέκτους, δεν παρατηρείται στις διαλέκτους που συγκροτούν τη (βορειο)δυτική (ΒΔ) διαλεκτική ομάδα, όπου αντίθετα διατηρείται το *-τι* (*ἔχοντι*). Οι δωρικές διάλεκτοι ανήκουν στη δεύτερη ομάδα, τη δυτική ελληνική.

Εντός της δωρικής ομάδας γίνεται συνήθως μια διάκριση ανάμεσα στις καθαυτό δωρικές και τις βορειοδυτικές διαλέκτους, δηλαδή αυτές που χρησιμοποιούνταν στη βορειοδυτική Ελλάδα (αιτωλική, ακαρνανική, λοκρική, φωκική κλπ.). Ωστόσο, δεν υπάρχει κανένα γλωσσικό επιχείρημα που να στηρίζει την υπόθεση ότι οι βορειοδυτικές δωρικές διάλεκτοι συνιστούν μία αυτόνομη ομάδα είτε από διαχρονική είτε από συγχρονική άποψη. Οι ιδιαιτερότητες και οι νεωτερισμοί κάθε μεμονωμένης ΒΔ ελληνικής διαλέκτου μπορεί να μην εμφανίζονται στις υπόλοιπες. Ο όρος *βορειοδυτικές* έχει κυρίως γεωγραφική διάσταση, αν και μπορεί να είναι ως έναν βαθμό χρήσιμος για τη γενική ταξινόμηση των δωρικών διαλέκτων στο σύνολό τους (Méndez Dosuna 1985· Brixhe 2006· Colvin 2007).

Οι πληθυσμοί που μιλούσαν τις δυτικές ελληνικές διαλέκτους πιστεύεται πως ήταν οι Δωριείς, μία από τις φυλές από τις οποίες θεωρούσαν ότι κατάγονταν οι αρχαίοι Έλληνες. Προκειμένου, επομένως, να ορίσουμε τη δωρική διαλεκτική ομάδα, χρησιμοποιούμε δύο κύρια κριτήρια που φαίνονται αδιαχώριστα και είναι αφενός τα γλωσσικά τεκμήρια και αφετέρου μια αίσθηση εθνοτικής κοινότητας και ιστορίας. Το πρώτο κριτήριο στηρίζεται στην παρουσία και αναγνώριση μιας σειράς φωνητικών, μορφολογικών, συντακτικών και λεξικολογικών χαρακτηριστικών που είναι κοινά στη συγκεκριμένη διαλεκτική ομάδα. Το δεύτερο σχετίζεται με δεδομένα εντελώς διαφορετικής φύσης, που αντλούνται από τις μαρτυρίες των αρχαίων ελλήνων ιστορικών και ενισχύονται από τις μυθολογικές διηγήσεις που ανήκουν στη συλλογική μνήμη του ελληνικού πληθυσμού. Αυτού του είδους οι μύθοι ίσως ανάγονται, έστω και εν μέρει, σε ιστορικά γεγονότα και μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να επιβεβαιώνονται από τη μελέτη και την ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων. Μπορούμε επίσης να αναφέρουμε αρκετούς ιστορικούς θεσμούς που ήταν κοινοί σε πολλές δωρικές πόλεις. Με τον τρόπο αυτό, όταν τα γλωσσικά τεκμήρια μάς οδηγούν σε συμπεράσματα που συμπίπτουν τόσο με τις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων όσο και με τα νεότερα αρχαιολογικά ευρήματα, μπορούμε να εδραιώσουμε σε πιο στέρεη επιστημονική βάση την ύπαρξη μιας διαλεκτικής κοινότητας που αντιστοιχεί σε μία ιδιαίτερη εθνοτική ελληνική ομάδα (Hall 2002).

Οι αρχαιολογικές μελέτες έχουν ρίξει επίσης φως σε αφηγήσεις που παραδίδονται από τους αρχαίους ιστορικούς, άλλοτε επαληθεύοντας και άλλοτε αναιρώντας τις πληροφορίες τους. Τα τε-

λευταία χρόνια έχουν αναθεωρηθεί παλαιότερες υποθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες ένας ομοιογενής δωρικός λαός είχε εισχωρήσει στην ελληνική χερσόνησο, εκδιώκοντας ή εξοντώνοντας τους προεγκατεστημένους ελληνικούς πληθυσμούς της περιοχής. Η έλλειψη αρχαιολογικής τεκμηρίωσης που να στηρίζει αυτή την υπόθεση έχει οδηγήσει τώρα σε μια διαφορετική προσέγγιση και η σύγχρονη θεωρία υποστηρίζει ότι ο αρχαίος δωρικός λαός εγκαταστάθηκε στην ελληνική χερσόνησο ταυτόχρονα με τους άλλους Έλληνες κατά τη διάρκεια της 2ης χιλιετίας π.Χ. (Hall ό.π.). Φαίνεται λοιπόν πιθανότερο να ξεκίνησαν οι Δωριείς από τον βορρά και να προχώρησαν προς τα νότια μέσω της κυρίως Ελλάδας, παίρνοντας τη θέση ή εκτοπίζοντας τους παλαιότερους πληθυσμούς που ζούσαν εκεί κατά τη 2η χιλιετία π.Χ., ή ακόμη και πείθοντάς τους να υιοθετήσουν τη δική τους εκδοχή της ελληνικής γλώσσας, δηλαδή μια μορφή της (πρωτο)δωρικής διαλέκτου.

Η απουσία δωρικών χαρακτηριστικών στα αρχαιότερα ελληνικά κείμενα (όπως στις μυκηναϊκές πινακίδες και τα ομηρικά έπη) δεν σημαίνει απαραίτητα πως η συγκεκριμένη διάλεκτος εμφανίστηκε αργότερα από τις υπόλοιπες (την αττικοϊωνική και την αρκαδοκυπριακή) ή πως δεν υπήρχε με αυτή τη μορφή κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. Το γεγονός ότι δεν μαρτυρείται στα κείμενα αυτά, απλώς δείχνει ότι δεν διαθέτουμε γραπτά τεκμήρια της διαλέκτου από μια τόσο μακρινή περίοδο.

Η διείσδυση των Δωριέων, που μετακινήθηκαν από τα βόρεια της Βαλκανικής χερσονήσου προς τον νότο, γίνεται εμφανής και από γλωσσική άποψη. Η γλώσσα των μυκηναϊκών πινακίδων κατά τους ύστερους χρόνους της 2ης χιλιετίας π.Χ. ανήκει στην ανατολική ελληνική. Ωστόσο, η διάλεκτος των επιγραφών της 1ης χιλιετίας π.Χ., οι οποίες προέρχονται από τις περιοχές των παλαιών μυκηναϊκών ανακτόρων, είναι πλέον δωρική (δυτική ελληνική). Αυτή η διαλεκτική αλλαγή, τουλάχιστον στις περιοχές των Μυκηνών, της Τίρυνθας, της Πύλου και της Κνωσού, είναι αδιαμφισβήτητη και αποδεικνύεται από τις αλφαβητικές επιγραφές που έχουν βρεθεί εκεί και είναι γραμμένες στην αργολική, τη μεσσηνιακή και την κρητική, επιχώριες διαλέκτους που θεωρούνται όλες δωρικές. Οι μελετητές έχουν επιχειρήσει να ανιχνεύσουν αντιπροσωπευτικούς αρχαϊσμούς της ανατολικής ελληνικής στη γλώσσα των Δωριέων κατά την 1η χιλιετία. Τα σχετικά παραδείγματα στη γραμματική των Thumb & Kieckers (1932) είναι συγκεντρωμένα σε μια ενότητα που φέρει τον τίτλο «Vordorisches» [προδωρική]. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να ερμηνευθεί και το όνομα του θεού Ποσειδώνα στη λακωνική διάλεκτο, *Ποhοιδάν*, που συμπίπτει με το αρκαδικό θεωνύμιο *Ποσοιδάν* αντί *Ποτειδάν* στις άλλες δωρικές διαλέκτους.

Επιπλέον, όπως και οι Ίωνες που μετανάστευσαν από την ελληνική χερσόνησο, άλλοι πληθυσμοί που μιλούσαν δωρικές διαλέκτους ίδρυσαν αποικίες σε νησιά του Αιγαίου κοντά στα μικρασιατικά παράλια και πήραν επίσης μέρος στον αποικισμό της Μεγάλης Ελλάδας.

2. Οι βορειοδυτικές δωρικές διάλεκτοι

Λαμβάνοντας υπόψη τη μεγάλη γεωγραφική περιοχή που καλύπτει η δωρική διαλεκτική οικογένεια, είναι εύλογες οι απόπειρες των μελετητών να διακρίνουν μία επιπλέον, λιγότερο ή περισσότερο σαφή, υποομάδα. Έτσι, γίνεται συνήθως μια διάκριση ανάμεσα στις καθαυτό δωρικές και τις βορειοδυτικές δωρικές διαλέκτους, οι οποίες ταυτίζονται γενικά με τις δωρικές ποικιλίες που μιλιούνταν σε μια περιοχή που εκτεινόταν από το βορειοδυτικότερο τμήμα της βόρειας Ελλάδας, την Ήπειρο, μέχρι τα σύνορα με τη Βοιωτία. Τα ίδια εδάφη θεωρούνται συνήθως οι πρώτοι τόποι εγκατάστασης των Δωριέων στον ελλαδικό χώρο.

Ποικίλα προβλήματα ανακύπτουν, ωστόσο, σε μια πιο λεπτομερειακή εξέταση αυτής της υποομάδας. Από τη μία πλευρά, δεν υπάρχει κανένα γλωσσικό επιχείρημα που να στοιχειοθετεί την άποψη ότι οι συγκεκριμένες διάλεκτοι συγκροτούν μια σαφώς οριοθετημένη υποομάδα. Από την άλλη πλευρά, τα γεωγραφικά της όρια δεν είναι τόσο ξεκάθαρα· στην Πελοπόννησο, παραδείγματος χάριν, η ηλειακή διάλεκτος είναι σχετικά απομονωμένη από την υπόλοιπη ομάδα και ορισμένες μελέτες έχουν αμφισβητήσει κατά πόσο μπορεί να αποτελεί τμήμα της (βλ. αντιθέτως Méndez Dosuna 1985). Επιπλέον, καθώς η γλώσσα των επιγραφών που προέρχονται από τον Μαλιακό κόλπο τοποθετείται κάπου μεταξύ της θεσσαλικής και των βορειοδυτικών ελληνικών διαλέκτων

(πρβ. ό.π., 24–25), έχει προταθεί πρόσφατα ο αποκλεισμός της από τη συγκεκριμένη ομάδα (πρβ. Brixhe 2006). Ως εκ τούτου, τα γλωσσικά και τα γεωγραφικά όρια παραμένουν υπό συζήτηση.

Άλλο ένα σημαντικό πρόβλημα που παραμένει άλυτο είναι ότι δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξη της βορειοδυτικής παραλλαγής ούτε από διαχρονική ούτε από συγχρονική άποψη, αφού οι διάλεκτοι που θα αποδείκνυαν την παρουσία της δεν έχουν όλες κοινά προσδιοριστικά ισόγλωσσα. Το στοιχείο που μας οδηγεί να τις χαρακτηρίσουμε ως υποομάδα είναι η ομοιομορφία της πρότυπης γλώσσας των επιγραφών τους. Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν πως αυτή η ομοιομορφία πρέπει να αποδοθεί σε μια μεταγενέστερη βαθμιαία σύγκλιση που συνέβη μετά τη μόνιμη εγκατάσταση των πληθυσμών, ως αποτέλεσμα της γεωγραφικής τους εγγύτητας. Επομένως, υποστηρίζουν ότι συντελέστηκε μια σταδιακή και φυσική διαδικασία σύγκλισης ανάμεσα σε αυτές τις διαλέκτους (Méndez Dosuna ό.π.). Στην πραγματικότητα, μολονότι ο όρος *βορειοδυτικές διάλεκτοι* συνδέεται περισσότερο με γεωγραφικά και λιγότερο με γλωσσικά κριτήρια, μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμος για μια γενική περιγραφή της δωρικής ομάδας (ό.π.), παρά τις εγγενείς δυσκολίες του εγχειρήματος που θα μπορούσε άλλωστε κανείς να συναντήσει και στον χαρακτηρισμό άλλων διαλεκτικών ομάδων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι δυσκολίες τις οποίες αντιμετωπίζουν οι μελετητές όταν προσπαθούν να προσδιορίσουν τις διαλεκτικές περιοχές, οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην ιδιαίτερη ιστορία και εξέλιξη κάθε παραλλαγής και του γεωγραφικού της περιβάλλοντος. Από γλωσσολογική άποψη, είναι σημαντικό να διακρίνουμε τη διάλεκτο από την περιοχή και να προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε τα μεταξύ τους όρια. Για να δώσουμε λοιπόν ένα λεπτομερές παράδειγμα που σχετίζεται με τη δωρική διαλεκτική ομάδα, όταν αναφερόμαστε στην αργολική διάλεκτο, είμαστε υποχρεωμένοι να λαμβάνουμε υπόψη τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες της παραλλαγής που μιλιόταν στη συγκεκριμένη περιοχή· μολονότι η ομοιομορφία της παρουσιάζεται σαφέστερη στην αρχαϊκή περίοδο, αργότερα η δυτική και η ανατολική αργολική απομακρύνονται όλο και περισσότερο η μία από την άλλη, μέχρι που η δεύτερη καταλήγει να προσομοιάζει περισσότερο στη μεγαρική και την κορινθιακή, διαμορφώνοντας μαζί τους, από το δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα π.Χ., μια λίγο ως πολύ ομοιόμορφη γλωσσική κοινότητα, τη λεγόμενη «ομάδα του Σαρωνικού» (Bartoněk 1972).

3. Γεωγραφική κατανομή

Οι δωρικές διάλεκτοι απαντώνται στις ακόλουθες περιοχές, που καλύπτουν μια τεράστια γεωγραφική έκταση:

1. στη βόρεια Ελλάδα, οι βορειοδυτικές δωρικές διάλεκτοι στην Ακαρνανία, την Αιτωλία, την Ήπειρο, την ανατολική και τη δυτική Λοκρίδα· η διάλεκτος των Επιζεφύριων Λοκρών στη Μεγάλη Ελλάδα· η φωκική, η διάλεκτος της Δωρίδας, οι διάλεκτοι του Μαλιακού κόλπου και η αχαΐκή φθιωτική·
2. στον Σαρωνικό κόλπο, η κορινθιακή, η μεγαρική και η ανατολική αργολική·
3. στην Πελοπόννησο, η αχαΐκή, η ηλειακή, η δυτική αργολική, η λακωνική και η μεσσηνιακή·
4. στα νησιά του ανατολικού και νότιου Αιγαίου, οι διάλεκτοι της Κρήτης, της Ρόδου, της Θήρας, της Κω και άλλων μικρότερων νησιών·
5. στη βόρεια Αφρική, η διάλεκτος της Κυρήνης, αποικίας που είχε ιδρυθεί από τη Θήρα·
6. στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία, οι διάλεκτοι πολλών αποικιών των παραπάνω μητροπόλεων, που περιλάμβαναν τις λακωνικές αποικίες του Τάραντα και της Ηράκλειας, τις ροδιακές αποικίες της Γέλας και του Ακράγαντα, την κορινθιακή αποικία των Συρακουσών μαζί με τις δικές της αποικίες, όπως και τις μεγαρικές αποικίες Μέγαρα Υβλαία και Σελινούντα·
7. στη Μαύρη Θάλασσα, οι μεγαρικές αποικίες Ηράκλεια Ποντική, Μεσημβρία και Χερσόνησος· στην Προποντίδα, το Βυζάντιο και η Χαλκηδών και τέλος, στη χερσόνησο της Χαλκιδικής, η κορινθιακή αποικία Ποτίδαια.

Η μεγάλη απόσταση που χώριζε τις δωρικές περιοχές πρέπει να συντέλεσε σε μια σημαντική διαλεκτολογική κατάτμηση με βάση τους ιδιαίτερους νεωτερισμούς και τις επιλογές κάθε περιο-

χής, διαφορές που θα ήταν λιγότερες όπου υπήρχε επαρκής επικοινωνία ανάμεσα στα αντίστοιχα χωριά και περισσότερες εκεί όπου οι επαφές θα ήταν πιο περιορισμένες. Το ορεινό τοπίο πρέπει να επέδρασε επίσης στη γλώσσα των κατοίκων του. Η έλλειψη επικοινωνίας και η απομόνωση των ανθρώπων που μιλούσαν τη ίδια διάλεκτο πρέπει αναμφίβολα να ενθάρρυναν τις ιδιαιτερότητες και τις διαφορές. Η κατάσταση αυτή μπορεί να επιβεβαιωθεί στην Κρήτη, όπου οι μετακινήσεις των κατοίκων εξακολουθούν μέχρι σήμερα να περιορίζονται από τα τρία μεγάλα βουνά, όπως και στην Πελοπόννησο μεταξύ της Λακωνίας και της Μεσσηνίας, που τις χωρίζει ο Ταΰγετος, ή στην περίπτωση των βορειοδυτικών διαλέκτων, που χωρίζονται από την οροσειρά της Πίνδου. Μπορούμε να πούμε με σχεδόν πλήρη βεβαιότητα ότι η ομοιομορφία που αντανακλάται στις επιγραφές αυτών των περιοχών είναι παραπλανητική.

Στη δωρική ομάδα, ωστόσο, ορισμένες διάλεκτοι όπως η ηλειακή, η λακωνική, η κρητική και η κυρηναϊκή παρουσιάζουν αξιοσημείωτα και διακριτά χαρακτηριστικά στο αντίστοιχο επιγραφικό υλικό. Γνωρίζουμε πως όλες αυτές οι διάλεκτοι υποχώρησαν στην πίεση που δέχθηκαν από την αττικοϊωνική κοινή και δεν επιβίωσαν στους μεταγενέστερους χρόνους, με μόνη εξαίρεση την τσακωνική, που κατάγεται από τη λακωνική. Εντούτοις, δεν φαίνεται να ήταν όλες στον ίδιο βαθμό διαπερατές κατά την ελληνιστική περίοδο και εδώ μπορούμε να κάνουμε έναν σαφή διαχωρισμό. Ορισμένες διατηρούσαν ακόμη τη μοναδικότητά τους, όπως η ηλειακή και η κυρηναϊκή (Minon 2007· Dobias-Lalou 2000), αλλά και η λακωνική που φαίνεται να επανεμφανίζεται σε μεταγενέστερες επιγραφές αφιερωμένες στην Ορθία Αρτέμιδα (2ος–3ος αι. μ.Χ.). Οι υπόλοιπες δωρικές διάλεκτοι (βορειοδυτική δωρική, νησιωτική δωρική και σικελική δωρική), που οι επιγραφές τους δεν περιέχουν πολλά διαλεκτικά στοιχεία, πρέπει να ανήκουν σε άλλη ομάδα.

Η διατήρηση ορισμένων διαλεκτικών στοιχείων στις δωρικές επιγραφές της ελληνιστικής περιόδου έχει ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα ή έκφραση μιας «εθνικιστικής» αντίδρασης, σκοπός της οποίας ήταν η μέγιστη δυνατή εναντίωση στην κοινή. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι διαφορετικοί τύποι της γραπτής γλώσσας, με συχνότερους όσοι είναι πιο απομακρυσμένοι από την κοινή, πιθανότατα δεν αποτελούσαν τμήμα του πραγματικού προφορικού λόγου που μπορούσε να μιλιέται σε άλλα επίπεδα ύφους. Επίσης, ήταν δυνατή η χρήση τεχνητής γραπτής μορφής, όπως στην περίπτωση της λακωνικής, όπου επιχειρήθηκε (μόνο στον γραπτό λόγο, άραγε;) να αποκατασταθεί η παλαιά διάλεκτος, όποια και αν ήταν η ομιλούμενη διάλεκτος της πλειονότητας του πληθυσμού.

Για τις επιγραφές που είναι γραμμένες σε μια λιγότερο σαφή μορφή της δωρικής, όπως εκείνες της βορειοδυτικής δωρικής, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η γλώσσα τους είναι στην πραγματικότητα η κοινή (Brixhe 2006). Οι γραφείς θα ενσωμάτωναν αυτόματα αρκετά αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά των δωρικών διαλέκτων, για να δώσουν μια ελαφριά διαλεκτική χροιά στην επίσημη πρότυπη γλώσσα αυτών των περιοχών.

Και στις δύο περιπτώσεις, το τεχνητό στοιχείο της γραπτής διαλέκτου θα εκδηλωνόταν με τους δύο αυτούς τρόπους. Μολονότι η επίδραση της κοινής είναι εμφανής και στις δύο ομάδες, είναι δύσκολο να φανταστούμε πως δεν έχουν πραγματικό υπόβαθρο τόσο τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται ότι συντηρούν τη διάλεκτο για «εθνικιστικούς» λόγους όσο και εκείνα που μαρτυρούν την «αναβίωση» της διαλέκτου.

Στην πραγματικότητα, οι κύριες δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε οφείλονται στο γεγονός ότι δεν έχουμε στη διάθεσή μας αρκετές αρχαϊκές επιγραφές. Σε πολλές περιπτώσεις, υπάρχουν επιγραφές μόνο από την εποχή που οι διάλεκτοι είχαν αρχίσει να υποχωρούν έναντι της πρότυπης γλώσσας. Επιπλέον, οι περισσότερες επιγραφές έχουν επίσημο χαρακτήρα (π.χ. ψηφίσματα, νόμοι, συνθήκες) και ακολουθούν ένα σχετικά αυστηρό πρότυπο, χρησιμοποιώντας μια εξαιρετικά ομοιόμορφη γλώσσα.

4. Τα επιχώρια αλφάβητα

Οι τρεις κύριοι τύποι επιχώριων αλφαβήτων (γνωστοί ως «πράσινος», «κόκκινος» και «μπλε» τύπος αρχαϊκού αλφάβητου, με βάση τον χάρτη επιχώριων αλφαβήτων του Kirchhoff (1863)) απα-

ντώνται στις αρχαίες επιγραφές που προέρχονται από περιοχές όπου χρησιμοποιούνταν οι δωρικές διάλεκτοι.

Αν λάβουμε υπόψη ότι η επιλογή ενός συγκεκριμένου είδους γραφής με τα ειδικά της χαρακτηριστικά μπορεί να ερμηνευθεί ως αντανάκλαση του ιδιαίτερου χαρακτήρα μιας ελληνικής περιοχής (Luraghi 2010), μπορούμε να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ότι οι ομιλητές της δωρικής δεν θα ένιωθαν μέλη αυτής της ευρύτερης κοινότητας.

Στα νησιά Θήρα, Μήλο και Κρήτη το χρησιμοποιούμενο αλφάβητο ανήκει στον «πράσινο» τύπο. Από αυτή την επιχώρια γραφή απουσιάζουν τα λεγόμενα *συμπληρωματικά* γράμματα που δεν ήταν γνωστά στο φοινικικό σύστημα και επινοήθηκαν ad hoc, προκειμένου να μεταγραφούν τα χειλικά και υπερωικά δασέα κλειστά [ph], [kh] όπως και τα συμπλέγματα [ps], [ks]. Αντίθετα, τα δασέα σύμφωνα μεταγράφηκαν με γράμματα του κληρονομημένου αλφαβήτου, δηλαδή ΠΗ, ΚΗ –ή και Π, Κ, όπως στην Κρήτη–, ενώ για τα [ps] και [ks] χρησιμοποιήθηκαν τα ΠΣ, ΚΣ. Αν και η απουσία αυτών των «συμπληρωματικών» γραμμάτων μπορεί να σημαίνει ότι δεν είχαν ακόμη επινοηθεί όταν έφτασε το αλφάβητο σε εκείνα τα νησιά, υπάρχει και η πιθανότητα τα γράμματα αυτά απλώς να είχαν αγνοηθεί.

Στην Αργολίδα και την Κόρινθο μαρτυρείται ο «σκούρος μπλε» τύπος αλφάβητου, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές ο «κόκκινος» τύπος. Στη Σικελία το πιο διαδεδομένο αλφάβητο είναι το «κόκκινο», με εξαιρέσεις τα Μέγαρα Υβλαία και τον Σελινούντα, όπου χρησιμοποιείται το «μπλε» αλφάβητο.

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε πως ορισμένες από τις πιο πρώιμες χρήσεις του Η για το /eː/ μαρτυρούνται στις δωρικές περιοχές και συγκεκριμένα στα νησιά Θήρα (*Προκλῆς*, 7ος αι. π.Χ.), Ρόδο (*ἠμί*, 8ος αι. π.Χ.) και Κρήτη (*ἀπορηθῆμεν*, 7ος αι. π.Χ.). Σε αυτά τα αρχαϊκά κείμενα το Η χρησιμοποιείται επίσης για την αρκτική δάσυνση, κάτι που σημαίνει ότι είναι «πολυλειτουργικό» σύμβολο. Στη Ρόδο και τη Θήρα, παραδείγματος χάριν, βρίσκουμε το *Τήλεφος ... ho Ἰαλύσιος* 'Τήλεφος, ο Ιαλύσιος' και το *Ἀρκhαγέτας* μαζί με το *Προκλῆς*. Οι πρώτες απόπειρες προς μια διαφοροποίηση των γραφημάτων για το /oː/ και το /o/ μαρτυρούνται στα νησιά Μήλο, Κνίδο, Κρήτη και Θήρα.

Σε ό,τι αφορά την κατεύθυνση της γραφής, οι δωρικές επιγραφές εμφανίζουν εξίσου μεγάλη ποικιλία με την υπόλοιπη Ελλάδα, μολονότι η επιγραφή που περιέχει τον περίφημο νομικό κώδικα της Γόρτυνας είναι ένα από τα τελευταία παραδείγματα της βουστροφηδόν γραφής, που χρησιμοποιείται πιθανότατα εδώ για να προσθέσει μια αίσθηση αρχαϊσμού στο κείμενο (ψευδο-βουστροφηδόν).

5. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα

Οι εγχάρακτες λίθινες επιγραφές και τα λογοτεχνικά έργα των ελλήνων συγγραφέων παρέχουν τις γλωσσικές πηγές που προσδιορίζουν και αντιπροσωπεύουν τις ποικίλες δωρικές διαλέκτους. Εκτός από το περίπλοκο έργο της συσχέτισης των συγχρονικών και διαχρονικών δεδομένων με επιρροές από άλλες διαλέκτους, ερχόμαστε αντιμέτωποι με δυσκολίες που σχετίζονται με την εξελικτική πορεία της ελληνικής γλώσσας στο πέρασμα των αιώνων.

Οι πρώτοι διαλεκτολόγοι συγκέντρωσαν σε έναν κατάλογο τα τυπικά γλωσσικά χαρακτηριστικά των διαφορετικών διαλεκτικών ποικιλιών της αρχαίας Ελλάδας (πρβ. Buck 1910). Το γεγονός ότι τόσο πολλές τοπικές διάλεκτοι με τόσο μεγάλη γεωγραφική απόσταση μεταξύ τους μοιράζονταν αυτά τα χαρακτηριστικά, θα έπρεπε να δηλώνει πως προέρχονταν όλες από τον ίδιο κοινό γλωσσικό πρόγονο. Αυτή η θεώρηση, ωστόσο, έχει αλλάξει ουσιαστικά τα τελευταία χρόνια. Η υπόθεση περί ύπαρξης ενός και μόνο πυρήνα του αρχικού πληθυσμού ο οποίος μιλούσε μια δωρική διάλεκτο που περιείχε το σύνολο των καθοριστικών χαρακτηριστικών της διαλέκτου, μπορεί να υποστηριχθεί μόνο θεωρητικά, και η ταξινόμηση των διαλέκτων με βάση αυτούς τους όρους παραμένει χρήσιμη μόνο από λειτουργική άποψη. Είναι πλέον γενικότερα αποδεκτό ότι η εξέλιξη των γλωσσών είναι πιο σύνθετο φαινόμενο από όσο συνήθως πιστεύεται, ενώ η θεωρία ότι όλες οι γλώσσες προέρχονται από έναν ενιαίο κοινό γλωσσικό πρόγονο έχει αμφισβητηθεί και απορρι-

φθεί στο πεδίο της διαλεκτολογίας (Penny 2000). Μια διεξοδική παρουσίαση των προβλημάτων που μπορεί να ανακύψουν από την αποδοχή αυτής της θεωρίας μάς προσφέρει ο Vottéro (2006) στα συμπεράσματά του για τη βοιωτική, μια διάλεκτο που κατατάσσεται παραδοσιακά στην αιολική ομάδα. Είναι γεγονός πως τα γλωσσικά όρια δεν είναι σαφώς καθορισμένα σε καμία γλώσσα. Οι διαλεκτολόγοι προτιμούν να αναφέρονται σε ένα «διαλεκτικό συνεχές» παρά σε διαχωριστικές γραμμές και σαφώς προσδιορισμένα και διακριτά σύνορα. Εντούτοις, τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο όταν τα διαθέσιμα τεκμήρια είναι πενιχρά και μας παραδίδονται μόνο με τη μορφή γραπτών κειμένων. Υπό αυτή την έννοια, η πρόταση της Finkelberg (2005· βλ. και σε αυτό τον τόμο) εμφανίζεται τελικά ως ελαφρά παραλλαγή της παραδοσιακής υπόθεσης, με τους ίδιους καταλόγους ισογλώσσων που έχουν χρησιμοποιηθεί από τους διαλεκτολόγους στο παρελθόν, μολονότι τονίζεται η αδιαμφισβήτητη παρουσία μεθοριακών περιοχών που πρέπει να είχαν λειτουργήσει ως γέφυρες μεταξύ των διάφορων ποικιλιών.

Η ερμηνεία των επιγραφικών δεδομένων είναι τόσο περίπλοκη, ώστε έχει αρχίσει να αμφισβητείται η εγκυρότητα της παραδοσιακής διαίρεσης των ελληνικών διαλέκτων (Brixhe 2006). Μολονότι δεν είναι εύκολο να στοιχειοθετήσουμε την ύπαρξη των οικογενειών των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων αποκλειστικά και μόνο με γλωσσικά επιχειρήματα, δεν πρέπει ωστόσο να απορρίψουμε μια ταξινόμηση των ελληνικών διαλέκτων, ακόμη και αν εμπεριέχει ένα στοιχείο απλούστευσης και σημαντικής αναθεώρησης των στοιχείων.

Ακόμη και αν κάθε δωρική διάλεκτος είχε τη δική της ιστορία και αποτελούσε προϊόν των ιδιαίτερων γλωσσικών επιρροών τις οποίες είχαν δεχθεί προηγουμένως οι κάτοικοι μιας συγκεκριμένης περιοχής, όπως επίσης και των επιρροών των γειτόνων τους, ο δωρικός χαρακτήρας όλων αυτών των διαλέκτων μπορεί σαφώς να ταυτοποιηθεί. Τα χαρακτηριστικά που καθορίζουν τη δωρική διαλεκτική ομάδα είναι τα εξής (Buck 1955· Méndez Dosuna 2007· Colvin 2007):

Α. Φωνολογία

- διατήρηση του /aː/ αντί του /eː/ της ιωνικής και της αττικής·
- συναίρεση /aː + oː/ > /aː/, πρβ. γενική πληθυντικού *-ᾶν* των θεμάτων σε *-α*·
- συναίρεση /aː + o/ > /aː/, πρβ. γενική ενικού *-ᾱ* των θεμάτων σε *-α-*·
- συναίρεση /a + e/ > /ɛː/, πρβ. *ἐνίκη* (γ΄ εν. παρατ., 'νικούσε')·
- απουσία συριστικοποίησης στην τελική συλλαβή *-τι* του γ΄ ενικού και πληθυντικού ενεργητικής φωνής των θεματικών και αθέματων ρημάτων και στο *(ϝ)ίκατι* 'είκοσι'·
- το χειλοϋπερωικό ημίφωνο δίγαμμα (ϝ) γενικά διατηρείται στις αρχαϊκές επιγραφές, κάτι που δεν συμβαίνει, όμως, στις επιχώριες ποικιλίες των δωρικών νησιών του Αιγαίου (όπως της Ρόδου), όπου δεν υπάρχει κανένα ίχνος του δίγαμμα ούτε στα πιο πρώιμα τεκμήρια.

Β. Μορφολογία

- ονομαστική πληθυντικού του οριστικού άρθρου *τοί*, *ταί* αντί *οἱ*, *αἱ* της αττικής·
- τύποι αορίστου και μέλλοντα με *-ξ-* στα ρήματα με ενεστώτα σε *-ίζω/-άζω*·
- γενίκευση συνηρημένου μέλλοντα σε *-σῶ* < *-σέω*·
- κατάληξη αθέματου απαρεμφάτου *-μεν*·
- κατάληξη α΄ πληθυντικού ενεργητικής φωνής *-μες*, π.χ. *φέρομες*·
- ο παθητικός μέλλοντας υιοθετεί καταλήξεις της ενεργητικής φωνής.

Γ. Λεξιλόγιο

- επίθετο *ἱαρός* αντί αττ. *ἱερός*·
- *Ἄρταμις* αντί *Ἄρτεμις*·
- κατάληξη συνδέσμων και χρονικών επιρρημάτων σε *-κα*, *τόκα*, *πόκα*, *ὅκα*·
- επίθετο *πρᾶτος* αντί *πρῶτος*·
- αριθμητικά: κατάληξη εκατοντάδων σε *-κάτιοι* (αττικοϊωνική *-κόσιοι*)· *ἕβδεμος* (αττ. *ἕβδομος*)· *τέτορες* (αττ. *τέτταρες*)·

- πρόθεση *ποτί* αντί αττ. *πρός* (πρβ. αργολ. *ποί* πριν από οδοντικό σύμφωνο, κρητ. *πορτί*)·
- α΄ πρόσωπο δοτικής ενικού της προσωπικής αντωνυμίας *ἐμίν* αντί αττ. *ἐμοί*·
- *ὀδελός* αντί *ὀβολός*·
- *λε(ί)ω* ‘θέλω’ αντί *θέλω* ή *βούλομαι*, μολονότι οι τύποι αυτοί μπορεί να συνυπάρχουν σε ορισμένες (υπο)διαλέκτους·
- υποθετικός σύνδεσμος *αἰ* και τροπικό μόριο *κα*· σειρά λέξεων *αἰ τίς κα*.

Μια ποικιλία που μιλιέται σε μια συγκεκριμένη περιοχή ορίζεται ως δωρική, αν παρουσιάζει τα παραπάνω ισόγλωσσα. Τα χαρακτηριστικά αυτά εμφανίζονται πράγματι στις περισσότερες δωρικές διαλέκτους, αν και δεν περιλαμβάνονται όλα σε καθεμία διάλεκτο της ομάδας χωριστά. Επομένως, ο παραπάνω κατάλογος ισογλώσσων μπορεί να παρουσιάζεται ελαφρώς παραλλαγμένος στο εξεταζόμενο υλικό αναφοράς.

Επιπλέον, καθώς κάθε δωρική διάλεκτος έχει τη δική της ιδιαίτερη εξέλιξη και γλωσσική ιστορία, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η επιρροή των γειτονικών ιωνικών διαλέκτων των νησιών του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας μπορεί να εξηγεί την απουσία του κληρονομημένου δίγαμμα σε όλες τις θέσεις, η οποία παρατηρείται στις επιγραφές των δωρικών διαλέκτων της Κω και της Ρόδου. Η απουσία ορισμένων χαρακτηριστικών μπορεί να αποδοθεί σε προδωρικό υπόστρωμα, όπως π.χ. στην κρητική οι τύποι ονομ. πληθ. αρσ. και θηλ. γένους του άρθρου *οἱ*, *αἱ* αντί των αναμενόμενων *τοί*, *ταί*· ή η χρήση του α΄ πληθ. *-μεν* αντί *-μες* στα ρήματα. Σε άλλες περιπτώσεις, η σπανιότητα των διαλεκτικών επιγραφών πρέπει να μας κάνει προσεκτικούς· έτσι, δεν έχουμε κανένα παράδειγμα του *-μες* στη Ρόδο. Όπως είναι αναμενόμενο, κάθε δωρική διάλεκτος έχει και τις δικές της ιδιαιτερότητες· παραδείγματος χάριν, η κατάληξη των αθέματων ροδιακών απαρεμφάτων σε *-μειν* αντί *-μεν* ή η διαφορετική εξέλιξη της χασμωδίας /eo/: /io/ στη λακωνική, τη διάλεκτο της Ηράκλειας, την κρητική και τη δυτική αργολική, /eu/ στη ροδιακή, τη θηραϊκή και τη διάλεκτο της Κω.

5.1 Πάνω στην προαναφερθείσα δωρική βάση πρέπει να προστεθούν ορισμένα ισόγλωσσα που είναι κοινά στην υποομάδα των βορειοδυτικών δωρικών διαλέκτων, όπως:

- παρουσία του /ar/ αντί /er/, π.χ. λοκρ. *πατάρα* (αττ. *πατέρα*)·
- βραχύχρονη θεματική δοτική ενικού σε *-οι* αντί *-ωι*·
- δοτική πληθυντικού *-οις* στα συμφωνικά θέματα·
- δοτική πληθυντικού *-εσσι* στη δελφική και τη λοκρική·
- μετοχή μέσης φωνής σε *-ειμενος* (διάλεκτος Επιζεφύριων Λοκρών *-ημενος*) από ρήματα που λήγουν σε *-έω*·
- πρόθεση *ἐν* + αιτιατική για δήλωση της «εις τόπον κίνησης», σε αντιδιαστολή με *εἰς* + αιτιατική στις άλλες διαλέκτους.

Αν και η χωριστή αναφορά σε βορειοδυτικές δωρικές διαλέκτους μπορεί να μας διευκολύνει, το γλωσσικό κίνητρο δεν είναι πάντοτε τόσο προφανές. «Αντιμετωπίζουμε μια γραπτή μορφή που είχε πάρει τον χαρακτήρα κοινής και δεν αντιπροσώπευε άμεσα την τοπική καθομιλουμένη. Επαρκέστερα τεκμήρια θα μας έδιναν οπωσδήποτε τη δυνατότητα να διαμορφώσουμε ένα σύνολο κριτηρίων για την ταξινόμηση των δυτικών διαλέκτων» (Colvin 2007, 44–45).

Πολύ λίγα από τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά αποτελούν αποκλειστικούς νεωτερισμούς της δωρικής διαλεκτικής ομάδας. Η παρουσία και ο συνδυασμός της πλειονότητας αυτών των χαρακτηριστικών είναι εκείνο ακριβώς το στοιχείο που καθορίζει τη συγκεκριμένη ομάδα, είτε αυτοί οι νεωτερισμοί είναι αρχαϊκοί, όπως ο συνηρημένος μέλλοντας, είτε είναι αρχαϊσμοί που μπορεί να υπάρχουν και σε άλλες διαλέκτους. Επομένως, η παρουσία των συγκεκριμένων ισογλώσσων σε οποιαδήποτε ομιλούμενη διάλεκτο μιας περιοχής είναι εκείνη που προσδιορίζει τη διάλεκτο ως δωρική.

6. Ταξινόμηση

Οι δωρικές διάλεκτοι διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το σύστημα των μακρόχρονων φωνηέντων τους. Καταγράφονται δύο συστήματα μακρόχρονων φωνηέντων, εκείνα που έχουν επτά φωνήεντα και εκείνα που έχουν μόνο πέντε. Η διαφορά ανάμεσα στα δύο συστήματα έγκειται στην ταυ-

τόχρονη παρουσία μισόκλειστων και μισάνοιχτων (/eː/ και /ɛː/ και /oː/ και /ɔː/) ή στην απουσία (/eː/ και /oː/) των δύο ομάδων των μεσαίων φωνηέντων που διαφέρουν ως προς το ύψος τους. Ανάλογα με τον τύπο (και την προέλευση) των μακρόχρονων μεσαίων φωνηέντων, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές υποομάδες δωρικών διαλέκτων (βλ. παρακάτω).

Η ασθενής άρθρωση, σε όλες τις ελληνικές διαλέκτους, του προερχόμενου από ινδοευρωπαϊκό *s συριστικού όταν βρισκόταν δίπλα σε υγρό ή έρρινο σύμφωνο, οδήγησε σε νέα μακρόχρονα φωνήεντα στην πλειονότητα των ελληνικών διαλέκτων τα οποία εμφανίστηκαν ύστερα από τη λεγόμενη *πρώτη αναπληρωματική έκταση*. Όταν η προφορά τους διέφερε από εκείνη των υπαρχόντων μεσαίων φωνηέντων, αυτά τα νέα μακρόχρονα μισόκλειστα φωνήεντα επέφεραν μια μεταβολή στο φωνηεντικό σύστημα διαφόρων διαλέκτων. Καθώς ήταν μισόκλειστα φωνήεντα ως προς τη χροιά τους, διακρίνονταν από τα κληρονομημένα μισάνοιχτα φωνήεντα και, κατά συνέπεια, αντιπροσωπεύονταν συνήθως με διαφορετικά γραφήματα. Αλλά σε άλλες δωρικές διαλέκτους τα δευτερογενή μεσαία φωνήεντα συγχωνεύθηκαν με τα πρωτογενή και γράφονταν όλα με τον ίδιο τρόπο· σε αυτή την περίπτωση το φωνηεντικό σύστημα περιλάμβανε πέντε μακρόχρονα φωνήεντα. Οι μεταγενέστερες φωνητικές εξελίξεις (η συναίρεση των φωνηέντων και οι λεγόμενες «δεύτερη» και «τρίτη» αναπληρωματικές εκτάσεις) οδήγησαν στην εμφάνιση ακόμη περισσότερων μακρόχρονων φωνηέντων. Στις περισσότερες διαλέκτους επαναλήφθηκε η ίδια διαδικασία: στις διαλέκτους με σύστημα επτά μακρόχρονων φωνηέντων τα νέα μακρόχρονα μεσαία φωνήεντα συγχωνεύθηκαν με τα μισόκλειστα μακρόχρονα φωνήεντα, ενώ στις διαλέκτους με σύστημα πέντε φωνηέντων συγχωνεύθηκαν με τα κληρονομημένα μεσαία φωνήεντα. Μια ενδιάμεση κατάσταση παρατηρείται σε μια τρίτη μικρή ομάδα δωρικών διαλέκτων, οι οποίες δεν παρήγαγαν νέα φωνήεντα μετά την πρώτη αναπληρωματική έκταση αλλά σε μεταγενέστερη περίοδο, συνήθως αφού είχαν πραγματοποιηθεί οι ισοφωνηεντικές συναιρέσεις [e + e] και [o + o]. Καθώς η ορολογία του Ahrens (1843) εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, οι τρεις ομάδες ονομάζονται Doris Severior («αυστηρή δωρική»), Doris Mitior («ήπια δωρική») και Doris Media («μέση δωρική») αντίστοιχα, ανάλογα με τη μικρότερη ή μεγαλύτερη αντίσταση που εμφανίζει η κάθε διάλεκτος στη δημιουργία των νέων μακρόχρονων μισόκλειστων φωνηέντων (eː και oː).

Α. *Διάλεκτοι με σύστημα πέντε μακρόχρονων φωνηέντων (Doris Severior, αυστηρή δωρική)*

Αυτές οι επιχώριες ποικιλίες έχουν θεωρηθεί ως οι πιο συντηρητικές δωρικές διάλεκτοι. Δεν παράγουν νέα μακρόχρονα φωνήεντα που αποκλίνουν από τα κληρονομημένα, όπως σαφώς καταδεικνύεται από το γεγονός ότι αποδίδονται όλα με τα ίδια γραφήματα Η και Ω, αντίστοιχα: π.χ. *τίθημι* 'θέτω', αλλά και *ἡμί* 'είμαι'· *τῶν ἀθρώπων*, αλλά και *βωλά* 'συμβουλή'. Στην ομάδα αυτή ανήκουν η λακωνική, η μεσσηνιακή, η κρητική, η κυρηναϊκή και η ηρακλειωτική.

Β. *Διάλεκτοι με σύστημα επτά μακρόχρονων φωνηέντων (Doris Mitior, ήπια δωρική)*

Οι διάλεκτοι της συγκεκριμένης ομάδας είναι ελαφρώς αποστασιοποιημένες και νεωτεριστικές σε σχέση με τα κληρονομημένα μακρόχρονα φωνήεντά τους.

Οι ήπιες δωρικές διάλεκτοι έχουν φωνηεντικό σύστημα παρόμοιο με της αττικοϊωνικής, με νέα μακρόχρονα μισόκλειστα φωνήεντα που προέρχονται αφενός από την πρώτη και τη δεύτερη αναπληρωματική έκταση και αφετέρου από τις ισοφωνηεντικές συναιρέσεις. Αυτά τα δευτερογενή φωνήεντα δεν συγχέονται ποτέ με τα κληρονομημένα ή πρωτογενή και αποδίδονται μάλλον με τα γραφήματα ΕΙ και ΟΥ παρά με τα γραφήματα που χρησιμοποιούνται για τα κληρονομημένα φωνήεντα Η και Ω: π.χ. *τίθημι* 'θέτω', αλλά *εἰμί* 'είμαι'· *τῶν ἀθρώπων*, αλλά *βουλά* 'συμβουλή'. Στην ομάδα αυτή ανήκουν οι βορειοδυτικές διάλεκτοι, όπως και η ανατολική αργολική, η κορινθιακή και η μεγαρική.

Γ. *Διάλεκτοι σε ενδιάμεση θέση (Doris Media, μέση δωρική)*

Οι «ενδιάμεσες» δωρικές διάλεκτοι διέφεραν από τις «ήπιες» διαλέκτους αρχικά, δηλαδή μετά την πρώτη αναπληρωματική έκταση, από την άποψη ότι είχαν σύστημα πέντε μακρόχρονων φωνηέντων όπως και η Doris Severior. Ωστόσο, εμφανίστηκαν νέα φωνήεντα, σε ορισμένες διαλέκτους ύστερα από τη δεύτερη αναπληρωματική έκταση και σε άλλες ύστερα από τις ισοφωνηεντικές συναιρέσεις. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι διάλεκτοι της Ρόδου, της Κω, της Θήρας και άλλων μικρότερων δωρικών νησιών του Αιγαίου καθώς και η δυτική αργολική διάλεκτος.

6.1 *Μερικά ζητήματα ταξινόμησης*

Αυτή η απλή ταξινόμηση, με βάση ουσιαστικά τη φωνολογία, μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις διάφορες διαλεκτικές υποομάδες της δωρικής. Από αυτή την άποψη αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προόδου, επειδή υπερβαίνει τη μεμονωμένη εξέταση κάθε διαλέκτου εστιάζοντας στο γενικό αποτέλεσμα και μας προσφέρει, με τον τρόπο αυτό, μια σαφέστερη επισκόπηση του συνόλου της ομάδας, που δεν θα ήταν δυνατή αν επικεντρωνόμαστε μόνο στις λεπτομέρειες κάθε διαλέκτου. Είναι περιττό, βέβαια, να τονίσουμε την αναμφισβήτητη αξία που έχουν για τους μελετητές και οι μικρότερες ακόμη λεπτομέρειες, ιδίως για την περιγραφή κάθε συγκεκριμένης διαλέκτου. Από την άλλη πλευρά, όμως, μπορεί να συσκοτίσουν την εικόνα μας για τον τρόπο που εξελίχθηκε συνολικά η ομάδα, μαζί με όλα τα ενδογενή προβλήματα που πρέπει να αντιμετώπισε σε αυτή τη διαδικασία.

Στην παραπάνω ταξινόμηση είναι σαφές πως η πρώτη αναπληρωματική έκταση συνέβη σε όλες τις δωρικές διαλέκτους, αλλά δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο και για τη δεύτερη αναπληρωματική έκταση, που επηρέασε μόνο το δευτερογενές σύμπλεγμα -*νσ*- (και -*ντσ*-) στη μέση και στο τέλος των λέξεων. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν ορισμένες δωρικές διάλεκτοι στις οποίες αυτά τα συμπλέγματα δεν παρουσιάζουν καμία μεταβολή (π.χ. ονομ. εν. θηλ. *πάνσα* 'όλη', αιτ. πληθ. αρσ. *τόνς* 'τους' στη δυτική αργολική), ή όπου το προηγούμενο φωνήεν δεν εκτείνεται μετά την αποβολή του έρρινου συμφώνου (πρβ. στην Κω και την Κυρήνη, την αιτιατική πληθυντικού των θεματικών ουσιαστικών σε -*ος*). Σε κάποιες άλλες διαλέκτους η εξέλιξη του -*νσ*- μπορεί να διαφέρει, ανάλογα με το αν είναι στη μέση ή στο τέλος της λέξης (π.χ., στις μετοχές θηλυκού γένους της κυρηναϊκής που λήγουν σε -*οισα*, σε αντιδιαστολή με τη θεματική αιτιατική πληθυντικού σε -*ος*). Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για την τρίτη αναπληρωματική έκταση που εντοπίζεται μόνο σε ορισμένες διαλέκτους (δυτική αργολική, κρητική) αλλά απουσιάζει από την υπόλοιπη ομάδα, όπου η αποβολή του δίγαμμα πριν από έρρινο ή υγρό σύμφωνο δεν οδήγησε σε καμία έκταση φωνήεντος. Αντίθετα, η εξέλιξη των ισοφωνηεντικών συναιρέσεων φαίνεται πως ήταν πολύ πιο ομοιόμορφη.

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι παρά τα πλεονεκτήματα αυτής της ομαδοποίησης, η γλωσσολογική ερμηνεία μας για αυτές τις διαλέκτους έχει επηρεαστεί από την άποψη του Ahrens πως οι αυστηρές διάλεκτοι (Doris Severior) είναι περισσότερο συντηρητικές σε σχέση με τις πιο νεωτεριστικές «ήπιες» (Doris Mitior). Έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτό ότι ένα σύστημα που περιλαμβάνει λιγότερα φωνήεντα είναι πιο αρχαϊκό από κάποιο άλλο που περιλαμβάνει περισσότερα φωνήεντα (αν και διαγλωσσικά υπάρχουν και αντιπαραδείγματα γι' αυτή την εξέλιξη). Το γεγονός ότι ένα από τα παραδείγματα της υποομάδας Doris Severior ήταν η λακωνική φαινόταν να επιβεβαιώνει μια τέτοια άποψη, στον βαθμό που τα γλωσσολογικά επιχειρήματα μπορεί να είχαν αναμειχθεί με άλλες θεωρίες που δεν είχαν καθόλου γλωσσικό χαρακτήρα. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η θεωρία για την αρχαϊκή και αντινεωτεριστική φύση της σπαρτιατικής κοινωνίας, η οποία ήταν αυστηρά προσκολλημένη στα προγονικά έθιμα και δεν ήταν δεκτική σε έξωθεν νεωτερισμούς. Έχει επισημανθεί, ωστόσο, πως η συγκεκριμένη θεωρία μπορεί να αντανακλά την πραγματικότητα αυτών των διαλέκτων (Méndez Dosuna 1985· 2007). Είναι πολύ πιο πιθανό τα νέα μισόκλειστα μακρόχρονα φωνήεντα να διαφοροποιήθηκαν από τα κληρονομημένα μακρόχρονα μεσαία φωνήεντα σε όλες τις ελληνικές διαλέκτους από τις αρχές της ιστορίας τους και στη συνέχεια, σε μεταγενέστερη εποχή, να συγχωνεύθηκαν με τα κληρονομημένα φωνήεντα. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι

πιο νεωτεριστικές διάλεκτοι πρέπει να ήταν εκείνες που είχαν σύστημα πέντε μακρόχρονων φωνηέντων, όπως η λακωνική.

7. Οι δωρικές κοινές

Είναι σαφές πως κάθε πρότυπη γλώσσα έχει ένα έντονα τεχνητό στοιχείο, αφού οι κανόνες που προσδιορίζουν πώς πρέπει να γράφονται τα επίσημα έγγραφα δημιουργούνται σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή στην ιστορία μιας γλώσσας. Ένα χαρακτηριστικό που διακρίνει τις πρότυπες γλώσσες είναι η γενικότερη προσπάθεια να αντιπροσωπευτούν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό οι διάφορες ομιλούμενες ποικιλίες, ώστε να μπορούν οι ομιλητές να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους στην πρότυπη γλώσσα που προορίζεται να γίνει κοινή.

Επίσημα ψηφίσματα, συνθήκες ανάμεσα στις πόλεις και άλλα κείμενα γραμμένα στη δωρική κάνουν την εμφάνισή τους από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. και μετά. Είναι συνήθως γραμμένα σε μια γλώσσα που μοιάζει πολύ με την αττικοϊωνική κοινή, αλλά έχει και αρκετά δωρικά χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά συμφωνούν λίγο ή πολύ με όσα περιλαμβάνονται στον κατάλογο των ισογλώσσων που προσδιορίζουν τον δωρικό χαρακτήρα οποιουδήποτε γραπτού κειμένου, καθώς ένας σημαντικός αριθμός από τις πρώτες δωρικές επιγραφές που έχουμε στη διάθεσή μας έχουν γραφεί στη λεγόμενη *κοινά*, δηλαδή μια δωρική κοινή με «αξιοσημείωτη ενότητα, τόση ώστε να δικαιούμαστε να μιλάμε για έναν ιδιαίτερο τύπο *κοινής*» (Buck 1955, 176) και με ένα «μη τυχαίο (δηλαδή, συνειδητά επιλεγμένο) κράμα αττικής/Κοινής» (Horrocks 2010, 87). Το γεγονός ότι συμπίπτουν οι εκφράσεις στα δημόσια και επίσημα κείμενα που είναι γραμμένα στην αττικοϊωνική κοινή και τη δωρική, προκαλεί την εύλογη υπόνοια ότι τα δωρικά γραπτά τεκμήρια αποτελούν απλές απομιμήσεις του αττικοϊωνικού διοικητικού και επίσημου επιπέδου ύφους. Δίνουν την εντύπωση πως οι δωρικές πόλεις θέλησαν να αποκτήσουν τη δική τους πρότυπη γλώσσα, με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν μια συγκλίνουσα μορφή δωρικής έχοντας υπόψη τους την αττικοϊωνική κοινή, αλλά η το εγχείρημά τους αποδείχθηκε λιγότερο επιτυχημένο.

Αν η *κοινά* είναι απλώς η δωρική εκδοχή της *κοινής*, είναι σαφές πως πρόκειται για μια διπλά τεχνητή γλώσσα. Αυτός είναι ο λόγος που έχει υποστηριχθεί ακόμη και η άποψη ότι ήταν μόνο μια γραπτή γλώσσα που κατά πάσα πιθανότητα δεν μιλήθηκε ποτέ (Brixhe 2006). Δεν γνωρίζουμε όσα θα θέλαμε για την προφορική γλώσσα και υποθέτουμε πως τις διάφορες δωρικές διαλέκτους τις μιλούσαν σε διαφορετικές περιοχές της αρχαίας Ελλάδας εκείνη την εποχή, αλλά η έκταση της διγλωσσίας ανάμεσα στη γραπτή και την προφορική γλώσσα θα πρέπει να ήταν τέτοια ώστε μεγάλο μέρος του πληθυσμού πιθανότατα να μην καταλάβαινε τη γλώσσα των επίσημων κειμένων. Εντούτοις, η συνύπαρξη αυτών των δύο επιπέδων ύφους στις δωρικές περιοχές δεν πρέπει να διέφερε από την κατάσταση στις άλλες περιοχές. Δεν έχουμε καμία απόδειξη πως τα μορφωμένα τμήματα της δωρικής κοινωνίας δεν κατείχαν αυτή την πρότυπη γλώσσα και είναι πιθανότατα υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι η *κοινά* ήταν μόνο γραπτή και όχι προφορική γλώσσα. Αντίθετα, μπορούμε να απορρίψουμε τα επιχειρήματα που υποστηρίζουν, βάσει της γραπτής επιβίωσής της μέχρι τον 1ο και τον 2ο αιώνα μ.Χ., ότι η *κοινά* οδήγησε στην εμφάνιση μιας καθομιλουμένης γλώσσας στις περιοχές όπου μιλιόταν η δωρική (Douthe 2014). Όπως γνωρίζουμε, η λατινική εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται ως πρότυπη γλώσσα στην Ευρώπη για μεγάλο χρονικό διάστημα αφότου είχε πάψει να είναι ζωντανή γλώσσα.

Γνωρίζουμε ότι οι θεμελιώδεις προϋποθέσεις για κάθε τύπο πρότυπης γλώσσας είναι η επιλογή, η κωδικοποίηση και η αποδοχή (Penny 2000) των υπαρχουσών παραλλαγών. Όταν δεν υπάρχουν αυτές οι προϋποθέσεις, δεν πραγματοποιείται η διάδοση της πρότυπης γλώσσας. Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, οι διαδοχικές απόπειρες για τη δημιουργία μιας δωρικής *κοινάς* δεν παρήγαγαν εξίσου ομοιόμορφο αποτέλεσμα όπως στην περίπτωση της αττικοϊωνικής κοινής (ιδίως στην Ελλάδα), αφού μπορούμε να εντοπίσουμε στα κείμενα μικρές διαφορές από περιοχή σε περιοχή. Σχετικό είναι επίσης το γεγονός ότι εμφανίστηκαν και διαφορετικές δωρικές κοινές σε άλλες περιοχές, όπως σε εκείνες που συνδέονταν με την Αιτωλική και με την Αχαϊκή Συμπολιτεία

κατά την ελληνιστική περίοδο. Συχνά συναντούμε εξαιρετικά ειδικά χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης διαλέκτου στην *κοινά* των επιγραφών που προέρχονται από δωρικές περιοχές (πρβ. το παράδειγμα της ηλειακής κοινής· Minon 2007, 601–630). Μπορεί, λοιπόν, να μην ήταν τελικά δυνατή η δημιουργία μιας ουδέτερης δωρικής υπερδιαλεκτικής ποικιλίας, η οποία δεν θα αντανακλούσε καμία συγκεκριμένη δωρική διάλεκτο αλλά θα απάλειφε τα περισσότερο χτυπητά ή/και αποκλειστικά τοπικά χαρακτηριστικά, κατορθώνοντας να συνενώσει όλες τις διαλέκτους εξίσου επιτυχημένα όσο η αττικοϊωνική κοινή.

Μιλώντας γενικά, η πιο διαδεδομένη *κοινά* είναι μια ποικιλία τύπου Doris mitior, η οποία περιέχει τα περισσότερα αντιπροσωπευτικά δωρικά ισόγλωσσα. Αυτή η (υπερ)διαλεκτική μορφή απαντάται επίσης στις δωρικές επιγραφές της Σικελίας και έχει τα ακόλουθα γενικά καθοριστικά γνωρίσματα:

1. <ει>, <ου> ως αποτέλεσμα των δύο πρώτων αναπληρωματικών εκτάσεων και ομοφωνικών συναιρέσεων·
2. συνεπής χρήση του -*ᾱ* αντί -*η*·
3. μεταγραφή χασμωδίας /eo/ ως <εο>·
4. γενική πληθυντικού -*ᾱν* των θεμάτων σε -*ᾱ*·
5. κατάληξη αθέματου απαρεμφάτου -*μεν*·
6. υβριδικό *εἰ κα* αντί *αἰ κα*.

Καθώς οι τοπικές ιδιαιτερότητες σταδιακά χάνονταν, τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά μπορούσαν να εμφανίζονται σε επιγραφές γραμμένες στην *κοινά* ή να αντικαθίστανται από άλλα σε ορισμένες περιοχές. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι στο σημείο αυτό η *κοινά* διαφέρει από την ομοιογενή κοινή των γραπτών τεκμηρίων.

Τα συμπεράσματα της ανάλυσης υποδηλώνουν πως αυτό το εργαλείο γραπτής επικοινωνίας ήταν πιθανότατα περισσότερο τεχνητό σε σύγκριση με την αττικοϊωνική κοινή.

Ενδιαφέρον είναι ότι στα κείμενα που είναι γραμμένα στην *κοινά* συναντούμε υβριδικές μορφές, όπως η γεν. πληθ. θηλ. *τριακοσιᾶν* ‘τριακοσίων’ αντί του αναμενόμενου δωρικού *τριακατιᾶν* ή του αττικού *τριακοσιῶν*. Βρίσκουμε επίσης υπερδιαλεκτισμούς, όπως στη μηχανική αντικατάσταση κάθε Η με Α, ακόμη και στις λέξεις που δεν είχαν ποτέ /a:/ (ο Brixhe (1993) επεξηγεί το σημείο αυτό με παραδείγματα από την Κρήτη). Μπορούμε ακόμη να βρούμε υβριδικό τύπο μαζί με υπερδιαλεκτισμό στην ίδια λέξη. Αυτό συμβαίνει στη μετοχή παθητικού αορίστου *παραγεναθέντες* που μαρτυρείται στη δωρική σικελική· αφενός, ο συγκεκριμένος αόριστος χρησιμοποιείται συχνά στην κοινή αντί του *(παρα)γενόμενος* και αφετέρου, ο αόριστος σε -*θη*- εμφανίζει το υπερδωρικό -*ᾱ*- αντί για -*η*- (Mimbrera 2012, 248 υποσ. 59).

Περισσότερο αμφίβολη είναι η παρουσία «υπερκοινισμών», οι οποίοι είναι και πιο δύσκολο να αναγνωριστούν.

Στην πραγματικότητα, το φαινόμενο αυτό μπορεί να ήταν ένα από τα πρώτα συμπτώματα της παρακμής της διαλέκτου, καθώς η υπερδιόρθωση ή/και ο υπερκοινισμός τείνουν να εμφανίζονται όταν οι ομιλητές αρχίζουν σταδιακά να χάνουν την επάρκειά τους σε μια συγκεκριμένη διάλεκτο. Η σύγχυση και τα λάθη μπορούν εύκολα να ανακύψουν, οδηγώντας έτσι στην εισαγωγή τύπων που μπορεί να μην υπήρχαν στον πραγματικό προφορικό λόγο. Πρέπει να διευκρινίσουμε, όμως, ότι ορισμένοι τουλάχιστον από αυτούς τους τύπους μπορεί να μην ήταν τεχνητοί αλλά να αποτελούσαν τμήμα της ιστορίας των διαλέκτων, όπως θα φανεί παρακάτω.

Επομένως, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η *κοινά* δεν έφτασε στο επίπεδο τυποποίησης που ήταν αναγκαίο για να εξελιχθεί, με αποτέλεσμα τελικά να εξαφανιστεί. Αυτό σημαίνει πως η *κοινά* που προέκυψε από αυτή τη διαδικασία είναι μια αφηρημένη έννοια και αισθανόμαστε υποχρεωμένοι να αναφερόμαστε όχι σε μία αλλά σε πολλές δωρικές κοινές, που μπορούμε να συναντήσουμε σε μια δεδομένη δωρική πόλη (πρβ. τις διαφορές ανάμεσα στη μεσσηνιακή *κοινά* και τη λακωνική *κοινά*).

7.1 *Η βορειοδυτική κοινά*

Με αυτή την ονομασία αναφερόμαστε συνήθως στη διοικητική γλώσσα της Αχαϊκής Συμπολιτείας και, κατά κύριο λόγο, της Αιτωλικής Συμπολιτείας στην ελληνιστική περίοδο, μια γλώσσα με ιδιαίτερη πολιτική σημασία από το 270 μέχρι το 220 π.Χ. Παρά το γεγονός ότι οι δύο συμπολιτείες είχαν εχθρικές πολιτικές σχέσεις μεταξύ τους, φαίνεται πως δεν μπορούμε να κάνουμε κάποια διάκριση ανάμεσα στις πρότυπες γλώσσες τους. Δεν έχουμε στη διάθεσή μας καμία πληροφορία για να επιβεβαιώσουμε ότι ήταν διαφορετικές, όπως μπορεί να ήταν αναμενόμενο λόγω των πολιτικών διαφορών τους.

Τα διακριτά χαρακτηριστικά της βορειοδυτικής *κοινάς* είναι ουσιαστικά τρία (από εκείνα που προσδιορίζουν συνολικά τη βορειοδυτική ελληνική). Αφενός, η δοτική πληθυντικού -*οις* σε ονόματα με συμφωνικό θέμα και η βραχύχρονη θεματική δοτική ενικού -*οι* και, αφετέρου, το *ἐν* + αιτιατική. Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να βρεθούν και εκτός της ακτίνας επιρροής των δύο συμπολιτειών, δηλαδή στη Σπάρτη, την Κρήτη ή ακόμη και τη Σικελία, ως μοναδικές νύξεις αυτής της πρότυπης γλώσσας.

Το εύρος των παραλλαγών αυτών των χαρακτηριστικών δεν είναι ομοιόμορφο· πρβ. τη μη συνεπή παρουσία του *ἐν* + αιτιατική και την κλίση των μετοχών που λήγουν σε -*ειμενος* στη γλώσσα των επίσημων επιγραφών των Δελφών (Douthe 2014).

7.2 *Η κοινά των δωρικών νησιών του ανατολικού Αιγαίου*

Οι μελετητές δέχονται συνήθως ότι η πολιτική επιρροή που ασκήθηκε από τη Ρόδο στον περίγυρό της κατά την ελληνιστική περίοδο μπορεί να επέδρασε στη γλώσσα των γειτονικών νησιών και της αποκαλούμενης Ροδιακής Περαίας στη Μικρά Ασία.

Τα κύρια χαρακτηριστικά της πρότυπης γλώσσας των ροδιακών επιγραφών ήταν η σταθερή παρουσία της κατάληξης -*μειν* στα αθέματα απαρέμφατα, η τροπή της χασμωδίας /eo/ σε δίφθογγο /eu/, οι καταλήξεις ενεργητικής φωνής στους μελλοντικούς τύπους της παθητικής και οι καταλήξεις ενεστώτα στα απαρέμφατα παρακειμένου, όπως το *γεγονεῖν.* Πρέπει να τονίσουμε ότι η γλώσσα των επιγραφών της Ρόδου και των μικρασιατικών κτήσεών της ήταν εξαιρετικά κωδικοποιημένη, σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε σε άλλες δωρικές περιοχές. Η γλώσσα αυτή δεν φαίνεται να πέρασε τα σύνορά της, με αποτέλεσμα επιγραφές από την Κω και τη Θήρα να μην παρουσιάζουν τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά και να διατηρούν τα δικά τους γνωρίσματα (κατάληξη απαρεμφάτου -*εν*, αιτ. πληθ. -*ος*). Ωστόσο, δύο από τα ροδιακά χαρακτηριστικά, όπως η κατάληξη απαρεμφάτου -*μειν* και ο παρακείμενος με καταλήξεις ενεστώτα, έχουν εντοπιστεί σε σικελικές επιγραφές.

7.3 *Η κοινά της Σικελίας*

Η υπόθεση ότι υπήρχε μια ενιαία *κοινά* σε σικελικές επιγραφές της ελληνιστικής περιόδου, που ήταν βασισμένη στη διάλεκτο των Συρακουσών, της πόλης που ασκούσε εκείνη την εποχή τον πολιτικό έλεγχο στη Σικελία, έχει απορριφθεί πρόσφατα με ισχυρά επιχειρήματα (Mimbrera 2012).

Η σικελική ποικιλία της δωρικής περιλαμβάνει τα περισσότερα ισόγλωσσα που προσδιορίζουν τη δωρική διαλεκτική οικογένεια, αλλά πρέπει να υποθέσουμε ότι δεν είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία εξομάλυνσης της διαλέκτου. Και εδώ εντοπίζουμε πάλι ποικίλες *κοινάς*, «παρόμοιες με άλλες δωρικές κοινές, όπως εκείνες της Ρόδου, της Αχαϊκής Συμπολιτείας, της βορειοδυτικής Ελλάδας, που επίσης χρησιμοποιούνταν ειδικά για δημόσιους σκοπούς» (Mimbrera ό.π., 245). Βρίσκουμε, παραδείγματος χάριν, ροδιακά χαρακτηριστικά όπως την κατάληξη απαρεμφάτου -*μειν* (Ακράγας, Ταυρομένιον, Έντελλα, Ρήγιον και Άλαισα), σε αντιδιαστολή με το -*μεν* στις Συρακούσες και την Καμάρινα· οι τύποι παρακειμένου με καταλήξεις ενεστώτα (Έντελλα, Κεντόριπα και Ακράγας) είναι άγνωστοι σε άλλα μέρη όπως στην Καμάρινα· άλλοι συμπίπτουν με ορισμένα ισόγλωσσα των βορειοδυτικών δωρικών διαλέκτων, όπως η έκταση της κατάληξης -*εσσι* ή -*οις*. Είναι λογικό να ισχυριστούμε ότι πολλά χαρακτηριστικά διαδόθηκαν σε όλο το νησί ξεκι-

νώντας από μια συγκεκριμένη αφετηρία (τις αποικίες της Ρόδου, τις Συρακούσες στην περίπτωση του -*εσσι,* καθώς ήταν αποικία της Κορίνθου ή τη διάλεκτο των Επιζεφύριων Λοκρών, στην οποία μπορεί να οφειλόταν η κατάληξη -*οις*).

8. Η δημιουργία των ποικίλων δωρικών κοινών

Ξεκινώντας από την ιδέα ότι οι δωρικές κοινές δεν είναι απολύτως τεχνητές γλώσσες που δημιουργήθηκαν μόνο για τον γραπτό λόγο, όπου οι γραφείς θα αντικαθιστούσαν αυτόματα τα αττικοϊωνικά χαρακτηριστικά με δωρικά, φαίνεται βέβαιο πως η αφομοίωση των δωρικών διαλέκτων από την κοινή πρέπει να πραγματοποιήθηκε σταδιακά. Κατά πάσα πιθανότητα, η αντίσταση σε αυτή την πρακτική ήταν μεγαλύτερη σε ορισμένες περιοχές από ό,τι σε άλλες.

Από αυτή τη σύγκλιση ανάμεσα στην κοινή και τις δωρικές διαλέκτους μπορούμε να συναγάγουμε ότι η γλώσσα βρισκόταν σε ένα δια-διαλεκτικό στάδιο. Είναι σαφές ότι η κοινή ως γλώσσα κύρους συγκρούστηκε με τις εγχώριες διαλέκτους, που είχαν και εκείνες τις δικές τους ποικιλίες κύρους. Όταν έφτασαν στην κατάσταση της σύγκλισης, συντελέστηκαν φαινόμενα όπως η εξομάλυνση, η μείωση και η προτίμηση των τοπικών παραλλαγών και εμφανίστηκαν μεικτοί ή υβριδικοί τύποι. Αυτοί οι υβριδικοί τύποι είναι συνήθως νέοι, αφού δεν εντοπίζονται σε καμία από τις διαλεκτικές παραλλαγές που βρίσκονταν σε επαφή, δηλαδή ούτε στην κοινή ούτε στις δωρικές διαλέκτους.

Αυτή η διαφοροποίηση στα επίπεδα ύφους είναι που οδηγεί στην εμφάνιση των υβριδίων, που δεν είναι αναγκαστικά τεχνητοί τύποι «επινοημένοι» από τον γραφέα, αφού τείνουν να εμφανίζονται στη διάλεκτο φυσικά σε αυτό το γλωσσικό περιβάλλον (Penny 2000). Τα υβρίδια ορίζονται ως οι νέοι τύποι που αναδύθηκαν από την αλληλεπίδραση ανάμεσα στη διάλεκτο και την *κοινά*, χωρίς να υπάρχουν προηγουμένως σε καμία από τις δύο. Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνουμε τους υπερδιαλεκτισμούς και ίσως τους υπερκοινισμούς.

Επιπλέον, αν και η παρακμή της διαλέκτου οδήγησε σε παρόμοιες συγχωνεύσεις, πρέπει να γνωρίζουμε πως όσο περισσότεροι υβριδικοί τύποι ή/και υπερδιαλεκτισμοί υπάρχουν σε ένα κείμενο τόσο πιο έντονη είναι σε αυτό η παρουσία της τοπικής διαλέκτου, που θα εξακολουθούσε μάλλον να χρησιμοποιείται προφορικά σε πολλούς τομείς του βίου στη συγκεκριμένη περιοχή. Από την άλλη πλευρά, η απουσία υβριδικών τύπων σε μια διάλεκτο υποδηλώνει τη μεγαλύτερη αφομοίωσή της από την πρότυπη γλώσσα.

Η επίδραση των υπερδιαλεκτισμών δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί σε όλες τις περιπτώσεις. Μπορεί να συναντούμε κάποιο αδέξιο λάθος που γίνεται από έναν ανεπαρκή γνώστη της τοπικής διαλέκτου ή κάποιο μεικτό τύπο που εμφανίζεται αυθόρμητα στη διάλεκτο λόγω πίεσης από την κοινή. Οι περιπτώσεις αυτές τείνουν να εμφανίζονται όταν υποχωρεί η επαρκής γνώση της διαλέκτου, αλλά η πορεία μέχρι την τελική εξαφάνιση μιας διαλεκτικής παραλλαγής είναι αργή. Οι υβριδικοί τύποι είναι επίσης αποτέλεσμα της γλωσσικής εξέλιξης και μπορούμε δικαίως να υποθέσουμε ότι η ομιλούμενη γλώσσα διατηρεί τα τοπικά χαρακτηριστικά της και επιβιώνει για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από όσο φαίνεται να υπονοούν οι επιγραφικές μαρτυρίες.

Σε κάθε περίπτωση, οι δωρικές επιγραφές προσφέρουν έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα κατάλογο σχετικά με το εύρος της διαφοροποίησης. Έχουμε κείμενα με πολλούς μεικτούς τύπους, όπως είναι οι ηλειακές επιγραφές (Minon 2007, “Le déclin du dialecte”) από την ελληνιστική περίοδο, και από την άλλη πλευρά, την παρουσία μιας επίσημης γλώσσας σχεδόν χωρίς καθόλου τοπικούς τύπους και επομένως λιγοστά διαλεκτικά στοιχεία· αλλά και ενδιάμεσα, τη δημιουργία, όπως στα ροδιακά επίσημα κείμενα, μιας εξαιρετικά κωδικοποιημένης πρότυπης γλώσσας με δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και απολιθωμένα υβρίδια, όπως το απαρέμφατο *εἶμειν* του ρήματος «είμαι».

Από την προηγούμενη ανάλυση τεκμαίρεται πως το γεγονός ότι η *κοινά* δεν έφτασε στον βαθμό τυποποίησης που ήταν απαραίτητος για την περαιτέρω εξέλιξή της, πρέπει να ήταν πιθανότατα και η αιτία της εξαφάνισής της ως πρότυπης γλώσσας. Έτσι, η *κοινά* δεν έγινε καθομιλουμέ-

νη γλώσσα, ούτε γενικευμένη γλώσσα πολιτισμού όπως η κοινή. Στις λίγες εξαιρέσεις περιλαμβάνονται τα τοπικά ιστοριογραφικά τεκμήρια που έχουν βρεθεί στη Ρόδο (με τον προαναφερθέντα υψηλό βαθμό τυποποίησής τους), ή ίσως ένα ιδιαίτερο λογοτεχνικό δείγμα της σικελικής δωρικής, όπου παραδόξως μερικά υπερδιαλεκτικά γραφήματα στο κείμενο του Αρχιμήδη έχουν θεωρηθεί συνέχεια εκείνων που βρέθηκαν σε κάποιες επιγραφές του νησιού (Mimbrera 2011).

9. Τύποι δωρικής λογοτεχνίας

Έχουμε στη διάθεσή μας ελάχιστα λογοτεχνικά έργα γραμμένα στη δωρική. Γνωρίζουμε ότι η χορική ποίηση πρέπει να είχε δωρική προέλευση, επειδή το είδος ήταν συνδεδεμένο στην αρχαιότητα με τη δωρική διάλεκτο. Ωστόσο, οι συμβάσεις του είδους, που περιλαμβάνουν στοιχεία από την αιολική και τη γλώσσα των επών, δυσχεραίνουν την ανίχνευση των πρωτότυπων χαρακτηριστικών της δωρικής διαλέκτου στα λογοτεχνικά έργα. Τα σημαντικότερα τεκμήρια που μπορούμε να εντοπίσουμε στη λογοτεχνία προέρχονται από την ποίηση του Αλκμάνα (7ος αι. π.Χ.), του μόνου ποιητή που περιέλαβε στοιχεία της λακωνικής διαλέκτου στις ποιητικές συνθέσεις του, μολονότι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι τα χαρακτηριστικά αυτά υπήρχαν όντως στο πρωτότυπο έργο του. Μέσω της διαδικασίας λογοτεχνικής μετάδοσης μπορεί να εισήχθησαν αρκετές μεταβολές και ορισμένα από τα πιο εμφανή λακωνικά χαρακτηριστικά (όπως η τροπή του άηχου δασέος οδοντικού /th/ σε συριστικό /s/, που ήταν άγνωστο στις αρχαϊκές επιγραφές) μπορεί να είναι αποτέλεσμα παρεμβάσεων που έγιναν από τους αλεξανδρινούς φιλολόγους ή/και τους ίδιους τους Λάκωνες, αφού και στις μεταγενέστερες περιόδους θα εξακολουθούσαν να τραγουδούν τα *Παρθένεια* του Αλκμάνα στη Λακωνία και να παραλλάσσουν τις συνθέσεις του σε ολόκληρη την Ελλάδα (Hinge 2006). Υπάρχουν επίσης ορισμένα παράδοξα χαρακτηριστικά που παραμένουν ανερμήνευτα, όπως ορισμένοι βραχύχρονοι τύποι της αιτιατικής πληθυντικού στα ουσιαστικά με θέμα σε ᾱ-. Εξίσου περίεργη είναι η παρουσία βραχύχρονων θεματικών απαρεμφάτων που μπορούν να ερμηνευθούν μόνο ως ειδικά δωρικά χαρακτηριστικά· ωστόσο, δεν υπάρχουν παράλληλά τους στις λακωνικές επιγραφές, μολονότι είναι παρόντα σε λίγες από τις υπόλοιπες δωρικές διαλέκτους.

Επιπλέον, μερικοί χαρακτήρες στις κωμωδίες του Αριστοφάνη (*Αχαρνείς*, *Λυσιστράτη*) προσπαθούν να μιλήσουν με τρόπο που αντανακλά ορισμένα χαρακτηριστικά της μεγαρικής και της λακωνικής διαλέκτου. Αλλά οι πηγές αυτές πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή, αφού ο κωμικός ποιητής μπορεί να υπερβάλλει στο στιλ της προφοράς των χαρακτήρων του, δίνοντας μια κάπως παραμορφωμένη εικόνα αυτών των διαλεκτικών παραλλαγών για να προκαλέσει το γέλιο του κοινού.

Από την άλλη πλευρά, μας έχουν παραδοθεί έμμεσα σημαντικές πληροφορίες, μέσω των «γλωσσών» στον Ησύχιο. Ο λεξικογράφος μάς προσφέρει ένα σημαντικό αριθμό λακωνικών, ηλειακών και κρητικών λέξεων.

Αλλά και οι άμεσες πηγές, όπως οι επιγραφές, παρέχουν λιγοστές πληροφορίες που μπορούν να αξιοποιηθούν στην ενότητα αυτή. Το περιεχόμενο των επιγραφικών κειμένων δεν σχετίζεται συνήθως με τα θεωρούμενα ως λογοτεχνικά κείμενα, αν και εντοπίζονται περιορισμένες εξαιρέσεις σε περιπτώσεις συγκεκριμένων πηγών ιστορικής φύσης ή/και ιδιαίτερης έκτασης, όπως είναι το λεγόμενο *Χρονικό του Ναού της Λίνδου*, ένα εκτενές επιγραφικό κείμενο από τη Ρόδο, που ανάγεται στον 1ο αιώνα π.Χ.

Οι έμμετρες επιγραφές, που περιλαμβάνουν σχεδόν μόνο επιτύμβια επιγράμματα, παρουσιάζουν συνήθως μια συμβατική διαλεκτική μορφή που χαρακτηρίζει το είδος. Η διαλεκτική γλωσσική μορφή τους περιλαμβάνει πολλά στοιχεία επικών εκφράσεων που τείνουν να επικαλύπτουν τα χαρακτηριστικά της καθομιλουμένης. Αλλά πριν εδραιωθούν οι συμβάσεις του είδους, τα αρχαϊκά επιγράμματα γράφονταν στις αντίστοιχες διαλέκτους και, συνεπώς, κάθε περιοχή της Ελλάδας πρέπει να είχε δική της ιδιαίτερη επιγραφική ποίηση (Passa 2008).

Μετάφραση Ελισάβετ Βιδάλη

Βιβλιογραφία

Ahrens, H. L. 1843. *De graecae linguae dialectis.* 2ος τόμ., *De dialecto dorica*. Göttingen.

Bartoněk, A. 1972. *Classification of the West Greek Dialects at the Time about 350 B.C.* Amsterdam: Hakkert· Πράγα: Academia.

Brixhe, C. 1993. Le déclin du dialecte crétois: essai de phénoménologie. Στο *Dialectologica Graeca. II coloquio internacional de dialectología griega*, επιμ. E. Crespo, J. L. García Ramón & A. Striano, 37–71. Μαδρίτη: Ed. de la Universidad Autónoma de Madrid.

Brixhe, C., επιμ. 1996. *La koiné grecque antique.* II, *La concurrence.* Nancy: A.D.R.A.

Brixhe, C. 1996α. Les IIe et Ier siècles dans l'histoire linguistique de la Laconie et la notion de *koina*. Στο Brixhe 1996, 93–111.

Brixhe, C. 2006. Situation, spécificités et contraintes de la dialectologie grecque: à propos de quelques questions soulevées par la Grèce centrale. Στο Brixhe & Vottéro 2006, 39–69.

Brixhe, C. & G. Vottéro, επιμ. 2006. *Peuplements et genèses dialectales dans la la Grèce antique*. Nancy: A.D.R.A. & Παρίσι: De Boccard.

Bubenik, V. 2014. The formation of Doric Koines. Στο *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, επιμ. G. K. Giannakis et al., 1ος τόμ., 603–606. Leiden & Βοστόνη: Brill. Προσβάσιμο στο http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics

Buck, C. D. 1910. *Introduction to the Study of the Greek Dialects*. Βοστόνη.

Buck, C. D. 1955. *The Greek Dialects. Grammar, Selected Inscriptions, Glossary*. Αναθ. έκδ. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press.

Colvin, S. 2007. *A Historical Greek Reader. Mycenaean to the Koiné.* Οξφόρδη: Oxford University Press.

Colvin, S. 2009. The Greek *Koine* and the logic of a standard language. Στο *Standard Languages and Language Standards: Greek, Past and Present*, επιμ. A. Georgakopoulou & M. Silk, 33–43. Farnham & Burlington: Ashgate.

Dobias-Lalou, C. 2000. *Le dialecte des inscriptions grecques de Cyrène.* Karthago 25. Παρίσι: C.E.A.M.

Douthe, M. 2014. La *koina* du Nord-Ouest: nature et développement. Στο Minon 2014, 97–115.

Finkelberg, M. 2005. *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hall, J. 2002. *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*. Σικάγο: The University of Chicago Press.

Hinge, G. 2006. *Die Sprache Alkmans.* Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert Verlag.

Horrocks, G. C. 2010. *Greek. A History of the Language and its Speakers.* 2η έκδ. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

López Salvá, M. 1997. El juramento de los Misterios de Andania: comentario lingüístico. *CFC (egi*) 7: 71–107.

Luraghi, N. 2010. The local scripts from nature to culture. *Classical Antiquity* 29 (1): 68–91.

Méndez Dosuna, J. 1985. *Los dialectos dorios del Noroeste. Gramática y estudio dialectal*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Méndez Dosuna, J. 2007. The Doric dialects. Στο *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, επιμ. A.-F. Christidis, 444–459. Cambridge: Cambridge University Press. (Ελλ. έκδ., Θεσσαλονίκη: Κέντρο

Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2001, 326–338· 2η αναθ. έκδ., 2014, 379–390).

Méndez Dosuna, J. 2009. Review of Minon Sophie, 2007. *Kratylos* 54:80–88.

Mimbrera Olarte, S. 201. On non-etymological /a:/ in Archimedes. Στο *A Greek Man in the Iberian Street. Papers in Linguistics and Epigraphy in Honour of Javier de Hoz*, επιμ. E. R. Luján & J. L. García Alonso, 101–108. Innsbruck: Innsbrücker Beiträge zur Sprachwissenschaft.

Mimbrera Olarte, S. 2012. *Fonética y morfología del dorio de Sicilia, siglos VII–I a.C*. Μαδρίτη: CSIC, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Minon, S. 2007. Les *inscriptions éléennes dialectales (VIe–IIe siècles avant J.-C.)*. Γενεύη: Librairie Droz.

Nieto Izquierdo, E. 2014. La diffusion de la koiné en Argolide au IVe siècle: les premières étapes. Στο *Diffusion de l'attique et expansion des* koinai *dans le Péloponnèse et en Grèce centrale*, επιμ. S. Minon, 69–86. Γενεύη: Librairie Droz.

Passa, E. 2008. L'elegia e l'epigramma su pietra. Στο *Storia delle lingue letterarie greche*, επιμ. A. C. Cassio, 205–230. Ρώμη: Mondadori Education.

Penny, R. 2000. *Variation and Change in Spanish*. Cambridge: Cambridge University Press.

Striano, A. 1991. Manifestaciones de los dialectos griegos en época romana: el caso del dialectto rodio. Στο *Treballs en honor de Virgilio Bejarano* (Actes del IXé Simposi de la Secció Catalana de la SEEC), επιμ. L. Ferreres, 571–578. Βαρκελώνη: Universidad de Barcelona.

Thumb, A. & E. Kieckers. 1932. *Handbuch der griechischen Dialekte*. 1ος τόμ. 2η έκδ. Χαϊδελβέργη: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Vottéro, G. 2006. Remarques sur les origines 'éoliennes' du dialecte béotien. Στο Brixhe & Vottéro 2006, 99–154.

Summary

The Doric dialects

One of the oldest isoglosses that enables us to divide the Greek dialects into two clearly distinguished groups is already attested in the Mycenaean tablets (14th–13th centuries BC). This innovation occurs in forms such as *e-ko-si* /$^{(h)}$ek^{h}onsi/ (Att. ἔχουσι 'they have') and involves the assibilation of the final syllable *-ti* to *-si*. Although this feature is characteristic of the dialects known as East Greek, it is not present in the dialects grouped under the term (North-)West (NW) Greek, in which -τι is in fact preserved (ἔχοντι). The Doric dialects belong to the latter group of West Greek.

Within the Doric group, a distinction is usually made between Doric dialects proper and Northwest dialects, that is, Doric varieties that are spoken in the northwest of Greece (Aetolian, Acarnanian, Locrian, Phocidian, etc.), whereas, depending on the greater or lesser resistance shown by each dialect to the generation of new long mid-close vowels (*e*: and *o*:), a further distinction is discerned, traditionally known as *Doris Severior*, *Doris Mitior* and *Doris Media*, respectively (according to the terminology introduced in 1843 by Ahrens). There is no linguistic argument to support the hypothesis that the Northwest Doric dialects form an independent group either from a diachronic point of view or from a synchronic point of view. The peculiarities and innovations that every single NW Greek dialect presents may not be shared by the others. The label "North-West" refers primarily to the geographical aspect, even though it may also be of certain usefulness for the organization of Doric dialects as a whole (Méndez Dosuna 1985; Brixhe 2006; Colvin 2007).

In order to define the dialectal Doric group, two main criteria are used, which seem to be inseparable, namely linguistic evidence and a sense of ethnic community and history. The former relies on the presence and recognition of a series of phonetic, morphological, syntactic and lexical features shared by this group of dialects, like the following: (a) in phonology: /a:/ is maintained as opposed to /e:/ in Ionic and Attic; peculiar contractions /a: + o:/ > /a:/, /a: + o/ > /a:/, and /a + e/ > /ε:/; the non assibilation of -τι to -σι, etc.; (b) in morphology: the definite article τοί, ταί as opposed to Attic οἱ, αἱ; aorist and future forms in -ξ- of presents in -ίζω/-άζω verbs; contracted future in -σῶ < -σέω; athematic infinitive ending in -μεν; first person plural of the active ending in -μες, e.g., φέρομες; the future passive with active endings; (c) characteristic lexical forms like adj. ἱαρός (cf. Att. ἱερός), Ἄρταμις for Ἄρτεμις, conjunctions and adverbs ending in -κα (τόκα, πόκα, ὅκα), πρᾶτος for πρῶτος, hundreds ending in -κάτιοι (Att.-Ion. -κόσιοι), ἕβδεμος (Att. ἕβδομος), τέτορες (Att. τέτταρες), preposition ποτί (Att. πρός), dat. sg. of the first person of the personal pronoun ἐμίν (Att. ἐμοί), ὀδελός for ὀβολός, λε(ί)ω for θέλω or βούλομαι, conjunction αἰ and modal particle κα; (d) the peculiar word order αἴ τίς κα. The second criterion is based on evidence of a different nature altogether: the testimony of ancient Greek historians, supported by mythological legends belonging to the collective memory of the Greek population. Such myths can ultimately be traced back (in part at least) to historical events and may also be confirmed on occasion by the studies and interpretations of archaeological findings. A number of historical institutions common to many Doric cities may also be mentioned. Hence, when the linguistic evidence leads to conclusions that coincide both with the accounts given by ancient authors and the modern archaeological evidence, the existence of a dialectal community corresponding to a single ethnic Greek group stands upon a firmer scientific basis (Hall 2002).

Archaeological studies have also thrown light on some of the accounts provided by ancient historians, proving their veracity in some cases and disproving it in others. Older hypotheses that defended the penetration of the Greek Peninsula by a homogeneous Doric people, who supposedly pushed out or annihilated

other Greek peoples who had previously settled in the area, have been modified in recent years. The lack of archaeological evidence supporting this hypothesis has now led to a different point of view, and current theory maintains that the ancient Doric people settled alongside other Greeks in the Greek Peninsula over the second millennium BC (Hall 2002). Thus, it seems much more plausible that the Dorians started off from the north and moved southwards through Greece proper, taking the place of or pushing out ancient populations who lived there during the second millennium BC, or even succeeding in making these peoples adopt their own form of Greek, i.e. a form of the (proto-)Doric dialect.

The absence of Doric features in the most ancient Greek texts (i.e. Mycenaean tablets and Homeric Greek) does not necessarily mean that this dialect arose at a later date than others (Attic-Ionic, Arcadian-Cypriot) or that it did not exist as such in the second millennium BC. The fact that it is not attested in these texts simply demonstrates our lack of written evidence of it at such a remote period.

The penetration of the Doric people, who moved from the north of the Balkan Peninsula downwards, is also evident from a linguistic point of view. The language of the Mycenaean tablets in the latter part of the second millennium BC belongs to East Greek; however, the dialect of the inscriptions dating from the first millennium BC and originating from the places in which the old Mycenaean palaces were located is now Doric (West Greek). This dialectal change, at least in the regions of Mycenae, Tiryns, Pylos and Knossos, is undisputed and demonstrated by the alphabetic inscriptions from these regions, which are written in Argolic, Messenian and Cretan epichoric dialects, all of which are considered Doric. Attempts have been made to trace the presence of archaisms representative of the East Greek in the speech of the Doric peoples in the first millennium. The examples given in Thumb & Scherer's grammar (1932) are gathered under the section entitled "Vordorisches". The Laconian name for the god Poseidon, Ποhοιδάν, which coincides with the Arcadian theonym Ποσοιδάν as opposed to Ποτειδάν of the other Doric dialects, may be interpreted in this way. Moreover, just as the Ionians left the Greek Peninsula, other Doric-speaking peoples colonized some of the islands of the Aegean Sea in Asia Minor, and were also part of the colonies of Magna Graecia.

The article also discusses the formation of various Doric Koinas, such as Laconian, Messenian, the Northwest Koina, the Koina of the Aegean islands or that of Sicily, etc. Finally, a reference is made to the literary production in the ancient Greek world in the Doric dialect.

Παναγιώτης Φίλος
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ο γλωσσικός χαρακτήρας της αρχαίας Ηπείρου

1. Εισαγωγή[1]

Η Ήπειρος βρισκόταν γεωγραφικά στις παρυφές του αρχαίου ελληνικού κόσμου και μέχρι περίπου την ελληνιστική περίοδο παρέμεινε στο περιθώριο των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών εξελίξεων που σημάδεψαν τις ελληνικές πόλεις-κράτη νοτιότερα, καθώς και τις υπερπόντιες αποικίες τους, από την αρχαϊκή κιόλας εποχή. Από την άποψη αυτή, η Ήπειρος παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με όμορες περιοχές του βόρειου/δυτικού ελλαδικού χώρου, δηλαδή Μακεδονία, Αιτωλία, Ακαρνανία, οι οποίες επίσης παρέμειναν σε σχετική αφάνεια μέχρι μια όψιμη σχετικά περίοδο και με τις οποίες σχετιζόταν γλωσσικά, αλλά συχνά και πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά (βλ. και 2). Το ευρύτερο ιστορικό (πολιτικό, οικονομικό, πολιτισμικό) πλαίσιο της αρχαίας Ηπείρου έχει αναδειχθεί τις τελευταίες δεκαετίες μέσα από πολυάριθμες μελέτες, οι οποίες χάρη και στη συνεχιζόμενη έρευνα, αρχαιολογική και μη, αυξάνονται διαρκώς.[2] Ωστόσο μέχρι και σήμερα απουσιάζει μια ολιστική προσέγγιση της γλωσσικής κατάστασης της αρχαίας Ηπείρου ως γλωσσικού χώρου, δηλαδή μια μελέτη που να κινείται πέρα από την ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών της επιχώριας διαλέκτου της (βλ. Méndez Dosuna 1985) ή/και την παρουσίαση ειδικών σωμάτων κειμένων, π.χ. των επιγραφών της Δωδώνης (Lhôte 2006· Δάκαρης κ.ά. 2013), του Βουθρωτού (Cabanes et al. 2007) κλπ.

Μια πλήρης (κοινωνιο)γλωσσική «χαρτογράφηση» της αρχαίας Ηπείρου βέβαια, η οποία κανονικά θα συμπεριελάμβανε όχι μόνο τη γλωσσική ανάλυση της επιχώριας διαλέκτου στη διαχρονική της εξέλιξη αλλά δυνητικά και περιπτώσεις γλωσσικής επαφής, διαφαινόμενης γλωσσικής ταυτότητας ομιλητών, επιπέδων ύφους [registers] κλπ., είναι ένα έργο που εκτός των άλλων απαιτεί και επαρκή δεδομένα, ποσοτικά και ποιοτικά. Μια τέτοια προσέγγιση δεν υφίσταται και δεν είναι ίσως καν εφικτή ακόμη παρά την πληθώρα νέων μελετών και τη συνεχή δημοσίευση νέων στοιχείων.[3] Η παρούσα μελέτη θα περιοριστεί να συζητήσει συγκριτικά, με βάση τη μέχρι τώρα έρευνα, ορισμένα βασικά γλωσσικά (και μη) δεδομένα από την περιοχή της αρχαίας Ηπείρου, με σκοπό να προσδιοριστεί αφενός το ευρύτερο εξωγλωσσσικό πλαίσιο (ιστορικό, γεωγραφικό κλπ.) και αφετέρου να αναδειχθούν επιγραμματικά τα κύρια σημεία του γλωσσικού χαρακτήρα της περιοχής.[4]

---

1. Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον προϊστάμενο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, δρ. Κ. Σουέρεφ, για την πρόσβαση στη βιβλιοθήκη της Εφορείας καθώς και στους αρχαιολόγους δρ. Χ. Κλείτσα και κ. Ν. Χόινα για τη σχετική βοήθεια στην εργασία μου εκεί. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον δρ. É. Lhôte για την προθυμία του να μου αποστείλει το κείμενό του για τα εθνικά ονόματα του Βουθρωτού (Lhôte 2011).

2. Βλ. ενδεικτικά Franke 1961· Hammond 1967· Cabanes 1976· Σακελλαρίου 1997· Meyer 2013· *CAH* (ιδίως) 3.1 (1982, 834–849), 3.3 (1982, 261–285), 6 (1994, 422–443).

3. Προσεγγίσεις με αυτή τη λογική βέβαια υπάρχουν σε περιορισμένο βαθμό και σε προγενέστερες μελέτες· βλ. σχετικά 3.2 παρακάτω.

4. Στα προβλήματα που σχετίζονται με τις αρχαίες πηγές συμπεριλαμβάνονται: *α*. άνισα (ποσοτικά–ποιοτικά) συντάγματα δημοσιευμένων κειμένων, τα οποία μάλιστα συχνά χρήζουν περαιτέρω γλωσσολογικού «φιλτραρί-

2. Ιστορικό πλαίσιο

Η αρχαία Ήπειρος (ή *Ἄπειρος* στη δωρική διάλεκτο) ήταν μια δυσπρόσιτη και σε μεγάλο βαθμό ορεινή περιοχή στα ΒΔ όρια της αρχαίας Ελλάδας.[5] Τα βόρεια όρια της Ηπείρου είναι δύσκολο να καθοριστούν με ακρίβεια λόγω και της γειτνίασης/συμβίωσης των ελληνόφωνων με ιλλυρικά φύλα και της αυξομείωσης της αντίστοιχης επικράτειάς τους μέσα στον χρόνο: π.χ. η Απολλωνία θεωρείται άλλοτε μέρος της Ηπείρου (Στράβων 2.5.40, 16.2.43) και άλλοτε της Ιλλυρίας (Στέφανος Βυζάντιος 105.20, 214.9). Σε γενικές γραμμές πάντως και παρά τις όποιες αντικρουόμενες απόψεις των αρχαίων συγγραφέων (βλ. και παρακάτω) μπορεί να πει κανείς ότι στην αρχαιότητα, κυρίως από τον 4ο αιώνα κ.ε., τα γεωγραφικά όρια της Ηπείρου άρχισαν να προσδιορίζονται ακριβέστερα: τα βορειότερα όρια συνήθως θεωρούνταν ότι εκτείνονται από τα Κεραύνια (ή Ακροκεραύνια) όρη στον βορρά (σημ. νότια Αλβανία, περιοχή Χειμάρρας/Χιμάρας) μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο στον νότο (πρβ. Στράβων 7.7.5), ενώ τα ανατολικά όρια τα καθόριζε η οροσειρά της Πίνδου (χωρίς σαφή γεωγραφικό προσδιορισμό) και τα δυτικά το Ιόνιο πέλαγος (βλ. Hammond 1967, 3–45· Hammond στο *CAH* 3.1 (1982, 619–24)· Cabanes 1988, 90–99· Hammond σε Σακελλαρίου 2007, 12–31· Hammond 2012· Funke et al. 2004, 338–339).[6]

Μαρτυρίες για την Ήπειρο και τους κατοίκους της, οι οποίες συχνά σχετίζονται, έστω και έμμεσα, με το θέμα της γλώσσας και της εθνικής καταγωγής τους, υπάρχουν αρκετές στην αρχαία ελληνική γραμματεία, όμως είναι συχνά συγκεχυμένες.[7] Η Ήπειρος μαρτυρείται ήδη στα ομηρικά έπη, κατά βάση σε σχέση με το μαντείο της «δυσχειμέρου» Δωδώνης (π.χ. *Ιλιάδα* Β 749–750, Π 233–235), ενώ σποραδικές αναφορές υπάρχουν σε πολλούς άλλους πρώιμους συγγραφείς: π.χ. στο έργο *Ἠοῖαι* (απ. 97) του Ησιόδου(;) για την Ελλοπία, στον Ηρόδοτο (5.92) για το νεκυομα-

σματος», π.χ. τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης δεν αντιστοιχούν απαραίτητα στην τοπική διάλεκτο (ούτε καν στη ΒΔ δωρική μερικές φορές), ενώ πολλά από αυτά διακρίνονται συχνά για τη χρήση στερεότυπων γλωσσικών τύπων· *β*. διαφορετικές διαλεκτικές (υπο)ποικιλίες, π.χ. κορινθιακή σε αποικίες των παραλίων της Ηπείρου (αλλά και σε παρακείμενα νησιά, π.χ. Κέρκυρα), επαφή με ομιλητές παρακείμενων διαλέκτων (θεσσαλική, μακεδονική κλπ.)· *γ*. επαφή με άλλες γλώσσες, π.χ. ιλλυρική, λατινική (αργότερα)· *δ*. εξωγλωσσικοί παράγοντες: ενδοηπειρωτικές αντιθέσεις vs. τάση για πολιτική ενοποίηση, συμμαχίες vs. αντιπαλότητες με όμορες ελληνικές περιοχές (π.χ. Μακεδονία, Αιτωλία, Ακαρνανία), αντίθεση, συνύπαρξη και ώσμωση με μη ελληνικούς πληθυσμούς (Ιλλυριοί, λατινόφωνοι (αργότερα)) κλπ. Ορισμένες εξωγλωσσικές παράμετροι μπορεί να αντανακλώνται και σε γλωσσικό επίπεδο (π.χ. ΒΔ *κοινά* vs. αττικοϊωνική κοινή, υποτιθέμενη «απόκλιση» επιχώριας διαλέκτου Ηπείρου από ΒΔ *κοινά* σε κάποιες περιπτώσεις (βλ. 4.2.2.) κλπ.)

5. Η λέξη *Ἄπειρος* σχετίζεται πιθανώς με μία ρίζα *Heh$_2$per- ‘ακτή’: πρβ. αττ.-ιων. *ἤπειρος*, δωρ. *ἄπειρος*, αιολ. *ἄπερρος* ‘ηπειρωτική χώρα, (στερεά) γη (σε αντιδιαστολή με θάλασσα/παρακείμενα νησιά)· παραλιακή γη (σε αντιδιαστολή με την ενδοχώρα)’. Παλαιότερες ετυμολογικές προσεγγίσεις, π.χ. στερητικό *ἀ-* + *πεῖραρ* (-*ατος*) ‘όριο’ είναι προβληματικές (πρβ. π.χ. ποσότητα *Ἄ*-). Βλ. σχετικά Beekes 2010, λλ. *ἤπειρος, πεῖραρ*· Funke et al. 2004, 338.
6. Κατά τον Στράβωνα (7.7.4–5), το όριο στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο ήταν η Εγνατία οδός, η οποία ξεκινούσε από την Επίδαμνο (αλλά και από την Απολλωνία νοτιότερα) και κατευθυνόταν ανατολικά προς τη σημερινή Οχρίδα. Ωστόσο, τη ζώνη νοτιότερα μέχρι και τα Κεραύνια όρη δεν φαίνεται να τη θεωρεί ο ίδιος αμιγώς ελληνική.
7. Ο Malkin (2001) υποστηρίζει ότι οι αντικρουόμενες αρχαίες μαρτυρίες για το θέμα της αρχαίας ηπειρωτικής ταυτότητας μπορούν να εξεταστούν και να ερμηνευτούν καλύτερα υπό το πρίσμα μιας τρισυπόστατης αρχαίας οπτικής: *α*. η εξωτερική οπτική των νότιων Ελλήνων που ως εμπορευόμενοι–θαλασσοπόροι και λίγο αργότερα ως άποικοι ήρθαν σε επαφή με τους γηγενείς Ηπειρώτες της ενδοχώρας, αλλά τους θεώρησαν «βαρβάρους», τουλάχιστον σε αρχικό στάδιο· *β*. η επίσης εξωτερική οπτική ορισμένων αρχαίων ιστορικών και γεωγράφων που θεώρησαν και αυτοί τους αρχαίους Ηπειρώτες «βαρβάρους», επειδή μέχρι και την κλασική εποχή τουλάχιστον δεν ζούσαν σε πραγματικές πόλεις(-κράτη) και δεν γνώριζαν ακόμη τον πολιτισμό της πόλης(-κράτους)· *γ*. η εσωτερική οπτική των ηπειρωτικών βασιλικών (και αριστοκρατικών) οίκων που προσπάθησαν να συνδεθούν με τους υπόλοιπους Έλληνες μέσω μιας μυθολογικής γενεαλογίας, η οποία σχετιζόταν κυρίως με τους *νόστους* (‘επιστροφές στην πατρίδα’) ηρώων του Τρωικού Πολέμου, τόσο Ελλήνων (π.χ. Νεοπτόλεμος για Μολοσσούς) όσο και Τρώων (π.χ. Ανδρομάχη για Μολοσσούς, Έλενος για Χάονες).

ντείο της Εφύρας, αλλά και στον Πίνδαρο (*Νεμεόνικος* 4.51–53), τον Εκαταίο (απ. 26.106) και τον Ελλάνικο (απ. 83) για την περιοχή της Ηπείρου γενικότερα κ.ο.κ. Στον Θουκυδίδη γίνεται ανάμεσα στ' άλλα αναφορά και στα τρία βασικά ηπειρωτικά φύλα, δηλαδή τους Χάονες, τους Θεσπρωτούς και τους Μολοσσούς, οι οποίοι χαρακτηρίζονται «βάρβαροι», τα δύο πρώτα φύλα μάλιστα αναφέρονται και ως «αβασίλευτα» (2.80.5–6).[8]

Στους μεταγενέστερους συγγραφείς βέβαια υπάρχουν περισσότερες αναφορές στους κατοίκους της Ηπείρου και τη γλώσσα τους.[9] Ο ιστορικός του 4ου αιώνα π.Χ. Θεόπομπος (*FrGH* 2b.115.F382) αναφέρεται σε δεκατέσσερα ηπειρωτικά φύλα, από τα οποία αναφέρει ονομαστικά τα τρία σημαντικότερα (Μολοσσοί, Χάονες, Θεσπρωτοί – στους τελευταίους συγκαταλέγονται και οι Κασσωπαίοι).[10] Ο Στράβων (1ος αι. π.Χ.–1ος αι. μ.Χ.) συμφωνεί με τον αριθμό αυτό (7.7.5), αλλά προσδιορίζοντας ως νότιο όριο της Ηπείρου τον Αμβρακικό κόλπο (με τα Κεραύνια (ή Ακροκεραύνια) όρη αντιστοίχως ως το βόρειο όριό της) αφήνει κατά τα φαινόμενα την περιοχή της Ηπείρου εκτός του κυρίως ελληνικού χώρου (με την κλασική έννοια), καθώς αναφέρει ταυτόχρονα ως βόρειο όριο του κατεξοχήν ελληνικού κόσμου τον Αμβρακικό κόλπο.[11] Σε ένα άλλο σημείο σημειώνει για τους Ηπειρώτες: *Ἀκαρνανίας δὲ καὶ Αἰτωλίας* [τὰ] *ἄνω Θεσπρωτοὶ καὶ Κασσωπαῖοι καὶ Ἀμφίλοχοι καὶ Μολοττοὶ καὶ Ἀθαμᾶνες, Ἠπειρωτικὰ ἔθνη* (7.7.1).[12] Άλλοι μεταγενέστεροι συγγραφείς, όμως, π.χ. ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (*Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* 20.10.1), ο Παυσανίας (*Ελλάδος περιήγησις* 1.11.7–1.12.2), ο Ευτρόπιος (*Σύνοψις Ρωμαϊκής Ιστορίας* 2.11.5–6) τους θεωρούν Έλληνες (πρβ. Hammond 1967 και Dieterle 2007 για πολύ περισσότερες, αν και διάσπαρτες, αρχαίες μαρτυρίες σχετικά με την Ήπειρο· βλ. και Cabanes 1988).[13]

8. Πρβ. όμως παρόμοιες απόψεις στον Θουκυδίδη (1.5.3, 2.68, 3.94.5) για τον μη ξεκάθαρα ελληνικό χαρακτήρα των κατοίκων και άλλων γειτονικών περιοχών, π.χ. Ακαρνάνων, Αιτωλών κλπ., αν και τα διαθέσιμα επιγραφικά στοιχεία (και) από αυτές τις περιοχές είναι αποκλειστικά στην ελληνική (: ΒΔ δωρική). Γενικότερα, ο χαρακτηρισμός «βάρβαροι» στους αρχαίους συγγραφείς δεν χρησιμοποιείται μόνο για πληθυσμούς πάνω ή (σχεδόν) έξω από τα στενά όρια του κλασικού ελληνικού κόσμου ή/και με σαφείς ιδιαιτερότητες στη γλωσσική ποικιλία τους (π.χ. Ήπειρος, Αιτωλία, Μακεδονία, Παμφυλία), αλλά ακόμη και για ομιλητές αδιαμφισβήτητα ελληνόφωνους στον «πυρήνα» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, π.χ. για Ηλείους, Ερετριείς κ.ά. οι οποίοι ξεχώριζαν λόγω της ιδιαίτερης προφοράς τους (π.χ. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί* 279.34· Ησύχιος, λ. *βαρβαρόφωνοι*).
9. Είναι αξιοσημείωτο ότι παρά την απομόνωση της Ηπείρου –προφανώς ούτε η πανελλήνια ακτινοβολία του μαντείου της Δωδώνης ήδη από την αρχαϊκή περίοδο ούτε η ίδρυση αποικιών στα παράλιά της μπορούσαν να την άρουν αποτελεσματικά– και τη σχετική άγνοια των αρχαίων συγγραφέων αναφορικά με την περιοχή και τους κατοίκους της, η Ήπειρος θεωρείται ταυτόχρονα στην αρχαιότητα η κοιτίδα των Ελλήνων (π.χ. Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά* 352a33–352b3), ενώ υπάρχει και μεγάλη συζήτηση, τόσο ανάμεσα στους αρχαίους όσο και ανάμεσα στους νεότερους συγγραφείς, για το κατά πόσο συσχετίζονται ετυμολογικά οι *Σελλοί/Ἑλλοί* της Δωδώνης με τους μεταγενέστερους *Ἕλληνες* (Hammond 1967, 370–373· Dieterle 2007, 30–32).
10. Από αυτά αναφέρονται ως σημαντικότερα: *α*. οι Μολοσσοί, το ισχυρότερο ηπειρωτικό φύλο με κέντρο αρχικά την Πασσαρώνα, οι οποίοι κατείχαν την κεντρική περιοχή της Ηπείρου γύρω από τη Δωδώνη (αν και την τελευταία την απέσπασαν από τον έλεγχο των Θεσπρωτών μόλις στα τέλη του 5ου αι.–αρχές του 4ου αι. π.Χ.)· *β*. νοτιότερα, οι Θεσπρωτοί που κατείχαν κυρίως την πεδιάδα του Αχέροντα –παλαιότερα όμως η επικράτειά τους πιθανώς εκτεινόταν σε μεγάλο μέρος της Ηπείρου– με σημαντικά κέντρα την Εφύρα και τους Γιτάνες· *γ*. βορειότερα, οι Χάονες –ο ποταμός Θύαμις (σημ. Καλαμάς) χρησίμευε ως όριο με τους Θεσπρωτούς– με σημαντικό κέντρο τη Φοινίκη (πρβ. όμως και Βουθρωτό, Αντιγόνεια κλπ.). Για τη φυλετική σύνθεση της Ηπείρου βλ. Cabanes 1976, 134–141, ενώ για τις πόλεις της Ηπείρου βλ. Funke et al. 2004.
11. *Εἶτ' ἀπὸ μὲν Ἀμβρακικοῦ κόλπου τὰ νεύοντα ἐφεξῆς πρὸς ἕω, τὰ ἀντιπαρήκοντα τῇ Πελοποννήσῳ, τῆς Ἑλλάδος ἐστίν* (7.7.4).
12. Μάλιστα όταν αναφέρεται αργότερα στους πληθυσμούς της δυτικής Ελλάδος λέει χαρακτηριστικά: *Ἐπεὶ δὲ τοῖς Θετταλοῖς καὶ Οἰταίοις πρὸς ἑσπέραν Αἰτωλοὶ καὶ Ἀκαρνᾶνές εἰσι καὶ Ἀθαμᾶνες, εἰ χρὴ καὶ τούτους Ἕλληνας εἰπεῖν,...* (10.1.16), και παρακάτω *...γῆν....τραχυτέραν τε οὖσαν καὶ λυπροτέραν, μέχρι τῆς Οἰταίας καὶ τῆς Ἀθαμάνων καὶ τῶν ἐφεξῆς ἐπὶ τὴν ἄρκτον ἤδη περιισταμένων ὀρῶν τε καὶ ἐθνῶν* (10.2.3). Πρβ. επίσης: *πολλοὶ δὲ καὶ τὰ Ἠπειρωτικὰ ἔθνη Πελασγικὰ εἰρήκασιν, ὡς καὶ μέχρι δεῦρο ἐπαρξάντων· Πελασγούς τε πολλοὺς καὶ τῶν ἡρώων ὄνομα καλέσαντες...* (5.2.4).
13. Πιο αξιόπιστη πληροφόρηση ωστόσο για την εθνικότητα των Ηπειρωτών στα μάτια των νότιων Ελλήνων της

Η ιστορική εξέλιξη της αρχαίας Ηπείρου πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 167 π.Χ. μπορεί να διακριθεί σχηματικά σε τέσσερις φάσεις: *α*. η πρώιμη περίοδος πριν από τη δημιουργία των (γνωστών) πολιτικών-κρατικών θεσμών· *β*. η περίοδος του «Κοινού των Μολοσσών» (περ. 400–330/28 π.Χ.)· *γ*. η περίοδος της «Συμμαχίας των Ηπειρωτών» (περ. 328–232 π.Χ.)· *δ*. η περίοδος του (αβασίλευτου) «Κοινού των Ηπειρωτών» (232–167 π.Χ.).[14] Η κατάλυση του Κοινού το 167 π.Χ. και η δήωση της Ηπείρου, κατεξοχήν της περιοχής της Μολοσσίδος, από τους Ρωμαίους οδηγεί στην ουσιαστική επιβολή της ρωμαϊκής κυριαρχίας, αρχικά άτυπα και αργότερα και τυπικά (27 π.Χ.).[15] Γενικότερα, η Ήπειρος δεν διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο ως αυτόνομη δύναμη στα ελληνικά πράγματα παρά μόνο επί βασιλείας Πύρρου (306–302 και 297–272 π.Χ). Με τον θάνατο του Πύρρου ωστόσο περιορίζεται δραματικά η πολιτική επιρροή της Ηπείρου και πλέον τη βρίσκουμε συνήθως στο πλευρό της γειτονικής Μακεδονίας και απέναντι στην επίσης όμορη πολιτική δύναμη της Αιτωλικής Συμπολιτείας, αλλά και απέναντι στους Ρωμαίους αργότερα, ενώ και οι σχέσεις με τα ιλλυρικά φύλα διέρχονταν διάφορες φάσεις, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο ειρηνικές (βλ. Franke 1961· Hammond 1967, 399–705· Cabanes 1976, 198–396· Crossland στο *CAH* 3.1 (1982, 834–849)· Hammond στο *CAH* 3.3 (1982, 261–285) και στο *CAH* 6 (1994, 422–443)· Franke στο *CAH* 7.2 (1989, 456–485)· Σακελλαρίου 1997, 46–112 (διάφοροι συγγραφείς)· Meyer 2013).[16]

3. Η γλωσσική μελέτη της αρχαίας Ηπείρου: status quaestionis

Παρά τις όποιες αντικρουόμενες αρχαίες μαρτυρίες (βλ. 2 πιο πάνω), τα επιγραφικά στοιχεία από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο (6ος/5ος αι. π.Χ.) και εξής δείχνουν ότι οι ελληνόφωνοι (τουλάχιστον) κάτοικοι της αρχαίας Ηπείρου ομιλούσαν μια διαλεκτική ποικιλία με σαφή χαρακτηριστικά δωρικής και μάλιστα μιας συγκεκριμένης υποομάδας της, της λεγόμενης βορειοδυτικής (ΒΔ) δωρικής ή ΒΔ ελληνικής (βλ. 4 πιο κάτω).

Θα αποτελούσε ωστόσο ένα είδος υπεραπλούστευσης οποιαδήποτε απόπειρα να περιγραφεί η γλωσσική πραγματικότητα μιας τόσο ποικιλόμορφης, και όχι πλήρως προσδιορισμένης, γεωγραφικής ενότητας όπως η αρχαία Ήπειρος, με όρους αρχαίας ελληνικής διαλεκτικής (υπο)κατηγοριοποίησης και μόνο, αφού είναι προφανές ότι ο γλωσσικός χαρακτήρας της περιοχής δεν ήταν ούτε μονοδιάστατος ούτε ομογενοποιημένος.

Σε ό,τι αφορά ιδιαίτερα την συνύπαρξη της ελληνικής με την ιλλυρική κατά τις πρωιμότερες περιόδους υπάρχει μια μάλλον θολή εικόνα λόγω και της έλλειψης επαρκών πληροφοριών: η ονοματολογία (τοπωνύμια, ανθρωπωνύμια, ονόματα φυλών) είναι επί του παρόντος το πλέον πρόσφορο πεδίο, ωστόσο η εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων δεν είναι μάλλον ευχερής (βλ. και Cabanes 1988, 102–103).[17] Συνεπώς, είναι παρακινδυνευμένη η ανάπτυξη σεναρίων, π.χ. για

κλασικής εποχής παρέχουν μάλλον τα επιγραφικά στοιχεία: πρβ. π.χ. τον κατάλογο των ιερών αντιπροσώπων (*θεωρο-/θεαρο-δόκων*) στην Επίδαυρο (4ος αι. π.Χ.), ανάμεσα στους οποίους και αντιπρόσωποι από την Ήπειρο (*IG* IV^2.1.9.i.23 κ.ε.). Βλ. και Cabanes 1988, 105–106.

14. Για μια εναλλακτική (και οψιμότερη) χρονολόγηση κάποιων πολιτικών εξελίξεων στην Ήπειρο κατά τους 4ο και 3ο αιώνες π.Χ. (π.χ. την πραγματική εγκαθίδρυση Κοινού μόλις μετά το 232 π.Χ.), με βάση το μη μαντειακό επιγραφικό υλικό της Δωδώνης, βλ. Meyer 2013.

15. Πρβ. τη μαρτυρία του σύγχρονου με τα γεγονότα αρχαίου ιστορικού Πολύβιου (30.15.1): *Τῶν γοῦν Ἠπειρωτῶν ἑβδομήκοντα πόλεις Πολύβιός φησιν ἀνατρέψαι Παῦλον μετὰ τὴν Μακεδόνων καὶ Περσέως κατάλυσιν· Μολοττῶν δ᾿ ὑπάρξαι τὰς πλείστας· πέντε δὲ καὶ δέκα μυριάδας ἀνθρώπων ἐξανδραποδίσασθαι*.

16. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αντίθεση με την Ήπειρο η όμορη Αιτωλική Συμπολιτεία επέδειξε πολύ μεγαλύτερη διάρκεια στον χρόνο σε επίπεδο πολιτικοστρατιωτικής ισχύος (3ος–2ος (εν μέρει) αι. π.Χ.), γεγονός που σχετίζεται από κάποιους και με την πιθανότητα αυξημένης γλωσσικής επιρροής της αιτωλικής επιχώριας ποικιλίας εντός της ΒΔ δωρικής (βλ. όμως 4.2.2.).

17. Για την ιλλυρική και τις σχέσεις της με την ελληνική στην Ήπειρο βλ. το συνοπτικό κείμενο του Crossland στο *CAH* 3.1 (1982, 839–843) καθώς και διάφορες δημοσιεύσεις στη γνωστή σειρά των συνεδρίων (πέντε μέχρι στιγμής) για τη νότια Ιλλυρία και την Ήπειρο: Cabanes et al. 1987–2004· Lamboley et al. 2011. Για τις σχέσεις

εκτεταμένη «γλωσσική αφομοίωση» προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, ανάλογα μάλιστα και με τη μετατόπιση του ισοζυγίου ισχύος (πολιτικοστρατιωτικής, πληθυσμιακής, πολιτισμικής) ανά περιόδους.[18] Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι η μακρά ελληνοϊλλυρική επαφή, σε κάποιες περιοχές τουλάχιστον της Ηπείρου – νότιας Ιλλυρίας, πρέπει να οδήγησε (και) σε καταστάσεις διγλωσσίας, ενώ η καθεμία από τις δύο γλώσσες μπορεί κατά περίπτωση να ήταν το γλωσσικό υπόστρωμα [substrate], επίστρωμα [superstrate] και συχνότερα παράστρωμα [adstrate] της άλλης.[19] Σταδιακά βέβαια η χρήση της ελληνικής επεκτάθηκε όλο και βορειότερα, ακόμη και εντός της ενδοχώρας της Ιλλυρίας.[20]

Η μελέτη πάντως της επιχώριας ελληνικής γλωσσικής ποικιλίας στον χώρο της Ηπείρου είναι ασφαλέστερη, αφού βασίζεται σε επαρκή επιγραφικά δεδομένα. Το πρόβλημα ωστόσο είναι ότι τα κείμενα αυτά δεν μπορούν κανονικά να αποδώσουν την ποικιλομορφία του προφορικού λόγου, ιδίως όταν πρόκειται για δημόσια κείμενα (π.χ. ψηφίσματα, συνθήκες, νόμοι) ή/και κείμενα ειδικού χαρακτήρα (π.χ. μαντειακές πινακίδες, επιτύμβιες στήλες, απελευθερωτικά κείμενα): η χρήση ειδικού λεξιλογίου και στερεότυπων εκφράσεων συχνά προσδίδει ένα επίσημο ή τεχνητό ύφος στα κείμενα αυτά και περιορίζει τις δυνατότητες μιας ειδικότερης (κοινωνιο)γλωσσικής ανάλυσης (π.χ. επίπεδα ύφους, ζητήματα δι-γλωσσίας / -διαλεκτισμού κλπ.).[21]

Τέλος, στη γλωσσική ανάλυση υπεισέρχονται η γεωγραφική και η χρονολογική παράμετρος. Η πρώτη σχετίζεται με την παρουσία, τουλάχιστον σε αρχική φάση, διαφορετικών ελληνικών διαλεκτικών (υπο)ποικιλιών στις αποικίες των παραλίων, π.χ. κορινθιακή δωρική στην Αμβρακία, σε σχέση με τον πυρήνα της ηπειρωτικής ενδοχώρας – χωρίς να αποκλείονται και κάποιες ενδοηπειρωτικές διαφοροποιήσεις. Η δεύτερη παράμετρος, δηλαδή η χρονική, σχετίζεται με την εξέλιξη της τοπικής διαλεκτικής ποικιλίας, τη σταδιακή εμφάνιση μιας υπερτοπικής ΒΔ *κοινάς* (με ορισμένες ιδιαιτερότητες της επιχώριας ηπειρωτικής έκφανσής της πάλι) και, τέλος, την οριστική επικράτηση της (αττικοϊωνικής) κοινής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (περ. 1ος αι. μ.Χ.).

Αυτές οι γενικότερες παράμετροι μπορούν να εξετασθούν σε βάθος στο πλαίσιο μιας διεξοδικής προσέγγισης της γλωσσικής πραγματικότητας της αρχαίας Ηπείρου –στον βαθμό βέβαια που το επιτρέπουν και τα σχετικά δεδομένα–, ωστόσο εδώ θα περιοριστούμε σε ορισμένες βασικές πτυχές (και σχετικές ενδείξεις) για τον γλωσσικό χαρακτήρα της περιοχής.

των δύο γλωσσών γενικότερα βλ. Tzitzilis 2007 και 2014.

18. Η εξέταση της γλωσσικής συνύπαρξης των ελληνόφωνων με ιλλυρικούς πληθυσμούς στη βόρεια Ήπειρο – νότια Ιλλυρία συμπεριλαμβάνει προφανώς και τις αποικίες από τη νότια Ελλάδα, ιδίως από την Κόρινθο (Απολλωνία, Επίδαμνος κλπ.). Η γλωσσική αλληλεπίδραση που προκύπτει από τη συνύπαρξη ελλήνων αποίκων με ιθαγενείς της ενδοχώρας σχετίζεται προφανώς και με το ζήτημα της ταυτότητας των ομιλητών, ενώ (θα πρέπει να) συνυπολογίζεται και ένα πλέγμα συγγενών παραγόντων (οικονομικών, πολιτισμικών κλπ.). Για το σύγχρονο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης των γλωσσικών, πολιτισμικών και άλλων σχέσεων ανάμεσα στους κατοίκους μιας ελληνικής αποικίας και τους γηγενείς της ενδοχώρας, πρβ. Mullen 2013, ιδίως το θεωρητικό Α΄ μέρος (σσ. 3–143).
19. Σε αυτό το πλαίσιο, οι απόψεις επιστημόνων, όπως π.χ. του Crossland στο *CAH* 3.1 (1982, 839–843), περί πιθανού (μερικού) γλωσσικού εξελληνισμού της προκλασικής Ηπείρου ή περί ελληνόφωνων ελίτ που κυριαρχούσαν επί αλλόγλωσσων κατά τα λοιπά πληθυσμών μοιάζουν κάπως υποκειμενικές: ανάμεσα στ' άλλα, προσδίδεται υπερβολική βαρύτητα στις απόψεις ορισμένων αρχαίων ιστορικών πολλοί από τους οποίους έζησαν σε μεγάλη απόσταση (χρονικά ή/και γεωγραφικά) από την αρχαϊκή Ήπειρο, ενώ παράλληλα υποβαθμίζεται και η αξία των πρώιμων επιγραφικών δεδομένων, ιδίως από τη Δωδώνη (ήδη από 6ο αι. π.Χ.). Αντιθέτως, άλλοι επιστήμονες, π.χ. Hammond στο *CAH* 3.1 (1982, 653–656), έχουν επιχειρηματολογήσει (και) υπέρ ενός εναλλακτικού σεναρίου, δηλαδή σχετικά με τη διείσδυση ιλλυρικών πληθυσμών προς νότον (και ανατολικά). Βλ. και Cabanes 1988.
20. Πρβ. ενδεικτικά και την ονομασία της περιοχής ως ρωμαϊκής επαρχίας πλέον (Epirus nova) σε αντιδιαστολή με την ονομασία Epirus vetus για την περιοχή της (κλασικής) Ηπείρου.
21. Για θέματα γλωσσικής χρήσης αρχαίων γραπτών πηγών (π.χ. δημόσια–ιδιωτικά κείμενα) και τις σχέσεις τους με κοινωνιογλωσσικούς παράγοντες (επίπεδα ύφους, κοινωνιόλεκτοι–ιδιόλεκτοι κλπ.) στην ελληνική της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής βλ. Bubenik 1989, 27–33, 39–45.

3.1 Γραπτές πηγές

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, οι γνώσεις μας για τη γλωσσική πραγματικότητα της αρχαίας Ηπείρου στηρίζονται ουσιαστικά στα επιγραφικά στοιχεία, όπως άλλωστε ισχύει και για άλλες «περιφερειακές» περιοχές του κλασικού ελληνικού κόσμου που είχαν μείνει επί μακρόν στο παρασκήνιο: π.χ. Μακεδονία, Παμφυλία, αλλά ακόμη και οι γειτονικές και γλωσσικά συγγενείς με την Ήπειρο περιοχές της Αιτωλίας και Ακαρνανίας (πρβ. Bile 2006).

Η Ήπειρος, όπως άλλωστε και γενικότερα η δυτική Ελλάδα (π.χ. Αιτωλία, Ακαρνανία) δεν διαθέτει πολλά επιγραφικά κείμενα μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ., σε αντίθεση με άλλες περιοχές της ΒΔ δωρικής, π.χ. δυτική Λοκρίδα, Δελφοί κλπ. (πρβ. Méndez Dosuna 1985, 17–36· Bile 2006, 84–85). Το σύνταγμα των επιγραφικών κειμένων που είναι στη διάθεσή μας σήμερα προέρχεται από διάφορες περιοχές της Ηπείρου. Κομβικός βέβαια είναι ο ρόλος της Δωδώνης, τόσο λόγω του διττού της ρόλου, ως θρησκευτικού (εξαρχής) και διοικητικού (αργότερα) κέντρου, όσο και λόγω της αρχαιότητας και ιδιαίτερης φύσης (μέρους) του επιγραφικού υλικού της. Το επιγραφικό υλικό της Δωδώνης μπορεί να διαχωρισθεί σε δύο διακριτές ομάδες: *α.* πινακίδες (χρηστήρια μολύβδινα ελάσματα) του μαντείου, δηλαδή ερωτήσεις πιστών – αποκρίσεις μαντείου, οι οποίες ξεκινούν από τα μέσα περίπου του 6ου αιώνα π.Χ., αλλά δεν είναι απαραίτητα γραμμένες στην τοπική γλωσσική ποικιλία (βλ. 4.2.3 παρακάτω)· *β.* δημόσιου χαρακτήρα επιγραφές (συνθήκες, νόμοι, ψηφίσματα), χαραγμένες σε λίθο (αλλά και σε χαλκό (μπρούντζο)) από τον 4ο αιώνα π.Χ. κ.ε. Η καταστροφή του ιερού από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ. αποτελεί ορόσημο (και) για το διαθέσιμο επιγραφικό υλικό.

Το επιγραφικό υλικό της Δωδώνης βρίσκεται διάσπαρτο σε διάφορες δημοσιεύσεις: *α.* αρχικές δημοσιεύσεις επιγραφών (editiones principes), με ουσιαστική απαρχή τη δημοσίευση των ανασκαφών της Δωδώνης από τον Κ. Καραπάνο (Carapanos 1878) και μεταγενέστερες συμπληρωματικές δημοσιεύσεις του ιδίου και άλλων (αργότερα εμφανίστηκε και νεότερο υλικό (δημοσιευμένο κυρίως στα *ΠΑ(Α)Ε*) από μεταγενέστερους ανασκαφείς)·[22] *β.* αναδημοσιεύσεις–συγκεντρωτικές συλλογές (μέρους) του υλικού, είτε δημοσιευμένου είτε (και) αδημοσίευτου: π.χ. Fick 1899, 3–11· Hoffmann 1899, 93–132· Dittenberger 1920, 307–309)· Schwyzer 1923, 209–211· Franke 1961· Parke 1967, 259–273· Hammond 1967· Lhôte 2006· Meyer 2013, 136–165 (αλλά και σποραδικά) και κυρίως Δάκαρης κ.ά. 2013. Οι Lhôte (ό.π.) και Δάκαρης κ.ά. (ό.π.) μάλιστα καλύπτουν πρακτικά το σύνολο του (δημοσιεύσιμου) συντάγματος των χρηστηρίων ελασμάτων.[23]

Από τις υπόλοιπες περιοχές της Ηπείρου το επιγραφικό υλικό που έχει ανευρεθεί σπανίως ανάγεται σε χρόνο πριν από τον 4ο αιώνα π.Χ., αν και υπάρχει (σποραδικό) πρώιμο υλικό από αποικίες των παραλίων, κατά βάση από την περιοχή της Αμβρακίας (αποικία της Κορίνθου).[24] Αξιοσημείωτο βέβαια είναι και το σύνταγμα επιγραφικών κειμένων από το Βουθρωτό, μολονότι οι επιγραφές αυτές είναι σαφώς πιο όψιμες (κατά βάση 3ος αι. π.Χ. κ.ε.) και παρουσιάζουν ενδιαφέρον κυρίως από πλευράς ονοματολογίας.[25] Τέλος, αριθμός επιγραφών έχει ανευρεθεί

22. Βλ. μια αναλυτική καταγραφή των δημοσιεύσεων στον Lhôte 2006, 433–437. Από τους μεταγενέστερους ανασκαφείς που δημοσίευσαν επιγραφικό υλικό από την Ήπειρο ξεχωρίζουν οι Δ. Ευαγγελίδης (δεκαετία 1920 κ.ε.) και Σ. Δάκαρης (δεκαετία 1960 κ.ε.).
23. Μια συγκεντρωτική λίστα σχετικών επιγραφικών δημοσιεύσεων στους Lhôte 2006 και Δάκαρης κ.ά. 2013. Πρβ. και *SEG* (γεωγραφικά πεδία Epeiros, Illyria).
24. Σε αυτά τα σώματα κειμένων συμπεριλαμβάνονται τόσο δημόσιες (συνθήκες, νόμοι, ψηφίσματα) όσο και ιδιωτικές (απελευθερωτικές επιγραφές, δωρεές) ή ημιεπίσημες (τιμητικά ψηφίσματα, αναθηματικά επιγραφικά κείμενα) επιγραφές. Προφανώς η κατηγοριοποίηση «δημόσια» – «ιδιωτική» είναι συμβατική ως έναν βαθμό (πρβ. Bubenik 1989, 39–42).
25. Το ζήτημα της γλωσσικής επαφής των ελληνοφώνων με αλλόγλωσσους, προπαντός Ιλλυριούς (β. Ήπειρος – ν. Ιλλυρία), παρουσιάζει ενδιαφέρον κυρίως σε επίπεδο ονοματολογίας. Σημαντική είναι (και) ως προς αυτό η δημοσίευση του corpus των ελληνικών επιγραφών από τις αρχαίες πόλεις της σημερινής Αλβανίας (βόρεια

και σε άλλες περιοχές, π.χ. στη Φοινίκη (σημ. Αλβανία), Φωτική (περιοχή σημ. Παραμυθιάς) κλπ. Το υλικό αυτό έχει δημοσιευθεί κυρίως σε ετήσιες εκθέσεις ανασκαφών, π.χ. σε *ΑΔ*, *ΠΑΕ* (βλ. και ετήσιες αναδημοσιεύσεις, συχνά με διορθώσεις–προσθήκες, σε *SEG* και *Bull. épigr.*). Μια καλή επιλογή επιγραφικού υλικού (και της σχετικής βιβλιογραφίας) για την αρχαία Ήπειρο, αν και από ιστορική πλευρά, υπάρχει στον Cabanes 1976.[26]

3.2 Γλωσσικές μελέτες

Η διαλεκτική ποικιλία της αρχαίας Ηπείρου έχει αναλυθεί σε διάφορα έργα, μείζονα και ελάσσονα, με βάση προφανώς τη γλώσσα των επιγραφικών μνημείων (βλ. 3.1). Οι θεωρητικές περιγραφές της ηπειρωτικής διαλέκτου εμφανίζονται κανονικά στα πλαίσια γενικότερων αναλύσεων για τη ΒΔ δωρική λόγω της μεγάλης συνάφειας της ηπειρωτικής ΒΔ δωρικής με τις υπόλοιπες συγγενείς ΒΔ δωρικές ποικιλίες. Βασικό έργο παραμένει ο Méndez Dosuna 1985, ο οποίος δεν ασχολείται ωστόσο αποκλειστικά με την Ήπειρο, ενώ πολύ χρήσιμο είναι και το σχετικό κεφάλαιο στον Lhôte (2006, 363–406). Παλαιότερες περιγραφές είναι είτε πολύ συνοπτικές (Thumb & Kieckers 1932, 312–315) είτε ξεπερασμένες (Bechtel 1923, 78–86). Πρβ. και γλωσσικά σχόλια στις εκδόσεις των επιγραφικών κειμένων (βλ. 3.1 πιο πάνω), ιδίως Lhôte 2006 και Δάκαρης κ.ά. 2013. Επίσης, σχετικές αναφορές, κυρίως σε σχέση με τη ΒΔ δωρική ή/και τη ΒΔ *κοινά*, υπάρχουν στους: Bartoněk 1972, 67–68· Bubenik 1989, 21–22, 117–34, 196–99· Bile 2006· Méndez Dosuna 2007 και 2014.

4. Γλωσσική χρήση και διαλεκτικές ποικιλίες της αρχαίας Ηπείρου

Οι (γηγενείς) ελληνόφωνοι κάτοικοι της αρχαίας Ηπείρου –παρά τις όποιες ενδοηπειρωτικές γλωσσικές (μικρο)διαφοροποιήσεις ως πιθανή απόρροια της διάσπασής τους σε φύλα (Μολοσσοί, Χάονες, Θεσπρωτοί αλλά και Αθαμάνες, Ατιντάνες, Πρασαιβοί κ.ά.) αλλά και σε διαφορετικές «πολιτικές» οντότητες μέχρι την κλασική περίοδο (4ος αι. π.Χ.)– ομιλούσαν μια μορφή δωρικής, παρόμοια με αυτή που χρησιμοποιούσαν οι όμοροί τους δωρικοί πληθυσμοί της δυτικής και κεντρικής Ελλάδας, π.χ. Αιτωλία, Ακαρνανία, Λοκρίδα, Φωκίδα, Δωρίδα, αλλά ενδεχομένως και στην Πελοπόννησο (Ήλιδα) και τη Μακεδονία (βλ. π.χ. Méndez Dosuna 1985· 2012). Η ηπειρωτική διάλεκτος μοιράζεται πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά (βλ. π.χ. Méndez Dosuna 1985· 2014), ωστόσο φαίνεται να υπάρχουν και κάποιες τοπικές ιδιαιτερότητες (βλ. 4.2.3 παρακάτω).[27] Επιπλέον, η ύπαρξη ομιλητών άλλων διαλεκτικών (υπο)ποικιλιών, π.χ. στις αποικίες των παραλίων, καθώς και η επαφή με αλλόγλωσσους, δηλαδή τους Ιλλυριούς βορειότερα πρέπει να συνέβαλε περαιτέρω στη γλωσσική ποικιλότητα της περιοχής.[28]

Ήπειρος – νότια Ιλλυρία), δηλαδή Επίδαμνο, Απολλωνία, Βουθρωτό, με πρωτοβουλία του P. Cabanes (1995, 1997, 2007· βλ. Cabanes et al. 1995–2007). Συναφείς με το θέμα είναι και οι τόμοι των συνεδρίων για Ήπειρο – νότια Ιλλυρία (Cabanes et al. 1984–2004· Lamboley et al. 2011)· πρβ. βέβαια και τον ειδικό τόμο (Cabanes 1993) για την ονοματολογία (κυρίως) στις επιγραφές από την Επίδαμνο και την Απολλωνία.

26. Για τα ελληνικά ανθρωπωνύμια στον χώρο της αρχαίας Ηπείρου βασικές πηγές είναι οι μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης (πρβ. ειδικό παράρτημα από J. Curbera στο Δάκαρης κ.ά. 2013, II. 419–432, καθώς και σποραδικές πληροφορίες στον Lhôte 2006) αλλά και οι δημόσιες και (κυρίως) οι απελευθερωτικές επιγραφές από τη Δωδώνη και άλλες περιοχές, προπαντός από το Βουθρωτό (πρβ. Cabanes et al. 2007· Lhôte 2011).

27. Προφανώς είναι δύσκολο να γνωρίζουμε για τυχόν διαφοροποιήσεις (γεωγραφικές, κοινωνιογλωσσικές κλπ.) σε επίπεδο προφορικού λόγου.

28. Πρβ. και Lhôte 2006, 378 για ενδείξεις ξενόγλωσσων στοιχείων στις μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης. Για την παρουσία των λιγοστών μη ελληνικών κύριων ονομάτων, κυρίως ιλλυρικών, στις κατά τα λοιπά ελληνικές πινακίδες της Δωδώνης βλ. Δάκαρης κ.ά. 2013, II.420, παράρτημα από J. Curbera.

4.1 Αλφάβητο

Η χρήση του αλφαβήτου στον χώρο της αρχαίας Ηπείρου πιθανώς ξεκίνησε με την ίδρυση της κορινθιακής αποικίας της Αμβρακίας στα νότια παράλιά της γύρω στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ.[29] Δεν είναι προφανώς άσχετο με αυτό το σενάριο ούτε το σχήμα των γραμμάτων του αλφαβήτου σε αρκετές από τις πρωιμότερες σωζόμενες επιγραφές (6ος–5ος αι. π.Χ.), τα οποία σε μεγάλο βαθμό θυμίζουν τα αντίστοιχα του κορινθιακού, ούτε η γεωγραφική κατανομή των πρωιμότερων επιγραφών, αφού αυτές προέρχονται από την Αμβρακία και κατεξοχήν από τη Δωδώνη (χρηστήρια ελάσματα και εγχάρακτες επιγραφές σε αναθήματα, π.χ. μπρούντζινα ειδώλια), ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ. (πρβ. Jeffery 1990, 228–229).[30]

Ωστόσο, όπως έχει επιχειρηματολογήσει με πειστικότητα ο Lhôte (2006, 329–335), δεν είναι πραγματικά γνωστό τί είδους αλφάβητο χρησιμοποιήθηκε γενικά στην Ήπειρο κατά τις πρωιμότερες φάσεις (περ. 6ος–4ος αι. π.Χ.).[31] Η Δωδώνη, για παράδειγμα, παρουσιάζει μια ποικιλία αλφαβητικών τύπων στα χρηστήρια ελάσματά της (Lhôte 2006, 329–334), γεγονός που σχετίζεται ασφαλώς με την ποικιλόμορφη προέλευση των προσκυνητών-ερωτώντων (π.χ. από Ήπειρο, κεντρική–δυτική Ελλάδα, Κέρκυρα, Μεγάλη Ελλάδα κλπ).[32] Ανάμεσα στα πρωιμότερα μαντειακά κείμενα διακρίνεται το κορινθιακό («κυανό» αλφάβητο κατά το γνωστό σύστημα χρωμάτων του χάρτη του A. Kirchhoff (1863)), αλλά προπαντός ένα τοπικό αλφάβητο που βασίζεται στον «ερυθρό» τύπο αλφαβήτου (Εύβοιας): [33] π.χ. Ψ = /kh/, αλλά με ορισμένες τοπικές ιδιαιτερότητες, π.χ. το ασύμμετρο σχήμα του Α (πρβ. Méndez Dosuna 2008, 55).[34] Μερικές φορές αυτοί οι δύο τύποι αλφαβήτου συνυπάρχουν στις δύο όψεις ενός ελάσματος (Lhôte 2006, 212–214), ενώ άλλοτε μπορεί να βρίσκουμε και έναν συνδυασμό των δύο βασικών αλφαβήτων, κορινθιακού και ευβοϊκού (πρβ. π.χ. πινακίδα 109Α στο Δάκαρης κ.ά. 2013, I.46–47).[35]

---

29. Για τη σημασία του επικρατούντος τύπου αλφαβήτου σε κάποια περιοχή του αρχαίου ελληνικού κόσμου και τη δυνητική σχέση του με θέματα αρχαίων ελληνικών διαλεκτικών (υπο)ποικιλιών κλπ. βλ. Minon 2014β.
30. Κάποιο ρόλο φαίνεται ότι διαδραμάτισε ίσως και μια άλλη κορινθιακή αποικία, η Κέρκυρα (Κόρκυρα), σε σχέση κυρίως με τους ηπειρωτικούς πληθυσμούς των απέναντι παραλίων, δηλαδή Θεσπρωτούς και Χάονες. Επίσης, ορισμένα από τα πρωιμότερα ελάσματα της Δωδώνης (6ος αι. π.Χ.) αφορούν σε Κερκυραίους και αυτό δεν είναι άσχετο με τον τύπο του αλφαβήτου τους (Lhôte 2006, 21–22). Ας σημειωθεί επίσης ότι βορειότερα, στην Απολλωνία, η οποία ήταν άλλη μια κοινή αποικία της Κορίνθου και της Κέρκυρας (πρβ. Επίδαμνο), οι πρωιμότερες επιγραφές ανάγονται περίπου στο δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. (Jeffery 1990, 229).
31. Υπάρχει βέβαια και μια πρώιμη πινακίδα με ερώτηση κατοίκου του Ωρικού (πρώτο μισό 5ου αι. π.Χ.) γραμμένη στο κορινθιακό αλφάβητο. Το γεγονός όμως ότι η βόρεια αυτή πόλη είναι σχετικά απομακρυσμένη από τον κυρίως ηπειρωτικό χώρο (: περ. πενήντα χλμ. νοτίως της Απολλωνίας) μειώνει τη βαρύτητα της πινακίδας –πρβ. και τον επιπρόσθετο πιθανό ρόλο της Κέρκυρας– σε σχέση με τον βαθμό διάδοσης του κορινθιακού αλφαβήτου στην Ήπειρο (βλ. Lhôte 2006, 135–137, 329, 365· Δάκαρης κ.ά. 2013, I.341–42).
32. Η κορινθιακή επιρροή στο αλφάβητο των πρωιμότερων επιγραφών της Ηπείρου είναι ιδιαιτέρως εμφανής σε γράμματα που αποδίδουν συγκεκριμένα φωνήεντα και σύμφωνα, κυρίως το ιδιαίτερο γράμμα ᗷ (σαν μικρό οξυγώνιο κεφαλαίο Β) για το βραχύ εμπρόσθιο μεσαίο /e/ (: Ε) και το μακρό εμπρόσθιο μεσαίο ανοιχτό /ɛː/ (: Η). Επίσης, αξιοσημείωτο είναι και το γράμμα Μ (‘σαν’) αντί του Σ (‘σίγμα’), σε αρχικό στάδιο τουλάχιστον, καθώς και τα αλφαβητικά σύμβολα για το ‘βήτα’(Ր), το ‘γάμμα’ (ς) κλπ.
33. Στο «ερυθρό» αλφάβητο, το Ψ χρησιμοποιείται για το /k^h/ (και ενδεχομένως για το τριβόμενο άηχο υπερωικό /x/ από κάποιο σημείο και μετά) αντί του Χ του κλασικού (μιλησιακού-αττικού) αλφαβήτου, το Χ για το «διπλό» (σύμπλεγμα) /ks/ (αντί του Ξ του κλασικού αλφαβήτου), ενώ το σύμπλεγμα /ps/ αποδίδεται κανονικά με το δίγραμμα ΦΣ (αντί για το ειδικό γράμμα Ψ του κλασικού αλφαβήτου) (πρβ. Guarducci 2008, 45–47· Méndez Dosuna 2014).
34. Η Ήπειρος αλλά και η Ακαρνανία και η Αιτωλία διαθέτουν πρώιμες επιγραφές (και) στο «κυανό» αλφάβητο λόγω των κορινθιακών αποικιών αλλά και της γενικότερης κορινθιακής επίδρασης. Γενικά όμως οι περιοχές της ΒΔ δωρικής, π.χ. Φωκίδα, Λοκρίδα, Δελφοί κλπ. χρησιμοποίησαν το λεγόμενο «ερυθρό» αλφάβητο, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα 4ου αιώνα π.Χ., οπότε το κλασικό («ευκλείδειο») αλφάβητο αρχίζει να εμφανίζεται όλο και συχνότερα, ιδίως σε κείμενα της ΒΔ *κοινάς* αλλά αργότερα (ρωμαϊκή περίοδος) και της κοινής.
35. Η ηπειρωτική, όπως και η κορινθιακή, ανήκαν στην *ήπια δωρική* και διέθεταν εφτά (7) μακρά και πέντε (5)

Προς τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. εμφανίζονται σταδιακά επιγραφές στη Δωδώνη με ένα πιο «κανονικό» σχήμα γραμμάτων, π.χ. με τέσσερις κεραίες για το κορινθιακό Σ –στο τοπικό αλφάβητο όμως αποτελείται κανονικά από τρεις κεραίες– ενώ παράλληλα εμφανίζεται και το «ήτα» (Η, αν και μοιάζει περισσότερο με Ν) καθώς το κορινθιακό γράμμα ꞵ βρίσκεται στο δρόμο προς την εξαφάνιση (πρβ. Jeffery 1990, 229· Lhôte 2006, 330–334). Το σχήμα ορισμένων γραμμάτων συνέχισε να μεταβάλλεται, ενώ από τον 4ο αιώνα π.Χ. κ.ε. φαίνεται ότι εμφανίζεται και το μιλησιακό-αττικό («ευκλείδειο») αλφάβητο, το οποίο επικράτησε σταδιακά παντού (βλ. Lhôte 2006, 330–335· Guarducci 2008, 80, 350–352· Meyer 2013, 18–45).[36]

4.2 Γλώσσα

4.2.1 Η ΒΔ δωρική

Η λεγόμενη *βορειοδυτική (ΒΔ) δωρική* (ή *ΒΔ ελληνική*) είναι μια υπερτοπική διαλεκτική ποικιλία που κυριαρχούσε στην κεντρική και δυτική Ελλάδα (μαρτυρείται μέχρι και τον 1ο/2ο αι. μ.Χ.) και συγγένευε με την (κυρίως) δωρική, π.χ. Πελοποννήσου (Μεσσηνία, Λακωνία, Αργολίδα, Κόρινθος κλπ.), Σαρωνικού, νήσων νότιου Αιγαίου (π.χ. Μήλος, Θήρα, Κρήτη), ΝΔ Μικράς Ασίας, δωρικών αποικιών της Μεγάλης Ελλάδας κλπ.[37] Μαζί με την (κυρίως) δωρική η ΒΔ ελληνική αποτελούσε τη λεγόμενη *δυτική ελληνική* (ή απλώς τη *δωρική*, αν προτιμήσουμε τους όρους *ΒΔ δωρική* και *(κυρίως) δωρική* για τις δύο υποποικιλίες αντιστοίχως).[38] Σήμερα προτιμάται ο δεύτερος όρος, δηλαδή ΒΔ δωρική, καθώς αποδίδεται μεγαλύτερη έμφαση στα πολλά κοινά στοιχεία αυτών των δύο δωρικών υποποικιλιών, αφού άλλωστε οι πραγματικές δομικές διαφορές τους δεν είναι πραγματικά πολλές.

Από τη μελέτη των πρωιμότερων επιγραφών (ήδη από τον 6ο αλλά κυρίως από τον 5ο αι. π.Χ. περίπου) γνωρίζουμε δεκάδες γλωσσικά χαρακτηριστικά (πάνω από εξήντα, κατά τον Méndez Dosuna (1985, 36–257)) της ΒΔ δωρικής για όλα τα γλωσσικά επίπεδα, με πιο εμβληματικά τα φωνολογικά και τα μορφολογικά–μορφοσυντακτικά γνωρίσματα. Βέβαια σε πολύ μικρό βαθμό μόνο είναι όλα αυτά τα γνωρίσματα αποκλειστικά χαρακτηριστικά της ΒΔ διαλέκτου και μόνο.[39] Σε ό,τι αφορά τον φωνηεντισμό ειδικότερα, η ΒΔ δωρική κατατάσσεται στη λεγόμενη *ήπια* (ή *ἀνειμένη*) *δωρική* (Doris mitior), εμφανίζει δηλαδή ένα μοντέλο πέντε βραχέων και εφτά μακρών φωνηέντων, παρόμοιο (σχεδόν) με αυτό της αττικής διαλέκτου: πέντε βραχέα (/a, e, i, o, u/ ή /y/) τα οποία αποδίδονταν γραπτώς με Α, Ε, Ι, Ο, Υ αντιστοίχως και εφτά μακρά (/aː/ Α, /ɛː/ Ε/Η (το Η μετά το 375 π.Χ.), /ɔː/ Ο/Ω (το Ω μετά το 375 π.Χ.), /eː/ ΕΙ, /oː/ ΟΥ, /iː/ Ι, /uː/ (ή /yː/) Υ).[40]

βραχέα φωνήεντα (βλ. 4.2.1). Τα μεσαία φωνήεντα (βραχέα–μακρά) αποδίδονταν στο κορινθιακό αλφάβητο ως εξής: *α. εμπρόσθια*: το ιδιαίτερο γράμμα ꞵ (σαν μικρό οξυγώνιο κεφαλαίο Β) που χρησιμοποιήθηκε τόσο για το (κληρονομημένο) βραχύ μεσαίο /e/ (: ευκλείδειο Ε) όσο και για το (κληρονομημένο) μακρό μεσαίο ανοιχτό /ɛː/ (: ευκλείδειο Η)· όμως Ε για το μακρό μεσαίο κλειστό /eː/ (: ευκλείδειο ΕΙ) που προέκυψε από αντέκταση, συναίρεση (αλλά και μονοφθογγισμό αργότερα της διφθόγγου /ei/). Επίσης, το /i/ δεν αποδίδεται με Ι αλλά με ένα γράμμα σαν Σ ή ϟ (πρβ. και Κέρκυρα)· *β*. οπίσθια: για το μακρό μεσαίο ανοιχτό /ɔː/ (: ευκλείδειο Ω) και το μακρό μεσαίο κλειστό /oː/ (: ευκλείδειο ΟΥ), δηλαδή για μακρό φωνήεν από αντέκταση, συναίρεση (και μονοφθογγισμό αργότερα της διφθόγγου /ou/), αλλά και για το βραχύ /o/ χρησιμοποιείται το Ο (αργότερα βέβαια αρχίζει και η χρήση του ΟΥ για το μακρό μεσαίο κλειστό).

36. Το μιλησιακό αλφάβητο υιοθετήθηκε και επισήμως στην Αθήνα το 403/2 π.Χ., όταν ήταν (επώνυμος) άρχων ο Ευκλείδης και επικράτησε σταδιακά σε όλο τον ελληνικό κόσμο.

37. Ο όρος *ΒΔ ελληνική* έχει μια προφανή γεωγραφική αναφορά, ωστόσο υποδηλώνει ταυτόχρονα και μια μεγαλύτερη τυπολογική αυτονομία και απόσταση από την (κυρίως) *δωρική* σε σχέση με τον όρο *ΒΔ δωρική*.

38. Για μια εναλλακτική υποκατηγοριοποίηση των δωρικών ποικιλιών σε βόρειες, δυτικές (= ΒΔ δωρική + δωρική Σαρωνικού) και νοτιοανατολικές (με τη διάλεκτο της Ήλιδος αυτόνομη), βλ. Miller 2014, 183–184.

39. Το σύνταγμα των πρώιμων επιγραφικών κειμένων της ΒΔ δωρικής είναι σχετικά περιορισμένο και άνισα κατανεμημένο (βλ. Méndez Dosuna 1985, 17–36· Bile 2006, 84–85).

40. Τα μακρά μεσαία κλειστά /eː/ (ΕΙ) και /oː/ (ΟΥ) προέρχονταν από αντέκταση (πρώτη, δεύτερη) ή συναίρεση,

Ο Méndez Dosuna διακρίνει τα χαρακτηριστικά της ΒΔ δωρικής σε τέσσερις κατηγορίες (1985, 36–257· 2014· βλ. επίσης Thumb & Kieckers 1932, 250–315):

Α. Χαρακτηριστικά που είναι κοινά (ισόγλωσσα) με αυτά στις υπόλοιπες δωρικές επιχώριες διαλέκτους. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται φυσικά τα δύο βασικότερα διαγνωστικά γνωρίσματα της δωρικής:

1. διατήρηση /ā/ (vs. αττικοϊωνική: /aː/ > /ɛː/ (Η)), π.χ. *μᾱ́τηρ*·
2. διατήρηση ti, π.χ. γ΄ εν. *δίδωτι*, γ΄ πληθ. *ἔχοντι* κ.ά.

Επιπλέον μοιράζονται τα εξής σημαντικά χαρακτηριστικά:

3. ονομαστική πληθυντικού αρσενικού και θηλυκού άρθρου, *τοί*, *ταί*·
4. /a(ː)/ + /e, eː, ei/ → /eː/ (Ε(Ι)) ή /ɛː/ (Η), π.χ. *ἐπερωτῆι* ‘ερωτά’ (συχνός τύπος στη Δωδώνη)·
5. /aː/ + /o(ː)/ → /aː/, π.χ. γεν. πληθ. *ἀπειρωτᾶν* (πρβ. αττ. *ἠπειρωτῶν*)·
6. «δωρικός» μέλλοντας -*(σ)έω*, π.χ. *ἀποδειξέω* και μέλλοντας–αόριστος με θέμα σε <-ξ> για τα ρήματα σε -*ζω*, π.χ. αορ. *ἐδίκαξαν* (πρβ. αττ. *ἐδίκασαν*)·
7. α΄ πληθυντικό -*μες* (πρβ. αττ. -*μεν*), π.χ. *ἐδώκαμες* (πρβ. αττ. *ἔδομεν*)·
8. απαρέμφατο σε -*μεν*, π.χ. *δόμεν*, *τιμαθῆμεν* (πρβ. αττ. *δοῦναι, τιμηθῆναι*)·
9. υποθετικός σύνδεσμος *αἰ* (πρβ. αττ. *εἰ*), τροπικό μόριο *κα* (πρβ. αττ. *ἄν*)·
10. χρονικά επιρρήματα σε -*κα*, π.χ. *πόκα, τόκα* και τοπικά επιρρήματα σε -*ει*, π.χ. *αὐτεῖ* (Ήπειρος – πρβ. αττ. *αὐτοῦ*) κλπ.

Β. Χαρακτηριστικά που απαντούν και σε άλλες, γειτονικές αλλά μη δωρικές, διαλέκτους (θεσσαλική, βοιωτική, αρκαδική, ευβοϊκή ιωνική, ηλειακή), π.χ.:

1. βράχυνση της διφθόγγου -*ωι* σε -*οι*, π.χ. *τοῖ Ἀσκλαπιοῖ* (Ήπειρος)·[41]
2. *ἐν* + αιτιατική (πρβ. αττ. *εἰς* + αιτ.) για κίνηση σε τόπο, π.χ. *ἐν Ἀκαρνανίαν*, *ἐν Λακεδαίμονα* (πρβ. όμως «εξαίρεση» Ηπείρου (4.2.2)) κλπ.

Γ. Χαρακτηριστικά που μοιράζεται μόνο με την ηλειακή διάλεκτο:

1. δοτική πληθυντικού γ΄ κλίσης -*οις* (αλλά και -*(εσ)σι*), π.χ. *ἀγώνοις, φερόντοις* (πρβ. αττ. *ἀγῶσι, φέρουσι*) (πρβ. όμως «εξαίρεση» Ηπείρου (4.2.2))·
2. -*αρ*- < -*ερ*- (μέχρι 4ο αι. π.Χ.), π.χ. *φάρην* (πρβ. αττ. *φέρειν*)·
3. *σθ* > *στ*, π.χ. *μίστωμα*·
4. μεσοπαθ. μτχ. -*είμενος* (πρβ. αττ. -*εόμενος*/-*ούμενος*) για ρήματα -*έω* κλπ.[42]

Δ. Χαρακτηριστικά που δεν είναι αποκλειστικά γνωρίσματα της ΒΔ δωρικής:

1. η αποκοπή των προθέσεων, π.χ. *ἄγ* (= *ἄν*’) *Κοσσῶι* ‘(πάνω) στον Κοσσό’ (Ήπειρος) (πρβ. και Méndez Dosuna 2007γ, 183–184)·

αλλά και από τον σταδιακό μονοφθογγισμό των αντίστοιχων διφθόγγων αργότερα (βλ. και υποσ. 35). Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Méndez Dosuna 2014.

41. Ο Méndez Dosuna (1985, 418, 453–463· 2014) έχει επιχειρηματολογήσει υπέρ της βράχυνσης της πρώην μακροδιφθόγγου σε ανάλογες περιπτώσεις (αντί της προέλευσής της από μια παλιά τοπική πτώση, όπως υποστηρίζουν άλλοι, π.χ. ο M. Lejeune) και έχει συσχετίσει το φαινόμενο με αντίστοιχη βράχυνση της διφθόγγου /ɛːi/ (<ηι>) σε /ei/ (<ει>) και (πιθανώς) της /aːi/ σε /ai/. Ας σημειωθεί εδώ ότι η προτίμηση της ορθογραφίας <-ôι> (:-*ῶι*) σε εκδόσεις επιγραφικών κειμένων της ΒΔ δωρικής στα οποία δεν χρησιμοποιείται ακόμη το ευκλείδειο αλφάβητο υπονοεί μια μακροδίφθογγο όπου απλώς δεν αποδίδεται ορθογραφικά η ποσότητα του προτακτικού στοιχείου (φωνήεντος) της διφθόγγου.

42. Ο Méndez Dosuna (2014) υποστηρίζει ότι τα άηχα δασέα κλειστά (και τα ηχηρά κλειστά) ίσως είχαν ήδη γίνει τριβόμενα σε αυτή την περίπτωση, όπως γενικότερα συνέβη αργότερα στη μετακλασική ελληνική (κοινή), γεγονός που ίσως να εξηγεί και ορισμένες παρατηρούμενες εξαιρέσεις στον νόμο της ανομοιωτικής αποδάσυνσης των άηχων δασέων κλειστών (νόμος του Grassmann).

2. διατήρηση του μεσοφωνηεντικού χειλοϋπερωικού ημιφώνου /w/ (F), κυρίως στις αρχαιότερες επιγραφές, π.χ. αρσ. μτχ. *ἐFὸν* ‘αφήνοντας’ (Ήπειρος, 5ος αι. π.Χ.)·[43]
3. διατήρηση του (ετυμολογικού) δασέος φθόγγου (/h/-), ιδίως στις πρώιμες επιγραφές·
4. /-ss-/ (ή /s-/ στην αρχή λέξης), /z/ ← κλειστό σύμφωνο (άηχο (δασύ) / ηχηρό αντιστοίχως) + ημίφωνο (/j/, /w/), π.χ. *ἥμισσον* (πρβ. αττ. *ἥμιττον*)·
5. προστακτική ενεστώτα γ΄ πληθυντικό -*ντω* (-*ντων* στους Δελφούς), π.χ. *παραμεινάντω* (Βουθρωτό)·
6. αιτιατική πληθυντικού -*ες* αντί για -*ας* στην αθέματη (: γ΄) κλίση, π.χ. *τέτορες* (πρβ. αττ. *τέτταρας*) κλπ.

Από αυτά τα δεκάδες χαρακτηριστικά της ΒΔ δωρικής υπάρχουν έξι βασικά διαγνωστικά γνωρίσματα, τα οποία τη διαφοροποιούν από την κυρίως δωρική (πρβ. υποκατηγορίες (Β), (Γ), (Δ) πιο πάνω): *1. σθ > στ· 2. -ερ- > -αρ-· 3.* δοτ. εν. -*οι* (αντί για -*ωι*) στη θεματική κλίση· *4.* δοτ. πληθ. -*οις* (& -*εσσι*) στην αθέματη (: γ΄) κλίση· *5.* αιτ. πληθ. -*ες* (αντί για -*ας*) στην αθέματη κλίση· *6.* μεσοπαθ. μτχ. -*ειμενος*. Βέβαια, δεν απαντούν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά σε όλες τις περιοχές της ΒΔ δωρικής, αλλά ποικίλλουν, π.χ. από ένα στην Ακαρνανία έως πέντε στους Δελφούς, ενώ στην Ήπειρο εμφανίζεται ουσιαστικά μόνο το (3) και σε πολύ μικρό βαθμό το (4) (πρβ. Méndez Dosuna 1985, 333–506· 2014· πρβ. Bile 2006, 84–87· Douthe 2014, 107–109).

Από την άλλη πλευρά, ο Bubenik (1989, 124–134) στη δική του (ανεξάρτητη) μελέτη ανέλυσε δέκα βασικά γλωσσικά χαρακτηριστικά της ΒΔ ελληνικής/δωρικής ανά περιοχή και εξέτασε συγκριτικά την κατανομή τους. Από αυτά: *α.* τρία χαρακτηριστικά θεωρούνται από τον ίδιο γενικά γνωρίσματα της δυτικής ελληνικής (δωρικής), δηλαδή ονομ. πληθ. *τοί*, *ταί* (οριστικό άρθρο), γ΄ πληθ. προστ. ΄-*ντω(ν)* και ο τύπος *ἱαρός*· *β.* άλλα δύο τα θεωρεί χαρακτηριστικά της ΒΔ δωρικής (θεματική δοτ. εν. -*οι*, ονομ. πληθ. *μάρτυροι* (αντί -*ες*))· *γ.* ένα χαρακτηριστικό υποστηρίζεται ότι είναι της Αιτωλίας συγκεκριμένα (δοτ. πληθ. -*οις* για αθέματη κλίση) και άλλο ένα των Δελφών (-*ει*- σε συνηρημένα ρήματα σε -*εω*)· *δ.* τέλος, υπάρχουν τρία ακόμη χαρακτηριστικά γνωρίσματα σε σχέση με ανθρωπωνύμια: ασυναίρετο -*εο*- στη γενική ενικού για ανθρωπωνύμια με σιγματικό θέμα σε *-es, αλλά και σε *-ewes, καθώς και φωνολογική αλλαγή («ανομοίωση καθ’ ύψος»(;)) /eo/ > /eu/ στα ανθρωπωνύμια που αρχίζουν με *Θεο*-, *Κλεο*-, *Νεο*-.[44]

Από όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, δεν αντιπροσωπεύονται ουσιαστικά στην Ήπειρο (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων ενδεχομένως) η αθέματη δοτ. πληθ. -*οις*, το γ΄ πληθ. προστ. ΄-*ντω(ν)* (πρβ. όμως *παραμεινάντω* (Βουθρωτό)), ο τύπος *ἱαρός*, η ονομ. πληθ. *μάρτυροι* (αντί -*ες*) και οι συνηρημένες μεσοπαθ. μτχ. σε -*ει*-,[45] ενώ, τέλος, απαντά σχετικά σπάνια και η ονομ. πληθ. αρσ. και θηλ. άρθρου *τοί*, *ταί* (πρβ. όμως και τον σχετικό τύπο αντωνυμίας *τοίδε* (2ος αι. π.Χ.)).

4.2.2 Η ΒΔ *κοινά*

Η ΒΔ δωρική, η οποία θα μπορούσε μάλλον να εννοηθεί ως μια αφηρημένη μορφή υπερτοπικής διαλεκτικής ποικιλίας, εμφάνιζε στην πραγματικότητα ορισμένες διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή (βλ. π.χ. για Ήπειρο στο 4.2.1). Προφανώς υπήρχε ευχερής αμοιβαία κατανόηση ανάμεσα σε έναν ομιλητή π.χ. από την Ήπειρο και έναν από την Αιτωλία ή τη δυτική Λοκρίδα,

43. Ίσως μάλιστα να πρόκειται για ένα άηχο χειλοϋπερωικό τριβόμενο /ʍ/, κατά τον Méndez Dosuna (2014), κάτι που είναι όμως δύσκολο να αποδειχθεί αφού πρόκειται για μια φωνητική (παρά φωνολογική) λεπτομέρεια.

44. Το τελευταίο χαρακτηριστικό είναι ιδιαίτερα συχνό στην Ήπειρο (πρβ. Bubenik 1989, 134).

45. Δεν απαντά όμως σχεδόν καθόλου στην Ήπειρο ούτε και ο ασυναίρετος δωρικός τύπος -*εο*- προς όφελος του συνηρημένου -*ου*-: π.χ. ο συχνός υβριδικός τύπος *στραταγοῦντος* (γεν. εν. αρσ. μτχ. ενεστ.) συνδυάζει το δωρικό /aː/ και τη συναίρεση -*ου*- της αττικοϊωνικής κοινής. Αντιθέτως, το ασυναίρετο -*εο*- στη γενική ενικού ανθρωπωνυμίων σε *-es, αλλά και *-ewes είναι πιο συχνό (σχετικά) στην Ήπειρο.

ενδεχομένως και με την υιοθέτηση ορισμένων γνωστών πρακτικών γλωσσικής επαφής, όπως π.χ. της προσαρμογής [accommodation].[46]

Κατά την ελληνιστική περίοδο (κατά βάση 3ος–2ος αι. π.Χ.), ορισμένες γλωσσικές εξελίξεις, π.χ. η πίεση της εξαπλούμενης αττικοϊωνικής κοινής πάνω στις διαλέκτους, αλλά και κάποια εξωγλωσσικά γεγονότα, κυρίως η πολιτική ενοποίηση της κεντρικής και δυτικής Ελλάδας στα πλαίσια της Αιτωλικής Συμπολιτείας (πρβ. αντίστοιχες εξελίξεις στην Ήπειρο με πρωτοβουλία κυρίως των Μολοσσών), συνέτειναν στην ανάδειξη μιας υπερτοπικής ποικιλίας, της λεγόμενης ΒΔ κοινής (για την ακρίβεια ΒΔ *κοινάς*): η ποικιλία αυτή απαντά πλέον αρκετά συχνά στον γραπτό λόγο, κυρίως σε επίσημα κείμενα (π.χ. ψηφίσματα), σε περιοχές της Συμπολιτείας, π.χ. δυτική Λοκρίδα, Φωκίδα, Φθιώτιδα (βλ. Bubenik 1983· 1989, 193–213 και 2014 για παρόμοιες τάσεις σε νέες υπερτοπικές ποικιλίες και σε άλλες δωρικές περιοχές).[47] Ωστόσο κάποια χαρακτηριστικά της (π.χ. αθέματη δοτ. πληθ. -*οις*) εμφανίζονται και σε όμορες περιοχές, όπως Κεφαλληνία, Ιθάκη, Πελοπόννησος, αλλά ακόμη και πιο μακριά, π.χ. Κρήτη, Μεγάλη Ελλάδα κλπ. Δεν είναι πάντως βέβαιο αν αυτό οφείλεται σε επίδραση της ΒΔ *κοινάς* (π.χ. μέσω διάχυσης [diffusion]) ή σε ένα είδος παράλληλης εξέλιξης, έστω και μερικώς (πρβ. Bubenik 1989, 196–198, 204–206· Douthe 2014, 104–106).

Η ΒΔ *κοινά* βασίστηκε φυσικά στα κυριότερα γενικά χαρακτηριστικά της ΒΔ δωρικής (βλ. 4.2.1) με απάλειψη και κάποιων επιμέρους ιδιαιτεροτήτων (με προσαρμογή, αναλογική εξομάλυνση [levelling] κλπ.) (πρβ. Minon 2104α). Ενδεχομένως κάποια χαρακτηριστικά της σχετίζονται με την επιχώρια ποικιλία της Αιτωλίας (πρβ. και τον ρόλο των Αιτωλών στα πλαίσια της Αιτωλικής Συμπολιτείας), ενώ κάποιο αυξημένο ρόλο διαδραμάτισε ενδεχομένως και η τοπική διάλεκτος των Δελφών. Τέλος, υπήρξε βέβαια και αναμφισβήτητη επίδραση της ολοένα εξαπλούμενης (αττικοϊωνικής) κοινής (πρβ. Bubenik 1989, 196–198· Bubenik 2014· Brixhe 2006, 44–45· Douthe 2014, 100, 107–109).[48]

Η ΒΔ *κοινά* που εμφανίστηκε στην κεντρική και δυτική Ελλάδα (συμπεριλαμβανομένης και της Ηπείρου) κατά την ελληνιστική περίοδο ήταν, κατά μία έννοια, ένα μεταβατικό στάδιο στην πορεία της αντικατάστασης των επιχώριων δωρικών ιδιωμάτων από την κοινή (οριστικά κατά την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο). Κατά τους 3ο και 2ο αιώνες π.Χ. υπάρχουν στην Ήπειρο τόσο επίσημες όσο και ιδιωτικές επιγραφές οι οποίες δείχνουν έναν «μεικτό» χαρακτήρα, δηλαδή κατά βάση σε ΒΔ δωρική, αλλά με κάποιες επιδράσεις κοινής (ο βαθμός ποικίλλει), π.χ. δοτική -*ωι* αντί για -*οι*. Τα (περιορισμένα) στατιστικά στοιχεία μάλιστα δείχνουν περισσότερα κείμενα «μεικτού» χαρακτήρα για τον 3ο αιώνα π.Χ. απ' ό,τι για τους επόμενους δύο αιώνες.[49] Τελικά, εμφανίζεται στην Ήπειρο και η (αττικοϊωνική) κοινή, αν και με σχετική καθυστέρηση. Πάντως, σύμφωνα με τον Bubenik (1989, 117–118), επιγραφές σε *γνήσια* αττικοϊωνική κοινή σπανίζουν γενικά (πρβ. και Lhôte 2006, 377).[50]

46. Για αυτά και ορισμένα συναφή θεωρητικά ζητήματα, π.χ. γλωσσικής/διαλεκτικής επαφής, σχέσης προφορικού–γραπτού λόγου κλπ., βλ. Bubenik 1989, 19–45.
47. Οι Δελφοί ωστόσο δείχνουν μια σχετική επιμονή στη χρήση χαρακτηριστικών (και) της επιχώριας διαλέκτου, ιδίως σε επίπεδο απελευθερωτικών επιγραφών (πρβ. π.χ. Bubenik 1983, 307–317· Douthe 2014).
48. Ο Bubenik (1989, 296) δίνει έμφαση στα επιχώρια χαρακτηριστικά της ΒΔ κοινής (όπως και των υπόλοιπων κοινών της ελληνιστικής εποχής) υποστηρίζοντας ότι τα σχετικά γραπτά κείμενα αντανακλούν μία κατά βάση ομιλούμενη γλωσσική ποικιλία. Αντιθέτως, ο Brixhe (2006, 46) και ιδίως η Douthe (2014, 107–114) τη θεωρούν ως μία κατά βάση σύνθετη γραπτή ποικιλία που αντανακλά μία παράλληλη (και εν μέρει ανταγωνιστική) σχέση της ΒΔ δωρικής με την κοινή σε συνθήκες (κοινωνικής) διγλωσσίας.
49. Τα ακριβή στατιστικά στοιχεία (Bubenik 1989, 117–118, αλλά με κάποιες συγχωνεύσεις υποκατηγοριών εδώ) είναι μάλλον ασαφή λόγω και του περιορισμένου αριθμού των δεδομένων: *α.* 3ος αι. π.Χ.: *δημόσια*: 4 μεικτά – 5 διαλεκτικά – 1 κοινή, *ιδιωτικά*: 12 μεικτά – 18 διαλεκτικά – 1 κοινή)· *β.* 2ος αι. π.Χ.: *δημόσια*: 1 μεικτό – 3 διαλεκτικά – 0 κοινή, *ιδιωτικά*: 0 μεικτά – 8 διαλεκτικά – 0 κοινή· *γ.* 1ος αι. π.Χ.: *δημόσια*: 0 μεικτά – 1 διαλεκτικό – 1 κοινή, *ιδιωτικά*: 0 (γενικά).
50. Οι εξαιρέσεις είναι λιγοστές, π.χ. μια ιδιωτική αναθηματική επιγραφή στην Αρτέμιδα της Πέργης από κάποιον

Τα δύο πιο εμβληματικά γνωρίσματα της ΒΔ *κοινάς* είναι πιθανώς η προθετική φράση *ἐν* + αιτιατική (κατεύθυνση) και η αθέματη δοτική πληθυντικού *-οις*: πρβ. π.χ. τη συχνή φράση (Δελφοί) *ἐμ πᾶσι τοῖς ἀγώνοις*, όπου μαρτυρούνται δύο διαφορετικές καταλήξεις αθέματης δοτικής πληθυντικού. Τόσο το πρώτο χαρακτηριστικό όσο και το δεύτερο μπορεί να σχετίζονται με το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα της Αιτωλίας (πρβ. και σχετικές αρχαίες μαρτυρίες ειδικά για το δεύτερο), ενώ απουσιάζουν ουσιαστικά από τα γραπτά μνημεία της Ηπείρου (αλλά και της Ακαρνανίας).[51] Ωστόσο, ο ακριβής ρόλος των Αιτωλών δεν είναι βέβαιος – εξάλλου, όπως αναφέρθηκε, το φαινόμενο δεν απαντά αποκλειστικά στη ΒΔ δωρική αλλά και σε ορισμένες άλλες περιοχές της (κυρίως) δωρικής (πρβ. Méndez Dosuna 1985, 483–487· Douthe 2014, 104–106). Σε αντίθεση λοιπόν με ορισμένες παλαιότερες απόψεις, δηλαδή ότι αυτή η διαφοροποίηση της Ηπείρου (και της Ακαρνανίας) μπορεί να μην αντανακλά σε επίπεδο πραγματικής γλωσσικής χρήσης αλλά να αποτελεί απλώς δείγμα γλωσσικής πολιτικής σε επίπεδο (ημι)επίσημου γραπτού λόγου –δεδομένης και της πολιτικής αντιπαλότητας Ηπειρωτών–Αιτωλών (αλλά και Ακαρνάνων–Αιτωλών)–, φαίνεται μάλλον πιθανότερη μια γλωσσική παρά μια (καθαρά) εξωγλωσσική ερμηνεία.[52]

Σε ό,τι αφορά την Ήπειρο ειδικότερα, τα στοιχεία είναι εξαιρετικά περιορισμένα: *1.* η κατάληξη δοτικής πληθυντικού *-οις* στην αθέματη κλίση είναι σπάνια, αν όχι ανύπαρκτη, στις επιγραφές της Ηπείρου (αλλά και της Ακαρνανίας): π.χ. [*δαιμόν*]*οις καὶ ἥρωσι* (Δωδώνη, 3ος–2ος αι. π.Χ. (*SGDI* 1585B))· *2.* η προθετική φράση *ἐν* + αιτιατική, επίσης, δεν είναι συχνή στην Ήπειρο, ωστόσο απαντά π.χ. στις μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης, π.χ. *ἐ̣ν̣ Ἀνπρα*[*κίαν*] (αρ. 814A, πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ.), *ἐ̣ν ἄλλαν̣* (αρ. 981A, τέλη 5ου αι. π.Χ.), *ἐ̣ν̣* [*Ὀλ*]*υ̣μπία*[*ν*]) (αρ. 1207B, πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ.) (πρβ. Δάκαρης κ.ά. 2013, I.219, 253, 304). Βέβαια σε αυτά τα τρία παραδείγματα η κατάληξη της αιτιατικής δεν διασώζεται/αναγιγνώσκεται πλήρως, γεγονός που δημιουργεί αμφιβολίες. Εξάλλου, η ενδεχόμενη παρουσία του *ἐν* + αιτιατική γενικότερα στις πινακίδες της Δωδώνης δεν συνεπάγεται απαραίτητα τη συστηματική χρήση αυτής της προθετικής φράσης στην Ήπειρο.[53]

Φίλιππο (*SEG* 25.693) ή μια δημόσια τιμητική επιγραφή για τον Μίλωνα τον Θεσπρωτό από το Κοινόν των Ηπειρωτών (3ος αι. π.Χ.): *ἀρετῆς ἕνεκεν...τῆς εἰς αὐτούς* (*SEG* 24.450), αν και ο κανόνας για αυτές τις επιγραφές ήταν η χρήση της διαλέκτου, όπως π.χ. στο αντίστοιχο ψήφισμα για τον Μενέλαο τον Μολοσσό: *ἀρετᾶς ἕνεκεν...τᾶς εἰς αὐτούς* (*SEG* 24.451). Τα στοιχεία είναι ακόμη λιγότερα για τον 2ο αιώνα π.Χ. και περιορίζονται σε απλές επιρροές της κοινής, π.χ. μία σε αναθηματική επιγραφή από την Κασσώπη (*SEG* 15.383). Κάποια άλλα κείμενα (π.χ. ερωτήματα προς το μαντείο, απελευθερωτικές επιγραφές) δείχνουν επίσης επίδραση της κοινής. Ας επισημανθεί εδώ όμως και η ιδιαιτερότητα του γραπτού λόγου, ιδίως σε ό,τι αφορά ορισμένα (ημι)επίσημα κείμενα ή/και κείμενα με συγκεκριμένη χρήση (λατρευτική κλπ.).

51. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι τα πραγματικά επιγραφικά δεδομένα δεν είναι πολυάριθμα ακόμη και για την ίδια την Αιτωλία, εφόσον ληφθεί υπόψη ότι τα σχετικά παραδείγματα αφορούν σε σχετικά λιγοστούς λεξικούς τύπους: *ἱππέοις*, *τίνοις*, *ἀρχόντοις* (πρβ. Bile 2006, 85–87).

52. Η ΒΔ *κοινά* θεωρείται παραδοσιακά το αντίπαλον δέος της κοινής σε επίπεδο γλωσσικής πολιτικής, με τη λογική ότι οι Αιτωλοί ίσως θέλησαν να «ευνοήσουν» την υιοθέτηση μιας υπερτοπικής ΒΔ δωρικής ποικιλίας ως επίσημου γλωσσικού οργάνου της Αιτωλικής Συμπολιτείας με στόχο (και) να την καταστήσουν ισότιμη της αττικής/(αττικοϊωνικής) κοινής, την οποία το μακεδονικό βασίλειο είχε υιοθετήσει ως επίσημη γραφειοκρατική (και όχι μόνο) γλώσσα του από την εποχή του Φιλίππου Β΄ (μέσα 4ου αι. π.Χ.). Ωστόσο, μια πιο προσεκτική μελέτη των αιτωλικών ψηφισμάτων «διεθνούς» χαρακτήρα του πρώτου μισού του 3ου αιώνα π.Χ. δείχνει ότι και οι Αιτωλοί δεν είχαν δείξει ιδιαίτερο ζήλο για τη χρήση της ΒΔ δωρικής (πρβ. Douthe 2014, 106).

53. Πρβ. όμως και τη χρονική σημασία της προθετικής φράσης *ἐν* + αιτιατική σε δύο άλλες περιπτώσεις (*ἐν* [...] *χρόνον*), αν και η κατάληξη δεν μαρτυρείται στην πρώτη περίπτωση (αρ. 1245A, δεύτερο μισό 5ου αι. π.Χ., κορινθιακό αλφάβητο), ενώ στη δεύτερη (αρ. 3116A, πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ., με αναφορές σε Κόρινθο–Κέρκυρα) η προθετική φράση έχει συμπληρωθεί σε μεγάλο βαθμό από τους εκδότες (Δάκαρης κ.ά. 2013, I.312, II.197).

4.2.3 Ο γλωσσικός χαρακτήρας της αρχαίας Ηπείρου

Η καθυστερημένη πολιτική και πολιτισμική ενσωμάτωση της Ηπείρου στον αρχαίο ελληνικό κόσμο μάς αποστερεί βασικές πηγές πληροφόρησης για τη γλωσσική της κατάσταση κατά τις πρωιμότερες περιόδους: οι πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων είναι, όπως είδαμε (στο 2), περιορισμένες και συχνά αναξιόπιστες, ενώ επίσημα επιγραφικά κείμενα –πέραν των χρηστηρίων ελασμάτων της Δωδώνης– εμφανίζονται κατά βάση από το πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. κ.ε. Ωστόσο, και αυτά πάλι προέρχονται κατά βάση από τη Δωδώνη και αφορούν κυρίως στους Μολοσσούς αρχικά (βλ. π.χ. Fick 1899· Cabanes 1976, 534 κ.ε.· Meyer 2013).

Γενικά δεν γνωρίζουμε κάτι συγκεκριμένο για τυχόν τοπικές γλωσσικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα ηπειρωτικά φύλα (π.χ. Μολοσσοί, Θεσπρωτοί, Χάονες κλπ.), ειδικά πριν από την πολιτική ενοποίηση της Ηπείρου στα μέσα περίπου του 4ου αιώνα π.Χ. (βλ. όμως λίγο πιο κάτω εδώ (4.2.3) για κάποιες πιθανές γλωσσικές ιδιαιτερότητες(;) σε μαντειακές πινακίδες από τη Δωδώνη, όπου πιθανολογείται η προέλευση του ερωτώντος από την Ήπειρο).[54] Από την άλλη, στην Αμβρακία, όπου εμφανίζονται γραπτά μνημεία (και) δημόσιου χαρακτήρα ήδη από τον 6ο/5ο αιώνα π.Χ. κ.ε., βλέπουμε αναμενόμενες ομοιότητες με τη διάλεκτο της μητρόπολής της, της Κορίνθου.[55] Σε συντακτικό επίπεδο επίσης οι δυνατότητες είναι μάλλον περιορισμένες λόγω (και) των σύντομων ή/και σχετικά τυποποιημένων κειμένων με την απλή γενικά σύνταξη. Οι ευνοϊκότερες λοιπόν συνθήκες αφορούν μάλλον στο λεξικό.

Ο Lhôte (2006, 363–406, ιδίως 363–370 και 378–380) συμπεραίνει με βάση τη γλώσσα των χρηστηρίων ελασμάτων της Δωδώνης, όπως και άλλοι προηγουμένως, ότι είναι δύσκολο να αποδείξει κανείς την ύπαρξη ειδικών χαρακτηριστικών για τη δωρική της Ηπείρου – πρβ. βέβαια και την ιδιαιτερότητα καθώς και την υπερτοπική προέλευση του μαντειακού corpus, καθώς και πιθανές περιπτώσεις παρεμβολής ανάμεσα στη διάλεκτο του ερωτώντος και την τοπική ποικιλία της Δωδώνης (βλ. Méndez Dosuna 2008, 68–69). Η ύπαρξη βέβαια κάποιων ενδείξεων ηπειρωτικής προέλευσης του κειμένου –είτε άμεσων (π.χ. ηπειρωτικό εθνωνύμιο ή τοπωνύμιο αυτού που απευθύνει το ερώτημα προς το μαντείο) είτε (και) έμμεσων (π.χ. απαντήσεις ιερέων μαντείου, χρήση του τοπικού αλφαβήτου της Δωδώνης, ιστορικά στοιχεία)– βοηθά στην αναζήτηση ενδείξεων επιχώριων διαλεκτικών διαφοροποιήσεων, όμως τα αποτελέσματα είναι μάλλον και πάλι πενιχρά. Παρακάτω ακολουθεί μια σύντομη επιλογή χαρακτηριστικών –όχι όμως απαραίτητα (μόνο) ηπειρωτικών– από μαντειακές πινακίδες όπου ο ερωτών/συντάκτης/γραφέας της συσχετίζεται για κάποιο λόγο με την Ήπειρο (πρβ. Lhôte 2006, 380–406):

α. *(μορφο)φωνολογία*: *1.* συχνή αποκοπή της πρόθεσης (π.χ. *ἀγχωρίξαντες, πέρ, πάρ*)· *2.* μη βράχυνση της διφθόγγου <ηι> (< *-ēϝy-), με αποβολή μάλιστα του <ι> ενίοτε (π.χ. *πρυτανῆον*)· *3.* πρώιμο σχετικά «κλείσιμο» της προφοράς (ιωτακισμός) του εμπρόσθιου μεσαίου κλειστού /eː/ → /iː/ (το /eː/ αποδιδόταν ως <ει>

54. Η σταδιακή ενσωμάτωση των αποικιών των παραλίων στους πανηπειρωτικούς πολιτικούς σχηματισμούς («Κοινόν», «Συμμαχία» κλπ.) –πρβ. και τη μετακίνηση της πρωτεύουσας στην Αμβρακία από τον Πύρρο στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.– σηματοδοτεί πέραν της επιτάχυνσης της πολιτικής, πολιτισμικής και οικιστικής μεταμόρφωσης του ηπειρωτικού χώρου, και τη διαρκώς μεγαλύτερη γλωσσική ομογενοποίηση της περιοχής, γεγονός που έχει άμεση αντανάκλαση και στο επίπεδο της γεωγραφικής διασποράς των γραπτών πηγών. Στον επόμενο ενάμιση αιώνα περίπου (μέχρι το 167 π.Χ.) αυξάνεται η παρουσία γραπτών πηγών σε διάφορες τοποθεσίες πέραν της Δωδώνης και της Αμβρακίας.

55. Προφανώς, με την πάροδο του χρόνου, οι Κορίνθιοι άποικοι της Αμβρακίας θα πρέπει να ήρθαν σε μια διαρκώς αυξανόμενη επαφή με τους γηγενείς, ενώ με την ανάδειξή της πόλης σε πρωτεύουσα του κράτους του Πύρρου (περ. αρχές 3ου αι. π.Χ.) θα επήλθε γενικότερη ώσμωση των ομιλητών – η ΒΔ *κοινά* βέβαια θα είχε ήδη κάνει την εμφάνισή της στην περιοχή (βλ. 4.2.2). Το γεγονός βέβαια ότι τόσο η διαλεκτική υποποικιλία της Ηπείρου όσο και της Κορίνθου ανήκουν στην ήπια δωρική και (εν μέρει) χρησιμοποιούσαν και τον ίδιο τύπο αλφαβήτου μειώνει, μακροσκοπικά τουλάχιστον, τις δυνατότητες για εντοπισμό φαινομένων διαλεκτικής διαφοροποίησης (ή αντιστρόφως και επαφής), ιδίως σε επίπεδο (μορφο)φωνολογίας.

(ευκλείδειο αλφάβητο) και προερχόταν από αντέκταση, συναίρεση ή ακόμη και μονοφθογγισμό), γεγονός που δημιουργεί φυσικά (και) ορθογραφική σύγχυση ενίοτε, π.χ. *ἰς, προξενείαν* (βλ. Lhôte 2006, 385–387· Méndez Dosuna 1985, 234· 2008, 63)·[56] *4.* μια αντίστροφη εξέλιξη με τα αντίστοιχα βραχέα φωνήεντα, δηλαδή /i/ → /e/ είναι δυνατή, όμως στηρίζεται σε εξαιρετικά λίγα (και όχι απολύτως σίγουρα) παραδείγματα: π.χ. δοτ. εν. *τίνε* (= *τίνι*),[57] δοτ. εν. *ἐμέν* (= *ἐμίν* = αττ. *ἐμοί*),[58] *Χεμάριοι* (= **Χιμάριοι*(;))·[59] *5.* επίσης ορισμένοι τύποι, όπως *Νάον*, *ποεῖν, δίκαον*, πιθανώς ακόμη και η «περίεργη» ευκτική *οἰκεῦεγ* (< *οἰκεῦεν* αντί της αναμενόμενης *οἰκοῖεν*),[60] στους οποίους παρατηρείται απουσία του <ι>, ίσως υποδηλώνουν μια πρώιμη εξασθένιση του υποτακτικού στοιχείου της διφθόγγου πριν από φωνήεν στην Ήπειρο.[61]

β. *μορφολογία*: συνηρημένος «δωρικός» μέλλοντας *πραξοῦντι* (γ΄ πληθ.) που θυμίζει αντίστοιχους αττικούς, μολονότι η συναίρεση *εο* > ου είναι περίεργη για τη δωρική ενώ στην αττική οι «δωρικοί» μέλλοντες είναι κανονικά μεσοπαθητικοί. Θα μπορούσε κανείς να είναι επιφυλακτικός, όμως υπάρχει και ο τύπος *λαψοῦμαι* (= αττ. *λήψομαι*) που επιβεβαιώνει την αξιοπιστία του συνηρημένου σχηματισμού, ο οποίος μπορεί να εξηγηθεί ίσως ως αναλογικός σχηματισμός σε σχέση με το γ΄ εν. σε -*ειται* (Lhôte 2006, 374, 398–399) ή εναλλακτικά ως υποτακτική αορίστου με στένωση (ανύψωση) του <ω> σε <ου>, όπως στη θεσσαλική (βλ. Δάκαρης κ.ά. 2013, I.58 (αρ. 143Α)).

γ. *σύνταξη*: η σύνταξη των πρωιμότερων (μη μαντειακών) επιγραφών της Ηπείρου (4ος αι. π.Χ. κ.ε.) δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πέραν των αναμενομένων. Από την άλλη, τα πολυάριθμα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης σε δωρική διάλεκτο (και όχι μόνο) εμφανίζουν ένα πολύ απλό, και εν μέρει ελλειπτικό, ύφος που σχετίζεται όμως περισσότερο με τη βραχύτητα και τον τύπο των μαντειακών ερωτήσεων–αποκρίσεων παρά με ιδιαιτερότητες την επιχώριας διαλέκτου (πρβ. Lhôte 2006, 336–349, 378–380). Πολλές φράσεις παρουσιάζουν μια στερεότυπη σύνταξη, ειδικά σε ό,τι αφορά την εισαγωγή πλάγιων ερωτήσεων με το *ἦ*, αλλά και με το *εἰ* (ή και *αἰ*), μολονότι το δεύτερο οφείλεται σε επίδραση της κοινής (Lhôte 2006, 336–340· Méndez Dosuna 2008, 70–72).[62]

---

56. Είναι όμως πιο δύσκολο να δικαιολογήσει κανείς σε μια τόσο πρώιμη εποχή, όταν λογικά η προσωδία ήταν ακόμη σε ισχύ, περιπτώσεις αντίστοιχης εναλλαγής <ει> ~ <ι> όπου το /i/ είναι βραχύ, π.χ. *Διεί*, *τίνει* (βλ. Méndez Dosuna 2008, 64).
57. Ωστόσο, η σπανιότητα του φαινομένου καθώς και το γεγονός ότι μαρτυρείται σε μια πινακίδα (: αρ. 7 στον Lhôte 2006, 44–46· αρ. 2364Α, στο Δάκαρης κ.ά. 2013, II.34) όπου αναφέρεται το εθνωνύμιο *Βυλλίονες* για τους οποίους δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα με βεβαιότητα (βλ. π.χ. Hammond στο *CAH* 3.3 (1982, 268)· Χατζόπουλος στο Σακελλαρίου 1997, 144), δημιουργεί κάποιες αμφιβολίες. Θα μπορούσε επίσης να αποτελεί και μια απλή ορθογραφική αβλεψία ή, όπως έχει ακόμη προταθεί διστακτικά (Δάκαρης κ.ά. 2013, II.34), ένα είδος «προληπτικής» μεταβολής /i/ → /e/ λόγω της παρουσίας ενός ακόμη /e/ στη λέξη *θεῶι* που ακολουθεί.
58. Για την αντωνυμία αυτή στις πινακίδες της Δωδώνης βλ. επίσης Méndez Dosuna 2007β, 143–144.
59. Αν μια τέτοια φωνολογική εξέλιξη όντως ισχύει, θα μπορούσε τότε, κατά τον Lhôte (2006, 365–366, 385–388), να σχετίζεται με μια ανοιχτή προφορά του /i/ – κλειστή του /e/, φαινόμενο που εμφανίζεται και στη Μακεδονία (πρβ. π.χ. *Ἰφεκράτους, Βελιστίχη, Ἀρτεμεσίου, χάρεν*) και άρα να πιθανολογείται εδώ ένα ισόγλωσσο του βόρειου ελληνικού κόσμου. Ωστόσο ακόμη και τα δεδομένα για τη μακεδονική είναι λιγοστά και όχι απαλλαγμένα από ερμηνευτικά προβλήματα. Για τα μακεδονικά δεδομένα βλ. Méndez Dosuna 2012, 71–73, ενώ για τα αντίστοιχα δεδομένα της Δωδώνης βλ. Méndez Dosuna 2008, 64.
60. Βλ. όμως ορισμένες σχετικές επιφυλάξεις του Méndez Dosuna 2008, 64.
61. Με βάση την προέλευση των ερωτώντων (Ωρικός, Χαονία) στις δύο αυτές επιγραφές (αρ. 2, 11 στον Lhôte 2006, 30–33, 59–61) ο Lhôte (ό.π., 371) προχωρεί στην υπόθεση ότι ίσως είναι ένα φαινόμενο σχετιζόμενο με τη βόρεια ζώνη της Ηπείρου, ιδίως τη Χαονία.
62. Ενίοτε βέβαια εμφανίζονται φαινόμενα «προβληματικής σύνταξης»: ανακόλουθο, μεμονωμένα παραδείγματα

δ. *λεξικό*: Τα επιγραφικά στοιχεία, από την άλλη, προσφέρουν άφθονα λεξιλογικά δεδομένα, όμως αυτά είναι συνήθως δύσκολο να αποδοθούν ως ηπειρωτικοί ιδιωματισμοί.[63] Ξεχωρίζουν βέβαια ορισμένες λέξεις που είναι σπάνιες γενικά αλλά απαντούν συχνά στις μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης, παραπέμποντας πιθανώς σε μια συνήθη λέξη του ηπειρωτικού λεξιλογίου, π.χ. *παμπασία* 'συνολική περιουσία, βιος (το)'.[64] Από την άλλη, οι μαντειακές πινακίδες διακρίνονται για το δικό τους ειδικό λεξιλόγιο (π.χ. *ἐπερωτῆι*, *ἐπικοινῆται* (γ΄ εν.) κλπ.), ωστόσο δύσκολα τα στοιχεία του λεξιλογίου αυτού συσχετίζονται με τοπικές διαλεκτικές ιδιαιτερότητες, ιδίως μάλιστα αν ληφθεί υπόψη τόσο ο 'τεχνικός' χαρακτήρας του όσο και η ποικιλόμορφη προέλευση των ερωτώντων.[65]

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δεν παραπέμπουν ασφαλώς σε μια ξεχωριστή ΒΔ δωρική ποικιλία (βλ. πιο πάνω 4.2.1 για τα γενικότερα χαρακτηριστικά της ΒΔ δωρικής), προσφέρουν όμως μια ιδέα για (τυχόν) ιδιαιτερότητες ή τουλάχιστον κάποια κοινότυπα χαρακτηριστικά της αρχαίας Ηπείρου, τα οποία σε επίπεδο προφορικού λόγου θα ήταν ασφαλώς πολύ περισσότερα. Από την άλλη, τα υπόλοιπα πρώιμα επιγραφικά στοιχεία, κατά βάση λίθινες/χάλκινες επιγραφές από τη Δωδώνη (πρβ. και την Αμβρακία για την κορινθιακή) προσφέρουν ακόμη λιγότερες ενδείξεις (πλην κάποιων τίτλων πιθανώς) λόγω της επίσημης φύσης των κειμένων.

Ο Bartoněk (1972, 67–68) υποστήριξε ότι το επιγραφικό υλικό της Ηπείρου είναι κατά βάση όψιμο και δεν επιτρέπει μια «μηχανική» γλωσσική αναγωγή σε προγενέστερες γλωσσικές φάσεις, κάτι που είναι κατά βάση ορθό αλλά δεν ισχύει απόλυτα. Ο ίδιος, προφανώς στη βάση των δεδομένων των Bechtel (1920, 80–82) και Thumb & Kieckers (1932, 314), διακρίνει πιθανές ιδιαιτερότητες της ηπειρωτικής σε σχέση με τις υπόλοιπες ΒΔ δωρικές ποικιλίες κυρίως στο επίπεδο της ονοματολογίας, δηλαδή τα εθνικά σε *-ωπός* (π.χ. *Κοιλωπός*), *-τός* (π.χ. *Θεσπρωτός*, *Φοινατός*), *-αιος* (π.χ. *Φαρναῖος*), αλλά και *-ες* στην ονομαστική πληθυντικού (*Ὄμφαλες*, πρβ. όμως και γεν. εν. *Ὀμφαλος*). Βέβαια, οι καταλήξεις αυτές δεν είναι οι μοναδικές στην Ήπειρο – πρβ. εκτός των άλλων τα πολυάριθμα εθνικά σε *-αν(ες)*, π.χ. *Ἀτιντᾶνες, Ἀθαμᾶνες*, *Ταλαιᾶνες*, *Ἀρκτᾶνες*, τα οποία είναι τυπικά της ΒΔ δωρικής γενικότερα– ούτε περιορίζονται φυσικά μόνο στον χώρο της Ηπείρου (βλ. και Méndez Dosuna 1985, 181–182· Lhôte 2006, 12–13· Lhôte 2011· πρβ. και 4.2.4).

4.2.4 Γλωσσική επαφή στην αρχαία Ήπειρο

Στις βορειότερες περιοχές της αρχαίας Ηπείρου οι οποίες γειτνίαζαν με τη νότια Ιλλυρία, π.χ. Χαονία, αλλά φυσικά και στις κορινθιακές αποικίες της Απολλωνίας, Επιδάμνου κ.ά. βορειότερα, υπήρχε προφανώς κάποιος βαθμός διγλωσσίας λόγω της συνύπαρξης της ελληνικής (γενικότερα) με την ιλλυρική. Η γλωσσική αυτή πραγματικότητα αντανακλάται στα (γενικά οψιμό-

---

«σολοικισμού»(;) (π.χ. *κατὰ γᾶι*) κλπ., τα οποία όμως μάλλον σχετίζονται με τους ερωτώντες ή/και τους γραφείς.

63. Στον Ησύχιο απαντούν ελάχιστες ηπειρωτικές *γλῶσσαι*, π.χ. *δάξα* 'θάλασσα' (ορισμένοι το θεωρούν ιλλυρικό δάνειο λόγω του ηχηρού <δ>, βλ. Tzitzilis 2014)· *πέλειοι* 'γέροντες'. Η ετυμολογία της πρώτης λέξης (*δάξα*) είναι άγνωστη, ενώ η δεύτερη λέξη (*πέλειοι*) προφανώς συνδέεται με τη ρίζα *pel-/pol- 'γκρίζος': *πέλεια* '(άγριο), περιστέρι· ιέρεια Δωδώνης (από το χρώμα των μαλλιών)', *πολιός* 'γκριζομάλλης, ασπρομάλλης' κλπ. Κατά τον Beekes (2010, λ. *πέλεια*) ο αρσενικός τύπος είναι δευτερεύων.

64. Η λέξη απαντά σε διάφορες παραλλαγές: *πανπασία*, *παμπαθία*, *παμπησία*, αλλά και *παμπάσιον*, *πανπάσιον* (βλ. σχετικά το Ευρετήριο Λέξεων στο Δάκαρης κ.ά. 2013, ΙΙ.567). Βλ. και Lhôte 2006, 402. Σχετικός με αυτή τη λέξη είναι και ο όρος *πανκλαρία*.

65. Για ειδικές ερμηνευτικές δυσκολίες σχετικά με το λεξιλόγιο των μαντειακών πινακίδων βλ. και Méndez Dosuna 2007β, 137–139· 2007γ, 181–183.

τερα) ελληνικά επιγραφικά κείμενα –αφού η ιλλυρική δεν μας έχει αφήσει ουσιαστικά δικά της γραπτά μνημεία– κυρίως σε επίπεδο ονοματολογίας (πρβ. Tzitzilis 2007· 2014).

Οι πρόσφατες μελέτες (π.χ. Cabanes 1993· Lhôte 2011, 105–112) δείχνουν γενικά ότι σε ονοματολογικό επίπεδο η συνύπαρξη ελληνικών και ιλλυρικών κύριων ονομάτων είναι πιο έντονη σε περιοχές της νότιας Ιλλυρίας (Επίδαμνος, Απολλωνία) παρά της βόρειας Ηπείρου: για παράδειγμα, ο Lhôte (2011) διαπιστώνει ότι στο επιγραφικό corpus του Βουθρωτού η συντριπτική πλειονότητα των εθνικών ονομάτων μπορούν να ετυμολογηθούν με βάση την ελληνική μορφολογία (ανεξαρτήτως του αν η ρίζα είναι ελληνική), ενώ μόνο ένα εθνικό όνομα (*Τέμουοι*) δείχνει να είναι σίγουρα ιλλυρικό. Ωστόσο η ονοματολογία δεν προσφέρει πάντα ασφαλή κριτήρια όταν πρόκειται για θέματα εθν(ικ)ότητας και γλωσσικής ταυτότητας (πρβ. και Cabanes 1988, 102–103)

Η ρωμαϊκή κατάκτηση της Ηπείρου (167 π.Χ.), αλλά σταδιακά και ολόκληρου του ελλαδικού χώρου και της υπόλοιπης Βαλκανικής, έφερε τους ελληνόφωνους κατοίκους της Ηπείρου, οι οποίοι πλέον ομιλούσαν μια μορφή ΒΔ *κοινάς* αλλά που σταδιακά θα την υποκαθιστούσαν πλήρως με την ελληνιστική κοινή (πρώιμη ρωμαϊκή περίοδος), σε επαφή με τη λατινική γλώσσα. Η ίδρυση της Νικόπολης σχεδόν αμέσως μετά τη ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.) αποτέλεσε σταθμό στη ρωμαϊκή παρουσία στην Ήπειρο, ενώ η εγκατάσταση βετεράνων του ρωμαϊκού στρατού (αλλά και λατινόφωνων εμπόρων και άλλων) στο Βουθρωτό και αλλού (π.χ. Φωτική) ενίσχυσε την παρουσία της λατινικής στον χώρο της Ηπείρου (βλ. ενδεικτικά Σαμσάρης 1994). Ωστόσο, τα διαθέσιμα επιγραφικά κείμενα (βλ. σχετικά PHI online (*IG* X)· *SEG*) από αυτές τις περιοχές δεν δείχνουν κάποιον αυξημένο βαθμό ελληνολατινικής διγλωσσίας είτε στη μορφή γλωσσικών «λαθών» (π.χ. παρεμβολή [interference]) είτε με βάση κάποιες γνωστές πρακτικές γλωσσικής επαφής (π.χ. προσαρμογή, αναλογική εξομάλυνση, εναλλαγή γλωσσικού κώδικα [code-switching], «υβριδικοί» τύποι κλπ.). Η συνύπαρξη–ανάμειξη ελληνικών και λατινικών γλωσσικών τύπων περιορίζεται είτε στον χώρο της ονοματολογίας είτε στη χρήση ορισμένων χαιρετισμών σε επιτύμβια κείμενα, τίτλους κλπ. (πρβ. Cabanes et al. 2007).

Παρά τη μεγάλη μείωση που υπέστη ο γηγενής πληθυσμός της Ηπείρου από τις βίαιες πολιτικές των Ρωμαίων (ιδίως το 167 π.Χ., αλλά και τον 1ο αι. π.Χ. κατόπιν) και παρά τη διαδοχική εγκατάσταση λατινόφωνων αποίκων–εποίκων έκτοτε, ο όγκος και το περιεχόμενο των σχετικών επιγραφικών κειμένων (πρβ. π.χ. λιγοστές δίγλωσσες επιγραφές) δεν φαίνεται να δικαιολογούν υποθέσεις για ευρεία ελληνολατινική διγλωσσία στην Ήπειρο, τουλάχιστον από πλευράς των εναπομεινάντων γηγενών ελληνοφώνων και ιδίως εκτός (συγκεκριμένων) αστικών κέντρων (πρβ. και Cabanes σε Σακελλαρίου 1997, 117 κ.ε.).

5. Συμπεράσματα

Τα διαθέσιμα επιγραφικά στοιχεία, ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ., αλλά κυρίως από τους 5ο και 4ο αιώνες π.Χ., μαρτυρούν ότι η αρχαία Ήπειρος ήταν μία περιοχή όπου κυριαρχούσαν οι ομιλητές μιας ΒΔ δωρικής ποικιλίας, αν και αφενός στα παράλιά της υπήρχαν ομιλητές και άλλων διαλέκτων και αφετέρου στα βόρεια (βόρεια Ήπειρος – νότια Ιλλυρία) υπήρχε συνύπαρξη (και) με ιλλυρικούς πληθυσμούς. Τα επιγραφικά συντάγματα κειμένων, τα οποία είναι άνισα κατανεμημένα, γεωγραφικά και χρονολογικά, ενώ δεν είναι και πάντα κατάλληλα (ποιοτικά, αλλά ενίοτε ούτε και ποσοτικά) για επαρκή γλωσσολογική ανάλυση, προσφέρουν λιγοστές αλλά σχετικά ενδιαφέρουσες ενδείξεις για την ύπαρξη κάποιων επιχώριων ιδιατεροτήτων, τόσο στο πλαίσιο της ΒΔ δωρικής όσο και της ΒΔ *κοινάς* αργότερα. Μελλοντικές δημοσιεύσεις επιπλέον επιγραφικών στοιχείων καθώς και νεότερες (μείζονες) μελέτες μπορεί να προσφέρουν περισσότερες ενδείξεις, τόσο ως προς αυτό το ζήτημα όσο και ως προς τον βαθμό και τις μορφές διγλωσσίας (και ενδεχομένως και διδιαλεκτισμού) στον χώρο της αρχαίας Ηπείρου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Επιγραφικά κείμενα της αρχαίας Ηπείρου

Τα κείμενα που παρατίθενται ενδεικτικά εδώ (δημόσιες και ιδιωτικές επιγραφές, βλ. σχετικά και υποενότητα 3.1) προσφέρουν μια αντιπροσωπευτική εικόνα της γλώσσας των επιγραφών της αρχαίας Ηπείρου. Τα κείμενα έχουν ως έναν βαθμό επιλεγεί με το κριτήριο της αρχαιότητάς τους, αλλά κυρίως με τη λογική να παρουσιαστεί η γλωσσική κατάσταση (συμπεριλαμβανομένων της ΒΔ *κοινάς* και της αττικοϊωνικής κοινής (πρβ. κυρίως την επιγραφή αρ. 5)) στον ευρύτερο χώρο της αρχαίας Ηπείρου (βλ. και υποενότητα 4.2.3).

Σημείωση: Τα κείμενα παρουσιάζονται εδώ όπως (σχεδόν) εμφανίζονται στις δημοσιεύσεις που αναφέρονται. Τα κείμενα είναι διαθέσιμα και στο PHI online (IG X: *Epeiros, Illyria, and Dalmatia*: *Epeiros), αλλά με μικροδιαφορές σε σχέση με τις εδώ παρατιθέμενες εκδόσεις.*

[1] Τιμητικό ψήφισμα του Κοινού των Μολοσσών. Δωδώνη, μέσα 4ου αι. π.Χ. Cabanes 1976, 540–541, Παράρτημα, αρ. 4.

Ἀγαθᾶι (-αῖ) τύχαι· βασ[ι]|λεύοντος Ἀλεξ|άνδρου, ἐπὶ προσ|τάτα Μολοσσῶν || Ἀριστομάχου Ὄμ|φαλος, γραμματ|ιστᾶ δὲ Μενεδά|μου Ὄμφαλος ἔδω|<μ>καν ἰσοπολιτε||ίαν Μολοσσῶν τ|ὸ κοινὸν Σιμίαι Ἀ|πολλωνιάται κα|τοικοῦντι ἐν Θε|πτίνωι, αὐτῶι κα||[ὶ] γενεᾶι (-αῖ) καὶ γέν|[ει ἐκ] γενεᾶς.

Στην/Για καλή τύχη. Κατά τη βασιλεία του Αλεξάνδρου, με *προστάτη* των Μολοσσών τον Αριστόμαχο τον Ομφάλιο και με *γραμματιστή* τον Μενέδαμο τον Ομφάλιο, το κοινό τον Μολοσσών (απ)έδωσε το δικαίωμα του πολίτη στον Σιμία τον Απολλωνιάτη που κατοικεί στο(ν) Θέπτινο, στον ίδιο, την οικογένειά του και τους απογόνους του.

[2] Ερώτημα ιδιώτη προς το μαντείο της Δωδώνης. Δωδώνη, μέσα 4ου αι. π.Χ. Δάκαρης κ.ά. 2013, I.341–342, αρ. 1380Α· βλ. και εναλλακτική εκδοχή, με μικροδιαφορές: Lhôte 2006, 135–137, αρ. 54.

θεὸ[ς] τύχα. | ἐ̣ν ʼŌρικõι (-οῖ) κα | λõιον πράσ(σ)οι|μι κατὰ χṓραν ἒ̄ (= ἢ) || hṓσπε̣[ρ] ν̣ῦν | Ϝοικέō;

Θεός, τύχη. Στον Ωρικό, θα ήταν καλύτερα (να μετακομίσω) στην ύπαιθρο ή (να παραμείνω) όπου ακριβώς κατοικώ τώρα;

[3] Ερώτημα των *Διαιτών* (είδος αξιωματούχων πιθανώς) προς το μαντείο της Δωδώνης. Δωδώνη, τέλη 5ου–αρχές 4ου αι. π.Χ. (Δάκαρης κ.ά.)· 4ος–3ος αι. π.Χ. (Lhôte)). Δάκαρης κ.ά. 2013, I.338, αρ. 1368Α· βλ. και εναλλακτική εκδοχή, με μικροδιαφορές: Lhôte 2006, 66–72, αρ. 16.

ἐπερετῶντι τοὶ Διαιτοὶ τὸν Δία τὸν Νάϊον καὶ τὰ̣[ν Διώναν πότερον τὰ χρήμα]|τα ἰς τὸ πρυτανῆον τὰ πὰρ τῆς πόλιος ἔλαβε δικαί[ως - - -] | Διαιτοὺς ἀναλῶσαι ἰς τὸ πρυτανῆον δικαίως τοῦτα.

'Ερωτούν οι *Διαιτοί* τον Δία τον Νάιο και τη Διώνα (/-η) εάν σύμφωνα με το δίκαιο έλαβε (ενν. κάποιος αξιωματούχος;) τα χρήματα από την πόλη για το πρυτανείο' [...] – [Απάντηση] 'Να αναλώσουν αυτά (ενν. τα χρήματα) οι *Διαιτοί* για το πρυτανείο σύμφωνα με το δίκαιο'.

[4] Απελευθερωτική επιγραφή με αφιέρωση στον Ασκληπιό. Βουθρωτό, τέλη 3ου–αρχές 2ου αι. π.Χ. Cabanes et al. 2007, 67–68, αρ. 1.

Ἀγαθᾶι (-αῖ) τύχαι· στραταγο[ῦ]ν[τος Ἀ]πειρωτᾶν | Εὐάλκου Μολοσσοῦ, προστα[τοῦντ]ος | δὲ Χαόνων Λυκίδα Ἑ̣λ̣ιννοῦ, [ἱερέο]ς δὲ | Ἀσκλαπιοῦ Σαώτα Πρασαιβοῦ, μη[νὸ]ς Κρανεί||ου, ἀφῆκε Ἀρχὴν Ἀρχ[ι]ά̣δ̣α Σωτηρίδ[α] ἐλευθέ|ραν vac. καὶ ἀνέθηκε τῶι Ἀσκλαπιῶι τῶ[ι ἐ]μ Βο[υ]|θρω[τῶι ἱ]ερὰν ἀνέφαπτον, παραμ[ε]νέ̣τω | δὲ Σωτηρὶς παρὰ Ἀρχῆνα <ᾶ>ς κα ζõι Ἀρχήν· [μ]άρτυ|ρες Ἀγήσανδρος Λαμίσκου, Λαμίσκος Ἀγησάν||δρου, Ἀρχέδαμος Ἀπολλοδώρου Βουθρώτιοι.

Στην/Για καλή τύχη. Όταν ήταν στρατηγός των Ηπειρωτών ο Εύαλκος ο Μολοσσός, *προστάτης* των Χαόνων ο Λυκίδας ο Ελιννός, ιερέας του Ασκληπιού ο Σαώτας ο Πρασαιβός, τον μήνα Κράνειο, ο Αρχήνας, ο γιος του Αρχιάδα, άφησε ελεύθερη (απελευθέρωσε) τη Σωτηρίδα και (την) αφιέρωσε στον Ασκληπιό του Βουθρωτού (για να είναι) ανενόχλητη. Η Σωτηρίδα θα παραμείνει κοντά στον Αρχήνα για όσο χρόνο θα ζει ο Αρχήνας. Μάρτυρες, Αγήσανδρος, ο γιος του Λαμίσκου, Λαμίσκος, ο γιος του Αγησάνδρου, Αρχέδαμος, ο γιος του Απολλοδώρου, Βουθρώτιοι.

[5] Τιμητικό ψήφισμα προξενίας του Κοινού των Βυλλιόνων. Δωδώνη, τέλη 3ου αι. π.Χ. Cabanes 1976, 547, Παράρτημα, αρ. 16· βλ. και *SEG* 24.161, αρ. 448.

Τύχηι ἀγαθῆι· διαλεγέντος Μυρτίλου Χάονος περὶ προξενίας Καλλιμήλωι | Σιμαλίου Βοιωτίωι καὶ ἀπολογιξαμένου διότι εὔνους ὢν διατελεῖ τῶι | ἔθνει τῶν Ἀπειρωτᾶν, ἔδοξε τοῖς Ἀπειρώταις Καλλίμηλον Σιμαλίου | Βοιώτιον πρόξενον εἶμεν Ἀπειρωτᾶν καὶ αὐτὸν καὶ ἐγγόνους, ὑπάρχειν ||[5] *δὲ αὐτõι (-οῖ) καὶ πολιτείαν ὅπει κα χρήζη τᾶς Ἀπείρου καὶ ἀσφάλειαν καὶ | πολέμου καὶ εἰράνας τὰ ἀπὸ Ἀπειρωτᾶν καὶ ἀτέλειαν καὶ ἐντέλειαν καὶ τὰ | λοιπὰ τίμια καθὼς καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις.*

Στην/Για καλή τύχη. Αφού επιχειρηματολόγησε ο Μυρτίλος ο Χάονας για την απονομή *προξενίας* στον Καλλίμηλο, τον γιο του Σιμάλιου, τον Βοιωτό, με την αιτιολογία ότι είναι ευνοϊκά διακείμενος προς το έθνος των Ηπειρωτών, αποφάσισαν οι Ηπειρώτες να είναι ο Καλλίμηλος, ο γιος του Σιμάλιου, ο Βοιωτός, *πρόξενος* των Ηπειρωτών, και ο ίδιος και οι απόγονοί του, και να έχει και το δικαίωμα του πολίτη όπου επιθυμεί(;) στην Ήπειρο και ατομική ασυλία και στον πόλεμο και στην ειρήνη σε όσα αφορούν τους Ηπειρώτες και απαλλαγή από φόρους και καταβολή μειωμένων τελών και τα υπόλοιπα προνόμια, όπως και οι άλλοι *πρόξενοι*.

Βιβλιογραφία

ΑΔ: *Αρχαιολογικόν Δελτίον* (1915–). Αθήνα.

ΑΕ: *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1883–). Αθήνα.

Bartoněk, A. 1972. *Classification of West Greek Dialects at the Time about 350 B.C.* Amsterdam: Hakkert· Πράγα: Academia.

Bechtel, F. 1923. *Die griechischen Dialekte*. 2ος τόμ., *Die westgriechischen Dialekte*. Βερολίνο: Weidmannsche Buchhandlung.

Beekes, R. S. P. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. 2 τόμ. Leiden & Βοστόνη: Brill.

Bile, M. 2006. Le grec du nord-ouest: état des lieux. Στο Brixhe & Vottéro 2006, 71–98.

Brixhe, C. 2006. Situation, spécificités et contraintes de la dialectologie grecque: à propos de quelques questions soulevées par la Grèce centrale. Στο Brixhe & Vottéro 2006, 39–69.

Brixhe, C. & G. Vottéro, επιμ. 2006. *Peuplements et genèses dialectales dans la Grèce antique*. Nancy: A.D.R.A. & Παρίσι: De Boccard.

Bubenik, V. 1983. Synchronic variation and historical change in the West Greek dialects. *Phoenix* 37.4: 299–317.

Bubenik, V. 1989. *Hellenistic and Roman Greece as a Sociolinguistic Area*. Amsterdam & Φιλαδέλφεια: John Benjamins.

Bubenik, V. 2014. The formation of Doric Koines. Στο Giannakis et al. 2014, 1ος τόμ., 603–606.

Bull.épigr.: *Bulletin épigraphique*. Παρίσι (1921–).

Cabanes, P. 1976. *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272–167 av. J.C.)*. Παρίσι: Les Belles Lettres.

Cabanes, P. 1988. Les habitants des régions situées au Nord-Ouest de la Grèce étaient-ils des étrangers aux yeux des gens de Grèce centrale et méridionale? Στο *L'étranger dans le monde grec. Actes du colloque organisé par l'Institut d'Etudes Anciennes*, επιμ. R. Lonis, 89–111. Nancy: Presses universitaires de Nancy.

Cabanes, P., επιμ. 1993. *Grecs et Illyriens dans les inscriptions en langue grecque d'Épidamnos-Dyrrachion et d'Apollonia d'Illyrie* (Πρακτικά διεθνούς στρογγυλής τράπεζας, Clermont-Ferrand, 19–21 Οκτωβρίου1989). Παρίσι: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Cabanes, P. et al., επιμ. 1987–2004. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*. 1ος τόμ., *Actes du colloque international de Clermont-Ferrand, 22–25 octobre 1984* (1987)· 2ος τόμ., *Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand, 25–27 octobre 1990* (1993)· 3ος τόμ., *Actes du IIIe colloque international de Chantilly, 16–19 octobre 1996* (1999)· 4ος τόμ., *Actes du IVe colloque internationale de Grenoble, 10–12 octobre 2002* (2004). Clermont-Ferrand: Adosa (1ος τόμ.) & Παρίσι: De Boccard (τόμ. 2–4).

Cabanes, P. et al., επιμ. 1995–2007. *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire*, τόμ. I.1, *Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion* (1995)· τόμ. I.2. *Inscriptions d'Apollonia* (1997)· τόμ. II. *Inscriptions de Bouthrôtos* (2007). Αθήνα: Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη.

CAH: *The Cambridge Ancient History*. 1970–2005. 14 τόμ. 2η/3η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.

Carapanos, C. 1878. *Dodone et ses ruines*. Παρίσι: Hachette.

Christidis, A.-F., επιμ. 2007. *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press. Μτφρ. του *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2001· 2η αναθ. έκδ., 2014).

Collitz, H., επιμ. 1899. *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften.* 2ος τόμ. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Δάκαρης, Σ. Ι. 1986. *Δωδώνη*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Δήμου Ιωαννιτών. (Αγγλ. έκδοση: *Archaeological Guide to Dodona*, Ioannina: Cultural Society 'The Ancient Dodona', 1971).

Δάκαρης, Σ., Ι. Βοκοτοπούλου & Α.-Φ. Χριστίδης. 2013. *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*. 2 τόμ. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Dieterle, M. 2007. *Dodona. Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*. Hildesheim, Ζυρίχη & Νέα Υόρκη: Olms.

Dittenberger, W. 1920. *Sylloge inscriptionum graecarum*. 3ος τόμ. 3η εκδ. Λειψία: apud S. Hirzelium.

Douthe, M. 2014. La *koina* du Nord-Ouest: nature et développement. Στο Minon 2014α, 97–115.

Fick, A. 1899. Epirus. Στο Collitz 1899, 3–11.

Franke, P. R. 1961. *Die antiken Münzen von Epirus*. Wiesbaden: Steiner.

Funke, P., N. Moustakis & B. Hochschulz. 2004. Epeiros. Στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, επιμ. M. H. Hansen & Th. H. Nielsen, 338–350. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Giannakis, G. et al., επιμ. 2014. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics.* 3 τόμ. Leiden & Βοστόνη: Brill. Προσβάσιμο στο http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics

Guarducci, M. 2008. *Η ελληνική επιγραφική. Από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*. Αθήνα: ΜΙΕΤ. Μτφρ. από τον Κ. Κουρεμένο του *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero* (Ρώμη: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato: Libreria dello Stato, 1987).

Hammond, N. G. L. 1967. *Epirus*. *The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*. Οξφόρδη: Clarendon Press. Ελλην. μτφρ. Α. Γιάγκας με τίτλο *Ήπειρος. Η γεωγραφία, τα αρχαία ερείπια, η ιστορία, και η τοπογραφία της Ηπείρου και των παρακειμένων χωρών* (Αθήνα: Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, 1971).

Hammond, N. G. L. 2012. Epirus. *Oxford Classical Dictionary*. 4η εκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Hoffmann, O. 1899. Die Orakelschriften aus Dodona. Στο Collitz 1899, 91–132.

Jeffery, L. H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece*. *A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* Αναθ. έκδ. με συμπλ. του A. W. Johnston. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Οξφόρδη: Clarendon Press

Κατσικούδης, Ν. 2005. *Δωδώνη. Οι τιμητικοί ανδριάντες*. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών – Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου.

Lamboley, J.-L. et al., επιμ. 2011. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité V* (Πρακτικά του 5ου διεθνούς συνεδρίου της Grenoble, 8–11 Οκτωβρίου 2008). 2 τόμ. Παρίσι: De Boccard.

Lhôte, É. 2006. *Les lamelles oraculaires de Dodone*. Γενεύη: Droz.

Lhôte, É. 2011. Les ethniques de Bouthrôte: étude linguistique. Στο Lamboley et al. 2011, 1ος τόμ., 105–112.

Malkin, I. 2001. Greek ambiguities: "Ancient Hellas" and "Barbarian Epirus". Στο *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, επιμ. I. Malkin, 187–212. Washington, D.C.: Center for Hellenic Studies – Trustees for Harvard University.

Méndez Dosuna, J. 1985. *Los dialectos dorios del Noroeste: Gramática y estudio dialectal*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Méndez Dosuna, J. 2007α. The Doric dialects. Στο Christidis 2007, 444–459.

Méndez Dosuna, J. 2007β. Notes de lecture sur les lamelles oraculaires de Dodone. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 161:137–144.

Méndez Dosuna, J. 2007γ. Le skyphos de Satyros et le kelês de Dorilaos: Une consultation oraculaire de Dodone (Lhôte no 113). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 162:181–187.

Méndez Dosuna, J. 2007δ. Παρατηρήσεις στις νέες μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 27ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ (6–7 Μαΐου 2006)*, *Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη*, 277–285. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Méndez Dosuna, J. 2008. Novedades en el oráculo de Dodona. A propósito de una reciente monografía de Éric Lhôte. *Minerva* 21:51–79.

Méndez Dosuna, J. 2012. Η αρχαία μακεδονική ως ελληνική διάλεκτος: Κριτική επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας. Στο *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός* (τετράγλωσση έκδ.), επιμ. Γ. Κ. Γιαννάκης, 65–78 (ελλ.), 133–145 (αγγλ.), 201–214 (γαλλ.), 271–285 (γερμ.). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Προσβάσιμο στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/arhaia-makedonia-glossa-istoria-politismos

Méndez Dosuna, J. 2014. Northwest Greek. Στο Giannakis et al. 2014, 2ος τόμ., 518–524.

Meyer, E. A. 2013. *The Inscriptions of Dodona and a New History of Molossia*. Στουτγάρδη: Franz Steiner Verlag.

Miller, G. D. 2014. *Ancient Greek Dialects and Early Authors*. Βοστόνη & Βερολίνο: De Gruyter.

Minon, S., επιμ. 2014α. *Diffusion de l'attique et expansion des* koinai *dans le Péloponnèse et en Grèce centrale* (Πρακτικά διεθνούς ημερίδας ελληνικής διαλεκτολογίας, 18 Μαρτίου 2011, Πανεπιστήμιο Paris-Ouest Nanterre). Γενεύη: Librairie Droz.

Minon, S. 2014β. Les mutations des alphabets péloponnésiens au contact de l'alphabet attique ionisé (ca 450–350 av. J.-C.). Στο Minon 2014α, 29–55.

Mullen, A. 2013. *Southern Gaul and the Mediterranean. Multilingualism and Multiple Identities in the Iron Age and the Roman Periods*. Cambridge: Cambridge University Press.

ΠΑ(Α)Ε: *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1837–). Αθήνα.

Parke, H. W. 1967. *The Oracles of Zeus (Dodona–Olympia–Ammon)*. Οξφόρδη: Blackwell.

PHI: Packard Humanities Institute-Searchable Greek Inscriptions. Προσβάσιμο στο http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/].

Σακελλαρίου, Μ. Β., επιμ. 1997. *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών. Αγγλ. μτφρ. με τίτλο *Epirus. 4000 Years of Greek History and Civilization* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997).

Σαμσάρης, Δ. Κ. 1994. *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου. Ιστορικογεωγραφική και επιγραφική συμβολή*. Γιάννινα.

Schwyzer, E. 1923. *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora*. Λειψία: S. Hirzel.

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum* (1923–). Leiden & Βοστόνη: Brill. Προσβάσιμο στο http://referenceworks.brillonline.com/browse/supplementum-epigraphicum-graecum

SGDI: βλ. Collitz 1899.

Thumb, A. & E. Kieckers 1932. *Handbuch der griechischen Dialekte.* 1ος τόμ. 2η έκδ. Χαϊδελβέργη: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Tzitzilis, Ch. 2007. Greek and Illyrian. Στο Christidis 2007, 745–751· 603–607 (β΄ αναθ. ελλ. έκδ.)

Tzitzilis, Ch. 2014. Greek and Illyrian. Στο Giannakis et al. 2014, 2ος τόμ., 56–59.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 2008. *Η λατρεία του Δία στην αρχαία Ήπειρο*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Summary

The linguistic character of ancient Epirus

Ancient Epirus was like many other hinterland territories of W. and N. Greece (Aetolia, Acarnania, Macedonia) an area located on the boundaries of the classical Greek world and was even considered non-Greek by some classical authors, e.g., Thucydides; nonetheless, many other ancient authors attest to the opposite (e.g., Strabo, Pausanias) while several early Greek poets and prose writers, including Homer, make references to Epirus, esp. Dodona. On the other hand, the major geographic zone of S. Illyria and N. Epirus was characterized by the coexistence of both Illyrian- and Greek-speaking populations, including the Greek colonies of the coastline, e.g., Epidamnos, Apollonia, etc. (§2).

Modern research for its part has relied on the available epigraphic evidence rather than on ancient testimonies for the purpose of determining the linguistic character of ancient Epirus. At present, there is a modest number of essential works, especially as regards the study of special epigraphic corpora (e.g., Lhôte 2006; Cabanes et al. 1995–2007; Dakaris et al. [Δάκαρης κ.ά.] 2013), but also with respect to the grammatical description of the language of the inscriptions from ancient Epirus; however, the analysis normally takes place in the more general context of NW Doric. In general, a comprehensive description of ancient Epirus as a linguistic area is a complicated, major enterprise, which remains a desideratum – cf. also the evidence factor; nonetheless, it is possible to touch upon some important aspects (§3).

The inscriptions found in ancient Epirus were written by and large in two different types of the Greek alphabet: inscriptions from or relating to the Corinthian colonies of the coastline, e.g., Ambracia, are spelt in an archaic form of the Corinthian ("blue") alphabet; other early inscriptions, esp. lead tablets from Dodona show the traits of a predominantly "red" (Euboean-like) alphabet, though with certain local peculiarities. It is unknown, however, whether the rest of Epirus followed the former or the latter type, while later (4th century BC) makes its appearance and eventually prevails the Attic-Milesian (post-Euclidian) alphabet (§4.1).

As far as the linguistic character of the native Greek populations of ancient Epirus is concerned, this can clearly be deemed an epichoric variety of the so-called NW Doric (or NW Greek) group, which is nowadays recognized as a sub-variety of the major Doric (or West Greek) group. NW Doric, which was spoken in western and central Greece, shares isoglosses not only with Elean and Doric proper across the Corinthian gulf in the Peloponnese, but also with some neighbouring non-Doric dialects such as Boeotian. Among the sixty-plus linguistic characteristics of NW Doric there are only six particular traits ("diagnostic features") which may be considered as pertaining (almost) exclusively or at least predominantly to this dialectal group; nonetheless, the Epirotan epigraphic texts display only two: dat. sg. -οι (in lieu of -ωι) for *o*-stems and (rarely) dat. pl. -οις (& -εσσι) for athematic nouns (§4.2.1).

In the Hellenistic period (3rd/2nd century BC onwards), a supradialectal variety emerged across the NW Doric-speaking areas, the so-called NW Doric *Koina*, which on the one hand, comprised generic features of the epichoric NW Doric varieties and on the other, it showed clear traits of the influence exercised by the Attic-Ionic *Koine*. The two most emblematic features of the NW Doric *Koina*, i.e. PP ἐν + acc. (e.g., ἐν Ἀκαρνανίαν (movement)) and the athem. dat. pl. -οις (e.g., τοῖς ἀγώνοις), which have been linked rather too emphatically to Aetolia and its pivotal role within the Aetolian League, are poorly attested in Epirus itself. An ongoing discussion about the actual reasons behind this Epirotan "peculiarity", including potential extralinguistic reasons (political enmity), seems rather inconclusive at present (§4.2.2).

The Greek epigraphic corpus from ancient Epirus is unevenly spread in time and space, but is also unequal in terms of number, quality and type of documents. The most important texts, in the form of two major, yet distinct sets of inscriptions, come from Dodona: on the one hand, the thousands (over 4200) of published oracular lead tablets (from the mid-6th century BC onwards) and on the other, the stone and bronze inscriptions (predominantly public) from the early 4th century BC onwards. The former set is characterized by a less formal, yet often (quasi-)formulaic language style, which is not necessarily Epirotan NW Doric or even NW Doric, though; the latter is more formal, but free of the multi-dialectal "complications" of the oracular corpus.

The study of the oracular tablets from Dodona (cf. e.g., Lhôte 2006, Dakaris et al. [Δάκαρης κ.ά.] 2013) has demonstrated that it is very difficult to distinguish Epirotan NW Doric from the other NW Doric epichoric idioms even before the times of the NW Doric *Koina*. Inter alia, (morpho)phonology shows some expected (e.g., apocope in prepositions) and less(?) expected features (e.g., possible early loss of the diphthong glide as well as possible early mid-vowel raising(?)), while the apparent presence of a few contracted "Doric" futures (e.g., πραξοῦντι) is also notable. On the other hand, the lexicon of the enquiries offers us some clues to local vocabulary (e.g., παμπασία '(household) property'), while onomastics too seems to reveal some local tendencies (e.g. suffixes of ethnic names in -ωπος, -τός etc.) (§4.2.3).

Finally, the epigraphic evidence, particularly onomastics shows that Greco-Illyrian bilingualism was probably less intense in N. Epirus than in S. Illyria, while later Greco-Latin bilingualism does not seem to have developed considerably given the relative scantiness of bilingual inscriptions (§4.2.4).

In conclusion, ancient Epirus was a predominantly NW Doric-speaking area, but characterized at times and/or in certain areas by the coexistence of NW Doric with other (Greek) dialects or even other languages. Despite the uneven, in time and space, spread of the available written evidence, as well as its qualitative (and occasionally quantitative) paucity, there are already some indications of the existence of a few epichoric dialectal features, which future research will hopefully enhance.

Σωτήρης Τσέλικας
Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

Οι δωρικές διάλεκτοι στο corpus των χρηστηρίων ελασμάτων της Δωδώνης

μνήμη Τάσου Χριστίδη

Τα πρώτα χρηστήρια ελάσματα ανακαλύφθηκαν από τον ηπειρώτη αρχαιολόγο και πολιτικό Κωνσταντίνο Καραπάνο κατά την ανασκαφή που πραγματοποίησε τα έτη 1876–1877στην τουρκοκρατούμενη τότε Δωδώνη. Πολλά από τα ελάσματα που ήρθαν τότε στο φως τα δημοσίευσε ο ίδιος ο Καραπάνος στο έργο του *Dodone et ses ruines* (Παρίσι 1878),[1] ωστόσο υπάρχουν ακόμη αρκετά αδημοσίευτα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας και στο Μουσείο του Βερολίνου.[2] Ο κύριος όγκος όμως των ελασμάτων που διαθέτουμε σήμερα ήρθε στο φως χάρη στις συστηματικές ανασκαφές που πραγματοποίησε ο Δημήτριος Ευαγγελίδης κατά τα έτη 1929–1932, 1935 και 1952–1959, οι οποίες συνεχίστηκαν μετά τον θάνατό του από τον συνεργάτη του Σωτήρη Δάκαρη. Ο Ευαγγελίδης και ο Δάκαρης ακολούθησαν την τακτική της δειγματοληπτικής δημοσίευσης ερωτημάτων από τα χρηστήρια ελάσματα στο πλαίσιο των τακτικών εκθέσεών τους για την πορεία των ανασκαφών στα *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*.[3] Τα διάσπαρτα αυτά δημοσιευμένα ερωτήματα τα βρίσκει τώρα πλέον κανείς συγκεντρωμένα στο πολύ καλό βιβλίο του Éric Lôthe, *Les lamelles oraculaires de Dodone* (Γενεύη 2006). Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 ο Δάκαρης σχεδίασε την έκδοση του συνόλου των ελασμάτων που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Ευαγγελίδη και τις δικές του σε ένα ενιαίο corpus και επέλεξε ως συνεργάτες του για την υλοποίηση του έργου αυτού την αρχαιολόγο Ιουλία Βοκοτοπούλου και τον γλωσσολόγο Αναστάσιο-Φοίβο Χριστίδη.

Οι τρεις εκδότες σχεδίαζαν σε πρώτη φάση να προχωρήσουν στην έκδοση των μισών περίπου ελασμάτων (ο συνολικός αριθμός τους ξεπερνά, κατά τις εκτιμήσεις της Βοκοτοπούλου, τα 2.500 τεμάχια· πολλά όμως από αυτά είναι μικρά αποτμήματα) και έτσι η έκδοσή τους, που κυκλοφόρησε το 2013 από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία σε δύο τόμους με τον τίτλο *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*, περιλαμβάνει τα ελάσματα με αριθμό ευρετηρίου μέχρι και το 1380, δηλαδή όσα ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές Ευαγγελίδη των ετών 1929–1932 και 1935.[4] Σε αυτά τα ελάσματα διαβάζονται συνολικά 4.216 επιγραφές, πολλές

1. Τα ερωτήματα που δημοσίευσε ο Καραπάνος επανεκδόθηκαν και σχολιάστηκαν από τους Pomtow 1883 και Hoffmann 1899.
2. Σύμφωνα με τη Βοκοτοπούλου (1987, 82), από τα 84 ελάσματα που αναφέρει ότι βρήκε ο Καραπάνος δημοσίευσε σχέδια μόνο των 41. Η ίδια (σ. 83) αναφέρει ότι στο Μουσείο του Βερολίνου βρίσκονται 108 ελάσματα που βρέθηκαν επίσης στις ανασκαφές του Καραπάνου και κλάπηκαν από τον S. Mineyko, ενώ σήμερα στην ιστοσελίδα του Μουσείου του Βερολίνου καταγράφονται 96 ελάσματα (Inv. Nr.: Misc. 10755, 1–96). Από αυτά έχει εκδοθεί μόνο ένα, βλ. Lhôte 2006, 7, 131–134 αρ. 53.
3. Βλ. Ευαγγελίδης 1929, 1931, 1932, 1935, 1952, 1955, 1956, 1958, 1959 και Δάκαρης 1967, 1968, 1973, 1985.
4. Για τον σχεδιασμό της έκδοσης βλ. Βοκοτοπούλου 1987, 85 κ.ε. Δυστυχώς ο Τάσος Χριστίδης δεν πρόλαβε να γράψει την εισαγωγή στην έκδοση των ελασμάτων και έτσι έχουμε στερηθεί πολύτιμες πληροφορίες για τον τρόπο που εργάστηκαν οι τρεις εκδότες.

από τις οποίες πολύ αποσπασματικές. Η ανάγνωση των ελασμάτων υπήρξε εξαιρετικά χρονοβόρα, αφενός λόγω του ότι απαιτούνταν προηγουμένως ο καθαρισμός και η συντήρησή τους και αφετέρου λόγω της ίδιας της φύσης τους.[5] Πρόκειται συνήθως για μικρά αποτμήματα λίγων εκατοστών τα οποία κατά κανόνα είναι παλίμψηστα, επειδή χρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές. Έτσι είναι πολύ συχνό το φαινόμενο να υπάρχουν τρεις ή τέσσερις επιγραφές σε κάθε όψη, οι οποίες είναι πολύ δύσκολο να διακριθούν μεταξύ τους και να αναγνωστούν. Επιπλέον δυσκολίες δημιουργεί η κακογραφία ή το μικρό μέγεθος των γραμμάτων, τα οποία μερικές φορές δεν ξεπερνούν το 1–1,5 χιλιοστό. Ωστόσο, ακόμη και μετά την ανάγνωση των ερωτημάτων, συχνά τίθενται αρκετά προβλήματα για την ερμηνεία τους.

Τα χρηστήρια ελάσματα, τα οποία χρονολογούνται με βάση τη γραφή από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. έως τα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ., θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν σε κάποια μορφή κληρομαντείας. Οι προσκυνητές του μαντείου έγραφαν στη μία όψη του μολύβδινου ελάσματος το ερώτημά τους και στη συνέχεια το δίπλωναν ή το τύλιγαν, κλείνοντας το ερώτημα στο εσωτερικό του. Εξωτερικά χάραζαν κάποιο αναγνωριστικό, συνήθως το όνομά τους ή το θέμα του ερωτήματος ή κάποιο αριθμητικό που προσδιόριζε τη σειρά τους στη διαδικασία της κληρομαντείας. Εξαίρεση αποτελούν οι περιπτώσεις που στο ίδιο έλασμα έχει χαραχτεί και η απάντηση του μαντείου. Ακριβείς πληροφορίες για το πώς γινόταν η κληρομαντεία στη Δωδώνη δεν έχουμε, πέρα από μια αναφορά στην κληρομαντεία σε ένα ανέκδοτο που διασώζει ο Κικέρωνας στο έργο του *De Divinatione* 1.76 για τον χρησμό που ζήτησαν οι Σπαρτιάτες από τη Δωδώνη πριν από τη μάχη στα Λεύκτρα. Ωστόσο, ο H.W. Parke, στο κλασικό έργο του για τα μαντεία του Δία, επιχείρησε με βάση τον τρόπο διατύπωσης των ερωτημάτων και τις γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες για την κληρομαντεία σε άλλες περιοχές (π.χ. στον ναό του Κοροπαίου Απόλλωνα κοντά στη Δημητριάδα στη Θεσσαλία) να ανασυνθέσει τη διαδικασία της κληρομαντείας που ακολουθούνταν στην Δωδώνη.[6] Δεν γνωρίζουμε επίσης αν κατά τη διαδικασία της κληρομαντείας απαιτούνταν να ξετυλιχτούν τα ελάσματα και να αναγνωστούν τα ερωτήματα. Το γεγονός ότι πολλά από αυτά βρέθηκαν στις ανασκαφές διπλωμένα ή τυλιγμένα αποτελεί μάλλον ένδειξη για το αντίθετο.

Στη διατύπωση των ερωτημάτων κατά κανόνα χρησιμοποιούνται τυπικές φράσεις (φόρμουλες), οι οποίες αποκρυσταλλώθηκαν κατά την πορεία της πολύχρονης πρακτικής της χρησμοδοσίας.[7] Συνήθως προηγείται κάποια επίκληση: συνηθέστερα *θεὸς τύχα ἀγαθά / Ζεῦ Νάϊε καὶ Διώνα* κ.ά. Στη συνέχεια εισάγεται το ερώτημα με τη φράση *ὁ δεῖνα ἐπερωτῆι τὸν Δία τὸν Νάϊον καὶ τὰν Διώναν* ή *ὁ δεῖνα ἐπικοινῆται τῶι Διὶ τῶι Ναΐῳ καὶ τᾶι Διώναι* κ.ά. Δεν είναι όμως σπάνιες οι περιπτώσεις, ιδίως στα αρχαιότερα ερωτήματα, που η εισαγωγή αυτή λείπει και το ερώτημα τίθεται απευθείας. Στο κυρίως ερώτημα συχνά χρησιμοποιούνται οι φράσεις *πότερόν κα λώϊον καὶ ἄμεινον πράσσοιμι / ἦ λώϊον καὶ ἄμεινον ἐσσεῖται / τίνι κα θεῶν ἢ ἡρώων θύων καὶ εὐχόμενος / τίνα κα θεῶν ἢ ἡρώων ποτθέμενος* κ.ά. Οι παραπάνω διατυπώσεις δίνουν μια ιδέα για τη μορφή των ερωτημάτων, χωρίς να εξαντλούν όμως όλες τις παραλλαγές τους. Έτσι η συνήθης φόρμουλα *λώϊον καὶ ἄμεινον* μπορεί να παραλλάσσεται ως *λώϊον καὶ βέλτιον*, *βέλτιον καὶ ὄναιον*, *λώϊον καὶ ἄριστον* κ.ά. Επίσης μπορούν να προστεθούν και επιπλέον φόρμουλες π.χ. *αὐτίκα καὶ εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον*. Τέλος τα ερωτήματα είναι διατυπωμένα είτε σε πρώτο είτε σε τρίτο πρόσωπο.

5. Για τις δυσκολίες ανάγνωσης των ελασμάτων βλ. Βοκοτοπούλου 1987, 85.
6. Για τον τρόπο με τον οποίο πιθανώς γινόταν η κληρομαντεία στη Δωδώνη βλ. Parke 1967, 101–114 και Τζουβάρα-Σούλη 1999, 44–56. Για την κληρομαντεία στον ναό του Κοροπαίου Απόλλωνα βλ. Parke 1967, 104 κ.ε.
7. Λεπτομερέστερη πραγμάτευση για τις φόρμουλες βλ. στον Lhôte 2006, 336-349. Βλ. επίσης τις εισαγωγικές σελίδες στα άρθρα Dakaris, Christidis, Vokotopoulou 1993 και Dakaris, Christidis & Vokotopoulou 1997.

Ως προς τη διατύπωσή τους, τα ερωτήματα μπορούν να διακριθούν σε δύο βασικές κατηγορίες:

α. Ερωτήματα ολικής άγνοιας που μπορούν να απαντηθούν με ένα ναι ή ένα όχι, όπως τα παρακάτω:[8]

2108B (τέλος 4ου αι. π.Χ.)
ἦ ἐμπορευόμενός κα [λ]ώϊον καὶ ἄμεινον πράσσοιμι;

2246A (μέσα 4ου αι. π.Χ.)
ἐπερωτῆι Εὐμέδων τὸν Δία τὸν Δωδωναῖο[ν]
πότερόν οἱ λώϊον καὶ ἄμεινον ἐπεργαζο-
μένωι τὰν τέχναν ἃν ἔχει

2052A (αρχές 4ου αι. π.Χ.)
ὦ πολυτίματον Ζεῦ Νάϊε, ἦ λώϊ-
όν κα πράσσοιμι τὰν Ἐπιδαμ-
νίαν γυναῖκα ἀγόμενος αὐτῶι;

1369B (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)
ἐπικοινῆται Κερδύλλας τῶι Διὶ τῶι Νάωι καὶ Διώναι·
ἐσσεῖταί μοι λώϊον ἐν τῶι αὐτῶι ἐργαζομένωι
καὶ ὑγί(ει)α;

2508A (μέσα 3ου αι. π.Χ.)
ἐπερωτῆ Θέων τὸν Δία τὸν Νάϊον καὶ
Διώναν πότερα οἰκῆσαι Θαλείαι τᾶι θυγατρὶ ποτ’ ἄνδρα
λώϊον καὶ ἄμεινον ἐσσεῖται καὶ γενεὰ
αὐτᾶι ἐσσεῖται

167A (μέσα 4ου αι. π.Χ.)
ἐφερωτᾶι Ἀπολλό-
δωρος τ[ὸν] Δία τὸ(ν) [Ν]ᾶ-
ον καὶ Διώναν
περὶ ἐργασίας
πότε[ρόν κα κατ]ατυγ-
χάνοι ναυκληρῶν
ναυῶν

β. Ερωτήματα μερικής άγνοιας στα οποία η απάντηση θα ήταν το όνομα κάποιου θεού στον οποίο πρέπει να γίνει προσφορά:

1140A (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)
[κ]αὶ τίνι κα θεῶν ἢ δαιμό-
νων θύων λώϊον καὶ ἄμ-
εινον πράσσοι;

2453A (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)
θεοί· ἐπερωτῆι Φιλό[ξ]ενός τὸν Δία τὸν
Νάϊον καὶ τὰν Διώ[ν]α[ν] τίνι κα θεῶν
[ἢ θ]εᾶν ποτ[ε]υχόμ[ε]νος ἄμεινο(ν) πράσ(σ)οι
ἢ hηρώων

2552A (μέσα 4ου αι. π.Χ.)
θεός· αἰτ[εῖ]ται Κλευν(ί)κα [τ]ὸν Δία τὸν Νάϊο[ν] καὶ τὰν
Διώναν [τ]έκνα<ν> οἱ γενέσθαι ἐξ ἄλλω [ἀ]νδρὸς
καὶ τίνα κα θεῶν θεραπευο(ύ)σα(ι) γένοιτο τέκνα

8. Οι αριθμοί των ερωτημάτων παραπέμπουν στην έκδοση Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης 2013.

Τα ερωτήματα που εντάσσονται στις δύο παραπάνω κατηγορίες μπορούν άνετα να απαντηθούν με μια διαδικασία κληρομαντείας: τα πρώτα με κλήρους που αντιπροσωπεύουν θετικές και αρνητικές απαντήσεις, τα δεύτερα με κλήρους που αντιπροσωπεύουν θεούς στους οποίους πρέπει να γίνουν προσφορές. Αυτοί οι δύο τύποι ερωτημάτων δεν εντοπίζονται μόνο στη Δωδώνη, αλλά όπως φαίνεται από τα γραμματειακά και επιγραφικά δεδομένα ήταν αρκετά διαδεδομένοι. Αρκεί να αναφέρουμε το ερώτημα που έθεσε ο Ξενοφών στο μαντείο των Δελφών πριν λάβει μέρος στην εκστρατεία του Κύρου (*Ανάβ*. 3.1.6): *ἐλθὼν δ' ὁ Ξενοφῶν ἐπήρετο τὸν Ἀπόλλω τίνι ἂν θεῶν θύων καὶ εὐχόμενος κάλλιστα καὶ ἄριστα ἔλθοι τὴν ὁδὸν ἣν ἐπινοεῖ καὶ καλῶς πράξας σωθείη*. Όταν όμως ανακοίνωσε την ενέργειά του αυτή στον Σωκράτη, εκείνος τον μάλωσε, επειδή κατά τη γνώμη του θα έπρεπε πρώτα να ρωτήσει τον θεό *πότερον λῷον εἴη αὐτῷ πορεύεσθαι ἢ μένειν* (*Ανάβ*. 3.1.7). Και σε αυτή την περίπτωση χρησιμοποιούνται οι ίδιοι δύο τύποι ερωτημάτων, οι οποίοι μάλιστα κατά τη γνώμη του Σωκράτη θα έπρεπε να συνδυαστούν. Πράγματι, και στο corpus των ερωτημάτων της Δωδώνης βρίσκουμε έναν μικρό αριθμό σύνθετων ερωτημάτων που συνδυάζουν τους δύο τύπους, όπως το παρακάτω:

194A+195B (4ος αι. π.Χ.)
θεὸς τύχαν· Αἰσχύτας κοι-
νῆται περὶ θησαυροῦ ἦ 'στι
ἐν τᾶι οἰκίαι
καὶ τίνι κα θεῶν εὐ-
χόμενος εὕροι

Τα δύο ερωτήματα του Αισχύτα καλύπτουν και τις δύο πλευρές του ελάσματος (οι τρεις πρώτοι στίχοι την πλευρά Α και οι δύο τελευταίοι τη Β) και δεν αποκλείεται να πρόκειται για δύο ερωτήματα που τέθηκαν διαδοχικά, όπως προτείνει ο Σωκράτης στον Ξενοφώντα.

Ακόμη πιο σύνθετο είναι το παρακάτω ερώτημα:

2367 (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)
θεὸς τύχα ἀγαθά· Ἐπίλυτος ἐπερωτῆι τὸν Δία τὸν Νάϊον
καὶ τὰν Διώναν τί κα ποιῶν εὐτυχιοῖ καὶ τίνι θεῶν θύσας
καὶ πότερα τὰν τέχναν hὰν ἐπαιδεύθην ἐργάζωμαι ἢ ποτ' ἄλ-
λο τι hορμάσω καὶ ἦ λαμψῶμαι αἴ κ' ἐπιχηρῆι καὶ πότερα τὰν
Φαινομέναν γυναῖκα λάβω ἢ ἄλλαν καὶ πότερα καὶ δὴ
λάβω ἢ ποτιμένω

Ως προς το θέμα τους τα ερωτήματα μπορούν να μοιραστούν σε δημόσια και ιδιωτικά. Τα δημόσια ερωτήματα είναι σχετικά λίγα, τίθενται από πόλεις ή από Κοινά και αφορούν συνήθως πολιτικά ή θρησκευτικά ζητήματα. Τα πολυπληθέστερα ιδιωτικά ερωτήματα τίθενται συνήθως από άντρες, σπανιότερα από γυναίκες ή ζεύγη, και αφορούν ζητήματα που σε όλες τις εποχές απασχολούν τους ανθρώπους και τους προκαλούν άγχος, όπως θέματα οικογενειακά (επιλογή συζύγου, απόκτηση παιδιών, κατά προτίμηση αρσενικών, σχέσεις μεταξύ συγγενών κ.ά.), θέματα υγείας (ανάρρωση από διάφορες ασθένειες, επιβίωση και ασφαλής ενηλικίωση παιδιών, ασθένεια που αποδίδεται σε μαγικές πρακτικές κ.ά.), θέματα επαγγελματικά (επιλογή επαγγέλματος, αλλαγή επαγγελματικής σταδιοδρομίας), θέματα μετακίνησης (ασφαλής μετακίνηση σε άλλη πόλη, εγκατάσταση σε άλλη πόλη), θέματα ιδιοκτησίας (ασφάλεια της ιδιοκτησίας, απόκτηση περιουσιακών στοιχείων, κλοπή ή απώλεια αντικειμένων κ.ά.).

Τα ερωτήματα είναι γραμμένα σε ποικίλα αλφάβητα και διαλέκτους. Σε πολλές περιπτώσεις η συντομία ή η αποσπασματικότητα των ερωτημάτων, καθώς και άλλα προβλήματα καθιστούν δύσκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια σε ποια διάλεκτο αυτά ανήκουν. Είναι προφανές όμως ότι υπερτερούν αριθμητικά τα ερωτήματα που εντάσσονται στον δωρικό διαλεκτικό χώρο, και αυτό είναι φυσικό, αν λάβουμε υπόψη τη γεωγραφική θέση του μαντείου. Ωστόσο, έχουμε ερωτήματα και στην αττικοϊωνική διάλεκτο, τη θεσσαλική και τη βοιωτική, όπως τα παρακάτω:

Ιωνικό ερώτημα

35A (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)
θεὸς τύχαι ἀγαθᾶι καὶ Διὶ Προναΐωι καὶ Διώναι· Πορῖνος
Κυμαῖος Εὐάνδρου εἰρωτᾶ τὸν θεὸν εἰ τὸν ξατράπην
καὶ ὕπαρχον θεραπεύοντ[ι] λώϊον καὶ ἄμεινον ἔσται

Το ερώτημα ανήκει στις λίγες εκείνες περιπτώσεις που ο προσκυνητής του μαντείου μάς δίνει τα πλήρη στοιχεία του, όνομα, πατρωνυμικό, εθνικό: *Πορῖνος Εὐάνδρου Κυμαῖος*. Το κυρίως ερώτημα, όπως είναι αναμενόμενο για τον *Πορῖνον* από την Κύμη της Εύβοιας, είναι διατυπωμένο σε ιωνική διάλεκτο: σύνδεσμος *εἰ*, ρήμα *εἰρωτᾶ*, μέλλοντας *ἔσται*, η κατάληξη του ουσιαστικού *ξατράπην*. Ο *Πορῖνος* όμως χρησιμοποιεί και κάποιες από τις τυπικές φράσεις που επανέρχονται στα ερωτήματα και μάλιστα κάποιες τις διατηρεί σε δωρική διάλεκτο (*τύχαι ἀγαθᾶι*, *Διώναι*), όπως θα τις είχε ακούσει στο μαντείο ή θα τις είχε διαβάσει σε άλλα ερωτήματα. Επειδή όμως δεν είναι εξοικειωμένος με τα λατρευτικά επίθετα των θεών της Δωδώνης τα προσαρμόζει σε γνωστά του πρότυπα, και έτσι το συνηθισμένο στη Δωδώνη επίθετο του Δία *Νάϊος* γίνεται *Προνάϊος*, προφανώς από επίδραση της *Ἀθηνᾶς Προναΐας* των Δελφών.

Θεσσαλικά ερωτήματα

1433A (β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.)
θεὸς τύχα· Φε̄δίας : πὲρ[.][- - -]
κίνι κε θ[ε]ο̃ν : εὐχόμενο[ς - - -]
Θεσσαλικός τύπος της ερωτηματικής αντωνυμίας *κίνι* και τροπικό μόριο *κε*.[9]

191A (μέσα 4ου αι. π.Χ.)
αἰ σύμφορέν ἐστ[ι - - -τὰν]
ἐπιβουλὰν Φιλίπ[που - - - ἀμοι]-
βὰν αἴ κα διδοῖν

Το ερώτημα δεν αποκλείεται να είναι δημόσιο και η *ἐπιβουλὰ Φιλίππου* να αναφέρεται στον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας. Ο τύπος *σύμφορεν* αντί *σύμφορον* παραπέμπει στον θεσσαλικό διαλεκτικό χώρο και ειδικότερα στην περιοχή της Ιστιαιώτιδας, όπου το Ε εμφανίζεται στη θέση του Ο μετά από φατνιακά σύμφωνα ή μετά από /i/. Ανάλογοι τύποι απαντούν και σε άλλα ερωτήματα στο corpus: *πα(ι)δίεν* (2015B), *ὕδατες* (3007A), *δυνατέν* (3042A).[10] Προς την Ιστιαιώτιδα παραπέμπουν και το μόριο *κα* (αντί *κε*) και η ευκτική *διδοῖν* (= *διδοῖεν*).[11]

Βοιωτικό ερώτημα

313A (β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.)
θιὸς τύχα ἀγαθά : Βο̄κόλο̄ καὶ Πολυμνάστη
τί κα δραόντοιν hυγία κὴ γενιὰ κἀνδρογένεια
γινύο(ι)το κὴ παραμόνιμος ἰοιὸ[ς] κὴ χρε̄μάτων
ἐπιγγ[ύ]ασις κὴ τῶν ἰόντων ὄνασις

Το ερώτημα τίθεται από ζεύγος, από τον *Βουκόλον* και την *Πολυμνάσταν*. Η φράση *τί κα δραόντοιν* υποδηλώνει μάλλον σε ποιες θρησκευτικές ενέργειες θα πρέπει να προβούν, για να πετύχουν όσα αναφέρουν στη συνέχεια. Η χαρακτηριστική για τη βοιωτική τροπή του *αι* > *η* (*κὴ* = *καί*, *Πολυμνάστη* = *Πολυμνάσται*) τοποθετεί το ερώτημα στον βοιωτικό διαλεκτικό χώρο. Επίσης, χαρακτηριστικά της βοιωτικής, αν και τα μοιράζεται και με άλλες διαλέκτους, είναι η τροπή *ε* > *ι*

9. Βλ. Buck 1965, 105 §134.2, 63 §69.4.
10. Βλ. Méndez Dosuna 2007, 367–377.
11. Σε επιγραφή από τη Μητρόπολη στην Ιστιαιώτιδα (*SEG* 36.548) μαρτυρείται η ευκτική *δοῖν* (= *δοῖεν*). Ευχαριστώ τον J. L. García Ramón για την επισήμανση.

πριν από φωνήεν: *θιός* (= *θεός*), *γενιά* (= *γενεά*), *ἰόντων* (= *ἐόντων*), το τροπικό μόριο *κα*, το ρήμα *γινύο(ι)το* (= *γίγνοιτο*).[12]

Είναι επίσης πολύ πιθανό ότι κάποια ερωτήματα έχουν τεθεί από Ιλλυριούς. Τα ερωτήματα αυτά είναι διατυπωμένα σε ελληνική γλώσσα και συνήθως σε δωρική διάλεκτο, ωστόσο τα ονόματα των προσκυνητών είναι ή φαίνεται να είναι ιλλυρικά, π.χ. *Γέντις* (2483 τέλος 4ου αι. π.Χ., *θεός τύχα ἀγα*[*θά*]· */ ἐπικοινῆται Γέντις / τῶι Διὶ τ*[*ῶ*]*ι Να*[*ΐῳι*] *καὶ / τᾶι Διώναι ἦ κατ' ἐμ/πορίαγ κα λώϊον / καὶ ἄμεινον πράσσοι*), *Ῥαζία*, *Τείτυκος* ή *Τε(ύ)τυκος* (73), *Ὄπελλος*? (158Β), *Ἐπιδύνα* (2144Β), *Λιβυσαβός* (2254) *Ζαριάλας* ή *Ζαριάλα* (2411Β), *Πλαυράτα* (2609Α), [*Ἐπί*]*καδος*, *Ἐτούτα* (2979) *Σκιδάρκας* (3132Α).[13] Το ότι διατυπώνουν τα ερωτήματά τους σε ελληνική γλώσσα σημαίνει ίσως ότι πρόκειται για εξελληνισμένους Ιλλυριούς, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε όμως και την πιθανότητα να υπαγόρευσαν το ερώτημά τους στο προσωπικό του μαντείου, και εκείνο να το μετέφρασε στα ελληνικά. Επίσης, στην εξωτερική πλευρά ενός ελάσματος υπάρχει η επιγραφή *Δαρείō* <*α*> */ ἄνακτο*[*ς*] (3160Α, β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.), η οποία θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως αναγνωριστική για αναλυτικότερο ερώτημα της άλλης όψης. Με βάση τη χρονολόγησή του το ερώτημα θα μπορούσε ίσως να αναφέρεται στον πέρση βασιλιά Δαρείο Β΄ (423–405 π.Χ.). Δυστυχώς, δεν σώζεται στην άλλη όψη το αναλυτικό ερώτημα και έτσι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν το αναγνωριστικό αφορά ερώτημα που έθεσε ο ίδιος ο πέρσης βασιλιάς στέλνοντας στη Δωδώνη κάποιον αντιπρόσωπό του ή κάποιο ερώτημα που απλώς το θέμα του είχε κάποια σχέση με τον πέρση βασιλιά, αν και το δεύτερο είναι μάλλον πιθανότερο.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, τα περισσότερα ερωτήματα είναι διατυπωμένα σε δωρικές διαλέκτους, ωστόσο σε τόσο σύντομα, φορμουλαϊκά διατυπωμένα, αποσπασματικά και συχνά προβληματικά κείμενα δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε σε ποια συγκεκριμένη διάλεκτο της δωρικής οικογένειας ανήκει κάθε ερώτημα. Ένα στοιχείο που μερικές φορές βοηθά είναι η δήλωση του τόπου προέλευσης του προσκυνητή, κάτι όμως που συμβαίνει πολύ σπάνια στο corpus. Οι προσκυνητές κατά κανόνα δηλώνουν μόνο το όνομά τους, χωρίς πατρωνυμικό ή εθνικό. Επιπλέον στον μεγαλύτερο αριθμό των ερωτημάτων σε δωρική διάλεκτο εντοπίζονται μόνο χαρακτηριστικά που είναι κοινά στο σύνολο σχεδόν των δυτικών ή δωρικών διαλέκτων όπως τα παρακάτω:[14]

- διατήρηση του μακρού /a:/·
- διατήρηση του /ti/ στο γ΄ πληθ. πρόσωπο: *ἐπερωτõντι* (4), *μαστεύοντι* (4), *οἰκ*[*έ*]*ωντι* (2012Α), *πράξοντι* (354), [*ἱ*]*στορεῦ*[*ν*]*τι* (1089Β) κ.ά.·
- διατήρηση επίσης του /ti/ στο *ἴκατι* = αττ. *εἴκοσι*: 143Α, 2595Α, 3474Β·
- α΄ πληθυντικό πρόσωπο ενεργητικής φωνής σε -*μες*: *πράσσοιμες*, (20Α), [*ἐ*]*γδῶμες* (1569Β), [*τυγχ*]*άνοιμες* (2389Α), *νικῶμες* (3103Α), *ποιοῖμες* (4081Α) κ.ά.·
- αθεματικό απαρέμφατο σε -*μεν*: *ἀπεῖμεν* (548Β), *ἦμεν* (2409Α, 3128), *ἀποδιδόμεν* (2481Α), *ἀπίμεν* (2098Α, 3356Β), *δόμεν* (3356Β) κ.ά.·
- δωρικοί συνηρημένοι μέλλοντες: *νικασέω* (2521Α), *ἐσσεῖται* (551Α, 1153Α, 1369Β, 2508Α, 2648Α κ.α.) *ἑξεῖ* (272Α), *σωσεῖται* (3946Β), *λαψοῦμαι* (143Α), *δικαξοῦμαι* (3132Α), *πραξοῦ*[*μες*] (2251Β) κ.ά.·
- επέκταση του -*ξ*- σε μέλλοντες και αορίστους των ρημάτων σε -*ζω*: *δικάξεσθαι* (224Α), *δι*[*κα*]*ξαμένου* (548Β), *δικαξοῦμαι* (3132Α) κ.ά.·
- συναίρεση *α* + *ε* > *η* και *α* + *η* > *η*: *νικῆν* (4), *ἐπικοινῆται*, *ἐπερωτῆι* κ.ά.·
- η αλλαγή *λθ* > *νθ* και *λτ* > *ντ*: *διεξένθει* (2445), *ἐξενθε̃ν* (3128), *βέντιον* (2409Α), *β*[*έ*]*ντερα* (574Α)·

12. Βλ. Buck 1965, 30 §26, 105 §134.2, 22 §9.4, 126 §162.4.
13. Βλ. και Curbera 2013, 420.
14. Για τα βασικά κοινά χαρακτηριστικά των δυτικών ή δωρικών διαλέκτων βλ. Méndez Dosuna 2001, 329–331, Striano 2014, 518, Buck 1965, 154–155 §223–225.

- διατήρηση του δίγαμμα: *ϝοίκοι* (7Α), *ἐϝõν* (15Α), *ϝοικε͂σαι* (135Α), *σύϝοιδε* (56Α), *ϝείματος* (197Α), *ϝοικέων* (463Α), *βοικόπεδον* (2782Α), *βοικίαν* (1575Β, 2782Α) κ.ά.·
- τροπικό μόριο *κα* = αττ. *ἄν*·
- υποθετικός σύνδεσμος *αἰ* = αττ. *εἰ*·
- χρονικά επιρρήματα σε -*κα*: *ποκα* (1395Α), *αὐτίκα* (336Α, 473Β, 2229Α, 3116Α, 4190Β)·
- τοπικά επιρρήματα σε -*ει*: *αὐτεῖ* (1234, 1154Α, 2012Α, 2408Β), *ὅπει* (3661Α), *ἀλλεῖ* (4115Α)·
- αποκοπή των προθέσεων *περί*, *ἀνά*, *παρά*, *ποτί*, *κατά*: *ποτθέμενος* (1395Α), *ἀμβαίνōν* (3109Α), *κατθύσηι* (2409Α), *πὸτ τόν*, *πὲρ τοῦ*·
- *ἱαρός* = αττ. *ἱερός*: *hιαρόν* (1108Α, 3681Β), *hιαρομηνίαι* (2354Α), *τῶ hιαρῶ ἀργυρίω* (2409Α), *ἱαρά* (2524Β)·
- *ἄρταμις*: *τᾶς Ἀ(ρ)τάμιτο*[*ς*] *τὰν ἀρχαίαν θυσίαν* (2091Α) *Ἀρτάμι*[*τι*] (514Β) αλλά και *Ἀρτάμιδος* (3393Α, 1611Α) και [*Ἀ*]*ρτέμιδι* (3192Α)·
- εκτεταμένη χρήση του ρήματος *πάομαι*: *πέπαται*, *πεπαμένος* (6Α, 22Α, 146Α), και των παράγωγών του, π.χ. *παμπασία*, *πᾶμα* (*παμάτων* 2173Α), *ἐπιπάσιον* (4141Α). Λιγότερο συχνό είναι το ουσιαστικό *πανκλαρία* (45Β, 331Β κ.α.)·
- *ἕρπω*: *ἐν τοῖ ἕρποντι ἐνιαυτοῖ* (3220Α), [*ἰς*] *Φάρον ἕρπōν* (3517Α), *ἐν Παδήαν ἕρπων* (3032)·
- *ἔρσην*, *ἐρσέντερος*: *ἐρσεντέρα γενεά* (3554Β), *ἔρσεν γένος* (4161Β) [*παῖδες*] *ἔρσενες* (542Α) κ.ά.·
- σε λίγες περιπτώσεις θηλ. μτχ. του *εἰμί*: *ἔασσα* (δοτ. *ἐάσσαι* 1193Α), *ἔσσα* (*τὰν ἔσσαν* 200)·
- σπάνια άρθρο *τοί* (1375Β).

Το γεγονός ότι τα περισσότερα ερωτήματα σε δωρική διάλεκτο διαθέτουν μόνο τα βασικά χαρακτηριστικά της διαλεκτικής αυτής οικογένειας, σε συνδυασμό με την πολύ πιθανή υπόθεση ότι ο κύριος όγκος των ερωτημάτων αυτών θα πρέπει να ανήκει σε ντόπιους Ηπειρώτες, μάλλον σημαίνει ότι η ηπειρωτική δεν διέθετε κάποια έντονα διακριτικά χαρακτηριστικά που να την διαφοροποιούν εντός της δωρικής οικογένειας.[15]

Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες, σε έναν μικρό αριθμό ερωτημάτων εντοπίζονται χαρακτηριστικά που μπορούν να μας επιτρέψουν να πούμε ότι τα ερωτήματα αυτά ανήκουν σε συγκεκριμένη ομάδα δωρικών διαλέκτων. Έτσι υπάρχουν ελάχιστα ερωτήματα που είναι διατυπωμένα σε αυστηρή δωρική (Doris severior), δηλαδή έχουν *η* και *ω* ως αποτέλεσμα της αναπληρωματικής έκτασης ή των ισοφωνηεντικών συναιρέσεων και όχι *ει* και *ου*.[16]

1432 (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)
Ἀγελόχωι ἐξ
Ηεργετίω hο-
ρμημένωι
ἄμεινόν ἐστι
γαοργῆ(ν);

Ο προσκυνητής προέρχεται από την πόλη *Ἐργέτιον* της Σικελίας. Αυστηροί δωρικοί τύποι: η γενική *Ηεργετίω*, το απαρέμφατο *γαοργῆ(ν)*. Επίσης, η μετοχή *hορμημένωι*, όπως έχει επισημάνει ο Méndez Dosuna,[17] προϋποθέτει τη μετακίνηση *ὁρμάω→ὁρμέω* και πρέπει να ανήκει στην κατηγορία των μετοχών σε -*είμενος* (που είναι συνηθισμένες στις βορειοδυτικές διαλέκτους) εδώ όμως με τον αυστηρό δωρικό φωνηεντισμό -*ήμενος*.

15. Βλ. και τα συμπεράσματα του Lhôte 2006, 430 §177.
16. Για τη διάκριση των δωρικών διαλέκτων σε αυστηρή, μέση και ήπια δωρική (Doris severior, media, mitior) βλ. Méndez Dosuna 2001, 332–333, Striano 2014, 519. Γενικότερα για την ταξινόμηση των δωρικών διαλέκτων βλ. Bartoněk 1972.
17. Βλ. τα σχόλια στην έκδοση Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης 2013.

2409A (μέσα 4ου αι. π.Χ.)

Ἄρχιππος ἐπερωτῆι τὸν Δία καὶ τὰν Διώναν
περὶ τῶ hιαρῶ ἀργυρίω τῶ τᾶς Ἀθαναίας πότερα
κατθύσηι πᾶν αἰ μέλλει βέντιον ἦμεν
ἢ οὐ

Αυστηροί δωρικοί τύποι: *τῶ hιαρῶ ἀργυρίω τῶ*, *ἦμεν*.

Υπάρχουν επίσης λίγα ερωτήματα στα οποία εμφανίζονται κάποια από τα διακριτικά χαρακτηριστικά τα οποία συνήθως αποδίδονται στις βορειοδυτικές διαλέκτους, αν και δεν περιορίζονται μόνο σε αυτές:[18]

- διατήρηση της πρόθεσης *ἐν* + αιτιατική = *εἰς*: *ἐν ἐνάτας hṓρας* (296A), *ἐντὸ(ν) πρ*[*ότ*]*ερον χρό*[*νον*] (1245A), *ἐν Παδήαν ἕρπων* (3032), *ἰόν*]*τι ἐν Ἐλία*[*ν* (3429B)·
- η αλλαγή *σθ* > *στ*: *ἀνῆσσται* (=αττ. *ἀνῆσθαι*) *ἐπιμελῆσται* (3625A) και *σχ* > *σκ*, π.χ. *Αἰσκίνας* (331B)·
- δοτική ενικού σε -*οι*: *ἐν τοῖ ἕρποντι ἐνιαυτοῖ* (3220A).

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι κάποια άλλα χαρακτηριστικά των βορειοδυτικών διαλέκτων, όπως η δοτική πληθυντικού σε -*οις* των τριτόκλιτων ονομάτων (π.χ. *ἱππέοις*, *πάντοις*) ή η εξέλιξη *ερ* > *αρ* (π.χ. *φάρω*, *πατάρα* = αττ. *φέρω*, *πατέρα*) δεν αντιπροσωπεύονται καθόλου στα ερωτήματα του corpus. Ο τύπος *θαραπεύω* στο ερώτημα 1465A μάλλον είναι άσχετος με το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό των βορειοδυτικών διαλέκτων και θα πρέπει να θεωρηθεί περίπτωση αφομοίωσης, καθώς ανάλογοι τύποι εμφανίζονται και σε άλλες διαλέκτους και σε πολλές νεοελληνικές, π.χ. *θαραπαύτηκα*, *θαράπειο*. Επίσης, στην κατηγορία των μετοχών σε -*είμενος* μπορεί να ενταχθεί μόνο η μετοχή *hορμημένωι* στο ερώτημα 1432, το οποίο όμως είναι σαφές ότι δεν είναι βορειοδυτικό, καθώς ο προσκυνητής δηλώνει ως τόπο προέλευσής του το Εργέτιον της Σικελίας και η διάλεκτός του σίγουρα ανήκει στην κατηγορία της αυστηρής δωρικής.

Χρήσιμη επίσης στη διαλεκτολογική και ιστορική έρευνα μπορεί να είναι η συνεξέταση ερωτημάτων που αναφέρονται σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, αν και στα πολύ αποσπασματικά ερωτήματα δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν ο ερωτών που αναφέρει μια περιοχή προέρχεται κιόλας από αυτή (εξαίρεση αποτελούν τα λίγα δημόσια ερωτήματα που τίθενται από πόλεις ή Κοινά).[19] Τέτοιες προσπάθειες έχουν γίνει ήδη από την Ι. Βοκοτοπούλου[20] για ερωτήματα που σχετίζονται με τη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία και από τους Δάκαρη, Χριστίδη και Βοκοτοπούλου για ερωτήματα που σχετίζονται με περιοχές της βόρειας Ηπείρου (Απολλωνία,[21] Βυλλίονες, Όγχησμος, Χάονες, Χιμάρρα, Ωρικός).[22] Παρόμοια, έχουμε αναφορές σε πόλεις της Ακαρνανίας: Θύρρειον (39A, 1523B(;), 1729A), Ἀλύζεια (1861A), Ἀστακός (1086), Ἄκτιον (1156B, 1930B, 3473A(;), 3607B(;)), ενώ δύο φορές αναφέρεται και ο γεωγραφικός όρος Ἀκαρνανία (2014A, 2354A). Επίσης, με συνολικά έξι ερωτήματα αντιπροσωπεύεται στο corpus και η ίδια η πόλη των Δωδωναίων (295B, 2332A, 1089B, 2425A, 2519B, 2952B,), τέσσερα από τα οποία παρατίθενται στη συνέχεια:[23]

---

18. Βασικό έργο αναφοράς για τις βορειοδυτικές διαλέκτους είναι το Méndez Dosuna 1985. Συνοπτικότερα βλ. Méndez Dosuna 2014, Schmitt 1977, 26–34, Buck 1965, 155–156 §226.
19. Για έναν κατάλογο αυτών των ερωτημάτων βλ. στα σχόλια στο ερώτημα 191A της έκδοσης Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης 2013.
20. Βλ. Vokotopoulou 1995· βλ. επίσης Giallombardo 2000.
21. Με την ευκαιρία αυτή σημειώνω ότι για το ερώτημα 366A, που αφορά ταξίδι στην Απολλωνία, είχα προτείνει στον Τάσο Χριστίδη την εναλλακτική ανάγνωση *ἢ ἰάλας τῶν*, την οποία συμπεριέλαβε στα σχόλια. Όπως μου επισήμανε όμως ο J. Méndez Dosuna (τον οποίο και από εδώ ευχαριστώ), την ίδια ανάγνωση πρότεινε και ο A. C. Cassio σε άρθρο του (Cassio 2007), το οποίο δυστυχώς αγνοούσα και δεν μπόρεσα να συμπεριλάβω στην έκδοση των ελασμάτων.
22. Βλ. Dakaris, Christidis & Vokotopoulou 1993.
23. Επίσης το ερώτημα 268A έχει αποδοθεί από τους εκδότες στην πόλη των Δωδωναίων, λόγω της αναφοράς σε *σημεῖον*, η απόδοση όμως δεν είναι εντελώς βέβαιη. Για ένα επιπλέον ερώτημα των Δωδωναίων βλ. Lhôte

295B (μέσα 4ου αι. π.Χ.)
ἐπερω<ν>τῶντι Δωδων[αῖοι - - -]-
νον Δία Νάϊον καὶ Δ[ι]ώνα[ν - - -]
Δαματρίων ἐχό[μ]ενοι [- - -]

1089B (τέλος 5ου–αρχές 4ου αι. π.Χ.)
θεὸς τύχα· Δωδω[ναῖοι ἱ]στορεῦ[ν]-
τι Δία Νάϊον καὶ Διώ[ναν αἰ] τὸ σαμῆόν
ἐστι παιδὶ κλάριο[ν . . . .]Ν

2425A (α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)
θεὸς τύχα·
ἐπερωτῶντ[ι] Δωδω-
ναῖοι τὸν θεὸν ἦ ἀ-
σφαλέω[ς] ἐστὶ μένειν
[αὐτ]εῖ καὶ αὐτοῖς
[κ]αὶ χρήμασι

2519B (α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)
[θε]ὸς τύχα ἀγαθά· ἐ[π]ερωτ(ῶ)ν-
[τ]ι Δ<ι>ωδωναῖοι Δία Νάϊον καὶ Δ[ιών]α-
[ν ἦ ἐ]ν τῶι δρυῒ σαμῆον ἔστι

Και στα ερωτήματα αυτά εμφανίζονται κάποια από τα βασικά δωρικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω.[24]

Κλείνοντας αξίζει να επισημάνουμε ότι είναι περίεργο που δεν υπάρχουν ερωτήματα που να μπορούμε με βεβαιότητα να αποδώσουμε σε προσκυνητές από τη Μακεδονία. Ωστόσο, ο J. Méndez Dosuna έχει υποδείξει ως πιθανώς μακεδονικής προέλευσης το ερώτημα 2493A (βλ. Παράρτημα 2A, Κείμενο [3]).[25]

2493A (αρχές 4ου αι. π.Χ.)
Ζεῦ καὶ Διώνη, ἦ ἔσσονται παῖ-
δες ἐκ τᾶς γυναικὸς Κεβαλίωι
τᾶς νῦν ἔχει κ[α]ὶ ζώσοντι;

2006, 64–65, αρ. 14. Υπάρχουν επίσης ερωτήματα στα οποία αναφέρεται η Δωδώνη (524B, Lhôte 2006, αρ. 134) ή εμπλέκονται με κάποιο τρόπο οι Δωδωναίοι (3473A).

24. Για τον τύπο *σαμῆον* (= αττ. *σημεῖον*) βλ. Lhôte 2006, 380–381.
25. Για την επιχειρηματολογία του βλ. Méndez Dosuna 2012, 77–78.

Βιβλιογραφία

Bartoněk, A. 1972. *Classification of the West Greek Dialects at the Time about 350 B.C.* Άμστερνταμ: Hakkert.

Βοκοτοπούλου, Ι. Π. 1987. Η δημοσίευση των μολύβδινων πινακίων της Δωδώνης. Στο *Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής* (Αθήνα, 3–9 Οκτωβρίου 1982), 2ος τόμ., 82–86. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών.

Buck, C. D. [1955] 1965. *The Greek Dialects*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press.

Carapanos, K. 1878. *Dodone et ses ruines*. 2 τόμ. Παρίσι: Hachette.

Cassio A. C. 2007. Enquiries and responses: Two lead tablets from Dodona. Στο *Φωνής χαρακτήρ εθνικός. Actes du Ve Congres International de Dialectologie grecque* (Αθήνα, 28–30 Σεπτεμβρίου 2006), επιμ. M. B. Χατζόπουλος & Β. Ψηλακάκου, 29–32. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Christidis, A.-Ph., S. I. Dakaris & I. Vokotopoulou. 1997. Oracular tablets from Dodona. Στο *Poikila Epigraphika*, επιμ. C. Brixhe, 105–110. Études d'Archéologie Classique IX. Παρίσι: de Boccard & Nancy: A.D.R.A.

Christidis, A.-Ph., S. I. Dakaris & I. Vokotopoulou. 1999. Magic in the oracular tablets from Dodona. Στο *The World of Ancient Magic. Papers from the 1st International S. Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens (4–8 May 1997)*, επιμ. D. R. Jordan, H. Montgomery & E. Thomassen, 67–72. Papers from the Norwegian Institute at Athens 4. Bergen: Norwegian Institute at Athens.

Curbera, J. 2013. The personal names. Στο Δάκαρης, Βοκοτοπούλου, Χριστίδης 2013, 2ος τόμ., 419–432.

Δάκαρης, Σ. Ι. 1967. Ανασκαφή του ιερού της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1967 (1969): 33–54.

Δάκαρης, Σ. Ι. 1968. Ανασκαφή του ιερού της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1968 (1970): 42–59.

Δάκαρης, Σ. Ι. 1973. Ανασκαφή του ιερού της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1973 (1975): 87–98.

Δάκαρης, Σ. Ι. 1985. Ανασκαφή του ιερού της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1985 (1990): 39–44.

Δάκαρης, Σ. Ι., Ι. Βοκοτοπούλου & Α.-Φ. Χριστίδης. 2013. *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*. 2 τόμ. Επιμέλεια Σ. Τσέλικας, ευρετήρια Γ. Παπαδόπουλος. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Dakaris, S. I., A.-Ph. Christidis & I. Vokotopoulou. 1993. Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes d'Épire du Nord. Στο *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité II. Actes du IIe Colloque International de Clermont-Ferrand (25–27 Oct. 1990)*, επιμ. P. Cabanes, 55–60. Παρίσι: De Boccard.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1929. Η ανασκαφή της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1929 (1931): 104–129.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1931. Η ανασκαφή της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1931 (1932): 83–91.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1932. Η ανασκαφή της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1932 (1933): 47–52.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1935. Ηπειρωτικαί Έρευναι. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1935:192–260.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1952. Η ανασκαφή της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1952 (1955): 279–306.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1955. Η ανασκαφή της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1955 (1960): 169–173.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1956. Η ανασκαφή της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1956 (1961): 154–157.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1958. Η ανασκαφή της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1958 (1965): 103–106.

Ευαγγελίδης, Δ. Ε. 1959. Η ανασκαφή της Δωδώνης. *ΠΑΕ* 1959 (1965): 114.

Giallombardo, A. M. P. 2000. Dodona e la Sicilia: Frammenti di un dialogo. Στο *Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, 91–107. Θεσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού & Α.Π.Θ.

Giannakis G. K. et al., επιμ. 2014. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. 3 τόμ. Leiden & Βοστόνη: E. J. Brill. Προσβάσιμο στο: http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics

Hoffmann, O. 1899. Die Orakelinschriften aus Dodona. Στο *Sammlung der Griechischen Dialektinschriften*, επιμ. H. Collitz & F. Bechtel, 2ος τόμ., 93–132, αρ.1557–1598.

Lhôte, É. 2006. *Les lamelles oraculaires de Dodone*. Hautes Études du Monde Gréco-romain 36. Γενεύη: Droz.

Méndez Dosuna, J. 1985. *Los dialectos dorios del noroeste. Gramatica y estudio dialectal*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Méndez Dosuna, J. 2001. Δωρικές διάλεκτοι. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 326–338. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Méndez Dosuna, J. 2007. Ex praesente lux. Στο *Die altgriechiscen Dialekte: Wesen und Werden. Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin (19–22 September 2001)*, επιμ. I. Hajnal, 355–383. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.

Méndez Dosuna, J. 2012. Η αρχαία μακεδονική ως ελληνική διάλεκτος: Κριτική επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας. Στο *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός*, επιμ. Γ. Κ. Γιαννάκης, 65–78. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Méndez Dosuna, J. 2014. Northwest Greek. Στο Giannakis et al. 2014, 2ος τόμ., 518–524.

Parke, H. W. 1967. *The Oracles of Zeus: Dodona, Olympia, Ammon*. Οξφόρδη: Blackwell.

Pomtow, H. R. 1883. Die Orakelinschriften von Dodona. *JKPh* 29:305–360.

Schmitt, R. 1977. *Einführung in die griechischen Dialekte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Striano, A. 2014. Doric. Στο Giannakis et al. 2014, 1ος τόμ., 515–522.

Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1999. Τρόποι μαντείας στο ιερό της Δωδώνης. Στο *Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1997)*. Τόμ. ΚΣΤ΄, τεύχ. 1, 29–70.

Vokotopoulou, J. 1995. Dodone et les villes de la Grande Gréce et de la Sicile. Στο *La Magna Grecia e i grandi santuari della Madrepatria. Atti del trentunesimo convegno di studi sulla Magna Grecia. Taranto, 4–8 ottobre 1991*, 63–90. Νάπολη: Arte Tipografica.

Summary

The Doric dialects in the corpus of oracular tablets from Dodona

The first oracular tablets were brought to light by Constantine Karapanos in his excavations at Dodona in the period 1876–7. The majority of the tablets, however, were found in the systematic excavations conducted by Dimitrios Evangelidis (1929–32, 1935, 1952–9) and later by Sotirios Dakaris. The excavators initially adopted the method of selective publications of a small number of the enquiries from the tablets that were brought to light in each excavation season. In the 1970s, however, S. Dakaris decided to publish all of the tablets, in collaboration with Julia Vokotopoulou and Anastasios-Fivos Christidis. As a first step, the three publishers planned to publish approximately half of the tablets (in total, they number over 2,500) and so the two volumes that have been published in 2013 by the Archaeological Society at Athens include mostly the tablets found by Evangelidis in the excavations of 1929–32 and 1935 (i.e. the tablets with inventory numbers up to 1380). On these tablets (numbering approx. 1,200 in total) it is possible to discern some 4,216 enquiries, many of which are in a highly fragmentary state. It took an exceptionally long time to unravel the texts due to the palimpsestic character of the tablets. As a rule, the tablets have been used repeatedly by many different pilgrims, who, in order to write their own enquiries, sometimes deleted the previous enquiries and sometimes wrote on top of them, often making it difficult to distinguish the inscriptions. It is not unusual to find tablets with three or four inscriptions on either side, often one on top of the other, while traces of older inscriptions that have been scraped off are also observed.

On the basis of the script in the inscriptions, the oracular tablets date from between the late 6th century BC and the mid-3rd century BC. The enquiries inscribed on them are often expressed with formulaic phrases. Examples of these are: the invocations that precede the enquiry θεὸς τύχα ἀγαθά / Ζεῦ Νάϊε καὶ Διώνα etc.; the introductory phrases ὁ δεῖνα ἐπερωτῆι τὸν Δία τὸν Νάϊον καὶ τὰν Διώναν / ὁ δεῖνα ἐπικοινῆται τῶι Διὶ τῶι Ναΐω καὶ τᾶι Διώναι etc.; the phrases relating to the enquiry proper πότερόν κα λώϊον καὶ ἄμεινον πράσσοιμι / ἦ λώϊον καὶ ἄμεινον ἐσσεῖται / τίνι κα θεῶν ἢ ἡρώων θύων καὶ εὐχόμενος / τίνι κα θεῶν ἢ ἡρώων ποτθέμενος / αὐτίκα καὶ εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον etc.

As for the form that the enquiries take, they can generally be divided into two categories: a) enquiries about whether something is good for the enquirer (e.g., 2246: ἐπερωτῆι Εὐμέδων τὸν Δία τὸν Δωδωναῖο[ν] πότερόν οἱ λώϊον καὶ ἄμεινον ἐπεργαζομένωι τὰν τέχναν ἂν ἔχει), which can be answered with a "yes" or "no"; b) enquiries about the god or hero to whom the pilgrim should make an offering in order to obtain what he desires (e.g., 1140A: [κ]αὶ τίνι κα θεῶν ἢ δαιμόνων θύων λώϊον καὶ ἄμεινον πράσσοι), to which the answer would be the names of certain gods or heroes. Although we have no clear information about the oracular process in which the tablets were used, the way in which the enquiries are formulated shows that it must have been some form of cleromancy. The enquiries of the first category can be answered with lots representing affirmative or negative responses, while those of the second category can be answered with lots representing gods or heroes.

As for the subject matter of the enquiries, this can be divided into matters of either a public or private nature. The public enquiries are relatively few in number and are made by *poleis* or *koina*. They usually concern political or religious matters. The much more numerous private enquiries are usually made by men, more rarely by women or couples, and concern matters that have always preoccupied and troubled people, such as family matters (choice of spouse, acquisition of children, relationships with relatives etc.), health problems, occupational concerns (usually choice of occupation), property or theft matters, legal disputes, etc.

The enquiries are written in a variety of different alphabets and dialects. In many cases the brevity or fragmentary nature of the enquiries, as well as other problems, makes it difficult to determine the exact dialect they are written in. Nevertheless, it is clear that the majority of the enquiries are written in Doric dialects, which is natural considering the geographical location of the oracle. Most of them must come from Epirus or neighbouring regions, such as Corcyra, although there are also cases of pilgrims who, as they themselves declare, come from Magna Graecia or Sicily. Apart from the Doric dialects, the Attic-Ionic, Thessalian and Boeotian dialects are also represented in the corpus of enquiries. In addition, some of the pilgrims must have been Illyrians, as their names suggest (e.g., Γέντις), although their enquiries are formulated in a Doric Greek dialect, which means either that they were hellenised Illyrians or that their enquiries were written down by the oracle's priests.

As for the enquiries in Doric dialects, apart from the very few cases in which the pilgrim himself mentions his place of origin, it is difficult to determine which particular Doric dialect has been used in each case. Some of the basic Doric dialectal features that have been identified in the corpus are as follows:

- Retention of the [ti]: e.g., ἐπερωτῶντι, μαστεύοντι, ἴκατι (= Att. εἴκοσι);
- first person plural ending of the active voice -μες, e.g., πράσσοιμες, [ἐ] γδῶμες;
- the athematic infinitive ending -μεν, e.g., δόμεν, ἦμεν, ἀπίμεν;
- extension of the use of -ξ- to future and aorist tenses of verbs ending in -ζω: e.g., δικάξεσθαι;
- doric futures: e.g., νικασέω, ἐσσεῖται, δικαξοῦμαι;
- the contraction of α + ε > η, α + η > η: e.g., νικῆν, ἐπικοινῆται, ἐπερωτῆι·
- the modal particle κα = Attic ἄν;
- the hypothetical conjunction αἰ = Attic εἰ;
- temporal adverbs in -κα: e.g., ποκα, αὐτίκα;
- local adverbs in -ει: e.g., αὐτεῖ, ἀλλεῖ;
- the change from λθ to νθ and λτ to ντ: e.g., διεξένθει, βέντιον, β[έ]ντερα·
- retention of the digamma: e.g., ϝοικία, ϝοικέων, ἐϝõν;
- apocope of the prepositions περί, ἀνά, παρά, ποτί, κατά: e.g., ποτθέμενος, κατθύσηι, πὲρ τοῦ, πὸτ τόν;
- ἱαρός: hιαρόν, hιαρομηνίαι, ἱαρά;
- ἄρταμις: τᾶς Ἀ(ρ)τάμιτο[ς] τὰν ἀρχαίαν θυσίαν;
- πάομαι, παμπασία, πᾶμα, ἐπιπάσιον;
- ἕρπω: ἐν τοῖ ἕρποντι ἐνιαυτοῖ;
- ἔρσην, ἐρσέντερος: ἐρσεντέρα γενεά, ἔρσεν γένος.

However, in the enquiries formulated in Doric dialects certain cases of a more special nature may be seen. Specifically, there are a few enquiries whose dialects clearly belong to the "strict Doric" (Doris severior) category.

Also, a number of enquiries display some of the distinguishing features of the northwestern dialects, e.g., ἐν + acc. = εἰς, the change from σθ to στ, and the dative singular ending -οι. However, the frequency with which these features appear is quite low, while certain other north-western features do not appear at all, such as, for example, the dative plural ending -οις in third declension names or the development ερ > αρ. Since most of the enquiries in Doric dialects must belong to pilgrims from Epirus; perhaps the Epirotic dialect, compared with other northwestern dialects, had no distinguishing features to differentiate it from the other Doric dialects.

Unfortunately, there are no enquiries that can be attributed with certainty to pilgrims from Macedonia. Nevertheless, Méndez Dosuna has suggested that enquiry no. 2493A is probably of Macedonian origin.

Emilio Crespo
Πανεπιστήμιο Autónoma της Μαδρίτης
και Fundación Pastor de Estudios Clásicos

Γλώσσες και διάλεκτοι στην αρχαία Μακεδονία

1. Εισαγωγή[1]

Στο άρθρο αυτό[2] πραγματοποιείται μια γενική αποτίμηση των γλωσσών και των διαλέκτων που μαρτυρούνται άμεσα ή έμμεσα στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας, από τα πρώτα γραπτά τεκμήρια του 5ου μέχρι το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. Τα περισσότερα από αυτά ανάγονται στον 4ο αιώνα π.Χ. και μόνο λίγα είναι σε θέση να δώσουν μια οριστική απάντηση στο άλλοτε αμφιλεγόμενο ζήτημα για τον χαρακτήρα της γλώσσας των Μακεδόνων πριν από τη βασιλεία του Φιλίππου Β΄ (360/59–338 π.Χ.).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η αρχαιολογική έρευνα στο αρχαίο βασίλειο των Τημενιδών σημείωσε μεγάλη πρόοδο.[3] Πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές και έρευνες σε πολλούς αρχαιολογικούς χώρους και πολλά ευρήματα είδαν το φως της δημοσιότητας (βλ. Hatzopoulos 2006, 16 κ.ε.). Μεταξύ άλλων, αυτές οι ανακαλύψεις και έρευνες έδωσαν σχεδόν οριστική λύση στο επίμαχο ερώτημα για την αρχαία μακεδονική γλώσσα, ενώ παράλληλα συνέβαλαν στο να αποκτήσουμε βαθύτερη επίγνωση της ιστορίας του μακεδονικού βασιλείου πριν από την ελληνιστική εποχή (βλ. Roisman & Worthington 2010).

Λόγω της απουσίας νέων στοιχείων εξίσου σημαντικών με τον κατάδεσμο που ανακαλύφθηκε στην Πέλλα το 1986 (βλ. Παράρτημα 2Α, Κείμενο [1]), θα περιοριστούμε στην καταγραφή των ελληνικών διαλέκτων που μαρτυρούνται στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας πριν από την ανάδυση της αττικοϊωνικής κοινής, καθώς και σε μια λεπτομερή περιγραφή της μακεδονικής ελληνικής διαλέκτου, αξιοποιώντας τις μελέτες –μεταξύ άλλων– των Brixhe, Dubois, Χατζόπουλου, Masson και Παναγιώτου.

2. Η φύση των τεκμηρίων

Ανάλογα με το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τη γραφή και με τον τρόπο με τον οποίο έφτασαν ως εμάς, οι γραπτές μαρτυρίες που αφορούν τις ομιλούμενες στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας γλώσσες και διαλέκτους εμπίπτουν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από επι-

1. [Σ.τ.Ε.] Το άρθρο πρωτοδημοσιεύτηκε στο *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός* (τετράγλωσση έκδ., ελλ., αγγλ., γαλλ., γερμ.), επιμ. Γ. Κ. Γιαννάκης (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2012).
2. Είμαι ευγνώμων στον Γιώργο Γιαννάκη και στον Julián Méndez Dosuna για τα σχόλια και τις διορθώσεις τους στις προηγούμενες εκδοχές του κειμένου.
3. Οι λεγόμενοι Τημενίδες ή Αργεάδες ήταν τρία αδέρφια, απόγονοι του Τήμενου, οι οποίοι ήρθαν από το Άργος και έφτασαν στη Ληβαία της Άνω Μακεδονίας, όπου κατέλαβαν πρώτα την περιοχή της Βέροιας και των Αιγών (σημερινή Βεργίνα), της μελλοντικής τους πρωτεύουσας, και στη συνέχεια την υπόλοιπη Κάτω Μακεδονία (βλ. Ηρόδοτος 8.137–139). Το Άργος στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα είναι μάλλον το Άργος Ορεστικό στην περιοχή της Ορεστίδας, στη δυτική πλευρά της Πίνδου.

γραφές σε νομίσματα καθώς και κάποιες που είναι εγχάρακτες ή ζωγραφισμένες με μπογιά σε πέτρα,[4] ατέχνως χαραγμένες σε μολύβδινα φύλλα, ή επιμελώς εγχάρακτες σε χρυσά ελάσματα ή σε άλλα υλικά. Χρονολογούνται από τον 5ο αιώνα π.Χ. και εξής και η παράδοσή τους είναι άμεση. Οι επιγραφές σε πέτρα έχουν περιεχόμενο είτε δημόσιου είτε ιδιωτικού χαρακτήρα, αλλά τα περισσότερα από τα γραπτά τεκμήρια στα υπόλοιπα υλικά είναι ιδιωτικά.[5] Ο περίφημος Πάπυρος του Δερβενίου –ο οποίος βρέθηκε στο εσωτερικό ενός επιτύμβιου μνημείου κοντά στη Θεσσαλονίκη και περιέχει μια φιλοσοφική πραγματεία με τη μορφή αλληγορικού υπομνήματος σε ένα ορφικό ποίημα που αφηγούνταν τη γένεση των θεών– ανήκει στη συγκεκριμένη ομάδα λόγω της χρονολόγησής του (μέσα 4ου αι. π.Χ.) και λόγω του τόπου στον οποίο ανακαλύφθηκε.[6]

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει μαρτυρίες που έχουν παραδοθεί μέσω μεσαιωνικών χειρογράφων και μπορούν να χωριστούν σε τρεις ομάδες: η μία ομάδα αποτελείται από παρατηρήσεις αρχαίων συγγραφέων για τη γλώσσα των αρχαίων Μακεδόνων, η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει 140 περίπου «γλώσσες» που αποδίδονται ρητά στους Μακεδόνες από τους αρχαίους λεξικογράφους και ειδικά από το λεξικό του Ησύχιου και η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει μυθολογικά ονόματα, ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια που παραθέτουν διάφοροι συγγραφείς.[7]

3. Δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά

Το πιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γλωσσικής κατάστασης στη Μακεδονία κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι ότι όλες οι σωζόμενες μαρτυρίες, από ταφικά μνημεία μέχρι δημόσιες επιγραφές, είναι γραμμένες στα ελληνικά, ανεξάρτητα από το τί εννοούν οι σποραδικοί υπαινιγμοί στην ομιλούμενη μακεδονική (βλ. 9.4 πιο κάτω) και ανεξάρτητα από την ερμηνεία πολλών «γλωσσών» οι οποίες δεν γίνονται κατανοητές ως ελληνικές.

Ένα ακόμη αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό είναι ότι οι γραπτές μαρτυρίες που βρέθηκαν στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας παρουσιάζουν υψηλή διαλεκτική ποικιλομορφία και περιλαμβάνουν από τη βορειοδυτική ιωνική των ευβοϊκών αποικιών (Όλυνθος, Τορώνη, Δικαία, Μένδη, Μεθώνη, Αμφίπολη[8]), μέχρι τη νησιωτική ιωνική των αποικιών που ιδρύθηκαν από τα κυκλαδικά νησιά (Άκανθος, Στάγειρα, Εννέα Οδοί, Σκιώνη), την αττική στις πόλεις που ήταν μέλη της Δηλιακής-Αθηναϊκής Συμμαχίας (Μεθώνη, Ηράκλειον, Άφυτις κλπ.),[9] την κορινθιακή (Ποτείδαια), και μέχρι την αττικοϊωνική κοινή. Ο Πάπυρος του Δερβενίου είναι γραμμένος στην ιωνική με ένα αττικό επίστρωμα. Ενώ τα ελληνικά πολιτικά κέντρα που βρίσκονταν νότια της Μακεδονίας χαρακτηρίζονται από σχετική διαλεκτική ομοιομορφία που την απειλούσε μόνο η ανάδυση της κοινής, στην πολιτική επικράτεια της Μακεδονίας λείπει η διαλεκτική ομοιομορφία ήδη πριν από την πρώιμη επίδραση της αττικοϊωνικής κοινής σε όλη τη χώρα.

4. Η μακεδονική διάλεκτος της ελληνικής

Μέχρι το 1986 η μακεδονική θα μπορούσε, δικαιολογημένα, να χαρακτηρίζεται ως *υπολειμματική γλώσσα* [Restsprache], μια γλώσσα με λειψή τεκμηρίωση.[10] Παρόλο που ένας μεγάλος αριθμός

4. Το κείμενο των περισσότερων επιτύμβιων στηλών από τη Βεργίνα είναι ζωγραφισμένο.
5. Ο Hatzopoulos (1996, 2ος τόμ., 15–18) διακρίνει τους εξής τύπους δημόσιων εγγράφων: συμφωνίες, βασιλικές επιστολές, δωρεές και αφιερώσεις, ψηφίσματα και νόμοι πόλεων. Οι επιγραφές ιδιωτικού χαρακτήρα περιλαμβάνουν επιτύμβια, καταλόγους, αφιερώσεις και συμβόλαια αγοραπωλησιών.
6. Βλ. Tsantsanoglou, Parassoglou & Kouremenos 2006· επίσης Bernabé 2004 και 2005.
7. Ένας αριθμός «γλωσσών» που παραδίδει ο Ησύχιος με ή χωρίς την προέλευσή τους μπορεί να έχουν αντληθεί από τον Αμερία, μακεδόνα λεξικογράφο ο οποίος συνέθεσε ένα γλωσσάρι τον 3ο αιώνα π.Χ.
8. Η Αμφίπολη ιδρύθηκε από τους Αθηναίους το 437 π.Χ., αλλά οι περισσότεροι πολίτες δεν ήταν Αθηναίοι (βλ. Θουκυδίδης 4.106.1).
9. Για τις πόλεις που ήταν μέλη της Δηλιακής Συμμαχίας βλ. Hansen & Nielsen 2004, 1356 κ.ε.
10. Ακόμη μέχρι και το 1999, στο λήμμα «Makedonisch» του *Der Neue Pauly*, η μακεδονική ονομάζεται

επιγραφών είχε βρεθεί σε πολλές περιοχές του αρχαίου μακεδονικού κράτους και παρά την έντονη εκδοτική δραστηριότητα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, οι μαρτυρίες που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν πριν από το 400 π.Χ. περιέχουν μόνο σύντομα κείμενα, τα περισσότερα από τα οποία έχουν χαραχτεί με επιμέλεια ή επιπόλαια, ή έχουν ζωγραφιστεί πάνω σε αγγεία ή σε εύκολα μεταφέρσιμα αντικείμενα που θα μπορούσαν να είχαν εισαχθεί στη Μακεδονία από αλλού. Για τον λόγο αυτό, υπήρχε η ευρύτατα διαδεδομένη άποψη ότι δεν υπήρχαν πρώιμα γραπτά τεκμήρια της ίδιας της μακεδονικής, παρά μόνο εκείνα που ήρθαν στην περιοχή από κάπου αλλού. Ένα από τα πολλά παραδείγματα είναι ένα δαχτυλίδι που βρέθηκε στη Χαλάστρα (Μυγδονία) αλλά προέρχεται από τη Σίνδο. Το δαχτυλίδι αυτό φέρει την επιγραφή *δῶρον* (*SEG* 31.649, περ. 480 π.Χ.).

Η πλειονότητα των επιγραφικών τεκμηρίων που βρέθηκαν στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας μπορεί να χρονολογηθεί από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. και εξής και είναι γραμμένα στην αττικοϊωνική κοινή ή έχουν υποστεί ισχυρή επίδραση από αυτή.[11] Εφόσον η συγκεκριμένη ποικιλία της ελληνικής δεν εμφανίσθηκε νωρίτερα από τον 5ο αιώνα π.Χ. και οι Μακεδόνες εγκαταστάθηκαν στην ανατολική πλευρά του Ολύμπου τον 8ο ή τον 7ο αιώνα π.Χ. (βλ. υποσ. 3), είναι φανερό ότι η αττικοϊωνική κοινή δεν μπορεί να αποτελούσε την αρχική γλώσσα του μακεδονικού βασιλείου.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες, οι ερευνητές έπρεπε να βασιστούν σε αρχαίες πηγές για να βρουν στοιχεία για την αρχική μακεδονική γλώσσα (βλ. Μπαμπινιώτης 1992).[12] Ωστόσο, οι περιγραφές των αρχαίων πηγών είναι αντικρουόμενες και αντιφατικές. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (5.22, 8.137–139), οι μακεδόνες βασιλείς ήταν Έλληνες.[13] Ωστόσο, στον βαθμό που οι Μακεδόνες κατατάσσονται από τον Θουκυδίδη (2.80.5–7, 2.81.6, 4.124.1) και τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 1324b) μεταξύ άλλων βαρβαρικών λαών, ο βασιλιάς θα πρέπει να κυβερνούσε μη ελληνικό πληθυσμό. Ο Ισοκράτης (*Φίλιππος* 108 και 154), σε έναν λόγο που γράφτηκε για να πείσει τον Φίλιππο να αναλάβει την αρχηγία των Ελλήνων, δηλώνει ότι ο βασιλιάς ήταν ο μόνος Έλληνας ο οποίος θεώρησε ότι άξιζε να κυβερνήσει έναν λαό που δεν ήταν της ίδιας φυλής (*μόνος γὰρ τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας*). Επιπλέον, ο Δημοσθένης (Γ΄ *Ολυνθιακός* 24, Γ΄ *Φιλιππικός* 31, *Περί της Παραπρεσβείας* 308) και άλλοι συγγραφείς τόνιζαν ότι όχι μόνο οι Μακεδόνες αλλά και ο ίδιος ο Φίλιππος δεν ήταν Έλληνας.

Άλλοι σύγχρονοι συγγραφείς, ωστόσο, δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι ο Ευριπίδης, ο Αγάθων, ο Γοργίας και άλλοι θα μπορούσαν να έχουν ζήσει στη Μακεδονία, να έχουν συνθέσει και παρουσιάσει τις τραγωδίες και τα έργα τους εκεί, εάν ο βασιλιάς και η αυλή του δεν μιλούσαν ελληνικά. Όσον αφορά τις επιθέσεις του Δημοσθένη εναντίον του Φιλίππου ως «βαρβάρου», θα πρέπει αυτές να εκληφθούν ως καθαρές ύβρεις, οι οποίες, παρεμπιπτόντως, έρχονται σε αντίθε-

---

Trümmersprache ‘υπολειμματική γλώσσα’. Ακριβέστερα, στην αγγλική εκδοχή του έργου αυτού λέγεται ότι η μακεδονική «επιβιώνει μόνο σε μικρά αποσπάσματα».

11. Βλ. Brixhe & Panayotou 1988. Διακριτικά χαρακτηριστικά της κοινής εμφανίζονται στις περισσότερες αρχαίες επιγραφές που βρέθηκαν στη Μακεδονία· βλ. Hatzopoulos 1996, 2ος τόμ., αρ. 5 (Ολεβένι, Ιούνιος 345): *ταῦτα*, *εἰς*, *ἔτους*, *βασιλέως*· αρ. 6 (Φίλιπποι, 330): *μηθένα*, *Φιλώταν*, *τὴν χώραν*, *τέως*, *ἕως*, *Θραιξίν*, *τὰ δὲ ἕλη*. Η κοινή υιοθετήθηκε από τους μακεδόνες βασιλείς ως το επίσημο μέσο επικοινωνίας, όπως υποδεικνύει η διάλεκτος των επιγραφών που γράφτηκαν εκτός Μακεδονίας από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.· π.χ. *IG* XII.2.526 (Ερεσός, 336 κ.ε.) στην αιολική της Μικράς Ασίας, ενώ οι απαντήσεις του Φιλίππου Β΄ και του Αντίγονου είναι στην κοινή (βλ. Rhodes & Osborne 2003, αρ. 83)· *I.Priene* 156 (Πριήνη, 334 κ.ε.) με την αφιέρωση του Αλεξάνδρου στον ναό (*ναόν*) προς την Αθηνά (*Ἀθηναίηι* στην ιωνική) Πολιάδα (βλ. Rhodes & Osborne ό.π., αρ. 86). Το σύμφωνο του Φιλίππου Β΄ με την Αμφίπολη (357/6 π.Χ.), με το οποίο οι υποστηρικτές της Αθήνας απομακρύνονται από την πόλη, είναι πιθανό να επιβλήθηκε από τον μακεδόνα βασιλιά, ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι είναι γραμμένο στη δυτική ιωνική (*SIG*[3] 194· Hatzopoulos ό.π., 2ος τόμ., αρ. 40· Rhodes & Osborne ό.π., αρ. 49).
12. Με βάση τα λογοτεχνικά τεκμήρια ο Hammond (1994) υποστηρίζει ότι μια αιολική διάλεκτος μιλιόταν στην Κάτω Μακεδονία και μια βορειοδυτική διάλεκτος στην Άνω Μακεδονία.
13. Η πρωιμότερη μνεία στο όνομα των Μακεδόνων εμφανίζεται στο απόσπασμα 7 του Ησιόδου, όπου ο περίφημος προπάτορας Μακεδών λέγεται ότι είναι γιος του Δία και μιας από τις κόρες του Δευκαλίωνα.

ση με το γεγονός ότι ο βασιλιάς έλαβε μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες, όπως είχαν κάνει και οι πρόγονοί του περισσότερο από έναν αιώνα πριν (βλ. Ηρόδοτος 5.24). Επίσης, ο Λίβιος (31.29.15) αναφέρει ότι οι Μακεδόνες, οι Αιτωλοί και οι Ακαρνάνες μιλούσαν την ίδια γλώσσα.

5. Ο κατάδεσμος από την Πέλλα[14]

Το παλαιότερο κείμενο το οποίο είναι αρκετά μεγάλο ώστε να το θεωρήσουμε διαλεκτικό, βρέθηκε στην Πέλλα το 1986 και δημοσιεύτηκε το 1993 (βλ. Βουτυράς 1993· Voutiras 1996, 1998· *Bull. épigr*. 1994, 413· Dubois 1995· O'Neil 2006). Είναι άτεχνα χαραγμένο σε μολύβδινο έλασμα και στο μιλησιακό αλφάβητο και έχει χρονολογηθεί περίπου στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Το περιεχόμενο των εννέα στίχων είναι μια κατάρα που απευθύνει μια ερωτευμένη γυναίκα εναντίον του επικείμενου γάμου μεταξύ ενός άνδρα που ονομάζεται *Διονυσοφών* και μιας γυναίκας που ονομάζεται *Θετίμα*. Τα βασικά διαλεκτικά χαρακτηριστικά του κειμένου είναι τα εξής:

Φωνητική και φωνολογία

- πρώτη αναπληρωματική έκταση: *γᾶμαι*, *ὑμῶμ*·[15]
- διατήρηση του */aː/·
- συναίρεση των [aːoː] σε [aː]·
- τροπή των κλειστών [i] και [u] σε [e] και [o]: *διελέξαιμι* και *ἀνορόξασα* αντί *διελίξαιμι* και *ἀνορύξασα*·
- υφαίρεση του [eo] σε [e]: *Θετίμα*·
- αφομοίωση του [ign] > [iːn]: *γίνομαι*·
- σύμπτωση των ΕΙ και Ι: *πάλειν* αντί *πάλιν*, *ἰμε* αντί *εἰμί*, *δαπινά* αντί *ταπεινά*·
- τριβοποίηση του [tʰ], γεγονός που φαίνεται έμμεσα από το σύμπλεγμα <στ>, που αντιπροσωπεύει το [stʰ]: *γενέσται* αντί *γενέσθαι*·[16]
- ηχηροποίηση του /t/ στο [d], αν το *δαπινά* πρέπει να εκληφθεί ως *ταπεινά* (βλ. 5.3 παρακάτω).[17]

Μορφολογία

- γενική ενικού σε -*ᾱ* των αρσενικών ουσιαστικών σε -*α*·
- δοτική πληθυντικού *δαιμόσι*·
- δοτική ενικού του α΄ προσώπου της αντωνυμίας *ἐμίν*, που μαρτυρείται επίσης στη δωρική των επιγραφών και των λογοτεχνικών κειμένων·
- χρονικά επιρρήματα και σύνδεσμοι με κατάληξη -*κα*: *οποκα*, *τοκα*·
- αποκοπή του βραχύχρονου καταληκτικού φωνήεντος της πρόθεσης *κατά* στη λειτουργία της ως προρρηματικού, πριν από οδοντικό κλειστό (*παρκαττίθεμαι*) αλλά όχι πριν από υπερωικό κλειστό: *καταγράφω*, *συγκαταγηρᾶσαι*· δεν υπάρχει αποκοπή στον τύπο *ἀναγνοίην*.

Ο κατάδεσμος από την Πέλλα αποκάλυψε μια νέα διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής. Τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά της δεν συμπίπτουν με οποιαδήποτε άλλη γνωστή μέχρι στιγμής διάλεκτο και δεν εμφανίζει κανένα ίχνος επίδρασης από την αττικοϊωνική κοινή. Ο ερωτικός κατάδεσμος παρέχει έναν

14. Για το κείμενο βλ. Παράρτημα 2Α, Κείμενο [1]
15. Η προσωπική αντωνυμία *ὕμμες*, που αναφέρεται από τον Αθήναιο (7.323b) και είναι από την κωμωδία *Μακεδόνες* του Στράττι, έρχεται σε αντίθεση με τον κατάδεσμο της Πέλλας. Για την πιθανότητα το εθνικό *Κρανvέστης* (*IG* X.2.2.1.36, ρωμαϊκή περίοδος) να μαρτυρεί την ίδια αιολική εξέλιξη του αρχαίου συμπλέγματος -sn- μεταξύ φωνηέντων, βλ. Hatzopoulos 2007β, 233 κ.ε.
16. Οι γραφές <στ> (και <σστ>) αντί <σθ> στον τύπο *γενέσθαι* ερμηνεύονται ως μέσο απόδοσης της κλειστής αξίας του <θ> στο συγκεκριμένο περιβάλλον, σε αντίθεση με την τριβόμενη αξία του <θ> σε άλλα περιβάλλοντα (βλ. Méndez Dosuna1985, 389–394).
17. Ο κατάδεσμος έχει τον τύπο ΔΑΓΙΝΑ, όπου το Γ εκλαμβάνεται ως λάθος του χαράκτη αντί του Π.

νέο τύπο βορειοδυτικής δωρικής και δεν έχει παράλληλο στις λογοτεχνικές διαλέκτους. Οι μέχρι τώρα γνωστοί κατάδεσμοι είναι όλοι γραμμένοι στην τοπική διάλεκτο της περιοχής όπου βρέθηκαν και δεν υπάρχει λόγος να υποτεθεί ότι η πινακίδα αυτή αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα. Εφόσον ο κατάδεσμος από την Πέλλα παρουσιάζει έναν συνδυασμό διαλεκτικών χαρακτηριστικών που διαφέρει από όλες τις άλλες τοπικές ή λογοτεχνικές διαλέκτους, πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα να γράφτηκε σε κάποια άλλη διαλεκτική περιοχή και να μεταφέρθηκε έπειτα στην Πέλλα. Καθώς μαρτυρείται αποκλειστικά στην αρχαία Μακεδονία (βλ. Méndez Dosuna 2007 και 6 παρακάτω), η διάλεκτος μπορεί δικαιολογημένα να ονομαστεί μακεδονική. Οι μαρτυρίες γι' αυτήν είναι τόσο πενιχρές και πρόσφατες όσο π.χ. και για την παμφυλιακή, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για ελληνική διάλεκτο.

Αρκετά χαρακτηριστικά του κατάδεσμου από την Πέλλα πιστοποιούνται ως μακεδονικά μέσω «γλωσσών».

5.1 *Άνοιγμα των [i] και [u]*

Η μακεδονική «γλώσσα» *ἄβροτες· ὀφρύες* (βλ. Ησύχιος *ἀβροῦτες· ὀφρῦς. Μακεδόνες*) εμφανίζει επίσης τη σύμπτωση των [o] και [u], εάν το *ἄβροτες* αντιστοιχεί στο *ἀβρόϝες*. Παρομοίως, το μακεδονικό όνομα μήνα *Αὐδυναῖος* εμφανίζεται σε αρχαίες πηγές εναλλακτικά ως *Αὐδωναῖος*, *Ἀϊδωναῖος* και *Αὐδναῖος*. Περαιτέρω περιπτώσεις της σύμπτωσης των Ε και Ι, καθώς και των Ο και Υ σε επιγραφές γραμμένες στην κοινή έχουν ερμηνευτεί κατά τρόπο πειστικό από τον Brixhe (1999, 47 κ.ε.) ως μακεδονικά χαρακτηριστικά τα οποία διατηρήθηκαν στην τοπική κοινή.

5.2 *γίγνομαι* > [gí:nomai]

Η αφομοίωση *γίγνομαι* > [gí:nomai] απαντά επίσης σε άλλες διαλέκτους και δεν χρειάζεται να αποδοθεί σε επίδραση από την αττικοϊωνική.

5.3 *Ηχηρά και άηχα κλειστά*

Αν το *δαπινά* πρόκειται να ερμηνευτεί ως *ταπεινά*, όπως προτείνει ο Dubois (1995) και είναι γενικά αποδεκτό, αυτό σημαίνει ότι ένα ηχηρό κλειστό μπορεί να υπάρχει στη θέση του αναμενόμενου αντίστοιχου άηχου κλειστού. Άλλες πιθανές περιπτώσεις εμφανίζονται σε μια αττική επιγραφή (*IG* I^3.89.64, Αθήνα, 423/2 π.Χ.) που καταγράφει ένα σύμφωνο μεταξύ του βασιλιά της Μακεδονίας Περδίκκα Β΄ και της Αθήνας. Δύο κύρια ονόματα –που δεν μαρτυρούνται αλλού– δίνονται στον κατάλογο των Μακεδόνων που συνήψαν τη συμφωνία με τους Αθηναίους: *Βορδῖνος* (στ. 72), το οποίο μπορεί να αντιστοιχεί στο *Πορτῖνος*, παράγωγο του *πόρτις* 'νεαρό μοσχάρι' και *Βυργῖνος* (στ. 61), το οποίο θυμίζει το αττικό *Φυρκῖνος* (βλ. Masson 1998· Hatzopoulos 2006, 43).[18]

Ο Hatzopoulos (1987α· 2006, 42) ερμηνεύει το επίθετο *Διγαῖα* (το οποίο εμφανίζεται και με τις γραφές *Δειγαῖα* αλλά και *Δειγέα*) ως *Δικαία*, προσδιορισμός που αποδίδεται στην Άρτεμη. Ο όρος αυτός απαντά σε ομάδα επιγραφών της ρωμαϊκής περιόδου που βρέθηκαν στην περιοχή των Αιγών (σημ. Βεργίνα) και καταγράφουν πράξεις απελευθέρωσης δούλων (βλ. *SEG* 27.277· *Bull. épigr.* 1977, 269· 1984, 250). Αν η ερμηνεία αυτή είναι σωστή, το επίθετο μπορεί να είναι μία ακόμη περίπτωση προφοράς ενός ηχηρού στη θέση ενός άηχου κλειστού.[19]

Η σποραδική χρήση ενός ηχηρού κλειστού στη θέση του αναμενόμενου άηχου έχει παράλληλα στην περιοχή της Τρίπολης στην Περραιβία, στη βόρεια Θεσσαλία. Σύμφωνα με τον Hatzopoulos (2007α, 167–176), τέτοιες γραφές απεικονίζουν προφορά που ήταν κοινή μεταξύ νότιας Μακεδονίας και βόρειας Θεσσαλίας. Ο Helly (2007, 196 κ.ε.), ωστόσο, σημειώνει ότι τα κοινά διαλεκτικά χαρακτηριστικά μεταξύ Τρίπολης της Περραιβίας και Μακεδονίας οφείλονται στην

18. Για το *Σταδμέας*, παράγωγο του *σταθμός* στον ίδιο κατάλογο, βλ. παρακάτω 8.
19. Για το *Βλαγαν(ε)ῖτις* βλ. παρακάτω υποσ. 27.

εγκατάσταση μακεδονικού πληθυσμού σε αυτό το βόρειο τμήμα της Θεσσαλίας, όταν κατακτήθηκε από τους μακεδόνες βασιλείς στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ.[20]

6. Μερικές ακόμη πρόσφατες μαρτυρίες

Άλλες γραπτές μαρτυρίες της πρώιμης περιόδου, που βρέθηκαν στη Μακεδονία μετά τον ερωτικό κατάδεσμο της Πέλλας, είναι γραμμένες στην αττικοϊωνική κοινή ή έχουν δεχτεί ισχυρή επίδραση από αυτή. Πρόκειται είτε για σύντομα κείμενα είτε για καταλόγους κύριων ονομάτων είτε για άλλα τεκμήρια χωρίς επαρκή διαλεκτικά χαρακτηριστικά ώστε να μας επιτρέψουν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη διάλεκτό τους.

Ανάμεσα στα πέντε κείμενα που βρέθηκαν στην Αιανή (Ελίμεια) συγκαταλέγεται ένα χάραγμα ζωγραφισμένο σε βάζο και σε μιλησιακό αλφάβητο, το οποίο θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Σε αυτό βρίσκουμε τη φράση [...]*άλιος ἐμὶ τῆς Δολίο* («Ανήκω στην -*αλη*, την κόρη του Δολίου»). Η επιγραφή αυτή μπορεί να είναι ιωνική λόγω του *η* στο άρθρο και την κατάληξη γενικής -*ιος* ενός ουσιαστικού με ονομαστική σε -*ις*. Τα άλλα κείμενα δεν μας προσφέρουν κάποιο στοιχείο όσον αφορά τη διάλεκτο.[21]

Μια ομάδα καταδέσμων που βρέθηκαν στην Πύδνα (Πιερία) και μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. αποτελείται κυρίως από καταλόγους κύριων ονομάτων (βλ. Curbera & Jordan 2003). Ένας από αυτούς έχει τους τύπους *καταδεσσμεύω* (στ. 1) *τὰς γλώσσας*, *εἴ τις* (στ. 7) και *δυνάσσθω* (στ. 10), μαζί με αρκετά χαρακτηριστικά της κοινής.

Σε έναν αποσπασματικό δικανικό κατάδεσμο από την Αρέθουσα (βλ. Μοσχονησιώτη, Χριστίδης & Γλαράκη 1997· *SEG* 47.885, αρχές 3ου αι. π.Χ.· βλ. Παράρτημα 2Α, Κείμενο [2]) βρίσκουμε μόνο τρεις τύπους που βοηθούν κάπως στον προσδιορισμό της διαλέκτου: τη γενική πληθυντικού του θηλυκού γένους *πασᾶν*, η οποία εμφανίζει τη δωρική συναίρεση [aːɔː] > [aː], και αρκετές μαρτυρίες των τύπων *ὅσοι* και *γράφω*.

Ο Méndez Dosuna (2007) επέστησε την προσοχή σε ένα ερώτημα προς το μαντείο που βρέθηκε στο ιερό της Δωδώνης και είναι πιθανό να διατυπώθηκε από Μακεδόνα (βλ. και Méndez Dosuna 2012· βλ. Παράρτημα 2Α, Κείμενο [3]). Το κείμενό του, παρόλο που είναι σύντομο, παρουσιάζει έναν συνδυασμό διαλεκτικών χαρακτηριστικών που δεν ταιριάζουν σε κάποια άλλη διάλεκτο. Εφόσον το όνομα του συμβούλου είναι *Κεβάλιος* –παράγωγο από το *κεφαλή* με *β* αντί *φ* (βλ. Ησύχιος *κεβαλή· κεφαλή*), όπως ο τύπος *Βάλακρος* αντί *Φάλακρος*, *Βίλιππος* αντί *Φίλιππος* (βλ. Ηρωδιανός 1.281, και παρακάτω 9.2) και άλλα μακεδονικά παραδείγματα– είναι πολύ πιθανό να ήταν Μακεδόνας.

7. Ανθρωπωνύμια

Αρκετές μακεδονικές επιγραφές περιέχουν καταλόγους με ανθρωπωνύμια.[22] Με τόσο ανεπαρκείς γλωσσικές μαρτυρίες και με τόσο αμφιλεγόμενο το ζήτημα της γλώσσας, δεν προκαλεί έκπληξη

---

20. Για την ορθογραφία ηχηρών αντί άηχων βλ. παρακάτω 8.
21. Βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993· *Bull. épigr*. 1994, 385· Brixhe 1999, 42 κ.ε.· Panayotou-Triantaphyllopoulou 2007β.
22. Στο *IG* I³.89 (Αθήνα, 423/2 π.Χ.) καταγράφεται το σύμφωνο μιας συμμαχίας ανάμεσα στην Αθήνα και τον μακεδόνα βασιλιά Περδίκκα Β΄, το οποίο καταλήγει με έναν κατάλογο από σαράντα πέντε ονόματα Μακεδόνων. Ένας κατάλογος τριάντα επώνυμων ιερέων από τη νέα πόλη των Καλινδοίων παρατίθεται στο Hatzopoulos 1996, 2ος τόμ., αρ. 62 (τέλος 4ου αι. π.Χ.). Τα εξήντα πέντε μνημεία –τα περισσότερα είναι επιτύμβιες στήλες– που βρέθηκαν στη Βεργίνα μνημονεύουν ογδόντα εννιά κύρια ονόματα. Ένας κατάλογος με τριάντα ένα ονόματα παρουσιάζεται στο Hatzopoulos ό.π., 79 (Μυγδονία, Λητή, περ. 350–300 π.Χ.). Ένας αδημοσίευτος μολύβδινος κατάδεσμος (*SEG* 49.750, Ωραιόκαστρο, Μυγδονία, κλασική περίοδος) περιλαμβάνει τα ονόματα των γιων κάποιου *Ὥσπερου: Διογένης*, *Κρίτων*, *Ἰοβίλης*, *Ἐπάναρος* και *Μένων*.

το γεγονός ότι τα κύρια ονόματα έχουν προκαλέσει τόσο έντονο ενδιαφέρον, επειδή η μορφή τους μπορεί να ρίξει κάποιο φως στη γλώσσα των ομιλητών που είχαν τα ονόματα αυτά.[23]

Τα μακεδονικά ανθρωπωνύμια είναι κυρίως ελληνικά. Αυτό ισχύει τόσο για τα ονόματα που παραδίδονται άμεσα όσο και για εκείνα που μαρτυρούνται σε λογοτεχνικές πηγές.[24] Ο συνολικός αριθμός των ελληνικών ονομάτων έναντι των μη ελληνικών παρέμεινε σταθερός ανά τους χρόνους. Σύμφωνα με τον Hatzopoulos (2000, 103), αυτά ανήκουν στις ακόλουθες κατηγορίες:

1. ονόματα με αμιγώς ελληνική ετυμολογία, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν τοπικά, επειδή αποκλίνουν από τα φωνητικά πρότυπα της αττικοϊωνικής κοινής (π.χ. *Μαχάτας*) ή επειδή η χρήση τους περιορίστηκε στην πράξη μόνο στους Μακεδόνες καθ’ όλη την αρχαιότητα (π.χ. *Πατερῖνος*)·

2. πανελλήνια ελληνικά ονόματα: *Καλλίμαχος*, *Ἀπολλώνιος*·

3. αναγνωρίσιμα ξένα ονόματα: *Ἀμάδοκος* και *Ἀμάτοκος* (θρακικά), *Πλάτωρ* (ιλλυρικό), *Δούλης* (διαδεδομένο σε όλη τη Μακεδονία, αλλά χωρίς ελληνική ετυμολογία)·

4. ονόματα χωρίς άμεσα αναγνωρίσιμη ελληνική ετυμολογία, που δεν θα μπορούσαν ωστόσο να αποδοθούν σε κάποια αναγνωρίσιμη μη ελληνική γλωσσική ομάδα (π.χ. *Βορδῖνος*).

8. Οι γραφές Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ

Οι μακεδονικές επιγραφές από τον 4ο αιώνα π.Χ. κ.ε. μαρτυρούν περιστασιακά τη γραφή με *β*, *δ*, *γ* εκεί όπου οι άλλες ελληνικές διάλεκτοι έχουν *φ*, *θ*, *χ* αντίστοιχα. Περιπτώσεις του *β* αντί *φ* είναι πιο συχνές, αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις του *δ* αντί για *θ* και του *γ* αντί του *χ*. Το χαρακτηριστικό είναι τόσο συχνό που φαίνεται ότι αποτελεί μακεδονικό «shibboleth», δηλαδή μια πρακτική που λειτουργεί ως στοιχείο διάκρισης της κοινωνικής ή γεωγραφικής καταγωγής κάποιου.[25]

Μερικές περιπτώσεις επιγραφών όπου ηχηρά κλειστά χρησιμοποιούνται για τη φωνητική απόληξη των ινδοευρωπαϊκών δασέων είναι οι εξής (βλ. Παναγιώτου 1993): *Βερνίκα* (*SEG* 35.798· Αιγές, τέλος 4ου αι. π.Χ.), *Βερεννώ* (*SEG* 35.775, Αιγές, περ. 350 π.Χ.), *Κέββα* (*SEG* 35.804, Αιγές, 300–275 π.Χ., υποκοριστικό του ονόματος *Κέβαλος*). Ο Hatzopoulos (1987α) επέστησε την προσοχή στα θηλυκά ονόματα *Βίλα*, *Βιλίστα*, *Βιλιστίχη*, τα οποία συνιστούν μια πλήρη σειρά αντίστοιχη με τα *Φίλα*, *Φιλίστα*, *Φιλιστίχη*. Το όνομα *Βίλιστος* απαντά δύο φορές στους καταλόγους των εφήβων από τη Στύβερρα (βλ. Papazoglou 1988).

Σε ένα ορφικό χρυσό έλασμα μαρτυρείται το θηλυκό κύριο όνομα *Βουλομάγα* (*SEG* 40.541, Μεθώνη, περ. 350–300 π.Χ.). Το πρώτο στοιχείο της σύνθετης λέξης μάλλον αντιπροσωπεύει το *Φυλο*- και το δεύτερο σίγουρα αντιστοιχεί στο αττικοϊωνικό -*μάχη* (βλ. Masson 1984· Hatzopoulos 2007α, 171).

Οι μακεδονικές «γλώσσες» περιλαμβάνουν τον τύπο *Βίλιππος* αντί *Φίλιππος*, *Βερενίκα* αντί *Φερενίκα*, το τοπωνύμιο *Βέροια* της πόλης που ιδρύθηκε ως *Φέρωνα* σύμφωνα με τον Ηρωδιανό (1.281) και τα προσηγορικά *κεβάλα* αντί για *κεφαλή* (βλ. Ησύχιος *κεβαλή· κεφαλή*) και *ἄβροτες* ή *ἀβροῦτες* αντί για *ὀφρύες* ‘φρύδια’. «Γλώσσες» με ακρογλωσσικό ή υπερωικά ηχηρά κλειστά είναι οι τύποι: *ἀδῆ*, πιθανό αντίστοιχο του *αἰθήρ* ‘ουρανός’· *δάνος* που αντιστοιχεί στο *θάνος* ‘θάνατος’· *ἄδραια* που αντιστοιχεί στο *αἰθρία* ‘καλοκαιρία’· *Πύδνα*, αν προέρχεται από το *πυθμήν* ‘πυθμένας’ και *γόλα* αντί *χόλος* ‘χολή’.

Λέξεις που παρουσιάζουν το χαρακτηριστικό αυτό εμφανίζονται και στην αρχαία γραμματεία: Καλλίμαχος, απ. 657, *κεβλή* ‘κεφάλι’· Αριστοφάνης, *Ὄρνιθες* 303, *κεβλήπυρις* (‘κοκκινολαίμης’)· Ευφορίων 108, *κεβλήγονος* ‘γεννημένος από το κεφάλι’, επίθετο που αναφέρεται στην Αθηνά· Νίκανδρος, *Αλεξιφάρμακα* 433, *κεβλήγονος* με την έννοια ‘με τον σπόρο στο κεφάλι του’. Το όνο-

23. Τα περισσότερα επίθετα θεών, τα τοπωνύμια και τα ονόματα μηνών είναι επίσης ελληνικά.
24. Για τα μακεδονικά ανθρωπωνύμια βλ. *Lexicon of Greek Personal Names* [*LGPN*] IV.
25. Ο όρος shibboleth χρησιμοποιείται για το συγκεκριμένο φαινόμενο από τον Méndez Dosuna (2007, 284).

μα μήνα *Ὑπερβερεταῖος* φαίνεται ότι αντιστοιχεί στο αττικό *ὑπερφερέτης*. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, οι Μακεδόνες χρησιμοποιούσαν *β* αντί για *φ*, ενώ στους Δελφούς χρησιμοποιούσαν *β* αντί για *π*.[26]

Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει το όνομα *Σταδμέας* (*IG* I³.89.64, Αθήνα, 423/2 π.Χ.), το οποίο αναφέρεται σε έναν από τους Μακεδόνες που με επικεφαλής τον Περδίκκα Β΄ υπέγραψαν το σύμφωνο συμμαχίας με τους Αθηναίους στο οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα (5.3). Αν προέρχεται από το *σταθμός*, τότε πρόκειται για μία ακόμη μαρτυρία χρήσης του *δ* αντί του *θ* (βλ. Masson 1998, 118). Το όνομα *Σ̣ταλμέας* σε μια μακεδονική επιγραφή είναι πιθανώς το ίδιο όνομα και μπορεί να παραλληλιστεί με το *Ἀδεῖα Σταδ*[*μ*]*εί*[*ου*], από το οποίο προέρχεται το *Σταθμίας* που εμφανίζεται στη Μαντίνεια της Αρκαδίας. Αν ισχύει η ερμηνεία αυτή, η σποραδική χρήση των ηχηρών αντί των δασέων θα μας πήγαινε πίσω στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Αν το όνομα της λίμνης *Βοίβη* που βρίσκεται στη θεσσαλική πεδιάδα αντιπροσωπεύει το *Φοίβη* 'λαμπερή', αυτό θα αποτελούσε μία ακόμη περίπτωση της ίδιας μεταβολής (βλ. Hatzopoulos 2007α, 170· Helly 2007, 212 κ.ε.).[27] Ας σημειωθεί ότι αυτό που βρίσκουμε είναι η περιστασιακή γραφή Β, Δ, Γ αντί για Φ, Θ, Χ αλλά όχι το αντίστροφο, γεγονός που αποκλείει τη δυνατότητα να υποστηριχθεί η σύμπτωση ηχηρών και δασέων. Η μοναδική φορά που το Φ απαντά αντί του Β είναι στον τύπο *βεφαίως* αντί *βεβαίως*, σε μια πράξη αγοραπωλησίας του 352–350 π.Χ. που βρέθηκε στην Αμφίπολη (βλ. Hatzopoulos 1996, 2ος τόμ., αρ. 88· ας σημειωθεί ότι η πόλη αυτή κατακτήθηκε από τον Φίλιππο Β΄ μόλις το 357 π.Χ.)

9. Η ερμηνεία της γραφής Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ

9.1 *Η «μη ελληνική υπόθεση»*

Η πιο συχνή άποψη (που ανάγεται στον Kretschmer και η οποία στηρίχτηκε μόνο στις «γλώσσες»), υποστηρίζει ότι η προφορά και η γραφή ενός ηχηρού κλειστού στη θέση ενός ομοργανικού ήχου δασέος δείχνει ότι η μακεδονική ήταν ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, στην οποία τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα έχασαν τη δασύτητά τους (*b^h > b, *d^h > d, *g^h > g). Αυτό έρχεται, βέβαια, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην ελληνική, όπου, ως γνωστό, τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα αποηχηροποιήθηκαν (*b^h > p^h, *d^h > t^h, *g^h > k^h) νωρίτερα από την εποχή κατά την οποία γράφτηκαν τα κείμενα των μυκηναϊκών πινακίδων και νωρίτερα από την προσαρμογή της Γραμμικής Β΄ για την καταγραφή της ελληνικής.[28] Σύμφωνα με τον Kretschmer, η μακεδονική και η ελληνική διέφεραν μεταξύ τους γιατί ήταν διαφορετικές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.

Η υπόθεση αυτή είναι εσφαλμένη. Όπως έχει επισημάνει η Παναγιώτου (1993, 28), ένα ηχηρό κλειστό εμφανίζεται στη θέση του αντίστοιχου κληρονομημένου ηχηρού δασέος μόνο σποραδικά.[29] Το αποτέλεσμα της αντιμετώπισης των ινδοευρωπαϊκών δασέων στις μακεδονικές επιγραφές αποδίδεται γενικά με τα *φ*, *θ* ή *χ*: π.χ. *Θέμιδος* (*SEG* 39.567a, Ελίμεια, Αιανή, 5ος αι. π.Χ.)· *Μαχάτας Λικκύρου* σε επιτύμβια επιγραφή (*SEG* 54.612, Ορεστίς, Πεντάβρυσον, μέσα 4ου

26. *Ηθικά* 292e.4–7 (=*Αίτια Ελληνικά*): *οὐ γὰρ ἀντὶ τοῦ φ τῷ β χρῶνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες «Βίλιππον» καί «βαλακρόν» καί «Βερονίκην» λέγοντες, ἀλλ᾽ ἀντὶ τοῦ π.*
27. Ο Hatzopoulos (1987α και 2006, 42) ερμηνεύει το επίθετο *Βλαγαν(ε)ῖτις* με αναφορά στην Άρτεμη (σε μια ομάδα επιγραφών όπου καταγράφονται πράξεις απελευθέρωσης και οι οποίες βρέθηκαν στην περιοχή των Αιγών) ως περίπτωση προφοράς ηχηρού αντί δασέος κλειστού (βλ. *SEG* 27.277· *Bull. épigr*. 1977, 269· 1984, 250). Το *Βλαγαν(ε)ῖτις* μπορεί να αναφέρεται στο γεγονός ότι η Άρτεμη λατρευόταν *ἐν Β(λ)αγάνοις*, και το τοπωνύμιο θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως 'στην περιοχή με τους βατράχους', με βάση τη «γλώσσα» *βλαχάν· ὁ βάτραχος*. Σε μια άλλη επιγραφή η Άρτεμη αποκαλείται [*τῶν β*]*ατράχων*.
28. Μετά τον Lejeune, ο όρος *προμυκηναϊκή* [pre-mycénienne] αναφέρεται στην περίοδο πριν από την προσαρμογή της γραμμικής Β΄ για την καταγραφή της ελληνικής γλώσσας.
29. «…δεν χαρακτήριζε τη μακεδονική στην ολότητά της αλλά τη γλώσσα ενός από τα φύλα του ανομοιογενούς συνόλου που αποτελούσαν οι Μακεδόνες πριν από τα χρόνια του Φιλίππου Β΄».

αι. π.Χ.)· *βασιλέως Φιλίππου* σε μερικά κεραμικά πλακίδια (*SEG* 2005.682)· *Θεοτέλους* (*SEG* 50.264, Πύδνα, τέλος 5ου–αρχές 4ου αι. π.Χ., πρβ. *SEG* 47.944).[30]

Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι κανένα προσηγορικό, ανθρωπωνύμιο ή τοπωνύμιο δεν απαντά και με τις δύο εναλλακτικές γραφές στο ίδιο κείμενο, κάτι το οποίο θα διέψευδε κατά τρόπο καθοριστικό την υπόθεση της μακεδονικής ως μη ελληνικής ινδοευρωπαϊκής γλώσσας.

Συνεπώς, οι γραφές Β, Δ ή Γ αντί για Φ, Θ ή Χ για τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα απαντούν μόνο σποραδικά και απέχουν πολύ από το να είναι αποτέλεσμα κάποιου φωνητικού νόμου με γενική ισχύ. Άλλωστε, ούτε η εξέλιξη των δασέων σε ηχηρά κλειστά δεν ρυθμίζεται ούτε από ένα συγκεκριμένο φωνητικό περιβάλλον ούτε από τη χρονολογία ή τη γεωγραφική προέλευση του κειμένου· πιθανότερο είναι να υπάρχει ένα κοινωνιογλωσσικό υπόβαθρο που να εξηγεί την περιστασιακή αυτή εμφάνιση.

9.2 *Η υπόθεση των δανείων*

Οι Brixhe & Panayotou (1994β), ο Brixhe (1999) και η Παναγιώτου (2001 = Panayotou 2007α) έχουν υποστηρίξει ότι η γραφή με ηχηρό κλειστό δείχνει ότι η μακεδονική αφομοίωσε λεξιλόγιο, τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια από πληθυσμούς που κατοικούσαν στη Μακεδονία αλλά μιλούσαν κάποια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα στην οποία τα κληρονομημένα δασέα έχασαν τη δασύτητά τους.

Οι Μακεδόνες της ιστορικής περιόδου θα ήταν το αποτέλεσμα της ανάμειξης δύο γλωσσικών ομάδων. Η μία μιλούσε μια ελληνική διάλεκτο συγγενική με τις βορειοδυτικές διαλέκτους, η οποία χρησιμοποιούνταν μέχρι το τέλος της ελληνιστικής περιόδου και η άλλη μιλούσε μια φρυγική ποικιλία. Όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος (7.73), τα μέλη της δεύτερης ομάδας ονομάζονταν *Βρύγες* πριν από τη μετανάστευσή τους από τη Θράκη στη χερσόνησο της Ανατολίας, από όπου πήραν το όνομά τους *Φρύγες*. Η γλώσσα τους εξαφανίσθηκε από τον 5ο αιώνα, αφού άφησε ισχυρές επιδράσεις στη θρησκεία και στα ανθρωπωνύμια της μακεδονικής άρχουσας τάξης, καταδεικνύοντας έτσι τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι ομιλητές της γλώσσας αυτής στη γένεση της μακεδονικής οντότητας της ιστορικής περιόδου.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της γλώσσας που μιλούσαν οι Βρύγες –το οποίο παρατηρείται και στο εθνώνυμό τους– είναι ότι τα κληρονομημένα ινδοευρωπαϊκά κλειστά δασέα έχασαν τη δασύτητά τους: έτσι, στη φρυγική απαντά ο τύπος edaes από τη ρίζα *d^heh_1- ‘θέτω, κάνω’, και τα νεοφρυγικά *αββερετ* (απαντά πέντε φορές) και *αββερετορ* (τρεις φορές) από τη ρίζα *b^her- ‘φέρω’.[31]

Η γλώσσα των Βρυγών –μια ποικιλία φρυγικής την οποία μπορούμε να ονομάσουμε *βρυγική* για λόγους ευκολίας– απομονώθηκε σταδιακά στη Μακεδονία, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού ήταν ομιλητές της ελληνικής και τελικά εξαλείφθηκε πριν από την εμφάνιση των πρώτων γραπτών μαρτυριών. Η γλώσσα αυτή έχει αφήσει τα ίχνη της στα τοπωνύμια και στα ανθρωπωνύμια καθώς και σε «γλώσσες» που συγκεντρώθηκαν από τους λεξικογράφους, όταν πλέον η γλώσσα είχε από καιρό εκλείψει.[32]

Ο δανεισμός βρυγικών λέξεων στην ελληνική διάλεκτο της Μακεδονίας θα εξηγούσε, μεταξύ άλλων, αρκετά χαρακτηριστικά της μακεδονικής και συγκεκριμένα την υψηλή συχνότητα μη αναμενόμενων ηχηρών κλειστών σε τομείς του λεξιλογίου όπως είναι τα ανθρωπωνύμια και τα τοπωνύμια, την απουσία διπλών γραφών του ίδιου ονόματος, καθώς και τη μη κανονική κατανομή των ηχηρών κλειστών: *Βουκεφάλας* δίπλα στο *Κέβων* ή *Φίλιππος* δίπλα στο *Βιλίστα* κλπ.

30. Ο κατάδεσμος της Πέλλας έχει *Διονυσοφῶντος* (δύο φορές), *καταγράφω*, *χηρᾶν*, *παρθένων*, *Θετίμα* (τρεις φορές), *παρκαττίθεμαι*, *φίλ[ο]ι* (δύο φορές) και *φυλάσσετε*.

31. Οι Βρύγες ήταν μάλλον υπεύθυνοι και για την ταλάντευση μεταξύ ηχηρών και άηχων στη μακεδονική προφορά των ελληνικών κλειστών (βλ. παραπάνω 5.3).

32. Εφόσον τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα έχασαν επίσης τη δασύτητά τους στη θρακική (βλ. Brixhe & Panayotou 1994α, 199), η γλώσσα αυτή μπορεί επίσης να είναι υπεύθυνη για την προέλευση των ηχηρών κλειστών της μακεδονικής.

Η «βρυγική» ερμηνεία της γραφής στη μακεδονική με ηχηρά κλειστά στη θέση των δασέων αποτέλεσε αντικείμενο έντονης και οξείας συζήτησης. Ο Hatzopoulos (2000, 2007α· βλ. επίσης Dubois, *Bull. épigr*. 2000, 210· Helly 2007) επέστησε την προσοχή στα ανθρωπωνύμια *Κεβαλῖνος* και *Βέτταλος* (*ΕΚΜ* 1, Βέροια 4, 223 π.Χ.· πρβ. *SEG* 54.603), τα οποία χρήζουν λεπτομερούς διερεύνησης.[33]

Αν και στη μακεδονική δεν υπάρχουν παραδείγματα ηχηρών κλειστών που να προέκυψαν από κληρονομημένα χειλοϋπερωικά δασέα, το ανθρωπωνύμιο σε γενική πτώση *Βεττάλου* έχει ένα αρχικό σύμφωνο που άλλαξε κατά την ίδια περίοδο με τα χειλοϋπερωικά πριν από [e]. *Βέτταλος* είναι πιθανώς το εθνωνύμιο «Θεσσαλός». Η αντίθεση μεταξύ του αττικού *Θετταλός* και του βοιωτικού *Φετταλός* υποδεικνύει ότι, ανεξάρτητα από την ετυμολογία του, όποιο και αν ήταν το αρχικό σύμφωνο, εξελίχθηκε με τον ίδιο τρόπο όπως το χειλοϋπερωικό *g^{wh}- πριν από [e].[34] Εφόσον η αποηχηροποίηση *g^{wh}e- > *k^{wh}e- χρονολογείται στην προμυκηναϊκή εποχή,[35] ενώ η απώλεια των χειλοϋπερωικών πριν από [e] είναι μεταμηκυναϊκή (όπως δείχνει η ύπαρξη συγκεκριμένης σειράς συλλαβογραμμάτων με τα οποία δηλώνονται τα χειλοϋπερωικά, π.χ. e-qe-ta [hek^{w}étaːs], qe-to [k^{w}ét^{h}os], πρβ. *πίθος* κλπ.), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, αν μια τέτοια εξέλιξη έλαβε χώρα την ίδια εποχή σε όλη την ελληνόφωνη επικράτεια, το *Βέτταλος* πρέπει να είναι μεταμυκηναϊκό (βλ. Dubois, *Bull. épigr*. 2000, 210· Helly 2007, 213· Hatzopoulos 2007β, 230 κ.ε.). Με άλλα λόγια, μπορούμε να αποκαταστήσουμε την ακόλουθη σειρά αλλαγών:

1. προμυκηναϊκή αποηχηροποίηση των δασέων: *b^{h}, *d^{h}, *g^{h}, *g^{wh} > p^{h}, t^{h}, k^{h}, k^{wh}·
2. μεταμυκηναϊκή εξέλιξη των χειλοϋπερωικών πριν από το [e(ː)]·
3. περιστασιακή γραφή στη μακεδονική Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ.

Μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι τα μακεδονικά ηχηρά κλειστά εξελίχθηκαν ήδη στη μεταμυκηναϊκή εποχή.

Το *Κεβαλῖνος* προέρχεται από τη ρίζα *g^{h}eb^{h}(e)l- που μαρτυρείται στο π. άν. γερμ. gebal 'κρανίο' (βλ. Chantraine, *DELG* λ. *κεφαλή*). Το πρώτο κλειστό στο *Κεβαλῖνος* βρίσκεται σε συμφωνία με αυτό που αναμένεται στην ελληνική, αλλά το δεύτερο σύμφωνο παρουσιάζει το χαρακτηριστικό μακεδονικό ηχηρό κλειστό αντί του αναμενόμενου άηχου δασέος των άλλων ελληνικών διαλέκτων. Το κανονικό φωνητικό αποτέλεσμα θα ήταν *Κεφαλῖνος* στην ελληνική και **Γεβαλῖνος* στην υποτιθέμενη βρυγική. Το *Κεβαλῖνος* δεν αποτελεί δάνειο από το βρυγικό **Γεβαλῖνος* αλλά το αποτέλεσμα μιας μερικής φωνητικής παρεμβολής του ελληνικού *Κεφαλῖνος*. Με άλλα λόγια, μπορούμε να ανασυνθέσουμε την εξής ακολουθία αλλαγών στην ελληνική:

1. κληρονομημένος τύπος: *g^{h}eb^{h}(e)l-·
2. προμυκηναϊκή αποηχηροποίηση των κληρονομημένων ηχηρών δασέων: k^{h}ep^{h}al-·
3. μεταμυκηναϊκή ανομοίωση δασέων (νόμος του Grassmann): kep^{h}al-·[36]
4. μερική φωνητική παρεμβολή που προκαλείται από μια μη ελληνική αλλά ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, στην οποία τα κληρονομημένα κλειστά δασέα έχασαν τη δασύτητά τους: kebal(īnos).

Αν η συγκεκριμένη χρονική σειρά αλλαγών ισχύει, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η επίδραση της υποτιθέμενης μη ελληνικής γλώσσας στη μακεδονική διάλεκτο είναι μεταμυκηναϊκή.

---

33. Για το *Κεβαλῖνος* βλ. *IG* XI.2.137, Δήλος, 313–302 π.Χ.· 145, Δήλος, 302 π.Χ. και 154, Δήλος 296 π.Χ.· Tataki 1998, 339· Hatzopoulos 2007α, 171, σημ. 79· για το *Βέτταλος* βλ. *ΕΚΜ* 1, Βέροια 4, 223 π.Χ.· *SEG* 54.603.
34. Δεν υπάρχει περίπτωση ηχηρού κλειστού που να προκύπτει από κληρονομημένο χειλοϋπερωικό δασύ *g^{wh} (π.χ. *νείφει* < *sneig^{wh}-, *ὄφις* < *og^{wh}i-, *θερμός* < *g^{wh}er-, *θείνω*, *φόνος* < *g^{wh}en-, *g^{wh}on-).
35. Έτσι, η λέξη to-no (thórnos 'θρόνος') γράφεται με το ίδιο αρχικό σύμφωνο όπως το to-so ('τόσος'), αλλά όχι το -do-ke (*ἔδωκε*). Βλ. Lejeune 1972, 30.
36. Η ανομοίωση των δασέων ή ο νόμος του Grassmann (*t^{h}rép^{h}oː > *τρέφω*· *hék^{h}oː > *ἔχω*) είναι πιθανότατα μεταγενέστερη από την αποηχηροποίηση των κληρονομημένων ηχηρών δασέων ακόμη και από τις μυκηναϊκές πινακίδες (βλ. Lejeune 1972, 56 κ.ε.).

Πρέπει να σημειωθεί ότι το *Κεβαλῖνος* δεν είναι βρυγικό αλλά υβριδικό αποτέλεσμα που αναμειγνύει μια ελληνική και μια βρυγική εξέλιξη των κληρονομημένων δασέων. Αυτό σημαίνει ότι το *Κεβαλῖνος* δεν αποτελεί λεξικό τεμάχιο το οποίο δανείστηκε αυτούσιο η ελληνική, αλλά μια ελληνική λέξη που υπέστη τη μετατροπή του κλειστού λόγω της φωνητικής παρεμβολής που προκάλεσε το σύμφωνο το οποίο είχε η ίδια λέξη σε κάποια άλλη γλώσσα που μιλιόταν στην ίδια κοινότητα. Δεν πρόκειται για λεξικό δάνειο από μια ξένη γλώσσα αλλά για τη μεταφορά ενός ξένου φθόγγου σε μια ελληνική λέξη. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το *Κεβαλῖνος* είναι το αποτέλεσμα φωνητικής διεπίδρασης ανάμεσα σε γλώσσες που μιλιούνταν στην ίδια γλωσσική κοινότητα.

9.3 *Η υπόθεση της τριβοποίησης*

Σε αρκετές μελέτες του ο Hatzopoulos (1987β, 2000, 2006, 2007α) υποστηρίζει ότι οι γραφές Β, Δ και Γ για τα Φ, Θ και Χ, αντίστοιχα, στις μακεδονικές επιγραφές που είναι γραμμένες στην κοινή καθώς και στις «γλώσσες» που αποδίδονται στη μακεδονική δείχνουν ότι τα άηχα δασέα και τα ηχηρά κλειστά τράπηκαν σε τριβόμενα σε πρώιμη εποχή. Οι γραφές Β, Δ και Γ θα μπορούσαν να δηλώνουν την εξέλιξη των άηχων δασέων (Φ, Θ και Χ) σε άηχα τριβόμενα και την παράλληλη μετατόπιση των ηχηρών κλειστών (Β, Δ και Γ) σε ηχηρά τριβόμενα. Με άλλα λόγια, η γραφή με Β, Δ, Γ αντί των Φ, Θ, Χ θα μπορούσε να ερμηνευτεί με βάση την ακόλουθη σειρά αλλαγών:

1. τα ηχηρά κλειστά τρέπονται σε ηχηρά τριβόμενα ή προσεγγιστικά (b, d, g > β, ð, γ)·
2. τα κλειστά άηχα δασέα τρέπονται σε άηχα τριβόμενα (p^h ,t^h, k^h > f, θ, χ)·
3. τα άηχα τριβόμενα τρέπονται σε ηχηρά (f, θ, χ > v, ð, γ).

Όπως παρατήρησε ο Brixhe (1999, 58 κ.ε.), αν και δεν είναι αδύνατη μια τέτοια ακολουθία αλλαγών, δεν είναι καθόλου οικονομική και προϋποθέτει μια πρώιμη χρονολογία για την τριβοποίηση των κλειστών, μια αλλαγή που θεωρείται ότι διαδόθηκε τον 1ο αιώνα π.Χ. (βλ. Lejeune 1972, 55, 61). Είναι αλήθεια ότι σε άλλες διαλέκτους απαντούν γραφές που είναι πιθανό να θεωρηθούν αποτέλεσμα μιας πρώιμης τριβοποίησης (βλ. Lejeune ό.π., 54 κ.ε.), αλλά τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι τόσο συχνές όσο θα ήταν στη μακεδονική. Η ερμηνεία της περιστασιακής γραφής Β, Δ, Γ ως αποτέλεσμα της πρώιμης τριβοποίησης των άηχων δασέων στη μακεδονική εξηγεί μεν τη μεταβολή εκ των έσω, αλλά προϋποθέτει μια πρώιμη χρονολόγηση που δεν έχει παράλληλό της στην ιστορία της ελληνικής.

Επιπλέον, γραφές όπως *δαπινά* αντί *ταπεινά* που αναφέρθηκαν πιο πάνω (5.3), υποστηρίζει ο Hatzopoulos, θα υποδείκνυαν επίσης ότι η ηχηροποίηση των άηχων κλειστών και των δασέων κλειστών πραγματοποιήθηκε ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. ή ακόμη νωρίτερα. Έτσι, το μακεδονικό φωνολογικό σύστημα θα ήταν παρόμοιο με αυτό που εμφανίζει η σύγχρονη ισπανική και με εκείνο που αποκαταστάθηκε για τη γοτθική, γλώσσες στις οποίες τα ηχηρά κλειστά έχουν δύο φωνητικές πραγματώσεις ανάλογα με το περιβάλλον. Στην ισπανική, ενώ τέτοια φωνήματα πραγματώνονται ως κλειστά μετά από παύση, μετά από ένρινο σύμφωνο (/m/, /n/, /ɲ/) ή, στην περίπτωση του /d/, μετά από πλευρικό τριβόμενο (/l/, /ʎ/), πραγματώνονται ως τριβόμενα στις υπόλοιπες περιπτώσεις. Στη γοτθική τα /b, d, g/ πραγματώθηκαν ως προσεγγιστικά [β, ð, ɣ] μεταξύ φωνηέντων. Ωστόσο, δεν είναι αυτή η περίπτωση της μακεδονικής, στην οποία δύο από τις τρεις υποτιθέμενες περιπτώσεις ηχηρού αντί του αναμενόμενου άηχου κλειστού εμφανίζονται στην αρχή της λέξης, πιθανόν μετά από παύση: *οἰκτίρετε*, *δαίμονες φίλοι*, *δαπινὰ γὰρ ἰμὲ φίλων πάντων* (στ. 6 του κατάδεσμου της Πέλλας) και]*νος, Βορδινο*[στον κατάλογο των Μακεδόνων που συνήψαν το σύμφωνο με την Αθήνα (*IG* I^3.89.72, 423/2 π.Χ.). Όπως είναι γνωστό, σε τέτοιο περιβάλλον τα κλειστά παρουσιάζουν μια σταθερότητα καθ' όλη την ιστορία της ελληνικής.

Σύμφωνα με τον Hatzopoulos (2000, 115 κ.ε.), η τροπή των ηχηρών και των άηχων κλειστών σε τριβόμενα μπορεί να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα εσωτερικής εξέλιξης της ελληνικής και δεν οφείλεται σε λεξική ή φωνητική παρεμβολή κάποιας άλλης γλώσσας. Τέτοιου είδους προφορά θα ήταν περισσότερο κάποιο ισόγλωσσο που θα μοιραζόταν η μακεδονική με τη θεσσαλική δι-

άλεκτο της Περραιβίας, όπου τα ανθρωπωνύμια παρουσιάζουν το ίδιο φαινόμενο: *Δρεβέλαος* (= **Τρεφέλεως*), *Βουλονόα* (= *Φυλονόα*). Όπως είδαμε, το ισόγλωσσο δείχνει να οφείλεται σε μετανάστευση μακεδονικού πληθυσμού μετά την κατάκτηση της περιοχής τον 5ο αιώνα π.Χ. (βλ. Helly 2007, 196 κ.ε.).

9.4 *Η υπόθεση της παρεμβολής*

Όπως είδαμε, η απόπειρα για εκ των έσω φωνητική ερμηνεία των γραφών που εξετάζονται εδώ δεν είναι συμβατή, στην περίπτωση της εξέλιξης των κλειστών σε τριβόμενα, με τη χρονολόγηση της φωνητικής αυτής αλλαγής στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής, ενώ στην περίπτωση σύμπτωσης ηχηρών και άηχων κλειστών έρχεται σε αντίθεση με τη σταθερότητα των άηχων κλειστών κατά την ιστορία της ελληνικής και, επιπλέον, δεν έχει παράλληλα σε άλλες γλώσσες. Κάτω από τέτοιες περιστάσεις, είναι ασφαλέστερο να καταφεύγει κανείς στην πιθανότητα η ηχηροποίηση να οφείλεται σε λάθος μεταφορά στη μακεδονική ενός φθόγγου από μια ξένη γλώσσα. Με άλλα λόγια, η γραφή των ηχηρών κλειστών στη θέση των δασέων μπορεί να ερμηνευτεί με την υπόθεση ότι οι φυσικοί ομιλητές μιας γλώσσας εφαρμόζουν με λανθασμένο τρόπο μια αρθρωτική συνήθεια για την προφορά ενός φθόγγου της μητρικής τους γλώσσας στην προφορά ενός φθόγγου μιας άλλης γλώσσας ο οποίος μοιάζει αλλά δεν ταυτίζεται πλήρως με τον δικό τους. Γενικά, η γλωσσική παρεμβολή αναφέρεται στη λανθασμένη εφαρμογή γνώσης από τη μητρική σε έναν δεύτερο γλωσσικό κώδικα. Όπως είδαμε, η μεταφορά διαφέρει από τον λεξικό δανεισμό στο εξής: ενώ ο δανεισμός δεν προϋποθέτει ότι ο χρήστης ενός δανεισμένου όρου είναι δίγλωσσος, η φωνητική παρεμβολή υπονοεί πάντοτε δίγλωσσους ομιλητές στον βαθμό που αντικατοπτρίζει μια απόπειρα εφαρμογής γνώσης από τη μητρική γλώσσα σε ένα δεύτερο γλωσσικό σύστημα. Στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με τη μεταφορά ενός φθόγγου από μια ζωντανή γλώσσα σε φθόγγο της μακεδονικής και όχι με μεταφορά μιας λέξης από μια ξένη νεκρή γλώσσα.

Η υπόθεση της φωνητικής παρεμβολής εξηγεί με αρκετά πειστικό τρόπο την περιστασιακή παρουσία ηχηρών κλειστών στη μακεδονική και συμφωνεί με την πληροφορία που δίνουν οι αρχαίες πηγές σε σχέση με το ότι ένα μέρος του μακεδονικού πληθυσμού δεν μιλούσε ελληνικά. Οι γραφές Β, Δ, Γ αντί για Φ, Θ, Χ είναι ιδιαίτερα συχνές στα κύρια ονόματα. Με εξαίρεση το *Βερενίκα*, οι γραφές με τα Β, Δ και Γ δεν εμφανίζονται στα ανθρωπωνύμια ατόμων υψηλής κοινωνικής βαθμίδας, κάτι το οποίο συμφωνεί με τη γενικευμένη άποψη ότι οι μακεδόνες βασιλείς μιλούσαν ελληνικά και κυβερνούσαν μη Έλληνες. Η υπόθεση της φωνητικής παρεμβολής εξηγεί επίσης το γεγονός ότι αυτό που βρίσκουμε στην πραγματικότητα είναι περιστασιακές γραφές με Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ αλλά όχι το αντίστροφο, γεγονός το οποίο αποκλείει την πιθανότητα σύμπτωσης ηχηρών και δασέων.

Οι αρχαίες πηγές τονίζουν τη χρήση της μακεδονικής σε καταστάσεις αναστάτωσης και αναταραχής (βλ. Πλούταρχος, *Αλέξανδρος* 51.6· *Ευμένης* 14.11), ή ως όχημα οικειότητας και φιλικής, συναισθηματικής συνδιαλλαγής (βλ. Ψευδο-Καλλισθένης 3.32), ή ως ενδείκτη εθνοτικής ταυτότητας (βλ. Διόδωρος Σικελιώτης 17.101.2). Η χρήση της μακεδονικής διαλέκτου για τέτοιες επικοινωνιακές λειτουργίες τονίζει τον χαρακτήρα της ως ποικιλίας χαμηλού κύρους, συγκριτικά με την αττικοϊωνική κοινή, η οποία χρησιμοποιούνταν στην επίσημη επικοινωνία από πολύ νωρίς. Μια τέτοια κατάσταση θυμίζει έντονα τις περιπτώσεις (κοινωνικής) διγλωσσίας [diglossia], φαινόμενο που εμφανίζεται σε δίγλωσσες κοινότητες που χρησιμοποιούν μια «υψηλή» ποικιλία ενός γλωσσικού κώδικα για την επίσημη επικοινωνία και μια «χαμηλή» για τους πιο οικείους και ανεπίσημους τομείς της κοινωνικής διεπίδρασης.[37] Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν επίσης την απουσία

37. Σε κοινωνίες με δύο ποικιλίες της ίδιας γλώσσας, η ποικιλία με υψηλό γόητρο χρησιμοποιείται στις δημόσιες και επίσημες περιστάσεις επικοινωνίας, ενώ η ποικιλία χαμηλού κύρους περιορίζεται σε γενικές γραμμές σε οικείες και ανεπίσημες επαφές και σε ιδιωτικές συναλλαγές (βλ. Ferguson 1959). Για το φαινόμενο της (κοινωνικής) διγλωσσίας [diglossia] σε δίγλωσσες κοινότητες όπου μιλιούνται δύο άσχετες μεταξύ τους γλώσσες βλ. Fishman 1967.

κατανόησης της μακεδονικής (Curtius 6.9.34–36, 6.11.4), και το χαρακτηριστικό αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό στο πλαίσιο της υπόθεσης της φωνητικής παρεμβολής.

10. Συμπέρασμα

Η γλωσσική κατάσταση που αναδύεται από τη μελέτη των τεκμηρίων που βρέθηκαν στη γεωγραφικά πολύμορφη αλλά πολιτικά ενιαία περιοχή της αρχαίας Μακεδονίας δεν είναι παρά ένα γλωσσικό μωσαϊκό που αποτελείται από τοπικές ελληνικές διαλέκτους και πιθανώς από τουλάχιστον μία μη ελληνική ινδοευρωπαϊκή γλώσσα· ένα γλωσσικό παράστρωμα το οποίο υποδεικνύεται μόνο από ορισμένες «γλώσσες» και δύο ή τρία φωνητικά χαρακτηριστικά που μάλλον παραπέμπουν στη φρυγική αλλά και στη θρακική, σε κείμενα που είναι γραμμένα πάντοτε στην ελληνική. Άλλες γλώσσες, όπως η ιλλυρική, είναι πιθανό να μιλήθηκαν στο βασίλειο της Μακεδονίας, αλλά δεν διατηρήθηκαν στις γραπτές μαρτυρίες ούτε μνημονεύονται από αρχαίους συγγραφείς.[38] Ένας αριθμός ξένων ανθρωπωνυμίων που παρατίθενται σε κείμενα της αρχαίας ελληνικής παραπέμπουν επίσης σε ομιλητές φρυγικής, θρακικής και ιλλυρικής.

Η άγνωστη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα που αναφέρθηκε πιο πάνω εξακολουθούσε μάλλον να είναι ζωντανή κατά την εποχή των πρώτων γραπτών μαρτυριών τον 5ο αιώνα π.Χ. Παρέμεινε και διατηρήθηκε τουλάχιστον στον βαθμό που τα ίχνη της παρεμβολής της στην προφορά της ελληνικής είναι ανιχνεύσιμα στα ελληνικά κείμενα. Οι τοπικές ελληνικές διάλεκτοι που μιλιούνταν στις πόλεις-κράτη που προσαρτήθηκαν στο μακεδονικό βασίλειο αντικαταστάθηκαν σταδιακά από την αττικοϊωνική κοινή για τις ανάγκες της γραπτής γλώσσας, καθώς και για τις αυξανόμενες επικοινωνιακές λειτουργίες από τα μέσα του 4ου αιώνα, νωρίτερα από ό,τι σε άλλες ελληνικές περιοχές. Καθώς η αττικοϊωνική κοινή αύξησε τις επικοινωνιακές της λειτουργίες, η μακεδονική διάλεκτος, η οποία προφανώς δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ για τη σύνταξη δημόσιων εγγράφων, έπαψε επίσης να χρησιμοποιείται και για τη σύνταξη ιδιωτικών κειμένων. Η ρωμαϊκή κατάκτηση το 168 π.Χ. πιθανώς επιτάχυνε την παρακμή των τοπικών διαλέκτων και ενίσχυσε τη χρήση της αττικοϊωνικής κοινής. Ύστερα από τη μετατροπή της Μακεδονίας σε ρωμαϊκή επαρχία, οι τοπικές ελληνικές διάλεκτοι και η άγνωστη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα έπαψαν να χρησιμοποιούνται και πολύ σύντομα εξαφανίσθηκαν τελείως. Η τελευταία αναφορά για τη χρήση της μακεδονικής διαλέκτου στον προφορικό λόγο χρονολογείται στις αρχές της μεταχριστιανικής περιόδου, αφού, όπως αναφέρει ο Στράβων (7.7.8), κάποιοι (*ἔνιοι*) Μακεδόνες ήταν *δίγλωττοι* (δηλαδή μιλούσαν την κοινή και την τοπική διάλεκτο).[39]

Μετάφραση Μαρία Χρίτη

38. Για ένα κεραμικό θραύσμα στο οποίο είναι χαραγμένη μια επιστολή στην καρική βλ. *SEG* 48.847 (Μυγδονία, Θέρμη, 6ος αι. π.Χ.).
39. Η βασίλισσα Κλεοπάτρα γνώριζε άριστα τη μακεδονική (βλ. Πλούταρχος, *Αντώνιος* 27.5).

Βιβλιογραφία

Bernabé, A., επιμ. 2004 & 2005. *Poetae Epici Graeci. Orphicorum et Orphicis similium Testimonia et Fragmenta*. Pars II, fasc. 1–2. Μόναχο & Λειψία: K. G. Saur.

Βουτυράς, Ε. 1993. Ένας διαλεκτικός κατάδεσμος από την Πέλλα. *Ελληνική διαλεκτολογία* 3 (1992–1993): 43–48.

Brixhe, C. 1999. Un 'nouveau' champ de la dialectologie grecque: le macédonien. Στο *Katà diálekton. Atti del III Colloquio Internazionale di Dialettologia Greca*, επιμ. A. C. Cassio, 41–71. *AION* 19 (1997). Napoli: Istituto Universitario Orientale.

Brixhe, C. & A. Panayotou. 1988. L'atticisation de la Macédoine: l'une des sources de la koiné. *Verbum* 11:245–260.

Brixhe, C. & A. Panayotou. 1994α. Le thrace. Στο *Langues indo-européennes*, επιμ. F. Bader, 191–205. Παρίσι: CNRS Editions.

Brixhe, C. & A. Panayotou. 1994β. Le macédonien. Στο *Langues indo-européennes*, επιμ. F. Bader, 207–220. Παρίσι: CNRS Editions.

Curbera, J. & D. Jordan. 2003. Curse tablets from Pydna. *GRBS* 43 (2): 109–127.

Dubois, L. 1995. Une tablette de malédiction de Pella: s'agit-il du premier texte macédonien? *REG* 108:190–197.

Hajnal, I., επιμ. 2007. *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden (Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin 19–22. September 2001)*. IBS 126. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.

Hammond, N. G. L. 1994. Literary evidence for Macedonian speech. *Historia* 43:131–142.

Hansen, M. H. & T. H. Nielsen, επιμ. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Hatzopoulos, M. 1987α. Artémis Digaia Blaganitis en Macédoine. *BCH* 111:397–412.

Hatzopoulos, M. 1987β. ΒΙΛΑΡΡΑ ΤΕΛΛΟΥ? *ZPE* 68:237–240.

Hatzopoulos, M. 1996. *Macedonian Institutions under the Kings: A Historical and Epigraphic Study*. 2 τόμ. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 22. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας].

Hatzopoulos, M. 2000. "L'histoire par les noms" in Macedonia. Στο *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, επιμ. S. Hornblower & E. Matthews, 99–117. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Hatzopoulos, M. B. 2006. *La Macédoine. Géographie historique – Langue – Cultes et croyances – Institutions.* Travaux de la Maison René-Ginouvès 2. Collection dirigée par Pierre Rouillard. Παρίσι: De Boccard.

Hatzopoulos, M.B. 2007α. La position dialectale du macédonien à la lumière des découvertes épigraphiques récentes. Στο Hajnal 2007, 157–176.

Hatzopoulos, M.B. 2007β. Μακεδονικά παραλειπόμενα: le cheval, le loup et la source. Στο *Φωνής χαρακτήρ εθνικός*: *Actes du Congrès International de Dialectologie Grecque* (Αθήνα, 28–30 Σεπτεμβρίου 2006), επιμ. Μ. Β. Χατζόπουλος & Β. Ψηλακάκου, 227–236. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 52. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας]· διάθεση: DeBoccard.

Helly, B. 2007. Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement. Στο Hajnal 2007, 177–222.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 1993. Ανασκαφή Αιανής. *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 4 (1990): 75–92.

Lejeune, M. 1972. *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien.* Παρίσι: Klincksieck.

LGPN = A Lexicon of Greek Personal Names. IV, Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea. 2005. Επιμ. P. M. Fraser & E. Mathews. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Masson, O. 1984. Quelques noms de femmes en Macédoine. *ZPE* 55:133–136.

Masson, O. 1998. Quelques noms macédoniens dans le traité *IG* I[2],71 = *IG* I[3].8. *ZPE* 123:117–120.

Méndez Dosuna, J. 1985. *Los dialectos dorios del Noroeste. Gramática y estudio dialectal.* Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Méndez Dosuna, J. 2007. Παρατηρήσεις στις νέες μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 27ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ (6–7 Μαΐου 2006)*, *Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη*, 277–285. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Méndez Dosuna, J. 2012. Η αρχαία μακεδονική ως ελληνική διάλεκτος: Κριτική επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας. Στο *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός* (τετράγλωσση έκδ.), επιμ. Γ. Κ. Γιαννάκης, 65–78 (ελλ.), 133–145 (αγγλ.), 201–214 (γαλλ.), 271–285 (γερμ.). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Προσβάσιμο στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/arhaia-makedonia-glossa-istoria-politismos

Μοσχονησιώτη, Σ., Α.-Φ. Χριστίδης & Θ. Γλαράκη. 1997. Κατάδεσμος από την Αρέθουσα. Στο *Γλώσσα και Μαγεία: Κείμενα από την αρχαιότητα,* επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης & D. Jordan, 193–200. Αθήνα: Ιστός.

Μπαμπινιώτης, Γ., επιμ. 1992. *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία Μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων.* Αθήνα: Ολκός.

O'Neil, J. L. 2006. Doric forms in Macedonian inscriptions. *Glotta* 82:192–210.

Παναγιώτου, Α. 1986. Γλωσσικές παρατηρήσεις σε μακεδονικές επιγραφές. Στο *Αρχαία Μακεδονία* IV (Ανακοινώσεις στο 4ο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21–25 Σεπτεμβρίου 1983), 413–429. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.

Παναγιώτου, Α. 1993. Φωνητική και φωνολογία των ελληνικών επιγραφών της Μακεδονίας. *Ελληνική διαλεκτολογία* 3 (1992–1993): 5–32.

Παναγιώτου, Α. 2001. Η θέση της μακεδονικής διαλέκτου. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 319–325 (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [΄Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]. 2η αναθ. έκδ., 2014.

Panayotou, A. 2007α. The position of the Macedonian dialect. Στο *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, επιμ. A.-F. Christidis, 433–443. Cambridge: Cambridge University Press. Αναθ. μτφρ. του Παναγιώτου 2001.

Panayotou-Triantaphyllopoulou, A. 2007β. Macedonian among ancient literary tradition, 19th century debates and the new texts. Στο Hajnal 2007, 385–392.

Papazoglou, F. 1988. Les steles éphébiques de Stuberra. *Chiron* 18:233–259.

Rhodes, P. J. & R. Osborne. 2003. *Greek Historical Inscriptions 404–323.* Οξφόρδη: Oxford University Press.

Roisman, J. & I. Worthington, επιμ. 2010. *A Companion to Ancient Macedonia.* Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Tataki, A. B. 1998. *Macedonians Abroad: A Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia.* ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 26. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας].

Tsantsanoglou, K., G. M. Parassoglou & T. Kouremenos, επιμ. 2006. *The Derveni Papyrus*. *Edited with Introduction and Commentary*. Studi e testi per il «Corpus dei papyri filosofici greci e latini» 13. Φλωρεντία: Casa Editrice Leo S. Olschki.

Voutiras, E. 1996. A propos d'une tablette de malédiction de Pella. *REG* 109:678–682.

Voutiras, E. 1998. Διονυσοφῶντος γάμοι. *Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*. Amsterdam: Gieben.

Summary

Languages and dialects in ancient Macedon

The linguistic picture that emerges from the examination of the written documents discovered in the geographically multivaried but politically unified region of Macedon points to a linguistic mosaic consisting of local Greek dialects and at least one more Indo-European language. With regard to this Indo-European language, we seem to have a "linguistic adstrate", which is attested only in some glosses in Greek texts of the area, as well as to two or three phonological features that rather point to Phrygian and Thracian. Furthermore, it is possible that other languages were also used, such as Illyrian, which have not been preserved in texts or in references by ancient authors. Finally, some foreign anthroponyms mentioned in texts of Greek writers point to speakers of Phrygian, Thracian, and Illyrian. It seems that the unknown Indo-European language was still in oral use at the time of the first written texts in the 5th century BC, and we may assume that it was preserved insofar as its traces in the pronunciation of Greek are visible in Greek texts. On the other hand, the local Greek dialects used in the city-states that were annexed by the kingdom of Macedon were gradually replaced in the written language by Attic-Ionic koine, perhaps even at an earlier time than in other Greek territories, as a means to cope with the communicative needs during the mid-4th century. The local Macedonian dialect, which was most likely never used as the language of state documents, ceased to be used for writing private documents as well, as it was superseded in all functions by Attic-Ionic koine.

The disappearance rate of the local dialects was accelerated during the Roman conquest of Macedon in168 BC, while the role of Attic-Ionic koine was further strengthened. It is during this period that the oral use of the local dialects and of the unknown Indo-European language faded. As a result, these local languages disappeared completely, whereas the last reference to the Macedonian dialect in the oral speech comes from the early part of the Christian era when Strabo (7.7.8) reports that some (ἔνιοι) Macedonians were bilingual (δίγλωττοι), i.e. they spoke the koine and the local dialect.

Considering all available evidence, but mainly the linguistic and philological evidence, we conclude that Macedonian is a dialect of Ancient Greek with special connections to the North-Western Greek Doric dialects. Some deviations from other Greek dialects, such as the outcome of IE *bh, *dh, *gh in Macedonian, where we have the spelling with Β, Δ, Γ (or in some environments with Φ, Θ, Χ), are explained as the result of interference from some other language or languages spoken in Macedon at an early period. The phonetic interference hypothesis explains in a rather convincing way the random occurrence of the voiced plosives in Macedonian and agrees with the information that ancient sources give with respect to the fact that part of the Macedonian population did not speak Greek. The spellings Β, Δ, Γ for Φ, Θ, Χ are particularly frequent in personal names. With the exception of Βερενίκα, spellings with Β, Δ or Γ do not appear in personal names for individuals of higher status, a fact that is in agreement with the generalization according to which Macedonian kings spoke Greek and reigned over non-Greeks. The phonetic interference hypothesis also accounts for the fact that what we really find are occasional spellings Β, Δ, Γ instead of Φ, Θ, Χ, but not the other way around, a fact that excludes the possibility of arguing for a merger between voiced and aspirates.

Ancient sources stress the use of Macedonian in excited and agitated states or as a vehicle of familiar, friendly or affective interchange or as a mark of ethnic identity. The use of the Macedonian dialect for such communicative functions points to its character as a low prestige variety in relation to the Attic-Ionic koine, which was used for formal communication from an early date. Such a situation closely reminds the pattern called diglossia, a situation that is said to occur in bilingual societies that use a higher variety of a linguistic code for formal communication and a lower variety for familiar and informal spheres of social interaction. Ancient sources also mention the unintelligibility of Macedonian, a feature that can be readily understood under the phonetic interference hypothesis.

Emilio Crespo
Πανεπιστήμιο Autónoma της Μαδρίτης
και Fundación Pastor de Estudios Clásicos

Η εξασθένηση των φρακτικών συμφώνων στη μακεδονική διάλεκτο[1]

1. Εισαγωγή

Παρά τις ελάχιστες σωζόμενες πηγές, είναι σημαντική η πρόοδος που έχει σημειωθεί στην περιγραφή της μακεδονικής διαλέκτου της αρχαίας ελληνικής γλώσσας – εγχείρημα εντελώς αδιανόητο πριν από τρεις δεκαετίες.[2] Στην πρόοδο αυτή συντέλεσαν αρκετά πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα –ιδίως ο κατάδεσμος της Πέλλας (Βουτυράς 1993· Voutiras 1996· 1998· Dubois 1995· βλ. Παράρτημα 2Α, Κείμενο [1])–, η έκδοση των επιγραφών (Hatzopoulos 1991· 1996) που έχουν βρεθεί στις περιοχές που εκτεινόταν το αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας, το λεξικό των ανθρωπωνυμίων (*LGPN* IV) –που περιλαμβάνονται συνήθως σε κείμενα γραμμένα στην αττική ή την κοινή– και πολλές αναλύσεις που ερευνούν διεξοδικά τις λιγοστές πηγές για να ανασύρουν στην επιφάνεια τα χαρακτηριστικά της μακεδονικής διαλέκτου (Brixhe & Panayotou 1994· Masson 1996· Brixhe 1999· Panayotou 2007· Hatzopoulos 2007α· 2007β· Méndez Dosuna 2007· 2012· 2014· βλ. Παράρτημα 2Α, Κείμενο [3]).[3]

Τα νέα ευρήματα και τα συμπεράσματα αρκετών οξυδερκών μελετών επιβεβαιώνουν πως η μακεδονική ήταν μια βορειοδυτική δωρική διάλεκτος που είχε κοινά ισόγλωσσα με τη γειτονική της, ομιλούμενη στη βορειοανατολική Θεσσαλία, θεσσαλική διάλεκτο, αλλά σε αρκετά πρώιμη εποχή αντικαταστάθηκε στα επίσημα γραπτά κείμενα του μακεδονικού βασιλείου από την αττικοϊωνική κοινή. Η υιοθέτηση της αττικοϊωνικής κοινής εξηγεί, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, τη σπάνια παρουσία κρατικών επιγραφών γραμμένων στην καθομιλούμενη διάλεκτο (Brixhe & Panayotou 1988).[4]

Στο παρόν άρθρο θα εξετάσουμε τη χρήση των γραφημάτων Β, Δ, Γ στη θέση των Π, Τ, Κ ή των Φ, Θ, Χ στη μακεδονική διάλεκτο. Αυτές οι εναλλακτικές γραφές, που δεν εμφανίζονται σε καμία από τις υπόλοιπες ελληνικές διαλέκτους, αποκαλύπτουν τις πιο χαρακτηριστικές φωνητικές ιδιαιτερότητες της μακεδονικής. Το ερώτημα είναι αν αυτού του είδους οι φωνητικές μεταβολές οφεί-

1. [Σ.τ.Ε.] Για τον όρο *εξασθένηση* βλέπε ενότητα 5 παρακάτω· ο όρος *φρακτικά* αναφέρεται κυρίως στα κλειστά (αλλά και στα τριβόμενα και προστριβόμενα) σύμφωνα (εναλλακτικά χρησιμοποιείται ορισμένες φορές ο όρος *εμποδιστικά*).
2. Το άρθρο αυτό γράφηκε με την οικονομική υποστήριξη του Υπουργείου Οικονομίας και Ανταγωνιστικότητας της Ισπανίας (FFI2012-36944-C03-01) για το πρόγραμμα «Rappresentazioni linguistiche dell'identità» που χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Παιδείας, Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων και Έρευνας της Ιταλίας (PRIN 2010HXPFF2), στο πλαίσιο μιας ερευνητικής ομάδας υπό τη διεύθυνση της καθηγήτριας Marina Benedetti (Università per Stranieri di Siena). Μια πρώτη μορφή του παρουσιάστηκε στη Συνάντηση Εργασίας για τις Αρχαίες Ελληνικές Διαλέκτους που πραγματοποιήθηκε στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας στη Θεσσαλονίκη (12–13 Οκτωβρίου 2012). Είμαι ευγνώμων στους οργανωτές και το κοινό για τα σχόλια και τις προτάσεις τους.
3. Για την ιστορία της αρχαίας Μακεδονίας βλ. Hatzopoulos 2006, Roisman & Worthington 2010, Lane Fox 2011 και Zahrnt 2012.
4. Για τις ποικίλες διαλέκτους των ορφικών κειμένων στα εγχάρακτα χρυσά ελάσματα που έχουν βρεθεί σε τοποθεσίες του αρχαίου βασιλείου της Μακεδονίας βλ. Crespo 2011.

λονται σε εσωτερική εξέλιξη της διαλέκτου ή σε εξωτερική επίδραση από τις άλλες ομιλούμενες γλώσσες της περιοχής. Μολονότι υποστήριξα την εκδοχή της εξωτερικής επίδρασης σε ένα άρθρο μου το 2012, έχω υιοθετήσει τώρα την άποψη ότι οι μεταβολές είναι προϊόν εσωτερικής εξέλιξης, όπως έχουν υποστηρίξει ο Hatzopoulos (2007α), ο Méndez Dosuna (2012· 2014) και άλλοι μελετητές. Θα παρουσιάσω ένα νέο επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι αυτά τα τυπικά μακεδονικά φωνητικά χαρακτηριστικά, αν και ήταν άγνωστα στις υπόλοιπες ελληνικές διαλέκτους, μπορούν να αποδοθούν σε αποκλειστικά εσωτερικά αίτια.[5] Προεκτείνοντας τα επιχειρήματα των Χατζόπουλου και Méndez Dosuna, θα επιχειρήσω να προσδιορίσω τα όρια και να εντοπίσω την αιτία αυτών των φωνητικών μεταβολών, κυρίως μέσω της σύγκρισής τους με ανάλογες αλλαγές που παρατηρήθηκαν αφενός στις δυτικές ρομανικές γλώσσες κατά την εξέλιξή τους από τη δημώδη λατινική και αφετέρου στις νησιωτικές κελτικές γλώσσες.

2. Β, Δ, Γ αντί Π, Τ, Κ αντίστοιχα

Ένα τυπικό μακεδονικό χαρακτηριστικό, μοναδικό σε όλες τις ελληνικές διαλέκτους, είναι η γραφή των ηχηρών κλειστών με Β, Δ, Γ στη θέση των αναμενόμενων αντίστοιχων άηχων Π, Τ, Κ. Ακολουθούν μερικά παραδείγματα:

(1) Β, Δ, Γ αντί Π, Τ, Κ αντίστοιχα

- *Βυργῖνος* (*IG* I^3.89.61, Αθήνα, 423/2 π.Χ.), πρβ. *Φυρκῖνος* (βλ. Masson 1998)·
- *Βορδῖνος* (*IG* I^3.89.72, Αθήνα, 423/2 π.Χ.) αντί *Πορτῖνος*, από το *πόρτις*·
- *δαπινά* στον κατάδεσμο της Πέλλας (Voutiras 1998), αν ερμηνεύσουμε το *δαπινά* ως *ταπεινά* (Dubois 1995)·
- *Διγαῖα* (*Δειγαῖα, Δειγέα*) αντί *Δικαία* (*SEG* 27.277· *Bull. épigr.* 1977, 269· 1984, 250)· βλ. Hatzopoulos 1987α· 2006, 42)·
- *ἐν Βλαγάνοις* (*SEG* 37.590.2–3, Αιγές, 189 μ.Χ.) και *Βλαγανῖτις*, πιθανώς σχετιζόμενα με το *βλαχάν·ὁ βάτραχος* (Ησύχ.)· βλ. Hatzopoulos 1987α· 2006, 42)·
- *ὑβό*: υπερδιόρθωση του *ὑπό* (*SEG* 18.269).

Τα παραπάνω παραδείγματα αφορούν τα τρία άηχα κλειστά, και η συχνότητά τους είναι υψηλή, αν λάβουμε υπόψη τον ισχνό αριθμό των πηγών. Η πιθανότερη ερμηνεία των συγκεκριμένων γραφών είναι ότι τα αρχαία άηχα κλειστά τράπηκαν στη μακεδονική σε ηχηρά, τουλάχιστον στα περιβάλλοντα όπου μαρτυρούνται, δηλαδή στο εσωτερικό της λέξης ανάμεσα σε φωνήεντα ή ανάμεσα στο αντηχητικό *r* και σε φωνήεν, καθώς και στην αρχή λέξης (βλ. 7 παρακάτω). Αφού τα άηχα κλειστά της αρχαίας ελληνικής των κλασικών χρόνων έχουν διατηρηθεί στη νεοελληνική γλώσσα με ελάχιστες εξαιρέσεις, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μακεδονική ηχηροποίηση των άηχων κλειστών ήταν ένας φωνητικός νόμος που καθοριζόταν από συγκεκριμένα φωνητικά περιβάλλοντα ή ότι δεν διαδόθηκε στο σύνολο του πληθυσμού, με αποτέλεσμα τελικά να χαθεί, πιθανώς όταν εξαφανίστηκε και η ίδια η διάλεκτος.

Μολονότι δεν υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα ηχηροποίησης των άηχων κλειστών στις υπόλοιπες ελληνικές διαλέκτους,[6] παρόμοιες μεταβολές απαντούν σε άλλες γλώσσες. Ο Méndez Dosuna (2012) έχει παρουσιάσει διάφορα παράλληλα από την ισπανική και την ιταλική γλώσσα, που συμπίπτουν με τη γενική εικόνα που δίνουν τα μακεδονικά τεκμήρια. Όπως γνωρίζουμε, τα άηχα κλειστά που βρίσκονταν ανάμεσα σε φωνήεντα ή ανάμεσα σε φωνήεν και αντηχητικό στο εσωτερικό λέξης ή μεταξύ λέξεων, τράπηκαν σε ηχηρά κλειστά στις δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες: λατ. populum > pobulum > poblum > ισπ. pueblo· λατ. patrem> ισπ. padre (βλ. 6 παρακάτω). Μια σύ-

5. Βλ. την ερμηνεία του Crespo (2012) που αποδίδει αυτές τις φωνητικές αλλαγές σε φωνητική παρεμβολή που έγινε στη μακεδονική από άλλες άγνωστες, ομιλούμενες στο μακεδονικό βασίλειο, γλώσσες.
6. Μόνο στην παμφυλιακή εμφανίζεται ηχηροποίηση άηχου κλειστού που δεν καθορίζεται από το περιβάλλον του: *πέδε* αντί *πέντε* και *γένοδαι* αντί *γένωνται* (βλ. Filos 2014).

γκριση των μακεδονικών αλλαγών με εκείνες των δυτικών πρωτορομανικών γλωσσών παρουσιάζεται παρακάτω (βλ. 8 παρακάτω).

3. Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ αντίστοιχα

Ένα δεύτερο τυπικό μακεδονικό χαρακτηριστικό είναι οι γραφές με Β, Δ, Γ αντί των Φ, Θ, Χ αντίστοιχα, με συχνότερο το Β στη θέση του Φ. Τα αρχαιότερα παραδείγματα εμφανίζονται σε ανθρωπωνύμια Μακεδόνων που καταγράφονται σε επιγραφές γραμμένες στην αττική διάλεκτο:

(2) Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ, αντίστοιχα

- *Σταδμέας* (*IG* I^3.89.64, Αθήνα, 423/2 π.Χ.), αν είναι παράγωγο του *σταθμός* (βλ. Masson 1998), αλλά το Δ μπορεί να προέρχεται από την αφομοίωση του δασέος άηχου κλειστού από το επόμενο ηχηρό [m] (βλ. Méndez Dosuna 2012, 135)·
- *Βουλομάγα* (*SEG* 40.541, Μεθώνη, περ. 350–300 π.Χ.) πάνω σε ένα ορφικό χρυσό έλασμα· ο τύπος αντιστοιχεί στο αττικοϊωνικό *Φυλομάχη* (βλ. Masson 1984)·
- *Βερνίκα* (*SEG* 35.798, Αιγές, 4ος αι. π.Χ.) που αντιστοιχεί στα *Φερενίκα* (< *bher) και *Βερεννώ* (*SEG* 35.775, Αιγές, περ. 350 π.Χ.), ανθρωπωνύμιο που σχηματίζεται με το ίδιο πρώτο στοιχείο·
- *Κέββα* (*SEG* 35.804, Αιγές, 300–275 π.Χ.) από *Κέβαλος. Κεβάλιος* (Méndez Dosuna 2007, 283 κ.ε.)· *κεβάλα*· πρβ. *κεφαλή* (Ησύχ. *κεβαλή*· κεφαλή)·
- τα ανθρωπωνύμια *Βίλος*, *Βιλίστα*, *Βιλιστίχη*, *Βίλιστος*, που αντιστοιχούν όλα στο *Φιλ-* των υπόλοιπων διαλέκτων· πρβ. *φίλος*·
- *Βάλακρος*, ανθρωπωνύμιο που βασίζεται στο αντίστοιχο επίθετο *φαλακρός*·
- *βεφαίως*: υπερδιόρθωση του *βεβαίως* (Hatzopoulos 1991, 38–43, εικ. 11 και Hatzopoulos 1996, 2ος τόμ., αρ. 88, Αμφίπολη, 352–350 π.Χ.)·
- «γλώσσες»: *ἄβροτες* ή *ἀβροῦτες*, αντιστοιχεί στο αττ. *ὀφρύες* 'φρύδια'· *ἀδῆ* αντί *αἰθήρ* 'αιθέρας, ουρανός'· *δάνος* αντί *θάνατος*· *ἄδραια* αντί *αἰθρία* 'καλοκαιρία'· *Πύδνα*, πρβ. *πυθμήν*· *γόλα* αντί *χόλος* 'χολή, πικρία'·
- παραδείγματα από λογοτεχνικά κείμενα: Αριστοφάνης, *Όρνιθες* 303, *κεβλήπυρις*· Ευφορίων 108, *κεβλήγονος*· Καλλίμαχος, απόσπ. 657, *κεβλή*· Νίκανδρος, *Αλεξιφάρμακα,* 433, *κεβλήγονος*, τύποι που αντιστοιχούν στο *κεφαλή*. Το όνομα μήνα *Ὑπερβερεταῖος* (*PCair.Zen.* 2.6, 3ος αι. π.Χ.· Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 8.4.1) μπορεί να αντιστοιχεί στο *ὑπερφερέτης*·
- επισημάνσεις από αρχαίους συγγραφείς σχετικά με την προφορά των Μακεδόνων: Πλούταρχος (*Ηθικά* 292e): «*οὐ γὰρ ἀντὶ τοῦ φ τῷ β χρῶνται Δελφοί¸ καθάπερ Μακεδόνες Βίλιππον καί βαλακρὸν καὶ Βερονίκην λέγοντες¸ ἀλλ΄ ἀντὶ τοῦ π*» [Γιατί οι κάτοικοι των Δελφών χρησιμοποιούν το β αντί του π, και όχι αντί του φ, όπως κάνουν οι Μακεδόνες που λένε *Βίλιππος, βαλακρός* και *Βερονίκη*»)· Ηρωδιανός (1.281): «*Βέροια πόλις Μακεδονίας, ἣν Φέρωνα κτίσαι φασίν, αὐτοὺς δὲ τὸ φ εἰς β μεταποιεῖν, ὡς Φάλακρον Βάλακρον καὶ Βίλιππον καὶ Κεβαλῖνον*» [Η Βέροια είναι μια πόλη της Μακεδονίας που λένε πως ιδρύθηκε από τον Φέρωνα και οι κάτοικοί της μετατρέπουν το *φ* σε *β*, προφέροντας *Βάλακρον* αντί για *Φάλακρον*, ή *Βίλιππον* και *Κεβαλῖνον*]. Οι τύποι *Βίλιππος* και *Φίλιππος*, *Βερενίκα* και *Φερενίκα*, και *Βέροια* και *Φέρωνα* εναλλάσσονται·
- άγνωστης προέλευσης τοπωνύμια που πιθανόν να μαρτυρούν ανάλογη εξέλιξη: το όνομα της λίμνης *Βοίβη* μπορεί να είναι εναλλακτικός τύπος του *Φοίβη* 'λαμπερή'.

Καθώς οι γραφές με Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ είναι συχνότατες στη μακεδονική (με αποτέλεσμα να έχουν θεωρηθεί σήμα κατατεθέν της διαλέκτου) και αφορούν στα τρία δασέα κλειστά, η πιο ασφαλής ερμηνεία είναι να υποθέσουμε πως αντιπροσωπεύουν την ηχηρή τριβόμενη προφορά[7] (β ή v, ð, ɣ)

7. Μπορούν επίσης να αντιπροσωπεύουν προσεγγιστικούς φθόγγους: ʋ, ɹ, ɰ.

των αρχαίων άηχων δασέων κλειστών (ph, th, kh) που υπήρχαν σε όλες τις ελληνικές διαλέκτους (Hatzopoulos 2007α· Méndez Dosuna 2012· 2014). Οι γραφές με Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ αντίστοιχα, προϋποθέτουν μια διπλή φωνητική εξέλιξη· αρχικά, τα άηχα δασέα κλειστά τράπηκαν σε άηχα τριβόμενα (ɸ, ɵ, x), και αργότερα, αυτά τα άηχα τριβόμενα έγιναν ηχηρά (β ή v, ð, ɣ). Υποθέτουμε ότι πέρασαν από το ενδιάμεσο στάδιο των άηχων τριβόμενων, επειδή από πλευράς άρθρωσης τα άηχα τριβόμενα βρίσκονται ανάμεσα στα άηχα δασέα κλειστά και τα ηχηρά τριβόμενα. Σε κάθε περίπτωση, οι περιστασιακές γραφές Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ αντίστοιχα, υποδηλώνουν την προφορά των Φ, Θ, Χ ως ηχηρών τριβόμενων (β ή v, ð, ɣ) (βλ. Alonso 2014γ). Οι γραφές Φ, Θ, Χ στη μακεδονική μπορεί να αντιπροσωπεύουν άηχα δασέα κλειστά (ph, th, kh αντίστοιχα) –παραδοσιακή προφορά –, άηχα τριβόμενα (ɸ, ɵ, x αντίστοιχα) ή ηχηρά τριβόμενα (β ή v, ð, ɣ), φθόγγους για τους οποίους δεν υπάρχει ξεχωριστή ομάδα συμβόλων.[8] Η νεοελληνική γλώσσα έχει διατηρήσει τα άηχα τριβόμενα και τα <φ, θ, χ> αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα τα [ɸ, ɵ, x].

Η ηχηροποίηση των άηχων τριβόμενων δεν παρατηρείται στις υπόλοιπες αρχαίες ελληνικές διαλέκτους.[9] Αυτό σημαίνει πως η μακεδονική ηχηρή προφορά ήταν ένας φωνητικός νόμος που καθοριζόταν από συγκεκριμένα φωνητικά περιβάλλοντα ή ότι δεν γενικεύθηκε και κατέληξε να χαθεί, ίσως όταν χάθηκε και η ίδια η διάλεκτος.

Οι γραφές με Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ αντίστοιχα, εμφανίζονται στην αρχή ή στο εσωτερικό της λέξης, ανάμεσα σε φωνήεντα ή ανάμεσα σε φωνήεν και αντηχητικό. Καθώς οι περιπτώσεις στην αρχή της λέξης προέρχονται από παραθέματα μεμονωμένων λέξεων, δεν μπορούμε να κρίνουμε κατά πόσο η προφορά στην αρχή της λέξης εξαρτιόταν από το αν το αρχικό σύμφωνο βρισκόταν μεταξύ φωνηέντων στην αλυσίδα του εκφωνούμενου λόγου και αν αμέσως μετά από αυτό ακολουθούσε παύση.

Οι φωνητικοί νόμοι που περιγράφονται στις ενότητες 2 και 3 εξηγούν τις αναφορές των αρχαίων πηγών, σύμφωνα με τις οποίες η μακεδονική διάλεκτος δεν ήταν κατανοητή στους υπόλοιπους Έλληνες και ο Μέγας Αλέξανδρος την χρησιμοποιούσε όταν ήταν ταραγμένος.[10]

4. Σκοπός

Στη συνέχεια του άρθρου θα αναπτύξω την άποψη ότι η ηχηροποίηση των άηχων κλειστών και η ηχηροποίηση και αποκλειστοποίηση των άηχων δασέων κλειστών, που περιγράφονται παραπάνω στις ενότητες 2 και 3, οφείλονται σε μείωση της αρθρωτικής ενέργειας με την οποία προφέρονταν τα εμποδιστικά σύμφωνα (μόνο κλειστά και τριβόμενα στη μακεδονική) μεταξύ φωνηέντων ή φωνήεντος και αντηχητικού. Αυτού του είδους οι φωνητικοί νόμοι περιγράφονται ως περιπτώσεις *εξασθένησης* [lenition] όταν αναφερόμαστε σε πρώιμες αλλαγές των κλειστών στις νησιωτικές κελτικές γλώσσες, ενώ ως περιπτώσεις *εξασθένησης* [weakening] και *ηχηροποίησης* όταν αναφερόμαστε σε ορισμένες μεταβολές των κλειστών της δημώδους λατινικής στις δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες. Όπως θα δούμε, η μακεδονική παρουσιάζει στο σημείο αυτό μεγάλες ομοιότητες με τις νησιωτικές κελτικές γλώσσες και τις δυτικές ρομανικές γλώσσες.

8. Η τριβοποίηση του [th] δηλώνεται έμμεσα με τη γραφή <στ> για το [sth], όπως στο *γενέσται* αντί *γενέσθαι* στον κατάδεσμο της Πέλλας (Voutiras 1998).

9. Υπάρχουν περιπτώσεις με Φ αντί ϝ στην παμφυλιακή (4ος αι. π.Χ.) και Σ αντί Θ στη λακωνική (4ος αι. π.Χ.). Οι γραφές αυτές μαρτυρούν την προφορά ενός αρχαίου δασέος κλειστού ως άηχου τριβόμενου (Alonso 2014γ· Méndez Dosuna 1991–1993· 2014). Οι εναλλαγές των γραφών μεταξύ Φ και Θ και μεταξύ του λατινικού f και του Φ είναι συχνές σε χαράγματα της Πομπηίας και σε μεταγενέστερες μαρτυρίες, και δείχνουν επίσης την άηχη τριβόμενη προφορά [ɸ, ɵ, x] που διατηρείται ακόμη στη σύγχρονη ελληνική.

10. Αυτές οι σημαντικές φωνητικές αλλαγές στη μακεδονική εξηγούν εύγλωττα τις αναφορές των αρχαίων πηγών στο γεγονός ότι η μακεδονική δεν ήταν κατανοητή στους υπόλοιπους Έλληνες, χωρίς να χρειάζεται να υποθέσουμε πως επρόκειτο για διαφορετική γλώσσα. Βλ. Πλούταρχος, *Αλέξ.* 51.6· *Ευμ.* 14.11· Ψευδο-Καλλισθένης 3.32· Διόδωρος Σικελιώτης 17.101.2· Curtius 6.9.34–6, 6.11.4. Ηρόδοτος 5.22, 24· 8.137–139· Θουκυδίδης 2.80.5–7, 2.81.6, 4.124.1· Αριστοτέλης, *Πολ.* 1324b· Ισοκράτης 5.108 και 154· Δημοσθένης, Γ΄ *Ολυνθιακός* 24, Γ΄ *Φιλιππικός* 31, *Περί της Παραπρεσβείας* 308· Λίβιος 31.29.15.

5. Εξασθένηση

Η εξασθένηση [lenition, softening, weakening στα αγγλικά] είναι ένας φωνητικός νόμος που συνίσταται σε μια αλλαγή, μέσα σε συγκεκριμένο φωνητικό περιβάλλον, της προφοράς μιας ομάδας συμφώνων που τα φέρνει πιο κοντά στα φωνητικά χαρακτηριστικά των φωνηέντων, ειδικότερα μέσω της ηχηροποίησής τους ή της τροπής των κλειστών σε προστριβόμενα ή τριβόμενα.[11] Με άλλα λόγια, η εξασθένηση αποτελεί μια μείωση της συμφωνικής ισχύος και της πίεσης του αέρα και αντίστοιχη αύξηση στο γειτνιάζον σύμφωνο της χαρακτηριστικής ηχηρότητας των φωνηέντων, που προφέρονται με ανοιχτή τη φωνητική οδό χωρίς καμία αύξηση της πίεσης του αέρα σε οποιοδήποτε σημείο της γλωττίδας.

Υπάρχουν πολύ γνωστές περιπτώσεις εξασθένησης στις σύγχρονες γλώσσες. Σε ορισμένες προφορές της αγγλικής που είναι συχνές στον Καναδά και στις ΗΠΑ, τα [t] και [d] ύστερα από (δυναμικά) τονισμένη συλλαβή εξασθενούν και τρέπονται στο φατνιακό παλλόμενο ακαριαίο [ɾ], όπως στα writer και rider που προφέρονται [ˈraɪ̯ɾɚ] (Ogden 2009, 114). Επιπλέον, στην τοσκανική ποικιλία της ιταλικής το αρχικό άηχο υπερωικό σύμφωνο /k/ όπως στο casa ‘σπίτι’, προφέρεται ως κλειστό [k] ύστερα από παύση [ˈkaːsa] ή ύστερα από σύμφωνο [eŋˈkaːsa], αλλά ως τριβόμενο ή προσεγγιστικό [h] [laˈhaːsa] ‘το σπίτι’ σε μεσοφωνηεντική θέση (πρβ. Marotta 2008).[12]

Όπως και στα παραπάνω παραδείγματα, η εξασθένηση επηρεάζει γενικά τα κλειστά μεταξύ φωνηέντων ή φωνήεντος και αντηχητικού, και το εξασθενημένο σύμφωνο δημιουργεί μια ασθενή παραλλαγή που εξαρτάται από το συγκεκριμένο περιβάλλον. Έτσι, το φατνιακό παλλόμενο ακαριαίο [ɾ] στην αγγλική είναι μεσοφωνηεντικό αλλόφωνο των [t] και [d] που περιορίζεται μόνο σε θέση ύστερα από τονισμένη συλλαβή. Με τη σειρά του, το τοσκανικό ιταλικό [h] είναι αλλόφωνο του [k] σε μεσοφωνηεντική θέση. Και στις δύο περιπτώσεις, το ασθενές αλλόφωνο αποτελεί πραγμάτωση ενός κλειστού φωνήματος σε συγκεκριμένο περιβάλλον και δεν προστίθεται στον κατάλογο των φωνημάτων αυτών των γλωσσών. Αλλά με την πάροδο του χρόνου, το αλλόφωνο αυτό –ειδικά όταν διαφέρει φωνητικά από τη συνήθη πραγμάτωσή του ή βρίσκεται φωνητικά κοντά σε άλλα φωνήματα ή τροποποιείται η αρχική κατανομή του– μπορεί να γίνει τελικά ανεξάρτητο φώνημα, κατά τη λεγόμενη *φωνηματοποίηση* ή *φωνημική διάσπαση* (βλ. Kortlandt 2007, 51–64).

6. Η εξασθένηση στις δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες

Οι δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες (ιβηρορομανική, γαλλορομανική, ραιτορομανική και βόρεια ιταλορομανική μέχρι το γεωγραφικό όριο της λεγόμενης «γραμμής La Spezia–Rimini») έχουν αρκετούς κοινούς φωνητικούς νεωτερισμούς με το σύστημα κλειστών της δημώδους λατινικής, που κατηγοριοποιούνται υπό τον γενικό όρο της ηχηροποίησης ή εξασθένησης των κλειστών. Οι σχετικοί φωνητικοί νόμοι παρατίθενται και επεξηγούνται με ισπανικά παραδείγματα στο (3):

(3) Εξέλιξη των κλειστών από τη λατινική στις δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες:

α. τροπή των διπλών άηχων κλειστών σε απλά κλειστά: cu**pp**a > co**p**a ‘κύπελλο’·

β. ηχηροποίηση των άηχων κλειστών ανάμεσα σε φωνήεντα ή ανάμεσα σε φωνήεν και *αντηχητικό*: sco**p**a > esco**b**a ‘σκούπα’, ara**t**um > ara**d**o ‘άροτρο’·

11. Βλ. Brandão de Carvalho, Scheer & Ségéral 2008. Η εξασθένηση εξαρτάται επίσης από τη θέση του συμφώνου.

12. Η τροπή του s σε h στη συλλαβική έξοδο σε μερικές νότιες περιοχές της Ισπανίας, όπου το España προφέρεται [ehˈpaɲa], μπορεί επίσης να ερμηνευθεί ως μια μορφή εξασθένησης στον βαθμό που το τριβόμενο s αφομοιώνεται από το γειτνιάζον φωνήεν. Παρομοίως, η δάσυνση του κληρονομημένου *s μεταξύ φωνηέντων στην πρωτοελληνική, η δάσυνση του δευτερογενούς s και η λεγόμενη συριστικοποίηση προέρχονται από την αφομοίωση του s από τα γειτνιάζοντα φωνήεντα (Alonso 2014α· 2014β). Η εξασθένηση των ουρανικών προστριβόμενων παρατηρείται στην τοσκανική ιταλική· π.χ., la cena [laˈʃena] ‘δείπνο’ μετά από φωνήεν, αλλά *cena* [ˈʧena] μετά από παύση (Marotta 2008, 251–255).

γ. αποκλειστοποίηση (και αποβολή) των ηχηρών κλειστών ανάμεσα σε φωνήεντα ή ανάμεσα σε φωνήεν και αντηχητικό:[13] va**d**um > va**d**o [ˈbaðo] ‘ποτάμιο πέρασμα’, re**g**alem > real [reˈal] ‘βασιλικό’.

Κάθε κληρονομημένο από τη δημώδη λατινική συμφωνικό κλειστό ανέπτυξε μια ασθενή παραλλαγή μεταξύ φωνηέντων ή φωνήεντος και αντηχητικού, αλλά διατήρησε την ισχυρή προφορά του στις υπόλοιπες ενδιάμεσες θέσεις και στην αρχή λέξης ύστερα από παύση ή σύμφωνο. Επομένως, τα ηχηρά κλειστά /b, d, g/ πραγματώνονται αφενός ως τριβόμενα [β, ð, ɣ] ανάμεσα σε φωνήεντα (λατ. **p**ratum> ισπ. **p**rado ‘λιβάδι’) ή ανάμεσα σε φωνήεν και αντηχητικό (la barca [laˈβarka] ‘η βάρκα’), τόσο στο εσωτερικό μιας λέξης όσο και μεταξύ διαφορετικών λέξεων, και αφετέρου ως κλειστά [b, d, g] στην αρχή μιας λέξης ύστερα από παύση ή σύμφωνο (λατ. **b**ene > ισπ. **b**ien ‘καλά’ [ˈbjen]· un barco [umˈbarko] ‘ένα πλοίο’) και μέσα στη λέξη ύστερα από σύμφωνο (mundo [ˈmundo] ‘κόσμος’).[14] Ηχηροποίηση δεν γίνεται στην αρχή της λέξης (λατ. tegula > ισπ. teja ‘κεραμίδι’, λατ. cognatum > ισπ. cuñado ‘κουνιάδος’) ή ύστερα από σύμφωνο (λατ. antea > ισπ. antes ‘πριν’).

Τα κλειστά και τα τριβόμενα αλλόφωνα βρίσκονται σε συμπληρωματική κατανομή. Όπως μπορούμε να δούμε, η ηχηροποίηση των άηχων στοματικών κλειστών και η αποκλειστοποίηση των ηχηρών κλειστών συμπίπτουν με όσα παρατηρήσαμε στις ενότητες 2 και 3 για τη μακεδονική.

Σύμφωνα με τον Martinet (1952· 1955), η ηχηροποίηση των άηχων κλειστών στις δυτικές πρωτορομανικές είναι αποτέλεσμα μιας μείωσης στην αρθρωτική προσπάθεια που καταβάλλεται για την προφορά των συμφώνων. Οι εξελίξεις αυτές συγκροτούν συνολικά μια αλυσίδα αλλαγών που μπορεί να παρουσιαστεί ως εξής στο (4) (Martinet 1955, 288–290):

(4) Αλυσίδα αλλαγών στις δυτικές ρομανικές γλώσσες: κάθε φθόγγος τράπηκε στο ασθενέστερο αντίστοιχό του (το → δηλώνει τη μετατόπιση ενός φθόγγου x στην εξασθενημένη παραλλαγή y στα ακόλουθα περιβάλλοντα: ΦxΦ, ΦxR, -Φ xΦ-, -Φ xR-):

pp → p → b → β, v
tt → t → d → ð (ή εκλείπει)
kk → k → g → ɣ, j (ή εκλείπει)

Σύμφωνα με τον Martinet (1955, 274–288· Brandâo de Carvalho 2008, 215), αυτή η αλυσίδα αλλαγών άρχισε με την απλοποίηση των διπλών (σημείο (α) στον κατάλογο (3) παραπάνω)· αλλά είναι επίσης πιθανό να άρχισε η αλυσίδα πίεσης με την τριβοποίηση των ηχηρών κλειστών (σημείο (γ) στον κατάλογο (3) παραπάνω). Ανεξάρτητα από το ποιο ήταν το σημείο εκκίνησης και αν επρόκειτο για αλυσίδα έλξης ή πίεσης, ο διαφοροποιητικός χαρακτήρας των συμφωνικών φωνημάτων διατηρήθηκε παρά τις αλλαγές. Και οι δύο θεωρίες υποθέτουν ότι η αλυσίδα αλλαγών προήλθε από μια μείωση της αρθρωτικής δύναμης που χρησιμοποιείται για την άρθρωση των κλειστών, ιδίως μεταξύ φωνηέντων. Η εμφάνιση του ασθενούς αλλόφωνου κάθε κλειστού συμφώνου παριστάνεται στον πίνακα (5):

(5) Αλυσίδα αλλαγών στις δυτικές ρομανικές γλώσσες: κάθε φώνημα διασπάστηκε σε μια ασθενέστερη παραλλαγή (ανάμεσα σε φωνήεντα ή ανάμεσα σε φωνήεν και αντηχητικό) και σε μια ισχυρότερη (στην αρχή μιας λέξης ύστερα από παύση ή σύμφωνο και στις υπόλοιπες ενδιάμεσες θέσεις):[15]

13. Τα άηχα σύμφωνα μεταξύ αντηχητικού και φωνήεντος (πρβ. parte [ˈparte] ‘τμήμα’) δεν τρέπονται σε ηχηρά σύμφωνα. Δεν παρατίθενται εδώ άλλες περιπτώσεις τριβοποίησης που δεν σχετίζονται με τους στόχους του παρόντος άρθρου.
14. Οι μεταβολές αυτές άρχισαν μάλλον μετά την αποχώρηση των Ρωμαίων από τη Δακία το 270, καθώς δεν έχει διασωθεί κανένα ίχνος της συγκεκριμένης αλυσίδας αλλαγών ούτε στη ρουμανική ούτε στη δαλματική. Για τη χρονολόγηση της ηχηροποίησης στην ισπανική βλ. Lloyd 1987, 228–231.
15. Έχω παραλείψει τα k^w (aqua > agua ‘νερό’) και kk^w (eccu hic > aquí ‘εδώ’), που δεν σχετίζονται με το θέμα της μακεδονικής.

στάδιο 1	στάδιο 2	στάδιο 3	στάδιο 1	στάδιο 2	στάδιο 3	στάδιο 1	στάδιο 2	στάδιο 3
/pp/ >	[pp] [p]	→ /p/	/tt/ >	[tt] [t]	→ /t/	/kk/ >	[kk] [k]	→ /k/
/p/ >	[p] [b]	→ /b/	/t/ >	[t] [d]	→ /d/	/k/ >	[k] [g]	→ /g/
/b/ >	[b] [β]		/d/ >	[d] [ð]		/g/ >	[g] [ɣ], [j] ή εκλείπει	

7. Η εξασθένηση στις νησιωτικές κελτικές γλώσσες

Ο όρος *εξασθένηση* [lenition] δημιουργήθηκε από τον R. Thurneysen για να περιγράψει ένα σύνολο φωνητικών μεταβολών που έγιναν στα σύμφωνα, και ειδικότερα στα κλειστά, των νησιωτικών κελτικών γλωσσών πριν από την αποβολή των κληρονομημένων ΙΕ φωνηέντων σε τελικές και εσωτερικές συλλαβές. Σε ενδιάμεση θέση, η εξασθένηση επηρέασε όλα τα απλά σύμφωνα μεταξύ φωνηέντων ή ανάμεσα σε φωνήεν και w ή v, καθώς και όλα τα κλειστά και τα m, s, w ανάμεσα σε φωνήεν και l, n, r. Η εξασθένηση «δεν επηρέασε μόνο τα σύμφωνα σε ενδιάμεση θέση, αλλά και εκείνα σε αρχική καθώς συνδέονταν στενά με την προηγούμενη λέξη» (Thurneysen 1946, 74). Με άλλα λόγια, τα μεσοφωνηεντικά σύμφωνα στην αρχή λέξης εξασθένησαν επίσης μεταξύ δύο λέξεων (-Φ♯ ΣΦ-). Επομένως, το σανσ. asya ‘του’ (με τελικό φωνήεν) προκαλεί την εξασθένηση (δηλαδή την εξασθένηση του κλειστού σε εξακολουθητικό) του αρχικού συμφώνου στο αντίστοιχο κτητικό της παλαιάς ιρλ. aguth [γυθ] ‘η φωνή του’. Από την άλλη πλευρά, το asyāḥ ‘της’ (με τελικό σύμφωνο) συνεπάγεται τη διατήρηση του κλειστού μετά το αντίστοιχο κτητικό a guth ‘η φωνή της’. Αυτή η τροπή «είχε ως αφετηρία της τη μείωση της ενέργειας που χρησιμοποιείται για την άρθρωσή τους» (Thurneysen 1946, 74). Μολονότι οι αλλαγές έχουν διατηρηθεί στα αρχικά σύμφωνα της λέξης και σε μεσοφωνηεντική θέση μετά από τονισμένα φωνήεντα, σε άλλες θέσεις ο πρωτότυπος τύπος των εξασθενημένων κλειστών έχει υποστεί διάφορες τροποποιήσεις και έχει οδηγήσει στην εδραίωση των εξασθενημένων συμφώνων ως γραμματικής διαδικασίας στις νησιωτικές κελτικές γλώσσες. Ως αποτέλεσμα, η εξασθένηση στις κελτικές γλώσσες δεν προκαλείται πλέον από το φωνητικό περιβάλλον του συμφώνου, αλλά από το συντακτικό και μορφολογικό περιβάλλον του.[16]

8. Η εξασθένηση στη μακεδονική

Οι μακεδονικές φωνητικές μεταβολές που περιγράφηκαν παραπάνω στις ενότητες 2 και 3 και συνοψίζονται παρακάτω στο (6), παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με όσες είδαμε να συμβαίνουν στις δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες:

(6) Αποκλειστοποίηση και ηχηροποίηση στη μακεδονική διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας:
α. αποκλειστοποίηση των άηχων δασέων: [ph, th, kh] > [ɸ, ɵ, x]·
β. ηχηροποίηση των άηχων στοματικών κλειστών: [p, t, k] > [b, d, g]·
γ. αποκλειστοποίηση των ηχηρών στοματικών κλειστών: [b, d, g] > [ß, ð, ɣ]·
δ. ηχηροποίηση των άηχων τριβόμενων: [ɸ], [ɵ], [x] > [v], [ð], [ɣ]

Ο συνδυασμός της αποκλειστοποίησης και της ηχηροποίησης στη μακεδονική προσιδιάζει σημαντικά στις αλλαγές που υπέστησαν τα κληρονομημένα λατινικά κλειστά στις δυτικές ρομανικές γλώσσες. Αυτές οι αλλαγές ίσως οφείλονται επίσης σε μια μείωση του βαθμού της αρθρωτικής

16. Αντίθετα, αρκετές μετατοπίσεις συμφώνων στις γερμανικές γλώσσες οφείλονται σε αύξηση της αρθρωτικής ενέργειας που ενίσχυσε την προφορά των συμφώνων, ειδικά σε αρχική και ενδιάμεση θέση, όχι μεταξύ φωνηέντων. Έτσι, τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα κλειστά (*bh, *dh, *gh, $g^{w}h$) που είχαν τραπεί σε ηχηρά τριβόμενα (β, ð, ɣ), εξελίχθηκαν, από την προλογοτεχνική περίοδο ακόμη, σε ηχηρά κλειστά στην αρχή της λέξης και ύστερα από έρρινο (Krahe & Seebold 1967, 52 κ.ε.).

ενέργειας με την οποία προφέρονταν αυτά τα σύμφωνα σε συγκεκριμένες θέσεις.[17] Κάθε κλειστό θα είχε αναπτύξει ένα ασθενές αλλόφωνο στη μακεδονική, όπως παρουσιάζεται στο (7):

(7) Εξασθένηση των κλειστών και άηχων τριβόμενων στη μακεδονική[18]

στάδιο 1	**στάδιο 2**	**στάδιο 3**	**στάδιο 1**	**στάδιο 2**	**στάδιο 3**	**στάδιο 1**	**στάδιο 2**	**στάδιο 3**
/p/	/p/ >	[p] [b]	/t/	/t/ >	[t] [d]	/k/	/k/ >	[k] [g]
/b/	/b/>	[b] [β]	/d/	/d/ >	[d] [ð]	/g/	/g/ >	[g] [ɣ]
/ph/ > /f/	/f/ >	[ɸ] [v]	/th/ > /ɵ/	/ɵ/ >	[ɵ] [ð]	/kh/ > /x/	/x/ >	[x] [ɣ]

Η μεγάλη ομοιότητα με ό,τι συνέβη στις δυτικές πρωτορομανικές και σε μικρότερο βαθμό στις νησιωτικές κελτικές γλώσσες υποδηλώνει ότι ήταν παραπλήσια και τα περιβάλλοντα μέσα στα οποία πραγματοποιήθηκαν αυτές οι αλλαγές και, συνεπώς, ότι η εξασθένηση των κλειστών στη μακεδονική περιορίστηκε σε μεσοφωνηεντική θέση ή ανάμεσα σε φωνήεν και αντηχητικό, τόσο στο εσωτερικό μιας λέξης όσο και μεταξύ λέξεων. Ο περιστασιακός χαρακτήρας της γραφής με Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ υποδηλώνει ότι οι δύο ομάδες συμφώνων συγχωνεύθηκαν μόνο όταν πραγματώνονταν ως ηχηρά αλλόφωνα μεταξύ φωνηέντων ή φωνήεντος και αντηχητικού τόσο στο εσωτερικό της λέξης όσο και μεταξύ διαφορετικών λέξεων χωρίς παύση. Το φωνολογικό σύστημα της μακεδονικής πρέπει να έμοιαζε με εκείνο της σημερινής ισπανικής, όπου τα ηχηρά κλειστά έχουν δύο πραγματώσεις ανάλογα με το περιβάλλον τους, είτε ως ηχηρά κλειστά μετά από παύση ή έρρινο σύμφωνο (/m/, /n/, /ɲ/) ή, στην περίπτωση του /d/, μετά από πλευρικό τριβόμενο (/l/, /ʎ/) είτε ως τριβόμενα σε άλλα περιβάλλοντα.

Η γοτθική μάλλον εμφανίζει ένα παρόμοιο συγχρονικό σύστημα, δεδομένου ότι τα /b, d, g/ πραγματώθηκαν ως ηχηρά τριβόμενα [ß, ð, ɣ] μεταξύ φωνηέντων, αλλά ως κλειστά σε αρχική θέση και μετά από έρρινο και, τέλος, ως άηχα εξακολουθητικά ([ɸ, ɵ, s]) σε τελική θέση και πριν από τελικό s (Krahe & Seebold 1967, 52 κ.ε., 60 κ.ε.).

Ωστόσο, οι υποτιθέμενες μακεδονικές ασθενείς παραλλαγές δεν δείχνουν να ακολουθούν πλήρως την κατανομή που απαντάται στις δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες σε ό,τι αφορά στο φωνητικό περιβάλλον. Από τις έξι περιπτώσεις ενός ηχηρού στη θέση του αναμενόμενου άηχου κλειστού, τρεις (*Διγαία*, *Βλαγανῖτις* και *ὑβό*) εμφανίζονται μεταξύ φωνηέντων· μία εμφανίζεται στην αρχή της λέξης μεταξύ φωνηέντων, αλλά πιθανώς ύστερα από παύση: *οἰκτίρετε, δαίμονες φίλοι, δαπινὰ γὰρ ἰμὲ φίλων πάντων* (στίχος 6 του κατάδεσμου της Πέλλας· βλ. Παράρτημα 2Α, Κείμενο [1]) και τέλος, δύο περιπτώσεις, και οι δύο από την αττική επιγραφή με τον κατάλογο των Μακεδόνων που συνήψαν τη συνθήκη με την Αθήνα, εμφανίζονται ανάμεσα σε r και φωνήεν: *Βυργῖνος* (*IG* I^3.89.61, Αθήνα, 423/2 π.Χ.,) και]*νος, Βορδινο*[(*IG* I^3 89.72, 423/2 π.Χ.).[19] Όσο για τις γραφές με Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ, αυτές εμφανίζονται στην αρχή λέξεων που σώζονται σε παραθέματα μεμονωμένες, χωρίς τα συμφραζόμενά τους (π.χ. *Βάλακρος*), στο εσωτερικό της λέξης ανάμεσα σε φωνήεντα (π.χ. *Κέβαλος*) ή ανάμεσα σε φωνήεν και αντηχητικό (π.χ. *ἄβροτες*). Το υπερδιορθωμένο *βεφαίως* με Φ αντί Β, εμφανίζεται επίσης ανάμεσα σε φωνήεντα.

17. Οι αλλαγές αποφεύγουν τη συγχώνευση των συμφωνικών σειρών και άρα σέβονται τον διαφοροποιητικό χαρακτήρα των φωνημάτων (βλ. Martinet 1955, 290· Brandâo de Carvalho 2008, 215). Τα αποτελέσματα της αποκλειστοποίησης των ηχηρών κλειστών /b, d, g/ διέφεραν από εκείνα των /ph, th, kh/ ως προς τον τόπο άρθρωσης (μεσοδοντικά έναντι φατνιακών) και τον βαθμό που εμπόδιζαν την πίεση του αέρα (τριβόμενα έναντι προσεγγιστικών).
18. Όπως και στις δυτικορομανικές γλώσσες (λατ. cuppa > ισπ. copa), το *γίνομαι* στον κατάδεσμο της Πέλλας μπορεί να υποδηλώνει μείωση των διπλών στη μακεδονική.
19. Τα κλειστά στην αρχή των λέξεων είναι σταθερά σε όλη την ιστορία της ελληνικής και των δυτικών ρομανικών γλωσσών.

Είναι πιθανόν η κατανομή που παρατηρείται στη μακεδονική στην αρχή λέξης να μην αντανακλά στην πραγματικότητα τη φωνητική κατανομή που παρατηρείται στις δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες και να οφείλεται απλώς στο γεγονός ότι τα παραδείγματα προέρχονται από κείμενα γραμμένα στην αττική διάλεκτο ή από εμφανίσεις μεμονωμένων λέξεων, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να τα λάβουμε υπόψη όταν προσδιορίζουμε την κατανομή των παραλλαγών κάθε φωνήματος μεταξύ διαφορετικών λέξεων.[20] Μόνο νέες πηγές θα μπορέσουν να επιβεβαιώσουν ή να διαψεύσουν ότι η κατανομή των ασθενών και των ισχυρών αλλόμορφων ακολουθεί την κατανομή που παρατηρείται στη σημερινή ισπανική, τη γοτθική και τις νησιωτικές κελτικές γλώσσες. Μέχρι τότε, θα πρέπει να περιοριστούμε στην υπόθεση ότι τα μακεδονικά κλειστά είχαν μια ισχυρή και μια ασθενή πραγμάτωση, αλλά οι λιγοστές πηγές δεν μας επιτρέπουν να επαληθεύσουμε κατά πόσο τα αλλόφωνα ήταν κατανεμημένα όπως και στις υπόλοιπες γλώσσες που εμφανίζουν παρόμοιες εξελίξεις.

9. Συμπεράσματα

Η ηχηροποίηση των άηχων κλειστών και η αποκλειστοποίηση και ηχηροποίηση των άηχων δασέων κλειστών που μαρτυρούνται από τις εναλλακτικές γραφές με Β, Δ, Γ αντί Π, Τ, Κ και Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ στη μακεδονική διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας, μας παραπέμπουν σε μια εξασθένηση της αρθρωτικής ενέργειας με την οποία προφέρονταν τα φρακτικά σύμφωνα. Το φαινόμενο αυτό, που αναφέρεται ως εξασθένηση στις νησιωτικές κελτικές γλώσσες και στην εξέλιξη των δυτικών πρωτορομανικών γλωσσών από τη δημώδη λατινική, είναι συχνότατο σε περιβάλλοντα όπου υπάρχει ένα κλειστό μεταξύ φωνηέντων ή φωνήεντος και αντηχητικού, τόσο στο εσωτερικό μιας λέξης όσο και ανάμεσα σε διαφορετικές λέξεις χωρίς ενδιάμεση παύση. Η σύγκριση με τις δυτικές πρωτορομανικές και τις νησιωτικές κελτικές γλώσσες δείχνει ότι τα ηχηρά κλειστά και τα άηχα τριβόμενα στη μακεδονική ανέπτυξαν ένα ασθενές αλλόφωνο στα συγκεκριμένα περιβάλλοντα.

Αν ισχύει αυτή η ερμηνεία, μπορεί να προστεθεί ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι αυτές οι φωνητικές μετατοπίσεις οφείλονται μάλλον στην εσωτερική εξέλιξη της μακεδονικής παρά σε εξωτερικές αιτίες. Σύμφωνα με τον Hatzopoulos (2000, 115 κ.ε.), η ηχηροποίηση των άηχων κλειστών και η τροπή των δασέων σε ηχηρά τριβόμενα δεν οφείλεται σε οποιαδήποτε λεξιλογική ή φωνητική παρεμβολή από άλλες γλώσσες ή σε κάποιο γλωσσικό υπόστρωμα, αλλά είναι προϊόν μιας εσωτερικής εξέλιξης της μακεδονικής διαλέκτου της ελληνικής γλώσσας. Αυτού του είδους οι προφορές πρέπει να ήταν κοινό ισόγλωσσο της μακεδονικής και της θεσσαλικής διαλέκτου της Περραιβίας, όπου τα ανθρωπωνύμια *Δρεβέλαος* (= **Τρεφέλεως*) και *Βουλονόα* (= *Φυλονόα*) ίσως μαρτυρούν τις ίδιες φωνητικές μεταβολές. Φαίνεται πως τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τα έφεραν στη Θεσσαλία οι Μακεδόνες που μετανάστευσαν εκεί αφού κατέκτησαν την περιοχή τον 5ο αιώνα π.Χ. (βλ. Helly 2007, 196 κ.ε.).

Ωστόσο, το γλωσσικό υπόστρωμα και οποιαδήποτε επαφή με άλλες γλώσσες μπορεί να συνέβαλαν στην καθαρά εσωτερική εξέλιξη αυτών των φωνητικών μετατοπίσεων της μακεδονικής. Πρέπει να επισημάνουμε πως η ηχηροποίηση των κλειστών στις δυτικές ρομανικές γλώσσες συμπίπτει σχεδόν με τη γεωγραφική περιοχή του κελτικού υποστρώματος, καθώς και ότι οι κελτικές γλώσσες χαρακτηρίζονται από μια εξασθένηση των κλειστών μεταξύ φωνηέντων, τόσο στο εσωτερικό λέξης όσο και μεταξύ διαφορετικών λέξεων. Δεν είναι, επομένως, παράδοξο ότι η επίδραση του κελτικού υποστρώματος έχει προταθεί ως μία από τις αιτίες για την ηχηροποίηση και εξασθένηση των κλειστών στις δυτικές πρωτορομανικές γλώσσες (Martinet 1955, 292–296).

Μετάφραση Ελισάβετ Βιδάλη

20. Η γενίκευση της μεσοφωνηεντικής προφοράς στην αρχή λέξης εξηγεί τον τύπο της πρόθεσης *εἰς* (< *ens) ‘προς, σε’, που ίσως είχε την ακόλουθη κατανομή πριν από το δεύτερο κύμα αναπληρωματικών εκτάσεων: *ens Φ- >eis Φ- / *ens Σ- >es Σ-.

Βιβλιογραφία

Alonso, A. 2014α. Aspiration. Στο Giannakis et al. 2014, 1ος τόμ., 184.

Alonso, A. 2014β. Assibilation. Στο Giannakis et al. 2014, 1ος τόμ., 185–186.

Alonso, A. 2014γ. Spirantization. Στο Giannakis et al. 2014, 3ος τόμ. 3, 315–316.

Βουτυράς, Ε. 1993. Ένας διαλεκτικός κατάδεσμος από την Πέλλα. *Ελληνική διαλεκτολογία* 3 (1992–1993): 43–48.

Brixhe, C. 1999. Un 'nouveau' champ de la dialectologie grecque: le macédonien. Στο *Katà diálekton. Atti del III Colloquio Internazionale di Dialettologia Greca*, επιμ. A. C. Cassio, 41-71. *AION* 19 (1997). Napoli: Istituto Universitario Orientale.

Brixhe, C. & A. Panayotou. 1988. L'atticisation de la Macédoine: L'une des sources de la koiné. *Verbum* 11:245–260.

Brixhe, C. & A. Panayotou. 1994. Le macédonien. Στο *Langues indo-européennes*, επιμ. F. Bader, 207–220. Παρίσι: CNRS Editions.

Brandâo de Carvalho, J. 2008. Western Romance. Στο Brandâo de Carvalho, Scheer & Ségéral 2008, 207–234.

Brandâo de Carvalho, J., T. Scheer & Ph. Ségéral, επιμ. 2008. *Lenition and Fortition*. Βερολίνο: Mouton de Gruyter.

Γιαννάκης, Γ. Κ., επιμ. 2012. *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός* (τετράγλωσση έκδ., ελλ., αγγλ., γαλλ., γερμ.). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Προσβάσιμο στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/arhaia-makedonia-glossa-istoria-politismos

Crespo, E. 2011. *OF* fr. 496: dialectal diversity in Macedon at the end of the fourth century B.C. Στο *Tracing Orpheus: Studies of Orphic Fragments in Honour of Alberto Bernabé*, επιμ. M. Herrero de Jáuregui κ.ά., 227–230. Sozomena 10. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: De Gruyter.

Crespo, E. 2012. Γλώσσες και διάλεκτοι στην αρχαία Μακεδονία. Στο Γιαννάκης 2012, 53–64 (ελλ.)· 121–131 (αγγλ.)· 189–200 (γαλλ.)· 259–270 (γερμ.).

Dubois, L. 1995. Une tablette de malédiction de Pella: s'agit-il du premier texte macédonien? *REG* 108:190–197.

Filos, P. 2014. Pamphylian. Στο Giannakis et al. 2014, 3ος τόμ., 8–11.

Giannakis, G. K. et al., επιμ. 2014. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. 3 τόμ. Leiden & Βοστόνη: Brill. Προσβάσιμο στο http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics

Hajnal, I., επιμ. 2007. *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden (Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin 19–22. September 2001).* IBS 126. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.

Hatzopoulos, M. 1987α. Artémis Digaia Blaganitis en Macédoine. *BCH* 111:397–412.

Hatzopoulos, M. 1987β. ΒΙΛΑΡΡΑ ΤΕΛΛΟΥ? *ZPE* 68:237–240.

Hatzopoulos, M. 1991. *Actes de vente d'Amphipolis.* ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 14. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος].

Hatzopoulos, M. 1996. *Macedonian Institutions under the Kings: A Historical and Epigraphic Study*. 2 τόμ. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 22. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος].

Hatzopoulos, M. 2000. "L'histoire par les noms" in Macedonia. Στο *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, επιμ. S. Hornblower & E. Matthews, 99–117. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Hatzopoulos, M. B. 2006. *La Macédoine. Géographie historique – Langue – Cultes et croyances – Institutions*. Travaux de la Maison René-Ginouvès 2. Collection dirigée par Pierre Rouillard. Παρίσι: De Boccard.

Hatzopoulos, M. B. 2007α. La position dialectale du macédonien à la lumière des découvertes épigraphiques récentes. Στο Hajnal 2007, 157–176.

Hatzopoulos, M. B. 2007β. Μακεδονικά παραλειπόμενα: le cheval, le loup et la source. Στο *Φωνής χαρακτήρ εθνικός*: *Actes du Congrès International de Dialectologie Grecque* (Αθήνα, 28–30 Σεπτεμβρίου 2006), επιμ. M. B. Χατζόπουλος & Β. Ψηλακάκου, 227–236. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 52. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας]· διάθεση: De Boccard.

Helly, B. 2007. Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement. Στο Hajnal 2007, 177–222.

Kortlandt, F. 2007. *Italo-Celtic Origins and Prehistoric Development of the Irish Language.* Amsterdam & Νέα Υόρκη: Rodopi.

Krahe, H. & E. Seebold. 1967. *Historisches Laut- und Formenlehre des Gotischen*. 2η έκδ. Χαϊδελβέργη: Winter.

Lane Fox, R., επιμ. 2011. *Brill's Companion to Ancient Macedon. Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC–300 AD.* Leiden: Brill.

LGPN = A Lexicon of Greek Personal Names, IV Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea. 2005. Επιμ. P. M. Fraser & E. Mathews. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Lloyd, P. M. 1987. *From Latin to Spanish. Historical Phonology and Morphology of the Spanish Language.*Memoirs of the American Philosophical Society 173. (2η έκδ. 1989).

Marotta, G. 2008. Lenition in Tuscan Italian (Gorgia Toscana). Στο Brandâo de Carvalho, Scheer & Ségéral 2008, 235–271.

Martinet, A. 1952. Celtic Lenition and Western Romance Languages. *Language* 28:192–217.

Martinet, A. 1955. *Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*. Βέρνη: Francke.

Masson, O. 1984. Quelques noms de femmes en Macédoine. *ZPE* 55: 133–136.

Masson, O. 1996. Macedonian language. Στο *The Oxford Classical Dictionary*, επιμ. S. Hornblower & A. Spawforth. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Masson, O. 1998. Quelques noms macédoniens dans le traité *IG* I^2.71 = *IG* I^3.8. *ZPE* 123:117–120.

Méndez Dosuna, J. 1991–1993. On <Z> for <Δ> in Greek dialectal inscriptions. *Die* Sprache 35:82–114.

Méndez Dosuna, J. 2007. Παρατηρήσεις στις νέες μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 27ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ (6–7 Μαΐου 2006)*, *Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη*, 277–285. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Méndez Dosuna, J. 2012. Η αρχαία μακεδονική ως ελληνική διάλεκτος: Κριτική επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας. Στο Γιαννάκης 2012, 65–78 (ελλ.)· 133–145 (αγγλ.)· 201–214 (γαλλ.)· 271–285 (γερμ.).

Méndez Dosuna, J. 2014. Macedonian. Στο Giannakis et al. 2014, 2ος τόμ., 392–397.

Ogden, R. 2009. *An Introduction to English Phonetics*. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.

Παναγιώτου, Α. 2001. Η θέση της μακεδονικής διαλέκτου. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 319–325 (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [΄Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]. 2η αναθ. έκδ., 2014.

Panayotou, A. 2007. The position of the Macedonian dialect. Στο *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, επιμ. A.-F. Christidis, 433–443. Cambridge: Cambridge University Press. Αναθ. μτφρ. του Παναγιώτου 2001.

Panayotou-Triantaphyllopoulou, A. 2007. Macedonian among ancient literary tradition, 19th century debates and the new texts. Στο Hajnal 2007, 385–392.

Roisman, J. & I. Worthington, επιμ. 2010. *A Companion to Ancient Macedonia*. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Thurneysen, R. 1946. *A Grammar of Old Irish*. Αναθ. έκδ. με συμπλήρωμα, μτφρ. D. A. Binchy & Osborn Bergin. Δουβλίνο: Institute for Advanced Studies.

Voutiras, E. 1996. A propos d'une tablette de malédiction de Pella. *REG* 109:678–682

Voutiras, E. 1998. Διονυσοφῶντος γάμοι. *Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*. Amsterdam: Gieben.

Zahrnt, M. 2012. Ιστορία της Μακεδονίας κατά την προελληνιστική περίοδο. Στο Γιαννάκης 2012, 11–29 (ελλ.)· 83–100 (αγγλ.)· 151–168 (γαλλ.)· 219–236 (γερμ.).

Summary

The softening of obstruent consonants in Macedonian

Despite the scarcity of the extant sources, significant advances have been made in describing the Macedonian dialect of Greek – an endeavour simply inconceivable three decades ago. This was made possible by several recent findings – particularly the Pella curse tablet –, by the publication of the inscriptions found throughout the ancient kingdom of Macedonia and of the lexicon of personal names – in most cases attested by documents written in Attic or Koine – and by several insightful analyses scrutinizing the meagre extant sources in order to discover the features of the Macedonian dialect.

The new findings and the conclusions drawn by several incisive studies allow us to state that Macedonian was a northwestern Doric dialect sharing isoglosses with its neighbour Thessalian which was spoken in northeastern Thessaly and was replaced at an early date by the Attic-Ionic Koine for official written communications in the Macedonian kingdom. At least in part, the adoption of the Attic-Ionic Koine accounts for the scantiness of state inscriptions written in the vernacular dialect.

This article investigates the most prominent phonetic feature of the Macedonian dialect, namely the spellings Β, Δ, Γ for Π, Τ, Κ, and Β, Δ, Γ for Φ, Θ, Χ. The question is whether such phonetic changes are due to the dialect's internal development or to the external influence of other languages spoken in the area. Although in another study in 2012 I advocated external influence, I now have come to the conclusion that the view that the changes stem from internal development, as argued by Hatzopoulos and Méndez Dosuna, among other scholars. A new argument is presented in favour of the view that these distinctive Macedonian phonetic features, though unknown in the other Greek dialects, can be explained on purely internal grounds. Elaborating on arguments put forward by Hatzopoulos and Méndez Dosuna, an effort is made to describe the limits and identify the motivation of these phonetic changes, primarily by comparing them with similar changes undergone by the Western Romance languages in their development from Vulgar Latin, as well as by the insular Celtic languages.

The voicing of the voiceless stops and the spirantization and voicing of the voiceless aspirate stops documented by the alternative spellings Β, Δ, Γ for Π, Τ, Κ and Β, Δ, Γ for Φ, Θ, Χ in the Macedonian dialect of Greek point to a weakening in the articulatory energy with which obstruent consonants were pronounced. This phenomenon, referred to as *lenition* when it occurs in insular Celtic languages and as *weakening* in the development of the Western Proto-Romance languages from Vulgar Latin, is most frequent in contexts involving a stop between vowels or between a vowel and a resonant, both in medial position and across word boundaries with no intermediate pause. The comparison with Western Proto-Romance and the insular Celtic languages suggests that voiced stops and voiceless fricatives in Macedonian developed a weak allophone in such contexts.

If this interpretation holds, a further argument can then be added for the view that such phonetic shifts are due to the internal development of Macedonian rather than to external reasons. According to Hatzopoulos, the voicing of voiceless stops and the development of aspirates into voiced fricatives is not due to any lexical or phonetic interference from other languages or to any linguistic substrate, but is the outcome of an internal development of the Macedonian dialect of Greek. Such pronunciations would be an isogloss shared by the Macedonian and the Thessalian dialect of Perrhaebia, where the personal names Δρεβέλαος (= *Τρεφέλεως) and Βουλονόα (= Φυλονόα) probably attest to the same phonetic changes. These

features seem to have been brought to Thessaly by the migration of Macedonian speakers subsequent to their conquest of the region in the 5th century BC.

However, the linguistic substrate and any contact with other languages may have contributed to a purely internal development of such phonetic shifts in Macedonian. It should be noted that the weakening of stops in the Western Romance languages approximately coincides with the geographical area of the Celtic substrate, and that Celtic languages are characterized by a weakening of stops between vowels, both in medial position and across word boundaries. It is no wonder that the influence of the Celtic substrate has been put forward by Martinet as one of the causes for the voicing and weakening of stops in Western Proto-Romance.

Julián Méndez Dosuna
Πανεπιστήμιο της Salamanca

Η αρχαία μακεδονική

1. Εισαγωγή[1]

Η αρχική κοιτίδα-πατρίδα των Μακεδόνων αποτελεί αντικείμενο διαμάχης. Όποια κι αν ήταν η προέλευσή τους, καρδιά του βασιλείου τους αποτελούσε η λεγόμενη Κάτω Μακεδονία, η παράκτια πεδιάδα γύρω από τον Θερμαϊκό κόλπο που υδροδοτούνταν από τον Αξιό και τον Αλιάκμονα και περιέκλειε την Πιερία και τη Βοττιαία μεταξύ Θεσσαλίας στον νότο και Παιονίας στον βορρά. Κατά τους 5ο–4ο αιώνες π.Χ. το μακεδονικό βασίλειο κυριάρχησε και στην Άνω Μακεδονία (Ελίμεια, Αλμωπία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα, Πελαγονία) μέχρι την Πίνδο στα δυτικά και στη Μυγδονία, την Κρηστωνία και τη Βισαλτία μέχρι τον ποταμό Νέστο στα ανατολικά. Κατά τη βασιλεία του Φιλίππου Β΄ (359–336 π.Χ.) η Μακεδονία έγινε η ηγέτιδα δύναμη της Ελλάδας. Ο Φίλιππος κατέκτησε ευρύτατες περιοχές της Παιονίας και της Θράκης και τη χερσόνησο της Χαλκιδικής. Εδώ κατά τους 8ο και 6ο αιώνες π.Χ. είχαν ιδρυθεί πολυάριθμες αποικίες από τις ευβοϊκές πόλεις της Ερέτριας (Μένδη) και της Χαλκίδας (περίπου τριάντα μικρότερες αποικίες), από όπου πήρε και το όνομά της η χερσόνησος, και στη συνέχεια από Ίωνες της Άνδρου (Σάνη, Άκανθος, Στάγειρος, Άργιλος) και Δωριείς από την αχαϊκή Πελλήνη (Σκιώνη) και την Κόρινθο (Ποτίδαια). Ο Φίλιππος πέτυχε να κυριαρχήσει και στα περισσότερα ελληνικά κράτη. Ο γιος του Αλέξανδρος (336–323 π.Χ.) επέκτεινε τις κατακτήσεις του μέσω της Μικράς Ασίας στην περσική αυτοκρατορία, συμπεριλαμβάνοντας τη Φοινίκη, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο. Αυτό αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία της ελληνικής, αφού οι περιοχές υπό μακεδονική κυριαρχία υιοθέτησαν τη μακεδονική κοινή ως επίσημη γλώσσα τους.

Το ζήτημα της γλώσσας και της εθνοτικής ταυτότητας των αρχαίων Μακεδόνων έχει υποβληθεί σε διεξοδική επανεκτίμηση τις τελευταίες δεκαετίες. Αν και πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ακόμη την άποψη ότι η μακεδονική ήταν ξεχωριστή ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, πιθανόν συγγενική με τη θρακοφρυγική, η άποψη ότι μια ελληνική τοπική παραλλαγή μιλιόταν στη Μακεδονία κερδίζει ολοένα έδαφος. Ωστόσο, καθώς οι γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες είναι διφορούμενες, το ζήτημα δεν έχει ακόμη διευθετηθεί οριστικά (βλ. Panayotou 2007, Engels 2010 για τις διαφορετικές απόψεις). Δεν χρειάζεται να πούμε ότι η αρχαία μακεδονική δεν έχει απολύτως καμία σχέση με την ομώνυμη σλαβική γλώσσα που μιλιέται στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, και η οποία μαζί με τη βουλγαρική συνιστά τον νοτιοανατολικό κλάδο αυτής της οικογένειας.

1. [Σ.τ.Ε.] Το κείμενο αυτό αποτελεί μετάφραση του άρθρου «Macedonian» που δημοσιεύεται στο *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, επιμ. G. K. Giannakis et al., 2ος τόμ., 392–397 (Leiden & Βοστόνη: Brill, 2014).

2. Η γλώσσα

Η γνώση μας για την αρχαία μακεδονική είναι ατελής και αποσπασματική. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ο βασιλικός οίκος της Μακεδονίας, οι Τημενίδες ή Αργεάδες, υιοθέτησε και προσάρμοσε τη «μεγάλη αττική» ως βάση της επίσημης διοικητικής του γλώσσας ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., εξοβελίζοντας στην ουσία τελείως την καθομιλουμένη. Η μακεδονική «μεγάλη αττική» περιλαμβάνει ορισμένα ιωνικά χαρακτηριστικά, όπως το -*σσ*- και -*ρσ*- αντί των αττ. -*ττ*- και-*ρρ*-, την απουσία συναίρεσης (π.χ. *ὀστέον* αντί του αττ. *ὀστοῦν*), καθώς και το μη αττικοϊωνικό *ᾱ* κυρίως σε λέξεις της αττικής κλίσης (π.χ. *ναός* /αττ.-ιων. *νεώς*).

Πολλά είναι τα δεδομένα βάσει των οποίων υποστηρίζεται ότι οι αρχαίοι Μακεδόνες μιλούσαν μια ελληνική διάλεκτο:

Α. Ο Ηρόδοτος (5.22, 8.137–139) δηλώνει ότι οι Αργεάδες βασιλείς της Μακεδονίας ήταν Έλληνες· ήδη τον 5ο αιώνα τους επιτρεπόταν να συμμετέχουν στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Ο Λίβιος (31.29.15) λέει ότι Αιτωλείς, Ακαρνάνες και Μακεδόνες «ήταν έθνη με την ίδια γλώσσα». Πέρα βέβαια από αυτά, υπάρχουν και μερικές μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες οι Μακεδόνες δεν θεωρούνταν πάντοτε πραγματικοί Έλληνες. Πολλοί συγγραφείς (Θουκυδίδης, Αριστοτέλης, Ισοκράτης, Δημοσθένης) τους αποκαλούν βαρβάρους, αλλά *βάρβαρος* μπορεί να σημαίνει 'απολίτιστος' και όχι 'μη Έλληνας'. Επιπλέον, η πληροφορία αυτή δεν είναι αξιόπιστη, αφού στις περισσότερες περιπτώσεις η εθνότητα μπορεί να χρησιμοποιείται ως όπλο πολιτικής προπαγάνδας. Από την άλλη, πολλές πηγές υποδεικνύουν ότι ελληνική και μακεδονική διέφεραν (πρβ. το επίρρημα *μακεδονιστί* στον Πλούταρχο, *Αλέξανδρος* 51.6, *Εύμαιος*, 14.11· Ψευδο-Καλλισθένης 51.6· λέγεται (Πλούταρχος, *Αντώνιος* 27.5) ότι η Κλεοπάτρα γνώριζε τέλεια τη μακεδονική). Οι δύο ποικιλίες μπορεί να διέφεραν σε βαθμό που οι ομιλητές τους έπρεπε να ανατρέξουν σε διερμηνείς προκειμένου να ξεπεράσουν την έλλειψη αμοιβαίας κατανοησιμότητας (Κόιντος Ρούφος 6.9.34ss, 6.11.4). Για αυτό και άλλα σχετικά χωρία βλ. Παναγιώτου 1992, 186–194.

Β. Οι περισσότερες από τις μακεδονικές «γλώσσες» που καταγράφονται από τον Ησύχιο και άλλους αρχαίους λεξικογράφους μπορούν να ερμηνευθούν ως ελληνικές, αν και με κάποιες φωνητικές ιδιαιτερότητες (για την ηχηροποίηση βλ. πιο κάτω): Ησύχ. *ἀβροῦτες· ὀφρῦς* 'φρύδια', *ἀδῆ· οὐρανός* (πρβ. αττ. *αἰθήρ* 'αιθέρας'), *δανῶν· κακοποιῶν. κτείνων* '*κακοποιώ, σκοτώνω*' (μτχ. αρσ.) (πιθανόν **θανόω = θανατόω*), *γόλα* (*γόδα* χργρ.)· *ἔντερα.* (πρβ. αττ. *χολή*, ομηρ. *χολάδες*), *δώραξ· σπλήν. ὑπὸ Μακεδόνων* (πρβ. *θώραξ*), *Δάρρων· Μακεδονικός δαίμων, ᾧ ὑπὲρ τῶν νοσούντων εὔχονται* 'θεότητα υπέρ της θεραπείας των ασθενών' (συνδέεται πιθανόν με το αττ. *θάρρος*).

Γ. Οι Μακεδόνες λάτρευαν τους θεούς του Ολύμπου. Τα ονόματα των μηνών του μακεδονικού ημερολογίου ήταν ελληνικά: *Δίος*, *Ἀπελλαῖος*, *Ξανδικός*, *Πάναμος* κλπ. Η συντριπτική πλειοψηφία των Μακεδόνων έφερε ελληνικά ονόματα: *Φίλιππος*, *Ἀλέξανδρος*, *Περδίκκας*, *Ἀμύντας*, *Ἀρχέλαος*, *Κλεοπάτρα*, *Πτολεμαῖος*, *Ἄδυμος* (συγγενές του αττ.-ιων. *ἡδύς* 'γλυκός, ευχάριστος') κλπ. Είναι σημαντικό ότι μερικά από αυτά τα ονόματα μηνών και τα ανθρωπωνύμια απαντούν αποκλειστικά στη Μακεδονία και επομένως δεν μπορούν να θεωρηθούν δάνεια από την (κυρίως) ελληνική.

Δ. Μερικές σύντομες επιγραφές μπορεί να είναι γραμμένες στην τοπική καθομιλουμένη. Τα δύο εκτενέστερα σωζόμενα κείμενα είναι *α.* ένας κατάδεσμος που βρέθηκε στην Πέλλα και ο οποίος μαρτυρεί ένα ελληνικό ιδίωμα που έχει εντυπωσιακή ομοιότητα με τη βορειοδυτική ελληνική (*SEG* 43.434· Voutiras 1998· Dubois 1995) και *β.* ένα χρηστήριο ερώτημα που βρέθηκε πάνω σε έλασμα στη Δωδώνη, το οποίο μπορεί να γράφτηκε και αυτό από κάποιον Μακεδόνα με το όνομα Κεβάλιος (Méndez Dosuna 2007). (Βλ. Παράρτημα 2Α, Κείμενα [1], [3] αντίστοιχα).

Στη Μακεδονία θα πρέπει να μιλιούνταν και άλλες μη ελληνικές γλώσσες, αλλά δεν έχουν αφήσει τα ίχνη τους σε επιγραφικές μαρτυρίες.

Από όσο μπορούμε να κρίνουμε με βάση τις υπάρχουσες επιγραφικές μαρτυρίες, η μακεδονική ήταν συγγενής με τη δωρική. Έτσι, το μη αττ.-ιων. *ᾱ* εμφανίζεται σε ανθρωπωνύμια σε επιγραφές στην κοινή. Αυτό το *ᾱ* μπορεί είτε να αντιστοιχεί στο αττ.-ιων. *η* είτε να είναι αποτέλεσμα της συναίρεσης των *ᾱο* και *ᾱō* στη γεν. εν. αρσ.-*ᾱο* (δωρ. -*ᾱ*, ιων. -*εω*, αττ. -*ου*) και τη γεν. πληθ. -*ᾱων* (δωρ. -*ᾶν*, ιων. -*έων*, αττ. -*ῶν*): πρβ. *Εὐρυδίκᾱ Σίρρᾱ Εὐκλείᾱι* 'η Ευρυδίκη, σύζυγος του Σίρρα, στην Εύκλεια' (αττ. *Εὐρυδίκη Σίρρου Εὐκλείᾱι*) (*SEG* 36.556, Αιγές, 350–300 π.Χ.).

Το μη αττ.-ιων *ᾱ* μαρτυρείται και στον κατάδεσμο της Πέλλας: στο όνομα *Θετίμᾱ* (αττ. *Θεοτίμη*) και στους τύπους *γᾶμαι* 'παντρεύομαι' (αόρ.) (αττ. *γῆμαι*), *ἄλλᾱν* 'άλλη' (αιτ. εν. θηλ.), *ἐρήμᾱ* 'μόνη' (ονομ. εν. θηλ.) (αττ. *ἄλλην*, *ἐρήμη*)˙ στη γενική πληθυντικού της α΄ κλίσης: *τᾶν ἀλλᾶν πασᾶν* 'όλων των άλλων' (θηλ.) (αττ. *τῶν ἄλλων πασῶν*), *χρᾶν* (αττ. *χρεῶν*). Στο χρηστήριο ερώτημα της Δωδώνης το *ᾱ* απαντά στους τύπους *Διώνᾱ* (αττ. *Διώνη*) και *τᾶς* (άρθρο, γεν. εν. θηλ.) (αττ. *τῆς*).

Κάποια χαρακτηριστικά που μαρτυρούνται στον κατάδεσμο της Πέλλας παραπέμπουν στη δωρική και πιο συγκεκριμένα στις βορειοδυτικές διαλέκτους (ε–ζ):

α. αποκοπή της πρόθεσης *παρά* πριν από σύμφωνο και της *κατά* μόνο πριν από οδοντικό κλειστό: *παρκαττίθεμαι* 'αποθέτω, εμπιστεύομαι' (αττ. *παρακατατίθεμαι*)˙

β. τονισμένη δοτική ενικού *ἐμίν* 'σε μένα' (αττ.-ιων. *ἐμοί)*˙

γ. χρονικά επιρρήματα σε -*κα*: *ὁπόκα* 'όταν' (αττ. *ὁπότε*)˙

δ. υφαίρεση *Θεο*- > *Θε*- στο όνομα *Θετίμᾱς* (γεν.), *Θετίμᾱ* (ονομ.) (αττ. *Θεοτίμη*)˙

ε. *στ* αντί *σθ: γενέσται* 'γίνομαι' (αόρ.) (αττ. *γενέσθαι*)˙

στ. χρήση της ευκτικής σε χρονική πρόταση με αναφορά στο μέλλον: *ὁπόκα διελ<ί>ξαιμι καὶ ἀναγνοίην* 'όταν ξετυλίξω και διαβάσω [την κατάρα] …' (αττ. *ὁπόταν διελίξω καὶ ἀναγνῶ* … με υποτακτική)˙

ζ. ο Dubois (1995, 192) επισημαίνει δύο λεξιλογικούς δωρισμούς: *τέλος* (αττ. 'τελετή') αντί του *γάμος* και *καταγράφω* 'καταριέμαι' αντί του *καταδέω* 'δένω (με ξόρκι/κατάρα)'.

Στο χρήστηριο ερώτημα της Δωδώνης απαντούν δύο κανονικοί σιγματικοί μέλλοντες: *ἔσσονται* 'θα είναι' (πληθ.) (αττ. *ἔσονται*, δωρ. *ἐσσέονται*), *ζώσοντι* 'θα ζήσουν' (αττ. *ζήσουσι*, δωρ. *ζωσέοντι*). Αν το ερώτημα ήταν ξεκάθαρα μακεδονικό, τότε το χαρακτηριστικό αυτό θα συνιστούσε σημαντικότατη απόκλιση από τις δωρικές διαλέκτους όπου ο «δωρικός μέλλοντας» είναι καθολικός.

Ο Brixhe (1999, 45) επισημαίνει δύο χαρακτηριστικά στον κατάδεσμο της Πέλλας τα οποία διακρίνουν ενδεχομένως τη μακεδονική από τη γειτονική της θεσσαλική:

α. Τα συμπλέγματα *-*μσ*- και *-*σμ*- > -*μ*- με αναπληρωματική έκταση του προηγούμενου φωνήεντος: *γᾶμαι* 'παντρεύομαι' (αόρ.), *ὑμῶ<ν>* σε αντίθεση με το -*μμ*- στη θεσσαλική: **γάμμαι*, *ὑμμέων* (αττ. *γῆμαι*, *ὑμῶν*). Αυτό δεν συνάδει με τη μαρτυρία ενός αποσπάσματος (απόσπ. 29 *PCG*) του αθηναίου κωμικού ποιητή Στράττι (5ος αι. π.Χ.), στο οποίο ένας ήρωας, πιθανόν Μακεδόνας, λέει *ὕμμες Ὠττικοί* 'εσείς, λαέ της Αττικής'. Ο Hatzopoulos (2007β, 234) συγκρίνει το β΄ πληθ. της αντωνυμίας *ὕμμες* (αττ. *ὑμεῖς*) με το εθνωνύμιο *Κραννέστης* (*IG* X^2.2.36˙ Ηράκλεια Λυγκηστίδα, 2ος–3ος αι. μ.Χ.), το οποίο θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε ένα τοπωνύμιο **Κράννα* (πρβ. λεσβ. *κράννᾱ*, δωρ., αρκ. *κρᾱ́να*, αττ.-ιων. *κρήνη* 'κρήνη, πηγή').

β. Δοτική πληθυντικού *δαίμοσι* 'στους θεούς-δαίμονες' αντί του αναμενόμενου στη θεσσαλική *δαιμόνεσσι*.

Αντίστροφα, το κύριο όνομα *Βέτταλος* (*SEG* 46.729, Βέροια, ;223 π.Χ.) μοιάζει να είναι τοπική παραλλαγή του εθνωνυμίου αττ. *Θετταλός* (με πιθανή προελληνική προέλευση) που εμφανίζει τροπή του πρωτοϊνδοευρωπαϊκού (ΠΙΕ) *g^{wh}e σε *φε* –χαρακτηριστική των αιολικών διαλέκτων (πρβ. βοιωτ. *Φετταλός*, θεσσ. *Πετθαλός*)– και δευτερογενή ηχηροποίηση του *φ*. Το Βέτταλος, ωστόσο, θα μπορούσε κάλλιστα να είναι δάνειο από τη θεσσαλική προσαρμοσμένο στη φωνητική της μακεδονικής.

3. Η ταυτότητα της μακεδονικής

Οι αρχαίες πηγές αναφέρονται στην ηχηροποίηση του *φ* ως το κατεξοχήν διακριτικό χαρακτηριστικό (shibboleth) της μακεδονικής: π.χ. *οὐ γὰρ ἀντὶ τοῦ φ τῷ β χρῶνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες «Βίλιππον» καὶ «βαλακρόν» καὶ «Βερονίκην» λέγοντες* [γιατί στους Δελφούς δεν χρησιμοποιούν το *β* αντί του *φ* και να λέγουν σαν τους Μακεδόνες «Βίλιππον», «βαλακρόν» και «Βερονίκην»] (Πλούταρχος, *Ελληνικά* 292e), *αὐτοὺς δὲ τὸ φ εἰς β μεταποιεῖν, ὡς Φάλακρον Βάλακρον καὶ Βίλιππον καὶ Κεβαλῖνον* [αυτοί (*δηλ.* οι Μακεδόνες) [λέγεται ότι] τρέπουν το *φ* σε *β*, και έτσι [προφέρουν] το Φάλακρος ως Βάλακρος και Βίλιπος και Κεφαλίνος [αντί Φίλιππος και Κεφαλίνος]] (Ηρωδιανός 3.1, σ. 281 Lentz)· πρβ. και το όνομα του ερωτώντος *Κεβαλίωι* (δοτ. εν.) στο χρηστήριο ερώτημα από τη Δωδώνη και το διαδεδομένο *Βερενίκα* (εξαττικισμένο ως *Βερενίκη*) αντί του *Φερενίκη* καθώς και το προαναφερθέν *ἀβροῦτες* του Ησύχιου.

Η αντιπαράθεση για τον ελληνικό ή μη ελληνικό χαρακτήρα της μακεδονικής εκτυλίσσεται στην ουσία γύρω από αυτό το φαινόμενο. Σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη που ανάγεται στον 19ο αιώνα και μέχρι πρόσφατα κυριαρχούσε, τα $*b^h$, $*d^h$, $*g^h$ της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής τράπηκαν σε /b d g/ στη μακεδονική και στη γειτονική θρακοφρυγική και σε πολλές άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Αυτό θεωρήθηκε από τους περισσότερους μελετητές ως επιχείρημα αιχμής εναντίον της ελληνικότητας της μακεδονικής.

Ωστόσο, σε αντίθεση με τις μαρτυρίες των αρχαίων πηγών που περιορίζουν την ηχηροποίηση στο *φ*, οι επιγραφικές μαρτυρίες (Hatzopoulos 2007α, 160–166) αποδεικνύουν ότι η ηχηροποίηση επηρέασε εξίσου και τα δασέα και τα απλά κλειστά σύμφωνα. Στις επιγραφές που είναι γραμμένες σε κοινή, τα περισσότερα παραδείγματα αφορούν αθρωπωνύμια και τοπωνύμια: οι πρωιμότερες μαρτυρίες είναι δύο ονόματα Μακεδόνων, *Βορδῖνος* (θεσσ. *Πορτῖνος*· πρβ. αττ. *πόρτις* 'νεαρό μοσχάρι') και *Βυργῖνος* (αττ. *Φυρκῖνος*), σε μια συνθήκη μεταξύ του βασιλιά της Μακεδονίας Περδίκκα Β΄ και της Αθήνας (*IG* I³.89, Αθήνα, 423/422 π.Χ.), *Βουλομάγα* για το *Φυλομάχη* (*SEG* 40.541, Μεθώνη, 350–300 π.Χ.), *Βερεννώ,* υποκοριστικό του Βερενίκη με εκφραστικό διπλασιασμό (*SEG* 35.775, Αιγές, περ. 350 π.Χ.), *Γλευπάτρα* για το *Κλεοπάτρα* (*SEG* 37.552, Έδεσσα, περ. 340 π.Χ.), *Κέββα* (γεν.), υποκοριστικό του *Κέβαλος* = *Κέφαλος* (*SEG* 35.804, Αιγές, περ. 300–275 π.Χ.), *Βάλακρος* και *Βάλαγρος* για το *Φάλακρος* (π.χ. *SEG* 47.999, Τύρισσα, περ. 200–175 π.Χ.), *Ἄρτεμις Δειγαῖα* (και *Δειγέα*) *ἐν Βλαγάνοις* ή *Βλαγανῖτις* αντί *Ἄρτεμις Δικαία ἐν Βλαχάνοις* ή *Βλαχανῖτις* (για το τοπωνύμιο **Βλάχανα*, πρβ. Ησύχ. *βλαχάν· ὁ βάτραχος*) σε πολλές μεταγενέστερες πράξεις απελευθέρωσης που βρέθηκαν σε ιερό κοντά στη Βεργίνα (αρχαίες Αιγές) (*SEG* 37.590, 189 μ.Χ.· *SEG* 37.591–592, περ. 216 μ.Χ.) και το όνομα μηνός *Ξανδικός* αντί *Ξανθικός*. Η ηχηροποίηση μαρτυρείται και σε άλλες λέξεις εκτός από ανθρωπωνύμια στον κατάδεσμο της Πέλλας (*δαπῖνά* για το *ταπεινά* (θηλ.) (Dubois 1995, 195–196) και σε κείμενα γραμμένα στην κοινή (π.χ. *ὑβό* για το *ὑπό* 'κάτω', *SEG* 18.269, Οχρίδα, αυτοκρατορική περίοδος), ή τα υπερδιορθωμένα *βεφαίως* για το *βεβαίως* (*SEG* 13.406, Αμφίπολη, μετά το 357 π.Χ.), *ὑπρισσθῆνε* για το *ὑβρισθῆναι* και *ὑπρείσε* για το *ὑβρίσηι* (*I.Leukopetra* 5.7–8 και 10.5, περ. 170 μ.Χ.)· πρβ. και τις «γλώσσες» του Ησύχιου *ἀδῆ* 'ουρανός', *δανῶν* 'κακοποιώ, σκοτώνω' (μτχ. αρσ.), *γόλα* 'έντερα', *δώραξ* 'σπλήνα' και *ἀρκόν· σχολήν.* 'σχόλη' (αιτ.) (αττ. *ἀργός*) και *κόμβους· ὀδόντας γομφίους* (πιθανόν μακεδονική «γλώσσα») με υπερδιορθωμένο *κ* αντί *γ*.

Ο Χατζόπουλος (Hatzopoulos 2007α, 171) παρατηρεί ότι ηχηροποίηση μαρτυρείται μόνο σε μια περιορισμένη περιοχή της Κάτω Μακεδονίας, στη Βοττιαία και την Πιερία. Το ισόγλωσσο διεισδύει και στη βόρεια Θεσσαλία (Περραιβία, βόρεια Πελασγιώτις): *Δρεβέλαος* (αττ. *Τρεφέλαος*) (*SEG* 55.600.2, Δολίχη [βόρεια Θεσσαλία], 3ος αι. π.Χ.· *Ἀμβίλογος* αντί *Ἀμφίλογος* (*IG* 9.2.325B.6 = *SEG* 53.510, Αιγίνιον (Θεσσαλία, σημ. Καλαμπάκα), 2ος αι. π.Χ.). Ωστόσο ο Helly (2007,196 κ.ε.) υποστηρίζει ότι πρόκειται για ονόματα Μακεδόνων που εγκαταστάθηκαν στη βόρεια Θεσσαλία όταν η περιοχή κατακτήθηκε από τους Μακεδόνες.

Ο Χατζόπουλος (1987, 2007α) υποστηρίζει ότι μια μη ελληνική αποδάσυνση των ΠΙΕ $*b^h$, $*d^h$, $*g^h$ > /b d g/ δεν εξηγεί ικανοποιητικά την ηχηροποίηση των ΠΙΕ καθαρών κλειστών *p, *t, *k. Βασιζόμενος σε προηγούμενες προτάσεις του Χατζιδάκι (1896) και του Μπαμπινιώτη (1992α), υποστηρίζει ότι ο συμφωνισμός της μακεδονικής σε σχέση με εκείνον της κυρίως ελληνικής εξηγείται καλύτερα ως αποτέλεσμα μετατόπισης συμφώνων [Lautverschiebung] εντός της ελληνικής. Αναμφισβήτητα, τα ΠΙΕ $*b^h$, $*d^h$, $*g^h$ τράπηκαν σε /p^h t^h k^h/ στην πρωτοελληνική. Αργότερα, όπως στη νέα ελληνική,τα /p^h t^h k^h/ και πιθανόν και τα /b d g/ τράπηκαν σε τριβόμενα /f θ x/ και [v ð γ] σε κάποιες διαλέκτους, συμπεριλαμβανομένης της μακεδονικής. Τέλος, τα /p t k/ και /f θ x/ (γράφονται *φ*, *θ*, *χ*) υπέστησαν ηχηροποίηση και τράπηκαν σε [b d g] και [v ð γ] (γράφονται *β*, *δ*, *γ*) στη μακεδονική.

Ο Hatzopoulos (2007α, 172) επισημαίνει ότι το άηχο *Κ-* στο δημοφιλές ανθρωπωνύμιο *Κεφαλῖνος / Κεβαλῖνος* (< ΠΙΕ $*g^heb^hl$- ‘κεφάλι’) είναι ασύμβατο με τη Θρακοφρυγική Υπόθεση για τα ΠΙΕ δασέα, σύμφωνα με την οποία θα αναμενόταν ο τύπος *Gebal-. Το *Κ-* στο *Κεφαλῖνος* / *Κεβαλῖνος* προϋποθέτει την εφαρμογή δύο πανελλήνιων φωνητικών διαδικασιών, δηλαδή της αηχοποίησης των δασέων ($*g^heb^hl$- > πρωτοελλ. $*k^hep^hal$-) και της ανομοίωσης των δασέων (πρωτοελλ. *khephal- > κοινό ελλ. *κεφαλ-*). Ο Hatzopoulos σημειώνει επίσης ότι το προαναφερθέν μακεδ. *Βέτταλος* δεν συνάδει με τη Θρακοφρυγική Υπόθεση, σύμφωνα με την οποία θα αναμενόταν ένας τύπος με *Γε-*.

Σε ορισμένες αναθηματικές επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό του Απόλλωνα στην Ξηρολίμνη Κοζάνης (*SEG* 49.845–842, 2ος αι. π.Χ.–2ος αι. μ.Χ.), ο θεός αποκαλείται *Με(σ)ζωρίσκος/Με(σ)ζορίσκος*, επίκληση την οποία ο Χατζόπουλος ερμηνεύει πειστικά ως παράγωγο ενός σύνθετου *μέσ(σ)ο-* (< ΠΙΕ $*med^hjo$-) + *ὅρος* (< ΠΙΕ $*h_3er$-) με τη σημασία ‘(μέρος) στη μέση των βουνών’ (εναλλακτικά *μέσ(σ)ο-* + *ὅρος* < *worwo- ‘ενδιάμεσο σύνορο’). Θεωρεί ότι το *ζ* αποδίδει ένα προστριβόμενο -ts- που προέκυψε από την ουράνωση του *thj. Η ισοδυναμία, όμως, *ζ* = [ts] είναι απίθανη σε μια τόσο μεταγενέστερη εποχή. Οι γραφές *ζ* και *σζ* (κράμα *σ* και ζ) αποτελούν πιθανή μαρτυρία για την ηχηροποίηση του μεσοφωνηεντικού *-σ-* στη μακεδονική, όπως ακριβώς συνέβη και στα υπόλοιπα αποφρακτικά· πρβ. *Διονύζιος* για το *Διονύσιος* (*SEG* 13.406, Αμφίπολη, μετά το 357 π.Χ.) και Ησύχ. *Ζειρηνίς· Ἀφροδίτη ἐν Μακεδονίᾳ* (αττ. *Σειρηνίς* ‘Σειρήνα’).

Οι μαρτυρίες από τους γραμματικούς και τις επιγραφές δείχνουν ότι η ηχηροποίηση γινόταν αντιληπτή ως διακριτικό χαρακτηριστικό (shibboleth) το οποίο χρησιμοποιούσαν οι Μακεδόνες προκειμένου να επαναβεβαιώσουν την ταυτότητά τους έναντι των υπόλοιπων Ελλήνων.

Ομολογουμένως, η περίπτωση της μακεδονικής δεν έχει προηγούμενο στην ιστορία του συμφωνισμού της ελληνικής, στην οποία η ηχηροποίηση περιορίζεται σε θέση μετά από έρρινο (ΑΕ *πέντε* > παμφ. *πέδε*, ΝΕ [ˈpe(n)de]). Ωστόσο η ηχηροποίηση των φρακτικών συμφώνων σε περιβάλλοντα μεταξύ αντηχητικών φθόγγων (δηλαδή σε μεσοφωνηεντική θέση και δίπλα σε αντηχητικό) στο εσωτερικό λέξης ή μεταξύ λέξεων είναι ένα διαδεδομένο φαινόμενο στις διάφορες γλώσσες του κόσμου, τόσο σήμερα όσο και στο παρελθόν. Η συγχρονική διαφοροποίηση και η επίδραση γειτονικών μη ηχηροποιητικών ποικιλιών, όπως η υψηλού κύρους κοινή, μπορούν να ερμηνεύσουν την έλλειψη κανονικότητας της ηχηροποίησης στη Μακεδονία. Το σενάριο αυτό είναι πιθανό ενόψει μάλιστα περιπτώσεων όπως το λατ. strata > ιταλ. strada ‘δρόμος’ με ηχηροποίηση του λατ. t σε αντίθεση με το λατ. vitam > ιταλ. vita ‘ζωή’.

Οι Παναγιώτου και Brixhe έχουν αφιερώσει διάφορες μελέτες τους στο ζήτημα του συμφωνισμού της μακεδονικής (Brixhe & Panayotou 1988· 1994· Brixhe 1999, Panayotou 2007, 439). Ενώ παραδέχονται ότι οι Μακεδόνες ήταν στην ουσία Έλληνες, είναι πεπεισμένοι ότι ανθρωπωνύμια όπως τα *Βερενίκη* και *Κεβαλῖνος* αποτελούν απομεινάρια της ονοματολογίας ενός θρακοφρυγικού φύλου (τους Βρύγες ή Βρίγες) που αφομοιώθηκε από τους Μακεδόνες, αλλά η ερμηνεία αυτή δεν είναι πιθανή, αφού η ηχηροποίηση δεν περιορίζεται αποκλειστικά ούτε στα ανθρωπωνύμια ούτε στα δασέα της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής. Επιπλέον, μερικές από τις περιπτώ-

σεις ηχηροποίησης είναι πολύ μεταγενέστερες για να αποδοθούν στην επίδραση κάποιου υποστρώματος. Ο Brixhe (2010, 65) έχει χαμηλώσει τον τόνο των παλαιότερων ισχυρισμών του και κάνει πλέον λόγο για «χαρακτηριστικό με γεωγραφική εξάπλωση». Είναι σαφές ότι χρειαζόμαστε περισσότερες επιγραφικές μαρτυρίες και συστηματικότερη έρευνα, ώστε να καταλήξουμε σχετικά με την ηχηροποίηση στη μακεδονική.

Εκτός από τη διατήρηση του *ᾱ* για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω, λίγα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα για τον φωνηεντισμό της μακεδονικής. Η γραφή *ου* για το *υ* απαντά σποραδικά σε ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια σε επιγραφές σε αττική διάλεκτο, πρβ. για παράδειγμα το προαναφερθέν *Βουλομάγα* (= *Φυλομάχη*), *Φούσκος* για το *Φύσκος* (*IG* X.700.1, Θεσσαλονίκη, 2ος αι. μ.Χ.), *Κουναγίδᾳ* για το *Κυναγίδαι* (*SEG* 2.436.7–9, Στύβερρα, περ. 198 μ.Χ.). Πρβ. και Ησύχιος, *ἀβροῦτες· ὀφρῦς*. Η γραφή *ου* θεωρείται ακλόνητη ένδειξη ότι το πρωτοελλ. /u(:)/ διατήρησε την πισινή άρθρωσή του στη μακεδονική σε αντίθεση με το αττ.-ιων. μπροστινό /y(:)/ (Παναγιώτου 1993, 11· Panayotou 2007, 438· Brixhe & Panayotou 1994, 213· Brixhe 1999, 47–49). Στο ίδιο πνεύμα, ο Τζιτζιλής (2008, 236, 240) παραθέτει διάφορες λέξεις του ιδιώματος της ορεινής Πιερίας με [u] αντί για το [i] της ΚΝΕ (< ΑΕ *υ*): π.χ. *φρούτα* [ˈfruta] ‘πλεκτή διακόσμηση στην περιφέρεια ενός υφαντού’, το οποίο ανάγει στο αρχ. μακεδ. **ἀφρῦς -ῦτος* ‘φρύδι’ < *h_3b^hr(e)uH- (αττ. *ὀφρῦς -ύος*).

Η διατήρηση του κληρονομημένου /u(:)/ στην αρχαία μακεδονική είναι σίγουρα πιθανή αλλά όχι τόσο βέβαιη όσο υποστηρίζουν οι πιο πάνω μελετητές. Από τη μια μεριά, στην περίπτωση του [y], η οπισθίωση ([y] > [u]) είναι μια τροπή τόσο φυσική όσο και η αποχειλικοποίηση ([y] > [i]). Μάλιστα, το αρχαίο *υ* έχει γίνει [u] σε λίγες λέξεις, σε όλες τις νεοελληνικές διαλέκτους υπό συνθήκες που δεν είναι πλήρως κατανοητές: *φούσκα* [ˈfuska] (ΑΕ *φύσκη* και *φύσκα*). Επιπλέον, τα αρχαία *υ* και *οι* τρέπονται κανονικά σε /y/ σε ορισμένες διαλέκτους: πρβ. *γυναίκα*, *κοιλία* > ΚΝΕ [jiˈneka], [ciˈʎa], αλλά σύγχρονη διάλεκτος των Μεγάρων [ɟuˈneka], [tsuˈlia]. Η ουράνωση των υπερωικών /k/ και /ɣ/ στα παραδείγματα αυτά προϋποθέτει ένα στάδιο [y]. Πολύ μελάνι έχει χυθεί για λίγες ανορθογραφίες που εμφανίζονται στον κατάδεσμο της Πέλλας: *διελέξαιμι* αντί *διελίξαιμι* ‘ξετυλίγω’ (ευκτ.), *πάλLιν*, που ερμηνεύεται ως ατελής χάραξη του *πάλειν* αντί *πάλιν*, *δαπινά* αντί *ταπεινά* (θηλ.), *ἀνορόξασα* αντί *ἀνορύξασα* ‘ξεθάβω’ (μτχ. αόρ. θηλ.) και *ἰμέ* αντί *εἰμί*. Η Παναγιώτου (1993, 14) παραθέτει μερικές ανορθογραφίες με *ε* αντί του *ι* σε ύστερες επιγραφές σε αττική διάλεκτο, π.χ. *Ἀρτεμεσίου* αντί *Ἀρτεμισίου* (185 μ.Χ.), *χάρεν* αντί *χάριν* (2ος αι. π.Χ.;). Τις ερμηνεύει ως στένωση του /e/ σε /i/ και ουδετεροποίηση των /e/ και /i/ στο περιβάλλον του /r/. Ο Dubois (1995, 194) μιλά για δισταγμό στη γραφική αναπαράσταση των φωνηέντων. Οι γραφές *δαπινά* για το *ταπεινά* και *ἰμέ* για το *εἰμί* μπορεί να μαρτυρούν τη συγχώνευση των /e:/ (ΕΙ) και /i:/ (Ι).

Ο O’Neil (2006, 197) ερμηνεύει τις ανορθογραφίες *διελέξαιμι*, *ἰμε* και *ἀνορόξασα* κυριολεκτικά ως ένδειξη μιας πιο ανοιχτής προφοράς των βραχέων *υ* /u/ και *ι* /i/. Αντίθετα, οι Brixhe (1999, 45–51) και Hatzopoulos (2007α, 169) τις ερμηνεύουν ως υπερδιορθώσεις που μαρτυρούν στένωση των βραχέων /e/ και /o/. Σύμφωνα με τον Brixhe (ό.π., 50–51), το φαινόμενο αυτό συνδέεται με τη στένωση των μακρών μεσαίων φωνηέντων σε μια ευρύτατη περιοχή που περιλαμβάνει τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη Βοιωτία, και προοιωνίζεται τη στένωση των άτονων /e o/ στις νέες βορειοελληνικές διαλέκτους, όπου τα /e o/ τράπηκαν κανονικά σε /i u/: *παιδί* [peˈði] > βόρ. διάλεκτοι [piˈði], *πολύ* [poˈli] > βόρ. διάλεκτοι [puˈʎi]. Η υπόθεση αυτή δεν είναι πειστική, επειδή, μεταξύ άλλων, τα βραχέα και τα μακρά φωνήεντα σπάνια έχουν κοινή εξέλιξη στην ελληνική. Επιπλέον, η στένωση των άτονων /e/, /o/ στις νέες βορειοελληνικές διαλέκτους είναι σχετικά πρόσφατη. Έτσι, έχει μάλλον δίκιο ο Voutiras (1998, 9, 23) όταν συμπεραίνει ότι οι τύποι *διελέξαιμι*, *ἰμε* και *ἀνορόξασα* είναι πιθανόν «απλά ολισθήματα της γραφίδας» χωρίς φωνητική σημασία. Συνήθως οι κατάδεσμοι είναι γεμάτοι λάθη και ο κατάδεσμος της Πέλλας δεν αποτελεί εξαίρεση.

Με βάση μερικά από τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν, ο Brixhe (1999, 47) και ο Hatzopoulos (2007α, 164) υποθέτουν ότι οι διακρίσεις στην ποσότητα των φωνηέντων είχαν χαθεί ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., στη μακεδονική, αλλά οι επιγραφικές μαρτυρίες είναι πολύ ισχνές για να τεκμηριώσουν έναν τόσο ριψοκίνδυνο ισχυρισμό. Ο τύπος *βεβαιοταί* αντί *βεβαιωταί* 'εγγυητές' (*SEG* 37.583, Στρέψα, 400–348 π.Χ.), αντιπροσωπεύει πιθανότατα αρχαϊκή γραφή. Σε κάθε περίπτωση, οι ιωτακιστικές ανορθογραφίες απαντούν σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και, γι' αυτό, δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αποκλειστικό χαρακτηριστικό τη μακεδονικής.[2]

Μετάφραση Μαρία Αραποπούλου

2. [Σ.τ.Ε.] Πρβ. Méndez Dosuna 2012, 71–72 με παραδείγματα και περαιτέρω συζήτηση.

Brixhe, C. 1999. Un ‘nouveau’ champ de la dialectologie grecque: le macédonien. Στο *Katà diálekton: Atti del III Colloquio Internazionale di Dialettologia Greca*, επιμ. A. C. Cassio, 41–71. *A.I.O.N* 19 (1997). Napoli: Istituto Universitario Orientale.

Brixhe, C. 2010. Quelle koiné en Macédoine au début de notre ère? Le test de Leukopétra. Στο *Dic mihi, musa, uirum. Homenaje al profesor Antonio López Eire*, επιμ. F. Cortés Gabaudan & J. V. Méndez Dosuna, 61–68. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Brixhe, C. & A. Panayotou. 1988. L’atticisation de la Macédoine: l’une des sources de la koiné. *Verbum* 11:245–260.

Brixhe, C. & A. Panayotou. 1994. Le macédonien. Στο *Langues indo-européennes*, επιμ. F. Bader, 207–220. Παρίσι: CNRS Editions.

Γιαννάκης, Γ. Κ., επιμ. 2012. *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός* (τετράγλωσση έκδ., ελλ., αγγλ., γαλλ., γερμ.). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Προσβάσιμο στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/arhaia-makedonia-glossa-istoria-politismos

Crespo, E. 2012. Γλώσσες και διάλεκτοι στην αρχαία Μακεδονία. Σε αυτόν τον τόμο και στο Γιαννάκης 2012, 53–64 (ελλ.)· 121–131 (αγγλ.)· 189–200 (γαλλ.)· 259–270 (γερμ.).

Dubois, L. 1995. Une tablette de malédiction de Pella: s’agit-il du premier texte macédonien? *RÉG* 108:190–197.

Engels, J. 2010. Macedonians and Greeks. Στο *A Companion to Ancient Macedonia*, επιμ. J. Roisman & I. Worthington, 81–98. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Hajnal, I., επιμ. 2007. *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden (Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin 19–22. September 2001)*. IBS 126. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.

Hatzopoulos, M. B. 1987. Artémis Digaia Blaganitis en Macédoine. *BCH* 111:397–412.

Hatzopoulos, M. B. 2007α. La position dialectale du macédonien à la lumière des découvertes épigraphiques récentes. Στο Hajnal 2007, 157–176.

Hatzopoulos, M. B. 2007β. Μακεδονικά παραλειπόμενα: le cheval, le loup et la source. Στο *Φωνής χαρακτήρ εθνικός*: *Actes du Congrès International de Dialectologie Grecque* (Αθήνα, 28–30 Σεπτεμβρίου 2006), επιμ. M. B. Χατζόπουλος & Β. Ψηλακάκου, 227–236. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 52. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας]· διάθεση: De Boccard.

Helly, B. 2007. Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement. Στο Hajnal 2007, 177–222.

Méndez Dosuna, J. 2007. Παρατηρήσεις στις νέες μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 27ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ (6–7 Μαΐου 2006)*, *Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη*, 277–285. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Méndez Dosuna, J. 2012. Η αρχαία μακεδονική ως ελληνική διάλεκτος: Κριτική επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας. Στο Γιαννάκης 2012, 65–78 (ελλ.), 133–145 (αγγλ.), 201–214 (γαλλ.), 271–285 (γερμ.).

Μπαμπινιώτης, Γ., επιμ. 1992. *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*. Αθήνα: Ολκός.

Μπαμπινιώτης, Γ. 1992α. Η θέση της μακεδονικής στις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους. Στο Μπαμπινιώτης 1992, 161–180.

O’Neil, J. L. 2006. Doric forms in Macedonian inscriptions. *Glotta* 82:192–210.

Παναγιώτου, Α. 1992. Η γλώσσα των αρχαίων επιγραφών της Μακεδονίας. Στο Μπαμπινιώτης 1992, 181–194.

Παναγιώτου, Α. 1993. Φωνητική και φωνολογία των αρχαίων επιγραφών από τη Μακεδονία. *Ελληνική διαλεκτολογία* 3 (1992–1993): 5–32.

Παναγιώτου, Α. 2001. Η θέση της μακεδονικής διαλέκτου. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 319–325 (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]. 2η αναθ. έκδ., 2014.

Panayotou, A. 2007. The position of the Macedonian dialect. Στο *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, επιμ. A.-F. Christidis, 433–443. Cambridge: Cambridge University Press. Αναθ. μτφρ. του Παναγιώτου 2001.

Τζιτζιλής, Χ. 2008. Τα αρχαία μακεδονικά στοιχεία στο ιδίωμα της ορεινής Πιερίας και οι σχέσεις της μακεδονικής με τη θεσσαλική και της βορειοδυτικές δωρικές διαλέκτους. Στο *Θέρμη και φως. Licht und Wärme. Αφιερωματικός τόμος στη μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*, επιμ. Μ. Θεοδωροπούλου, 225–244. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Χατζιδάκις, Γ. Ν. 1896. Περί του ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων. *Αθηνά* 8:3–62. Ανατύπωση στο Μπαμπινιώτης 1992, 1–62.

Voutiras, E. 1998. *Διονυσοφῶντος γάμοι. Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*. Amsterdam: Gieben.

Summary

Ancient Macedonian

The question of whether the language of ancient Macedonians was a Greek dialect or a different language has attracted considerable attention during the past three decades. Until recently, the idea that ancient Macedonian was a separate Indo-European language more or less closely related to Greek, possibly a member of the Thraco-Phrygian branch, dominated the academic scene, especially outside Greece. But in the last few years, this idea has increasingly receded to the persuasion that the Macedonians spoke a Greek dialect, even though as early as the 4th century BC the Macedonian administration used in writing first Attic and then the Attic-Ionic koine, virtually to the complete exclusion of the vernacular.

Several facts support the view that Ancient Macedonian is a Greek dialect (the so-called Greek Hypothesis), such as the following:

a. Some ancient sources state that the Macedonians were Greek and spoke a dialect similar to that of Aetolia and Epirus.

b. Most of the Macedonian glosses transmitted by Hesychius are interpretable as Greek words with some distinctive phonetic peculiarities: e.g., ἀδῆ· οὐρανός. Μακεδόνες (Anc. Gk. αἰθήρ), δώραξ· σπλὴν ὑπὸ Μακεδόνων (Anc. Gk. θώραξ 'trunk, chest'), δανῶν· κακοποιῶν. κτείνων (possibly *θανόω = Anc. Gk. θανατόω; cf. Maced. δάνος for Anc. Gk. θάνατος according to Plutarch, *Moralia* 2.22c), γόλα (γόδα ms.)· ἔντερα (possibly for γολά = Att. χολή 'gall, gall bladder', Hom. χολάδες 'guts').

c. The overwhelming majority of the Macedonians bore Greek names: Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Περδίκκας, Ἀμύντας, etc.

d. A few and, for the most part, short inscriptions attest to a variety of Greek close to Doric. The longest texts are the famous curse tablet of Pella, ca. 380–350 BC (*SEG* 43.434) and a consultation to the oracle of Zeus at Dodona which might be of Macedonian origin.

On the basis of all available written evidence (i.e. the glosses recorded by Hesychius and the few documents possibly written in the local idiom) points to the conclusion that Macedonian was a Greek dialect. It must have been a close sibling to NW Doric Greek except for two crucial features: the voicing of plosive /p t k/ to [b d g] and of fricative /f θ s x/ to [v ð z γ], and possibly the future of the ordinary sigmatic type.

Γ. Ζ. Τζιφόπουλος
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ενεπίγραφα αγγεία πότου (περ. 700 π.Χ.) από τη Μεθώνη Πιερίας

Η Μεθώνη Πιερίας (εικ. 1),[1] σύμφωνα με τον συγγραφέα Πλούταρχο (*Αίτια ελληνικά* 293a–b), πήρε το όνομά της από τους αποίκους της Ερέτριας, οι οποίοι επέλεξαν το όνομα ενός ντόπιου, του Μέθωνα, Πίερου Θράκα στην καταγωγή. Το όνομα *Μέθων*, όπως και το όνομα *Μεθώνη*, μάλλον προέρχονται από την ομηρική λέξη *μέθυ*, δηλαδή τον οίνο/κρασί, αφού στην περιοχή πρέπει να ανθούσε η αμπελοκαλλιέργεια (δεν είναι γνωστό αν υπήρχε διαφορά ανάμεσα στο *μέθυ* και στον *οίνο*, αν δηλαδή ήταν διαφορετικού τύπου κρασιά). Η εικόνα που προσφέρουν για τη Μεθώνη οι αρχαίες λογοτεχνικές και επιγραφικές μαρτυρίες είναι αποσπασματική. Το πρωιμότερο γνωστό γεγονός για την ιστορία της πόλης, το οποίο είχε αμφισβητηθεί από τους ιστορικούς αλλά φαίνεται να επιβεβαιώνεται ως έναν βαθμό από τις ανασκαφές, αποτελεί η μαρτυρία του Πλουτάρχου (*Αίτια ελληνικά* 293a–b) ότι περίπου το 733 π.Χ. Ερετριείς άποικοι ίδρυσαν τη Μεθώνη στη θέση που ήδη κατοικούσαν Θράκες και μάλλον και Μακεδόνες.[2] Από την ίδρυσή της και μετά, η πόλη-λιμάνι ακμάζει, αλλά δεν ενσωματώνεται στο βασίλειο της Μακεδονίας, με την εξαίρεση ενός μικρού χρονικού διαστήματος επί της βασιλείας του Αμύντα Γ΄ (393–370/69 π.Χ.). Αντίθετα, ως μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας η Μεθώνη συνιστούσε διαρκή κίνδυνο παρέμβασης στα εσωτερικά της Μακεδονίας, λόγω της άμεσης γειτνίασής της με τις πρωτεύουσες των Αιγών και της Πέλλας, με το λιμάνι της Πύδνας και με την ιερή πόλη του Δίου. Μάλιστα, το 359 π.Χ., όταν σε μια μάχη με τους Ιλλυριούς σκοτώθηκε ο Περδίκκας Γ΄ και ανήλθε στον θρόνο ο αδελφός του Φίλιππος Β΄, η πιο άμεση απειλή που δέχτηκε ήταν η υποστήριξη των Αθηναίων στον διεκδικητή του θρόνου Αργαίο, τον οποίο έστειλαν στη Μεθώνη με τη συνοδεία του αθηναίου στρατηγού Μαντία και στρατό τριών χιλιάδων οπλιτών. Ο Μαντίας αποφάσισε να παραμείνει στη Μεθώνη και να στείλει τον Αργαίο με τη συνοδεία μισθοφόρων στις Αιγές, για να πείσει τους Μακεδόνες να τον αποδεχθούν ως βασιλιά αντί του Φιλίππου, ο οποίος βρισκόταν στην Πέλλα. Επειδή όμως οι Μακεδόνες δεν ανταποκρίθηκαν, ο Αργαίος αναγκάστηκε να επιστρέψει

---

1. Το παρόν κείμενο αποτελεί συντομευμένη μορφή των κεφαλαίων 1–5 του τόμου *Μεθώνη Πιερίας I*, ο οποίος είναι διαθέσιμος ηλεκτρονικά στη διεύθυνση: http://ancdialects.greeklanguage.gr/node/517. Χρηματοδοτήθηκε στις αρχές του 2011 από το Υπουργείο Παιδείας, ύστερα από τις άοκνες προσπάθειες και χάρη στη διορατικότητα των συναδέλφων στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Γιάννη Καζάζη, προέδρου του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, και του Αντώνη Ρεγκάκου, Ακαδημαϊκού και διευθυντή του Τμήματος Γλωσσολογίας στο Κέντρο αυτό, αλλά και χάρη στη διορατικότητα και το ένστικτο της τότε Υπουργού κ. Άννας Διαμαντοπούλου, η οποία ενέκρινε την ένταξη του προγράμματος για τις επιγραφές της βόρειας Πιερίας στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας. [Σ.τ.Ε. Οι εικόνες παρατίθενται συνολικά στο Παράρτημα 2Β]
2. ‘*Τίνες οἱ ἀποσφενδόνητοι;*’ *Κέρκυραν τὴν νῆσον Ἐρετριεῖς κατῴκουν· Χαρικράτους (vel. Χερσικράτους) δὲ πλεύσαντος ἐκ Κορίνθου μετὰ δυνάμεως καὶ τῷ πολέμῳ κρατοῦντος ἐμβάντες εἰς τὰς ναῦς οἱ Ἐρετριεῖς ἀπέπλευσαν οἴκαδε. προαισθόμενοι δ᾽ οἱ πολῖται τῆς χώρας εἶργον αὐτοὺς καὶ ἀποβαίνειν ἐκώλυον σφενδονῶντες. μὴ δυνάμενοι δὲ μήτε πεῖσαι μήτε βιάσασθαι πολλοὺς καὶ ἀπαραιτήτους ὄντας ἐπὶ Θρᾴκης ἔπλευσαν καὶ κατασχόντες χωρίον, ἐν ᾧ πρότερον οἰκῆσαι Μέθωνα τὸν Ὀρφέως πρόγονον ἱστοροῦσι, τὴν μὲν πόλιν ὠνόμασαν Μεθώνην, ὑπὸ δὲ τῶν προσοίκων* ‘*ἀποσφενδόνητοι*’ *προσωνομάσθησαν.*

στη Μεθώνη, αλλά, πριν επιστρέψει, τον πρόλαβε ο Φίλιππος και τον νίκησε, σκοτώνοντας αρκετούς μισθοφόρους και αφήνοντας άλλους ελεύθερους κατόπιν συμφωνίας για παράδοση ομήρων. Η πρώτη αυτή στρατιωτική νίκη του νέου βασιλιά αναπτέρωσε το ηθικό του στρατού των Μακεδόνων, το οποίο μέχρι τότε ήταν καταρρακωμένο από τις συνεχείς ήττες στις μάχες με τους Ιλλυριούς. Το επεισόδιο αυτό υπογραμμίζει το γεγονός ότι η θέση της Μεθώνης ήταν στρατηγικής σημασίας για την ασφάλεια του βασιλείου, και έτσι μόλις πέντε χρόνια μετά την ανάρρησή του στον θρόνο και μόλις τρία μετά την κατάληψη της Πύδνας, ο Φίλιππος αποφάσισε το 354 π.Χ. να εξαφανίσει από τον Θερμαϊκό κόλπο την παρουσία του αθηναϊκού στόλου, εξασφαλίζοντας έτσι τη χωρίς εμπόδια διέξοδο της Μακεδονίας προς τη θάλασσα. Πολιόρκησε και κατέστρεψε ολοσχερώς τη Μεθώνη, χάνοντας σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές και το δεξί του μάτι, και, αφού μοίρασε τη γη στους Μακεδόνες, ανάγκασε τους κατοίκους να μετακινηθούν, επιτρέποντάς τους να πάρουν μαζί τους ένα ρούχο.

Οι αρχαίες αυτές μαρτυρίες για τη Μεθώνη φωτίζουν κάποιες στιγμές της ιστορικής της πορείας από την ίδρυσή της στα τέλη του 8ου αιώνα μέχρι και την εξαφάνισή της από τον Φίλιππο το 354 π.Χ. Ωστόσο, η σημασία της πόλης-λιμανιού δεν έχει εκτιμηθεί σε όλες της τις διαστάσεις. Οι άλλοτε ιδρυτές της, οι «διωγμένοι με τις σφεντόνες» από την Κέρκυρα και την πατρίδα τους Ερετριείς σύμφωνα με τον Πλούταρχο, επέλεξαν να εγκατασταθούν σε έναν τόπο, τον οποίο προφανώς ήδη γνώριζαν και στον οποίο έδωσαν το όνομα όχι ενός δικού τους αρχηγού-οικιστή, όπως συνηθιζόταν, αλλά ενός ντόπιου Πίερου, του Μέθωνα (*Πιερία* είναι η πλούσια, εύφορη γη). Επιπλέον, Ερέτρια, όπως δηλώνει η λέξη, είναι η «κωπηλάτρια πόλη» και Ερετριείς οι «κωπηλάτες», δηλαδή αυτοί που, εφόσον γνωρίζουν να κωπηλατούν, γνωρίζουν επίσης την κατασκευή πλοίων και κουπιών και, συνεπώς και τις πρώτες ύλες για την κατασκευή, αλλά και τους θαλάσσιους δρόμους και το εμπόριο. Οι Ερετριείς δηλαδή ήταν ένα είδος εμπόρων και εφοπλιστών της εποχής με εξειδίκευση στη ναυπηγική και τη ναυσιπλοΐα. Ως ειδικοί, αυτοί οι άποικοι Ερετριείς προφανώς και γνώριζαν τους φυσικούς πόρους της ευρύτερης περιοχής, κυρίως την απαραίτητη και κατάλληλη ξυλεία για την κατεξοχήν δραστηριότητά τους. Σύμφωνα με τον μαθητή του Αριστοτέλη Θεόφραστο, για την επίπονη διαδικασία της κατασκευής κουπιών το μακεδονικό έλατο και το πεύκο του Ολύμπου (και των Πιερίων) ήταν το καλύτερο ξύλο, σε αντίθεση με τα σχεδόν άχρηστα, από άποψη εκμετάλλευσης, έλατα και πεύκα της Εύβοιας και του Παρνασσού, γιατί τα τελευταία ήταν τραχιά, είχαν όζους και σάπιζαν γρήγορα μέσα στη θάλασσα. Όπως αποδεικνύει η κατοπινή πορεία της Μεθώνης, οι Ερετριείς που έφτασαν στη Μεθώνη περίπου το 733 π.Χ. κατάφεραν να μεταλαμπαδεύσουν τις εξειδικευμένες γνώσεις τους στους κατοίκους της νέας πόλης και οι Μεθωναίοι ακολούθησαν πιστά τα χνάρια των μακρινών τους προγόνων. Ό,τι σήμαινε το όνομα Ερέτρια και Ερετριεύς, οι Μεθωναίοι και αργότερα οι βασιλείς της Μακεδονίας το εμπορεύτηκαν με εξαιρετική επιτυχία, αφού το λιμάνι της Μεθώνης πρέπει να τροφοδοτούσε την υπόλοιπη Ελλάδα με την απαραίτητη ναυπηγήσιμη ξυλεία, κατάλληλη για την κατασκευή πλοίων και κυρίως κουπιών, τα οποία θα κατασκεύαζαν από τα πλούσια δάση των Πιερίων και του Ολύμπου στη Μεθώνη και ίσως και αλλού. Η εκμετάλλευση και εμπορία της ξυλείας αυτής αργότερα πέρασε κατ' αποκλειστικότητα στον εκάστοτε μακεδόνα βασιλιά, ο οποίος παραχωρούσε δικαιώματα ξύλευσης και εμπορίας ανάλογα με τις περιστάσεις, γιατί, όπως είναι κατανοητό, η ξυλεία αυτή, μαζί με την παράλληλη εκμετάλλευση των άφθονων μεταλλείων, ήταν από τις κύριες πηγές πλούτου. Από τον πιερικό Όλυμπο (στις αρχαίες πηγές, ολόκληρη η οροσειρά από τα νότια έως τα βόρεια ονομαζόταν πιερικός ή μακεδονικός Όλυμπος, ενώ το όνομα Πιέρια όρη είναι μάλλον μεταγενέστερο) εξαγόταν και πίσσα, η οποία χρησίμευε και στη ναυπηγική αλλά και στην ανάμιξή της με κρασί (*Μεθώνη Πιερίας Ι*, 15–40). Στις 8 Σεπτεμβρίου 2013, η ομάδα μελέτης της αρχαίας Μεθώνης σε συνεργασία με το Δασαρχείο Πιερίας πραγματοποίησε και μια πρώτη αυτοψία στη δασική περιοχή της Ρητίνης, στη θέση «Κούρασμα» και τις κορυφές «Λαπούσι» και «Αρβανίτης» (εικ. 2–3), για τον εντοπισμό του μακεδονικού έλατου, του μαύρου πεύκου και του δασικού πεύκου (γνωστού και ως «λιάχα»).

Τις αποσπασματικές αυτές μαρτυρίες των αρχαίων πηγών για τη Μεθώνη συμπληρώνει σε σημαντικό βαθμό η περιορισμένης έκτασης αρχαιολογική έρευνα η οποία έχει συντελεστεί από το 2003 και η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα από τον Ματθαίο Μπέσιο και τους συνεργάτες του (*Μεθώνη Πιερίας Ι*, 42–111). Στην αρχαιότητα, στο νοτιότερο σημείο του Δέλτα του Αλιάκμονα (εικ. 4), ο Θερμαϊκός κόλπος έβρεχε τη βόρεια και την ανατολική πλευρά του οικισμού, ο οποίος σήμερα από τις προσχώσεις έχει απομακρυνθεί περίπου 500μ. από τη θάλασσα. Μάλιστα, στα βόρεια διαμορφωνόταν αρκετά βαθύς όρμος, ο οποίος προστατευμένος, όπως ήταν, τόσο από τους βόρειους όσο και από τους νότιους ανέμους, προσέφερε εξαιρετικά ασφαλείς συνθήκες ελλιμενισμού για τα δεδομένα του Θερμαϊκού κόλπου, όπου ως γνωστόν τα μεγαλύτερα προβλήματα προκαλούν οι νότιοι άνεμοι. Η θέση, συνεπώς, της Μεθώνης ήταν στρατηγική και ο κομβικός της ρόλος ενισχυόταν, γιατί βρισκόταν πάνω στον οδικό, παραλιακό άξονα που ένωνε τη νότια Ελλάδα με τη βόρεια και, περαιτέρω, με τη βαλκανική ενδοχώρα. Η μέχρι τώρα αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως αποδείξεις κατοίκησης στη θέση από τη νεότερη νεολιθική περίοδο, ενώ ήδη από την ύστερη εποχή του χαλκού η Μεθώνη ήταν σε επαφή με το νότιο Αιγαίο. Κατά τη διάρκεια της πρώιμης εποχής του σιδήρου ο οικισμός φαίνεται να ακμάζει και να επεκτείνεται σημαντικά, ενώ έχει αρχίσει να αποκαλύπτεται η αγορά της αρχαϊκής εποχής, η αρχαιότερη σωζόμενη σε τέτοια έκταση και ποιότητα διατήρησης στον ελληνικό κόσμο (εικ. 5–7).

Η μαρτυρία του Πλουτάρχου για την ίδρυση της Μεθώνης από Ερετριείς το 733 π.Χ. φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τη μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα στους δύο λόφους, τον ανατολικό και τον δυτικό (εικ. 4), και κυρίως από τα ευρήματα που προέρχονται από ένα τετράπλευρο, βαθύ όρυγμα (διαστάσεων στο δάπεδό του 3,60x4,20μ., και βάθους μεγαλύτερου των 11,50μ.), το οποίο αποκαλείται συμβατικά «Υπόγειο» (εικ. 8). Η διάνοιξη του ορύγματος αυτού, μία εργασία που ακολουθούσε προφανώς κάποιο μάλλον φιλόδοξο σχέδιο, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, λόγω της αστάθειας των γεωλογικών στρωμάτων. Με βάση στρωματογραφικές ενδείξεις το «Υπόγειο» επιχώθηκε εσπευσμένα με κάθε είδους υλικά, αλλά και με μεγάλες ποσότητες κεραμικής, η οποία χρονολογείται από το 730 μέχρι το 690 π.Χ. Το μικρό σύνολο των 191 ενεπίγραφων αγγείων δεν αντιπροσωπεύει ούτε την ποικιλία ούτε τον τεράστιο όγκο του υλικού που έχει προσφέρει η ανασκαφή του «Υπογείου». Το πλούσιο αυτό υλικό περιλαμβάνει κεραμική κυρίως από τον Θερμαϊκό κόλπο, αλλά και επείσακτη που προέρχεται από διάφορες περιοχές εντός και εκτός Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης μεγάλης ποσότητας εμπορικών αμφορέων ποικίλης προέλευσης, όπως: κορινθιακά, αττικά, ευβοϊκά, κυκλαδικά, ιωνικά, αιολικά, αλλά και φοινικικά αγγεία (εικ. 9–13).

Από το πολύ μεγάλο σύνολο κεραμικής, 191 ενεπίγραφα αγγεία της ύστερης γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής φέρουν επιγραφές, εμπορικά σύμβολα και χαράγματα, και συγκροτούν μια ιδιαίτερη κατηγορία της οποίας η σημασία για την έρευνα στις κλασικές σπουδές είναι ανυπολόγιστη.

Τα 166 αγγεία φέρουν μη αλφαβητικά χαράγματα και σύμβολα, εγχάρακτα και λίγα γραπτά με πινέλο, τα οποία μάλλον υποδηλώνουν τον κάτοχο ή τις εμπορικές ανταλλαγές, όπως για παράδειγμα: σύμβολο στο σχήμα S, κάθετες γραμμές, σταυρός (εικ. 14)·[3] το πτηνό χαραγμένο κατά μίμηση(;) των γραπτών πτηνών, αστέρι ή πεντάλφα ή κλεψύδρα και κλαδί (εικ. 15)·[4] ένα παρόμοιο σύμβολο άγνωστης σημασίας σε τρία διαφορετικού τύπου αγγεία (εικ. 16).[5]

Από τα είκοσι πέντε αλφαβητικά, δεκαέξι αγγεία φέρουν εγχάρακτα ένα ή δύο γράμματα, όπως για παράδειγμα: Ν πριν από την όπτηση και Χ και Ζ ή Η μετά την όπτηση (εικ. 17),[6] ΝΕ ες ευθύ (ίδιο αγγείο υπάρχει και στην Αιανή Κοζάνης με τα γράμματα ΕΡ) και επί τα λαιά, FA, X, συμπίλημα Α και Δ (εικ. 18).[7] Δεν είναι βέβαιο αν τα γράμματα στα δεκαέξι αυτά αγγεία αποτε-

3. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 378–379 αρ. 28, 410–411 αρ. 73, 447–448 αρ. 110, 488 αρ. 160.
4. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 386 αρ. 35, 475–476 αρ. 145, 487 αρ. 158, 489–490 αρ. 162.
5. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 376–378 αρ. 27, 463–464 αρ. 130, 478–479 αρ. 149.
6. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 362–364 αρ. 17.
7. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 353–354 αρ. 10, 357 αρ. 14, 358–359 αρ. 15, 367–368 αρ. 20, 371 αρ. 23.

λούν προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού, εμπορικού συμβόλου ή αν πρόκειται για την αρχή ονομάτων, συντομογραφημένων σε πτώση γενική.

Από τις εννέα επιγραφές σε αγγεία, οι έξι καλύτερα σωζόμενες είναι με αύξουσα χρονολογική σειρά:

1. σε αμφορέα άγνωστης προέλευσης: *Θεο*(), μάλλον συντομογραφημένο όνομα, όπου τα Θ και Ο χαράχθηκαν με διαβήτη (εικ. 19)·[8]
2. σε αμφορέα από τη Λέσβο: *είμαι του Αντεκύδη* (εικ. 20)·[9]
3. σε σκύφο από τον Θερμαϊκό κόλπο: *είμαι του Ξενι*() (εικ. 21)·[10]
4. σε σκύφο από τον Θερμαϊκό κόλπο: *είμαι του Επιγε*[-] (εικ. 22)·[11]
5. σε ευβοϊκό σκύφο: *είμαι του Ακεσάνδρου...* (εικ. 23–25)·[12]
6. σε συμποτικό αγγείο από τη Λέσβο: *είμαι του Φιλίωνα* (εικ. 26).[13]

Οι επιγραφές αυτές αποτελούνται από σταθερά επαναλαμβανόμενες φράσεις σε απλή ή σύνθετη μορφή για τη δήλωση του κατόχου του αντικειμένου: το όνομα προσώπου σε πτώση γενική (κτητική) με το συνδετικό ρήμα *είμί* εννοούμενο ή όχι («είμαι του τάδε ή ανήκω στον δείνα»).

Το μικρό αυτό σύνολο ενεπίγραφης κεραμικής από το «Υπόγειο» της Μεθώνης με χαράγματα, εμπορικά σύμβολα, σημεία κεραμέως και επιγραφές είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό και μοναδικό για δύο λόγους. Πρώτον, από το τελευταίο τέταρτο του 8ου και τα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα π.Χ. σώζονται ελάχιστες επιγραφές, ενώ από τα 191 αλφαβητικά και μη αλφαβητικά αντικείμενα του «Υπογείου» της Μεθώνης, τα 141 χρονολογούνται στο διάστημα περίπου μιας γενιάς, μεταξύ 730 και 690 π.Χ. Δεύτερον, η θέση εύρεσης των ενεπίγραφων αυτών αντικειμένων στη Μεθώνη Πιερίας υπερβαίνει κάθε προσδοκία, κυρίως επειδή απουσιάζουν ενεπίγραφα ευρήματα, εγχάρακτα ή γραπτά, από τη Μακεδονία τα οποία χρονολογούνται στα τέλη του 8ου και στα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα π.Χ., εκτός από ελάχιστα, αλλά μη συγκρίσιμα παραδείγματα από την Κρανιά Πλαταμώνα της Πιερίας, το Καραμπουρνάκι στη Θεσσαλονίκη και την Τορώνη στη Χαλκιδική. Το μικρό σύνολο από τη Μεθώνη συγκρίνεται ως προς τη χρονολόγησή του και το συμφραστικό του πλαίσιο με ανάλογες ομάδες ενεπίγραφων αντικειμένων κεραμικής από την Εύβοια, από τον Ωρωπό και τη Θήβα, από την Αττική, από τις Πιθηκούσσες και την Κύμη της Ιταλίας, αλλά, κυρίως, με την ενεπίγραφη ομάδα αγγείων από τον Κομμό της Κρήτης, με την οποία οι αντιστοιχίες του συνόλου της Μεθώνης είναι εμφανέστατες και ως προς την ποικιλία της προέλευσης των αγγείων και ως προς τις ποικίλες επιλογές της γραφής.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα της ανασκαφής του Μάνθου Μπέσιου (*Μεθώνη Πιερίας Ι*, 42–111) και η μελέτη της κεραμικής από τον Αντώνη Κοτσώνα (*Μεθώνη Πιερίας Ι*, 115–303) αποδεικνύουν ότι η αποικία της Μεθώνης συγκροτήθηκε πιθανότατα από κύματα αποίκων που έφθασαν διαδοχικά σε κάποιο βάθος χρόνου και εγκαταστάθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη του τοπικού πληθυσμού σε μία θέση, η οποία τους ήταν ήδη γνωστή. Το πλήθος της επείσακτης κεραμικής του «Υπογείου» και ειδικά των εμπορικών αμφορέων αναδεικνύει το εμπόριο ως κυρίαρχο κίνητρο για τον αποικισμό, τουλάχιστο γι' αυτόν της Μεθώνης. Η άφιξη των Ερετριέων συνδέεται με μία έντονη κλιμάκωση στην εμπορική σημασία της θέσης, αλλά και την ένταξή της σε δίκτυα εμπορίου και επικοινωνίας των Ελλήνων. Οι ιστορικές αυτές διεργασίες δημιούργησαν ένα κοσμοπολίτικο περιβάλλον στη Μεθώνη, ενώ τόσο η κεραμική όσο κυρίως τα αλφαβητικά χαράγματα ενισχύουν την πιθανότητα ότι οι Ερετριείς που εγκαταστάθηκαν στη θέση συνυπήρχαν όχι μόνο με τον τοπικό πληθυσμό, Μακεδόνων και/ή Θρακών, αλλά και με Έλληνες από άλλες θέσεις της Εύ-

8. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 347–349 αρ. 5: *vacat? Θεο*() *vacat*.
9. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 345–347 αρ. 4: *vacat Ἀντερύδεος vacat*.
10. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 369–370 αρ. 22: *Σχενι*() *vacat (= <Χσ>ενι*() *= <Ξ>ενι*()*)*.
11. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 343–344 αρ. 3: *vacat ʼΕπιγέ*[*νεος? ἐμί?*].
12. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 33343 αρ. 2: *Ηακεσάνδρο ἐμ*[*ὶ* - - - - -]*ατον στερέ*|*σ*[*ετ*]*αι*.
13. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 337–339 αρ. 1: *Φιλίονος ἐμί*.

βοιας, καθώς και από άλλες περιοχές, κατά πάσα πιθανότητα Ίωνες από το ανατολικό Αιγαίο. Ο τοπικός πληθυσμός φαίνεται πως διατηρούσε έναν αξιόλογο ρόλο τόσο στις μεταλλουργικές εργασίες όσο και στο εμπόριο και γενικότερα στην οικονομία της Μεθώνης, ρόλος που όχι μόνο δεν επισκιάστηκε αλλά μάλλον επεκτάθηκε και σε άλλες δραστηριότητες με την άφιξη των αποίκων. Η Μεθώνη, εκτός των σχέσεών της με τη μητρόπολη, την Ερέτρια, επικοινωνούσε με όλα τα τότε γνωστά μεγάλα κέντρα παραγωγής και μετείχε σε ένα ή περισσότερα δίκτυα εμπορικών και άλλων ανταλλαγών, γιατί και η ίδια ήταν ένα σημαντικό, κοσμοπολίτικο κέντρο παραγωγής και λιμάνι στον Θερμαϊκό.

Η ενεπίγραφη κεραμική απαρτίζεται κυρίως από εμπορικούς αμφορείς και αγγεία πόσης. Τα αγγεία μετάγγισης και αποθήκευσης αντιπροσωπεύονται ελάχιστα, ενώ ελλείπουν παντελώς τα μαγειρικά σκεύη. Τα χαράγματα και οι επιγραφές έχουν στην πλειονότητά τους αποδοθεί σε περίοπτες θέσεις πάνω στο αγγείο και γενικά δεν σχετίζονται με τη διακόσμησή του. Καθώς οι επιγραφές και τα χαράγματα είναι χαραγμένα πάνω σε αγγεία, τα οποία ήταν αντικείμενο εμπορικών ανταλλαγών αλλά χρησιμοποιούνταν και στα συμπόσια, τα ενεπίγραφα αυτά αντικείμενα έχουν και έναν δημόσιο χαρακτήρα εντός των εμπορικών και συμποτικών συμφραζομένων τους. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι όλες οι πρώιμες ελληνικές επιγραφές ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Πιθανότατα, εκτός από το εμπόριο και τις ανάγκες του, το συμπόσιο υπήρξε καθοριστικός παράγοντας τόσο για την εισαγωγή, αλλά κυρίως για τη διάδοση του αλφαβήτου και των τεχνικών του.

Στο συμποτικό αυτό ερμηνευτικό πλαίσιο και τα συμφραζόμενά του πρέπει να ενταχθούν και να ερμηνευτούν οι επιγραφές ιδιοκτητών από τη Μεθώνη. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον άμιλλας και ανταγωνισμού μεταξύ συμποσιαστών, η χάραξη των ονομάτων των ιδιοκτητών αποκτά νόημα και, εκτός όλων των άλλων, επιδεικνύει και διαφημίζει με αδιάψευστο τρόπο τη γραφή και ίσως τον αλφαβητισμό και την εγγραμματοσύνη του ιδιοκτήτη. Το γεγονός όμως αυτό και ιδιαίτερα οι ομάδες των ενεπίγραφων αντικειμένων από τη Μεθώνη αναδεικνύουν μία ακόμα πιο σημαντική πτυχή: ακόμα και στην περίπτωση που τα αλφάβητα ήταν περισσότερα από ένα, αφού οι χαράκτες ή οι ιδιοκτήτες των αγγείων προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές και χάραζαν, όπως είναι φυσικό, τα σχήματα των γραμμάτων του αλφαβήτου της περιοχής τους, οι συμπότες αυτοί από τις διαφορετικές περιοχές του ελληνικού κόσμου μάλλον δεν πρέπει να είχαν ιδιαίτερη δυσκολία στην αναγνώριση των διαφορετικών σχημάτων και στην ανάγνωση των μικρών κειμένων.[14]

Η γενική εικόνα των επιγραφών –οι οποίες ανήκουν στην κατηγορία των ιδιωτικών, χαραγμένων σε κεραμικά αντικείμενα οικιακής χρήσης όπως, άλλωστε, και η πλειονότητα των πρώιμων ελληνικών επιγραφών– εντυπωσιάζει. Άλλες έχουν χαραχθεί με ιδιαίτερα επιμελημένο, σχεδόν «επαγγελματικό» τρόπο, και άλλες αμελώς, με άτεχνο και ερασιτεχνικό τρόπο. Η φορά των γραμμάτων έχει κατεύθυνση επί τα λαιά αλλά και ες ευθύ, γεγονός το οποίο συνεπάγεται ότι σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού κόσμου και οι δύο κατευθύνσεις στη φορά χάραξης των γραμμάτων συνυπήρξαν από πολύ νωρίς, αν δεν ήταν σύγχρονες με την υιοθέτηση και διάδοση του αλφαβήτου. Τα σχήματα των λίγων σωζόμενων γραμμάτων, επειδή απαντούν σε πολλές περιοχές, δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου των επιγραφών ως «ευβοϊκού/ερετριακού», όπως θα ήταν αναμενόμενο σε μια αποικία της Ερέτριας όπως η Μεθώνη. Η μη ευβοϊκή προέλευση των είκοσι αγγείων, αφού επιγραφές εντοπίζονται μόνο σε τρεις ευβοϊκούς σκύφους, δεν διευκολύνει ως προς το αλφάβητο, αφού η χάραξη κειμένου σε ευβοϊκό αλφάβητο πάνω σε μη ευβοϊκής προέλευσης αγγεία δεν θα αποτελούσε εμπόδιο. Εντούτοις, ιδιαίτερα τα σχήματα των γραμμάτων στις επιγραφές του Φιλίωνα, του Αντεκύδη, του Ξενι(), και του Θεο(), αν δεν αποδεικνύουν, τουλάχιστον αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο να υπήρχαν στη Μεθώνη περισσότερα του ενός αλφάβητα σε χρήση (εικ. 27). Ακόμα, όμως, και στην περίπτωση του Ακεσάνδρου, που με

14. Για τον χαρακτήρα της γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων και τη σχέση της μακεδονικής διαλέκτου με την ελληνική βλ. τον συλλογικό τόμο *Αρχαία Μακεδονία,* κυρίως τα άρθρα των Emilio Crespo και Julián Méndez Dosuna, αλλά και τα άρθρα των ιδίων στον παρόντα τόμο.

τρόπο αδιαμφισβήτητο και η προέλευση του αγγείου και το αλφάβητο της επιγραφής είναι μάλλον ευβοϊκά, η ταυτοποίηση του ίδιου του Ακεσάνδρου, αν δηλαδή ο ίδιος ο Ακέσανδρος καταγόταν από την Ερέτρια ή τη Χαλκίδα ή από αλλού, δεν είναι ασφαλής, ενώ παντελώς άγνωστη θα παραμένει η ταυτότητα του ανώνυμου ποιητή. Οι λιγοστές όμως λέξεις στην επιγραφή του Ακεσάνδρου επιτρέπουν τη μάλλον ασφαλή ταύτιση της διαλέκτου με την ιωνική, αλλά, όπως με τα σχήματα των γραμμάτων, κατά παρόμοιο τρόπο, οι μόλις πέντε λέξεις των άλλων επιγραφών δεν επιτρέπουν την ταύτιση της ομιλουμένης διαλέκτου στη Μεθώνη με την ιωνική ή μόνο με την ιωνική – αν και η διάλεκτος αυτή έχει τις σοβαρότερες πιθανότητες ως ένα είδος «ομιλουμένης κοινής» (lingua franca) της εποχής, ίσως επειδή η ιωνική είχε επικρατήσει ως η διάλεκτος των ομηρικών επών, αλλά και λυρικών τραγουδιών.

Το ποτήρι του Ακεσάνδρου είναι το εντυπωσιακότερο όλων των αντικειμένων (εικ. 23–25), γιατί φέρει χαραγμένο με ιδιαίτερη προσοχή και επιμέλεια κείμενο, από το οποίο σώζεται μόνον η αρχή και το τέλος και ενδιάμεσα μερικά ακόμα γράμματα. Το κείμενο αυτό, όπως και τα άλλα, αρχίζει με τη δήλωση ιδιοκτησίας: «είμαι (το ποτήρι) του Ακεσάνδρου» (*hΑκεσάνδρο ἐμ*[*ὶ ποτέριον*? ή παρόμοια) και καταλήγει με την απειλητική φράση, της οποίας ο ιαμβικός ρυθμός είναι μάλλον βέβαιος: «θα χάσει τα μάτια (ή τα χρήματά) του» ([– *ὀμμ-* ή *χρεμ*]*άτον στερήσ*[*ετ*]*αι* = – ∪ – ∪ – ∪ –). Το ιαμβικού ρυθμού τέλος του κειμένου φαίνεται να αποτελεί προάγγελο μίας άλλης επιγραφής ιαμβικού επίσης ρυθμού από την Κύμη της Ιταλίας που χρονολογείται μεταξύ 675 και 650 π.Χ. (εικ. 28):

«Της Ταταίης είμαι η λήκυθος· όποιος με κλέψει (ή μου (την) κλέψει), θα τυφλωθεί.»[15]

Το τέλος του επιγράμματος της Ταταίης, μεταγενέστερου κατά μία περίπου γενιά, είναι νοηματικά παρόμοιο με το τέλος του επιγράμματος του Ακεσάνδρου και μάλλον συμπληρώνει το νόημά του που λείπει. Προφανώς και στο επίγραμμα του Ακεσάνδρου μετά τη δήλωση ιδιοκτησίας, το κείμενο πρέπει να αποκατασταθεί με κάποια απειλητική φράση, π.χ., «όποιος μου το στερήσει ή μου το κλέψει», για να ακολουθήσει η κατάληξη: «θα χάσει τα μάτια του ή τα χρήματά του».[16] Οι ομοιότητες των δύο επιγραφών από τη Μεθώνη και την Κύμη είναι εντυπωσιακές. Το μονόστιχο σε ιαμβικό, και όχι δακτυλικό, ρυθμό επίγραμμα του Ακεσάνδρου, όπως και αυτό της Ταταίης μεταγενέστερο κατά μία περίπου γενιά, είναι δύο σπάνια, πρώιμα, γραπτά παραδείγματα *ιαμβικής ιδέας* και σύλληψης: «όποιος μου κλέψει το ποτήρι να χάσει τα μάτια του (ή τα χρήματά του)».

Την ίδια περίοδο με το ποτήρι του Ακεσάνδρου, δηλαδή περίπου μεταξύ 740 και 700 π.Χ., χρονολογούνται μόλις άλλα δύο επιγράμματα. Το ένα χαραγμένο πάνω σε οινοχόη προέρχεται από τάφο στο Δίπυλο των Αθηνών και φέρει το κείμενο (εικ. 29):

«Όποιος απ' όλους τους χορευτές τώρα χορεύει πιο ανάλαφρα, αυτό εδώ (το αγγείο) σ' αυτόν?...»[17]

Το άλλο επίγραμμα είναι χαραγμένο πάνω στο ποτήρι του Νέστορα, δηλαδή σε «ροδιακή» κοτύλη που βρέθηκε σε τάφο στις Πιθηκούσσες (Ίσχια) της Νάπολης, και φέρει σε ευβοϊκό αλφάβητο το κείμενο (εικ. 30):

«Καλόπιοτο το ποτήρι του Νέστορα, αλλά όποιος πιει απ' αυτό εδώ το ποτήρι, αμέσως θα τον κυριεύσει ο πόθος της ομορφοστεφανωμένης Αφροδίτης.»[18]

Η βασική ιδέα των ανώνυμων ποιητών για τη σύνθεση και των τεσσάρων αυτών επιγραμμάτων είναι η φράση για τη δήλωση του κατόχου του αγγείου, της οποίας παραλλαγές αποτελούν και τα τέσσερα επιγράμματα.

15. *IG* XIV.865 (*LSAG*, 240 αρ. 3, 409· πίν. 47 αρ. 3, 456): *Ταταίες ἐμὶ λ|έρυθος· hὸς δ' ἄν με κλέφσ|ει, θυφλὸς ἔσται.*
16. Για πιθανές συμπληρώσεις βλ. *Μεθώνη Πιερίας Ι*, 339–343 αρ. 2.
17. *IG* I² 919 (*LSAG*, 76 αρ. 1, 400 πίν. 1· αρ. 1, 431): *hὸς νῦν ὀρχεστõν πάντον ἀταλότατα παίζει, τõ τόδε κλΙμιν(?) vacat.*
18. *SEG* 14.604 (*LSAG*, 239 αρ. 1, 409 πίν. 47· αρ. 1, 453): *Νέστορος : ẹ[...]ị : εὔποτ*[*ον*] *: ποτέριον·*| *hὸς δ' ἂ<ν> τοδε π*[*ίε*]*σι : ποτερί*[*ο*] *: αὐτίḳạ κε͂νον {ΝΗ}* | *hίμερ*[*ος : hαιρ*]*έσει : καλλιστẹ*[*φά*]*ṇο: Ἀφροδίτẹς.*

Επίσης, είναι βέβαιο ότι ο τρόπος σύνθεσης, δηλαδή η νοηματική ανακολουθία ή το οξύμωρο μεταξύ του κειμένου και των απειλών του ή των υποσχέσεών του και του ευτελούς αγγείου πάνω στο οποίο αυτά χαράχθηκαν είναι συνειδητή επιλογή των ανώνυμων ποιητών, ένας τρόπος σύνθεσης που δεν είναι πρωτόγνωρος. Ο «παιγνιώδης» τρόπος, η περιπαικτική διάθεση και η πνευματώδης σύλληψη των σύντομων αυτών έμμετρων συνθέσεων παραπέμπει στον *ιαμβικό τρόπο* σύνθεσης και στα *σκόλια*, τα οποία εκτελούνταν κατά τη διάρκεια των συμποσίων ως ένα είδος αγώνα μεταξύ των συμποσιαστών ή με αφορμή κάποιον άλλο αγώνα, όπως η οινοχόη του Διπύλου, η οποία, σύμφωνα με την επιγραφή της, δόθηκε ως βραβείο(;) σε αγώνα όρχησης κατά τη διάρκεια συμποσίου. Σε αυτό τον *ιαμβικό τρόπο* σύνθεσης πιθανόν οφείλονται και οι μετρικές ιδιορρυθμίες που παρουσιάζουν και τα τέσσερα αυτά επιγράμματα: είτε συνδυάζουν πεζό και έμμετρο κείμενο, όπως η αρχή σε πεζό των επιγραμμάτων του Ακεσάνδρου και της Ταταίης και ακολουθεί ιαμβικός ρυθμός· είτε συνδυάζουν διαφορετικά μέτρα, όπως το επίγραμμα του Νέστορα, όπου ο πρώτος στίχος είναι σε πεζό ή τροχαϊκό τρίμετρο καταληκτικό και οι δύο επόμενοι σε δακτυλικό εξάμετρο· είτε ο στίχος έχει περισσότερες από τις απαραίτητες συλλαβές του δακτυλικού εξαμέτρου, καταστρατηγώντας έτσι σκόπιμα(;) τη μετρική τελειότητα, όπως στην οινοχόη του Διπύλου.

Είτε πρόκειται περί σύμπτωσης αυτοσχέδιων συνθέσεων της στιγμής είτε τέτοιου είδους στιχουργήματα κυκλοφορούσαν ευρέως και κάποια στιγμή χαράσσονταν ή αντιγράφονταν, το επίγραμμα του Ακεσάνδρου και τα υπόλοιπα τρία επιγράμματα (εικ. 21–23, 26–28) επαναφέρουν στο προσκήνιο τα πολυσυζητημένα θέματα της εισαγωγής και εξάπλωσης του αλφαβήτου στην Ελλάδα και των απαρχών της λογοτεχνίας, προφορικής και γραπτής. Δεν είναι εύκολο να υπολογισθεί το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την υιοθέτηση του αλφαβήτου, την εξάπλωσή του και την παγίωση των γλωσσικών και συντακτικών κανόνων μέχρι την εμφάνιση των έμμετρων και όχι μόνον επιγραφών στα τελευταία τριάντα χρόνια του 8ου αιώνα π.Χ. Ωστόσο, τα έμμετρα αυτά στιχουργήματα αποκαλύπτουν ότι στα συμπόσια, εκτός από τα ομηρικά *κλέα ἀνδρῶν* και τις ραψωδικές τους εκτελέσεις, η διασκέδαση περιελάμβανε και λυρικές συνθέσεις, οι οποίες, όπως και οι επικές, πρέπει να κυκλοφορούσαν και αυτές προφορικά. Αυτό αιτιολογεί καλύτερα και τις ιαμβικού τρόπου συνθέσεις που προϋποθέτουν ότι το συμποτικό κοινό (ή τουλάχιστον οι περισσότεροι συμπότες) ήταν εξοικειωμένο με την ποίηση αυτή και γνώριζε τη μορφή της και το περιεχόμενό της, για να μπορεί όχι μόνο να την κατανοήσει αλλά και να προσλάβει τα έμμετρα αυτά κείμενα και ως λογοτεχνικό παιχνίδι. Σε διαφορετική περίπτωση, θα ήταν ακατανόητη η υπερβολή στη διατύπωση ή η ανακολουθία μεταξύ του αγγείου και του χαραγμένου πάνω στο αγγείο κειμένου και των απειλών του, καθώς επίσης και η χάραξη του έμμετρου επιγράμματος στο ποτήρι του Νέστορα, του οποίου η παραπομπή στον ομηρικό συνονόματό του και το δικό του κύπελλο, το *δέπας περικαλλές* της *Ιλιάδος* (Λ 632–637) είναι εμφανής – αν υπήρχαν ανάλογες «λογοτεχνικές παραπομπές» των επιγραμμάτων της οινοχόης του Διπύλου, της ληκύθου της Ταταίης και του ποτηριού του Ακεσάνδρου, αυτές παραμένουν αδιάγνωστες. Ακόμα και αν δεν συγκρίνονται με τα ομηρικά και ησιόδεια έπη ή την «υψηλή» λυρική ποίηση, τα τέσσερα αυτά επιγράμματα είναι οι πρώτες κυριολεκτικά καταγραφές λυρικής και συμποτικής ποίησης, ενός λογοτεχνικού είδους, του οποίου τη γραπτή μορφή προαναγγέλλουν και το οποίο αναδύεται σχεδόν ταυτόχρονα. Και μάλιστα, ο ιαμβικός τους τρόπος παραπέμπει αδιαμφισβήτητα στον πρώτο και αρχαιότερο, σύμφωνα με την παράδοση, εκπρόσωπο της λυρικής ποίησης, τον *ψογερόν* Αρχίλοχο από την Πάρο. Μεταξύ 680 και 640 π.Χ. και ως αυτόπτης μάρτυρας, ο Αρχίλοχος συνέθεσε σκωπτικό ποίημα για τον αποικισμό της Θάσου, από το οποίο σώζεται ο στίχος σε καταληκτικό τροχαϊκό τετράμετρο που, τηρουμένων των αναλογιών, θα μπορούσε κάλλιστα να αναφέρεται και στην αρχαία Μεθώνη, της οποίας ο αποικισμός προηγείται αυτού της Θάσου τουλάχιστον κατά δύο γενιές: «ένας συρφετός Πανελλήνων μαζεύτηκε τρέχοντας στη Θάσο».[19]

19. Αρχίλοχος, απ. 102 West: *ὡς Πανελλήνων ὀϊζὺς ἐς Θάσον συνέδραμεν*.

Τα πλούσια ευρήματα της Μεθώνης και μάλιστα η ποικιλία της γραφής και τα εμπορικά και άλλα δίκτυα, στα οποία μετείχε, υποδηλώνουν διεύρυνση των επαφών και κατ' επέκταση των επιδράσεων και των επιρροών που δέχθηκε η Μεθώνη, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η πρώιμη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου και της ελληνικής γλώσσας. Μόλις οι άνθρωποι έμαθαν το αλφάβητο για να διευκολύνονται στο εμπόριο, άρχισαν να χαράσσουν πάνω στα συμποτικά τους αγγεία –τα περισσότερα από αυτά όχι μεγάλης αξίας– όχι μόνο το όνομά τους, αλλά και τα μικρά ποιήματα που συνέθεταν χάριν παιδιάς και αστεϊσμού για τα γλέντια τους στα συμπόσια. Η Μεθώνη στη Μακεδονία προστίθεται στις λίγες περιοχές του ελληνικού κόσμου, όπου πρωτοεμφανίζονται ελληνικά και μάλιστα γύρω στο 700 π.Χ. Οι επιγραφές των συμποτικών αγγείων παρουσιάζουν μία ποικιλία σχημάτων και κατεύθυνσης των γραμμάτων, η οποία μάλλον δεν ανήκει στο στάδιο πειραματισμού και υπαινίσσεται τη συνύπαρξη στη Μεθώνη ανθρώπων από διαφορετικές περιοχές του ελληνικού κόσμου. Είτε με επαγγελματικό είτε με ερασιτεχνικό τρόπο χαραγμένες, οι επιγραφές αυτές ακολουθούν γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες της ελληνικής γλώσσας και μαρτυρούν, όπως δείχνουν και οι άλλες, περίπου ογδόντα πρώιμες ελληνικές επιγραφές, ότι η ελληνική γλώσσα στην πλήρη της ανάπτυξη είχε ήδη συντελεστεί και παγιωθεί στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ., ίσως και νωρίτερα.

Συνοψίζοντας, τα αγγεία πότου από το «Υπόγειο» της Μεθώνης, κυρίως τα είκοσι πέντε αντικείμενα με τα ελληνικά γράμματα, συνιστούν τη σπουδαιότερη ανακάλυψη των τελευταίων πενήντα χρόνων για τα δεδομένα της έρευνας στη Μακεδονία αλλά και στην αρχαιογνωσία για τους εξής λόγους: *1*. Η ιστορία των Μακεδόνων, η οποία μέχρι τώρα άρχιζε περίπου το 650 π.Χ., μετατίθεται κατά τουλάχιστον πενήντα με ογδόντα χρόνια, γύρω στο 730–700 π.Χ. *2*. Η εμφάνιση και στη Μακεδονία της ελληνικής γλώσσας στην παγιωμένη της μορφή υποστηρίζει τη μετάθεση της εισαγωγής του αλφαβήτου τουλάχιστον κατά έναν αιώνα, από το 750 π.Χ. στο 900–850 π.Χ., και τη ραγδαία εξάπλωσή του σχεδόν σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Και *3*. η εμφάνιση του επιγράμματος του Ακεσάνδρου –η τρίτη μόλις γραπτή απόπειρα σύνθεσης λυρικής ποίησης μετά το επίγραμμα στην οινοχόη του Διπύλου και στο ποτήρι του Νέστορα– υποδεικνύει ότι ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ. όσοι μετείχαν στα συμπόσια και στα γλέντια δεν άκουγαν μόνο τα τραγούδια του Ομήρου αλλά συνέθεταν και αυτοσχέδια λυρικά ποιήματα, με σκοπό να πειράξουν ο ένας τον άλλο κατά τη διάρκεια του γλεντιού, τα οποία ίσως διαδίδονταν και αυτά προφορικά όπως η επική ποίηση. Με άλλα λόγια, εμπόριο και γραφή, κρασί και ποίηση, γλέντι και αστεία παρουσιάζονται αλληλένδετα.

Βιβλιογραφία

Αρχαία Μακεδονία = Γιαννάκης, Γ. Κ., επιμ. 2012. *Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός* (τετράγλωσση έκδ., ελλ., αγγλ., γαλλ., γερμ.). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Προσβάσιμο στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/arhaia-makedonia-glossa-istoria-politismos

IG = *Inscriptiones Graecae*, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borusicae apud Georgium Reimerum. Βερολίνο: W. De Gruyter 1873–1927, 1924–1940, 1981–.

LSAG = Jeffery, L. H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* Αναθ. έκδ. με συμπλ. του A. W. Johnston. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Οξφόρδη: Clarendon Press

Μεθώνη Πιερίας Ι = Μπέσιος, Μ., Γ. Ζ. Τζιφόπουλος & Α. Κοτσώνας. 2012. *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στην υστερογεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας*. Επιμ. Γ. Ζ. Τζιφόπουλος. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Προσβάσιμο στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/methoni-pierias-i

SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum* 1–56 (1923–2006).

Summary

The inscriptions from Methone, Pieria (ca 700 BCE)

According to the ancient sources, Methone in Pieria was established by Euboean colonists from Eretria in 733 BC. During the excavations, ongoing since 2003–2004, of a rectangular pit, apparently used as an *apothetes*, on top of the lower eastern hill, a huge amount of pots, potsherds, and other remnants of the activities from the nearby workshops came to light. 191 of these pots and potsherds bear inscriptions, graffiti/dipinti, and (trade) marks, the majority of which (157) date to ca 700 BC. The greatest majority of these bear non-alphabetic symbols, marks, graffiti and very few dipinti, most probably signs of ownership and/or trading. Of the remaining twenty-five (25) amphorae and sympotic vessels, sixteen (16) bear alphabetic symbols, marks, and graffiti, which again most probably denote ownership and/or trading activities, and nine (9) bear complete or fragmentary inscriptions. This unique and extraordinary sympotic group from Methone in Pieria presents evidence for: the Greeks and the Greek language in Macedonia; Greek colonization; the "alphabets" of Methone and the introduction of the alphabet in Greece; the dialect(s) of Methone and the Greek dialects; trade and the symposium for the development of *graphê* and of literary beginnings.

Margalit Finkelberg
Πανεπιστήμιο του Tel Aviv

Λεσβιακή διάλεκτος και ηπειρωτική Ελλάδα

1. Εισαγωγή

Από τη δεκαετία του 1950 και τη δημοσίευση των μελετών του Walter Porzig και του Ernst Risch, η λεσβιακή διάλεκτος[1] έχει συσχετιστεί στενά με την ανατολική ελληνική και ειδικότερα με την ιωνική της Μικράς Ασίας. Ταυτιζόμενη παλαιότερα με την καθαυτό αιολική, σήμερα η λεσβιακή τοποθετείται συνήθως στην περιφέρεια της αιολικής διαλεκτικής ομάδας και έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση ακόμη και η ίδια η ταυτότητά της ως αιολικής διαλέκτου. Παραμένει, ωστόσο, ανοιχτό το ερώτημα σε ποια κατάσταση βρισκόταν η λεσβιακή διάλεκτος όταν έφτασε στο βορειοανατολικό Αιγαίο.

Με την πάροδο του χρόνου έχουν αποκρυσταλλωθεί ορισμένες ερμηνευτικές κατευθύνσεις. Κατά την άποψη του Porzig, η λεσβιακή δεν είχε ακόμη διαχωριστεί από τη θεσσαλική όταν έφτασε στο βορειοανατολικό Αιγαίο: «Επομένως, οι διαφορές ανάμεσα στη μικρασιατική αιολική και τη θεσσαλική εμφανίζονται γενικότερα ως νεωτερισμοί που καθιερώθηκαν από εκείνους που μετανάστευσαν κάτω από την επίδραση της ιωνικής» (Porzig 1954, 154).[2] Η άποψη αυτή ενισχύθηκε από μια μονογραφία του José L. García Ramón (1975) που είχε ιδιαίτερη απήχηση.[3] Αλλά σύμφωνα με τον Risch (1955, 71), πριν εκτεθεί στην επίδραση της ιωνικής στη Μικρά Ασία, η λεσβιακή ήταν ταυτόσημη με την πρώιμη αιολική: «Επιπλέον, [η λεσβιακή] είναι μια διάλεκτος που εξελίχθηκε πάνω στις βάσεις της αρχαίας αιολικής, δεχόμενη την επίδραση της ιωνικής στο βορειοανατολικό Αιγαίο».[4] Σε ένα πρόσφατο άρθρο, τέλος, ο Holt N. Parker (2008, 460) διατύπωσε την άποψη ότι η λεσβιακή αναπτύχθηκε αυτόνομα στην περιοχή όπου μιλιόταν, προερχόμενη από μια πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας: «[Η θεσσαλική και η λεσβιακή] μπορούν να ειδωθούν καλύτερα ως δύο "υπολειμματικές περιοχές" [relic areas] μιας σχετικά αμετάβλητης πρώιμης ελληνικής».[5]

---

1. Με τον όρο *λεσβιακή* αναφέρομαι στη λεγόμενη «μικρασιατική αιολική» συνολικά, δηλαδή τη διάλεκτο που μιλιόταν κατά τους ιστορικούς χρόνους στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου (Λέσβο, Τένεδο) και τις γειτονικές περιοχές της Μικράς Ασίας (Αιγές, Κύμη, Άσσο). Για τις ασάφειες που εμπεριέχονται και στους δύο όρους βλ. Hodot 2006, 178 σημ. 65.
2. [Με βάση την αγγλική μετάφραση του γερμανικού πρωτοτύπου από τη συγγραφέα]. Πρβ. Chadwick 1956, 46: «[Η λεσβιακή] διαφέρει από την ανατολική θεσσαλική μόνο στα σημεία όπου μπορεί να επηρεάστηκε από την ιωνική». Πρβ. και Wyatt 1970, 629.
3. Για τον όρο *θεσσαλολεσβιακή* ως προσδιοριστικό της ομιλούμενης διαλέκτου στη Θεσσαλία μέχρι την αναχώρηση από εκεί των μετέπειτα Λεσβίων, βλ. García Ramón 1975, 81.
4. [Με βάση την αγγλική μετάφραση του γερμανικού πρωτοτύπου από τη συγγραφέα].
5. Το άρθρο του Parker δημοσιεύθηκε ως γλωσσολογικό συμπλήρωμα σε ένα παράλληλο άρθρο του αρχαιολόγου C. Brian Rose, το οποίο αμφισβητούσε την ιστορικότητα της αιολικής μετανάστευσης. Για την κριτική σε αυτή την άποψη βλ. Nagy 2011, 162–167.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως έχει εγκαταλειφθεί πλήρως η παλαιότερη θεωρία, σύμφωνα με την οποία η λεσβιακή διαμορφώθηκε ως ιδιαίτερος κλάδος της αιολικής από την εποχή που βρισκόταν ακόμη στην ηπειρωτική Ελλάδα και προσέλαβε τα χαρακτηριστικά της ανατολικής ελληνικής που διαθέτει μέσα από την επαφή ή τη σχέση με τις διαλέκτους της ηπειρωτικής χώρας και κυρίως την αρκαδοκυπριακή. Στη νεότερη εκδοχή αυτής της άποψης, που έγινε δυνατή ύστερα από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, η προγονική μορφή της λεσβιακής είχε προσλάβει τα περισσότερα ανατολικά ελληνικά χαρακτηριστικά της μέσω της επαφής με τη μυκηναϊκή.[6] Έτσι, σύμφωνα με τον John Chadwick, η αιολική αποτέλεσε μια «προστατευόμενη ζώνη» ανάμεσα στη δυτική ελληνική και τη μυκηναϊκή, συνδυάζοντας χαρακτηριστικά και των δύο διαλέκτων: «Από την άλλη πλευρά, [η αιολική] είναι ελαφρώς διαφοροποιημένη τόσο από τη δυτική ελληνική όσο και από τη μυκηναϊκή, στοιχείο που υποδηλώνει μια μεταβατική περιοχή, όπως εκείνες που συχνά βρίσκονται στα σύνορα δύο σαφώς οριοθετημένων διαλέκτων, όπως μας διδάσκει η γλωσσική γεωγραφία» (Chadwick 1956, 48).[7] Με βάση αυτή την ερμηνεία, θα μειώνονταν κατά πολύ τα χαρακτηριστικά της ανατολικής ελληνικής που μπορούσε να προσλάβει η λεσβιακή υπό την επίδραση της ιωνικής στη Μικρά Ασία.[8]

Στο παρόν άρθρο επιχειρώ να επανεξετάσω το ζήτημα της προέλευσης της λεσβιακής, αποτιμώντας τη σχέση της τόσο με τις διαλέκτους της ηπειρωτικής χώρας όσο και με την ιωνική της Μικράς Ασίας. Σκοπός μου δεν είναι να αναλύσω τη θέση της λεσβιακής μέσα στην αιολική ομάδα διαλέκτων ούτε τη συνολική θέση της συγκεκριμένης ομάδας. Θα αρκεστώ απλώς εδώ να συμφωνήσω με την άποψη του René Hodot ότι «στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. οι πρόγονοι των λαών που αποκαλούνται στους ιστορικούς χρόνους Θεσσαλοί, Βοιωτοί και Αιολείς (της Μικράς Ασίας), μοιράζονταν από κοινού αρκετές γλωσσικές ιδιαιτερότητες που δεν υπήρχαν στους υπόλοιπους ελληνικούς πληθυσμούς, σε ανάλογο βαθμό τουλάχιστον. Αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά μαρτυρούν άμεσες επαφές, αλλά δεν επαρκούν για να συμπεράνουμε την ύπαρξη ενός γενεαλογικού δεσμού ανάμεσα στις τρεις διαλέκτους» (Hodot 2014α· πρβ. Hodot 2006, 178).[9] Στους στόχους της παρούσας εξέτασης δεν περιλαμβάνονται, επίσης, τα ζητήματα χρονολόγησης.[10]

Στη συνέχεια, θα παρουσιάσω τα σχετικά δεδομένα κατανεμημένα σε τρεις ομάδες. Θα αρχίσω εξετάζοντας τα κοινά χαρακτηριστικά (νεωτερισμοί, επιλεκτικές χρήσεις, συντηρητικά στοιχεία) που παρατηρούνται ανάμεσα στη λεσβιακή και την ηπειρωτική ελληνική, αλλά δεν υπάρχουν στην ιωνική· θα προχωρήσω με την ανάλυση των ίδιων κατηγοριών τεκμηρίων που είναι κοινά στη λεσβιακή, την ηπειρωτική ελληνική και την ιωνική· και τέλος, θα παρουσιάσω τους νεωτερισμούς, τις επιλογές και τα συντηρητικά στοιχεία που είναι κοινά στη λεσβιακή και την ιωνική αλλά δεν μαρτυρούνται στην ηπειρωτική ελληνική. Ελπίζω πως αυτού του είδους η

6. Αυτό βέβαια ισχύει στον βαθμό που η μυκηναϊκή έχει αποδειχθεί πως αντιπροσωπεύει μια πρώιμη φάση της αρκαδοκυπριακής, βλ. π.χ. Thumb & Scherer 1959, 325–326· Cowgill 1966, 93· Ruijgh 1996, 116–117· Horrocks 2010, 21· Thompson 2010, 198–199.
7. Βλ. επίσης Ruijgh 1995/1996, 291. Μολονότι ο Wyatt (1970, 563, 566, 629–630) υποστηρίζει επίσης ότι η ανατολική ελληνική επίδραση στη λεσβιακή τοποθετείται πριν από το 1200 π.Χ., η ερμηνεία του δεν διαφέρει ουσιωδώς από εκείνες των Porzig και Risch, καθώς θεωρεί και εκείνος ότι η ιωνική και η αιολική είχαν μεταφερθεί στη Μικρά Ασία ήδη από την πρώιμη αυτή εποχή.
8. Πρβ. Horrocks 2010, 23: «Αν ακολουθήσουμε περισσότερο μια γεωγραφική παρά γενετική προσέγγιση στην εξέλιξη των διαλέκτων, η αιολική μπορεί πιθανότατα να αποτέλεσε ένα είδος γέφυρας ανάμεσα στη νότια “ανατολική” ελληνική και τη βόρεια “δυτική” ελληνική εκείνη την εποχή, αφού υπάρχουν τεκμήρια ότι η πρωτοαιολική είχε ήδη ενσωματώσει αρκετά ανατολικά ελληνικά χαρακτηριστικά στον κατά τα άλλα ευρύτατα δυτικοελληνικό χαρακτήρα της»· πρβ. στο ίδιο, σελ. 15. Βλ. επίσης Finkelberg 1994· 2005, 109–139. Για μια παρόμοια ερμηνεία των διαθέσιμων στοιχείων βλ. ήδη Porzig 1954, 163–164.
9. Πρβ. επίσης García Ramón 2004, 1015. Για την αντιπαράθεση ανάμεσα στο μοντέλο του οικογενειακού δέντρου και της οσμωτικής σύγκλισης βλ. Wyatt 1970, 560–561, 627· Finkelberg 1994, 2–4· Horrocks 2010, 17.
10. Τα ζητήματα αυτά τα έχω πραγματευθεί αλλού, βλ. Finkelberg 1994, 2–31· 2005, 134–143.

βαθμιαία απομόνωση ομάδων ισογλώσσων, με βάση σαφώς προσδιορισμένα κριτήρια, θα καταστήσει δυνατή την αποτελεσματική αποτίμηση της θέσης της λεσβιακής έναντι των ηπειρωτικών διαλέκτων αφενός και της ιωνικής της Μικράς Ασίας αφετέρου.

2. Κοινά διαλεκτικά χαρακτηριστικά λεσβιακής και ηπειρωτική ελληνικής (εξαιρουμένης της ιωνικής)

2.1 *Κοινοί νεωτερισμοί*

Με τη θεσσαλική
(1) *ts > -ss (*μέσσος* κ.τ.ό.)·[11]
(2) διπλά υγρά και έρρινα που προέρχονται από *sn κλπ. (*σελάννα* κλπ.)·
(3) *ὅτα* = *ὅτε*.[12]

Με τη θεσσαλική και τη βοιωτική
(4) k^we- > pe- αντί -te (*πέμπε* = *πέντε*, κλπ.)·[13]
(5) -*εσσι* στη δοτική πληθυντικού των συμφωνικών θεμάτων·[14]
(6) μετοχές ενεργητικού παρακειμένου σε -ων/-οντος.

Με τη θεσσαλική και τη μυκηναϊκή/αρκαδική
(7) *ὀν-* = *ἀνά*·
(8) *κε* = *ἄν*·[15]
(9) αθέματη κλίση των ρημάτων σε -e- (επίσης παμφ.).[16]

Με τη θεσσαλική, τη βοιωτική και τη μυκηναϊκή/αρκαδική
(10) or/ro αντί ar/ra·
(11) *πεδά* (αρκ. *πέ*) αντί *μετά*.[17]

---

11. Σε αντιδιαστολή με το βοιωτ. *μέττος*, πρβ. García Ramón 1975, 83· βλ. επίσης παρακάτω, 2.12.
12. Σύμφωνα με τη συνήθη υπόθεση, που βασίζεται στο θεσσ. *ὅτ'* (Θεσσαλιώτις, 5ος αι. π.Χ.· Schwyzer 565), το λεσβ. *ὅτα* και το βοιωτ. *ὅκα*.
13. Αλλά πρβ. κυπρ. pe-i-se-i αντί *τείσει* 'θα πληρώσει' (πρβ. Lejeune 1972, 47)· αντίθετα με την αρκαδική (παρά τον ισχυρισμό του Parker 2008, 445), βλ. αρκ. *ἀπυτεισάτω*. Τα κυπριακά τεκμήρια δεν οδηγούν σε ασφαλές συμπέρασμα (Buck 1955, 62) και η μυκηναϊκή είναι προγενέστερη της αποβολής των χειλοϋπερωικών.
14. Η δοτική πληθυντικού -*εσσι* εμφανίζεται περιστασιακά μαζί με το ΒΔ ελληνικό -*οις* στις ΒΔ ελληνικές διαλέκτους της Φωκίδας (Δελφοί), (ανατολικής) Λοκρίδας και Ήλιδας. Τα -*εσσι* και -*οις* είναι και τα δύο νεωτερισμοί που εξελίχθηκαν ανεξάρτητα στην αιολική και τη ΒΔ ελληνική αντίστοιχα, ανταποκρινόμενοι σε παρόμοιες τυπολογικές πιέσεις. Η εμφάνιση του -*εσσι* στις ΒΔ ελληνικές διαλέκτους αποδίδεται συνήθως στο γεγονός ότι η αιολική, που μιλιόταν στις περιοχές εκείνες κατά τους προϊστορικούς χρόνους, είχε επηρεάσει το ΒΔ ελληνικό ιδίωμα των νεοεγκατεστημένων πληθυσμών (Thumb & Kieckers 1932, 245, 254, 269–270, 292–293· Buck 1955, 5–6, 89· Ruijgh 1995/1996, 291).
15. Το μόριο *κε* μαρτυρείται με αυτή τη μορφή μόνο στην κυπριακή, αλλά το αρκαδικό *εἰ κ' ἄν* αποδεικνύει ότι υπήρχε και σε αυτή τη διάλεκτο παλαιότερα, βλ. Buck 1955, 106.
16. Μόνο στην ανατολική θεσσαλική (Πελασγιώτις), βλ. Thumb & Scherer 1959, 69. Η μυκηναϊκή προσφέρει παραδείγματα τόσο θεματικής όσο και αθέματης κλίσης, βλ. to-ro-qe-jo-me-no = *τροπεόμενος* σε αντιδιαστολή με το te-re-ja, γ΄ εν. του **τελείαμι* (Chantraine 1958, 505). Αυτό μπορεί πιθανότατα να υποδηλώνει ότι όταν η μυκηναϊκή αποτυπώθηκε γραπτώς, οι παλαιοί θεματικοί τύποι δεν είχαν ακόμη αντικατασταθεί από τους αθέματους. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τη συνύπαρξη των *μετά* και *πεδά*, βλ. επόμενη σημείωση.
17. Δεν μαρτυρείται στη θεσσαλική, αλλά συνήθως θεωρείται δεδομένο και σε αυτή τη διάλεκτο με βάση τη βοιωτική και τη λεσβιακή, βλ. Buck 1955, 107· Wyatt 1970, 609· για μια διαφορετική ερμηνεία βλ. Finkelberg 2005, 141–142. Η μυκηναϊκή παραμένει αμφιταλαντευόμενη ανάμεσα στους δύο τύπους. Το γεγονός ότι η κυπριακή διάλεκτος, αντίθετα από την αρκαδική, εμφανίζει μόνο το κληρονομημένο *μετά*, υποδηλώνει ότι την εποχή που οι ομιλητές της κυπριακής έφυγαν από την Ελλάδα ο νεωτερισμός *πεδά* δεν είχε ακόμη εδραιωθεί· η κυπριακή διατήρηση του *θέρσος* αντί του νεωτερισμού *θάρσος* (αρκαδική, λεσβιακή, θεσσαλική, βοιωτική) δείχνει προς την ίδια κατεύθυνση (για το *θέρσος* = *θάρσος* βλ. Buck 1955, 45). Η εμφάνιση του *πεδά* στην αρ-

Με τη θεσσαλική, τη βοιωτική και τη δυτική ελληνική
(12) *ts > -ss/-tt (*τόσσος/τόττος* κ.τ.ό.) αντί *τόσος* κ.τ.ό.

2.2 *Κοινή επιλογή*

Με τη θεσσαλική και τη βοιωτική
(13) *ἴα = μία*.[18]

2.3 *Κοινά συντηρητικά χαρακτηριστικά*

Με τη θεσσαλική και τη μυκηναϊκή/αρκαδική
(14) *ἀπύ* αντί *ἀπό* (επίσης στην παμφ.).

Με τη θεσσαλική, τη βοιωτική και τη μυκηναϊκή
(15) Πατρωνυμικά επίθετα (σε -*ios*).[19]

Με τη θεσσαλική, τη βοιωτική και τη δυτική ελληνική
(16) *αἰ = εἰ* (επίσης παμφυλ.).

Με τη θεσσαλική, τη βοιωτική, τη μυκηναϊκή/αρκαδική και τη δυτική ελληνική
(17) Το αρχικό μακρό *ᾱ* παραμένει αμετάβλητο.

Αφήνοντας κατά μέρος την ιωνική, εντοπίζουμε ανάμεσα στη λεσβιακή και τις ηπειρωτικές διαλέκτους όχι λιγότερους από δώδεκα κοινούς νεωτερισμούς, μία περίπτωση κοινής επιλογής από το σύνολο των κληρονομημένων χαρακτηριστικών και τέσσερις κοινές περιπτώσεις διατήρησης. Τα σύνολο των δεδομένων επιτρέπει να σχηματίσουμε μια αρκετά σαφή εικόνα, που δείχνει αναμφισβήτητα ότι τα εν λόγω ισόγλωσσα μπορούσαν να εμφανιστούν στη λεσβιακή μόνο ως αποτέλεσμα της επαφής ή της συγγένειάς της με τις ηπειρωτικές διαλέκτους και κυρίως τη θεσσαλική. Το συμπέρασμα αυτό καθιστά αβάσιμη την υπόθεση του Parker ότι η λεσβιακή εξελίχθηκε από μία πρώιμη μορφή ελληνικής χωρίς προηγούμενη επαφή με την ηπειρωτική Ελλάδα. Επιπλέον, το γεγονός ότι η λεσβιακή μοιράζεται πέντε από τους δώδεκα προαναφερθέντες νεωτερισμούς με τη μυκηναϊκή/αρκαδοκυπριακή (2.7–11· βλ. επίσης 2.14–15), αποδυναμώνει την υπόθεση του Risch ότι κατά την άφιξή της στη Μικρά Ασία η λεσβιακή δεν ήταν διαφορετική από μια πρώιμη μορφή της αιολικής.[20]

Από την άλλη πλευρά, τα δεδομένα που έχουμε παρουσιάσει μέχρι τώρα στηρίζουν την υπόθεση των Porzig και García Ramón ότι πριν από την άφιξή της στο βορειοανατολικό Αιγαίο η λεσβιακή δεν μπορούσε να διακριθεί από τη θεσσαλική. Πρέπει πράγματι να επισημανθεί ότι η θεσσαλική είναι η μόνη διάλεκτος που εμπλέκεται σε όλες τις περιπτώσεις κοινών χαρακτηριστικών ανάμεσα στη λεσβιακή και τις ηπειρωτικές διαλέκτους. Όπως έχει γράψει ο Robert Coleman (1963, 119), «ο υψηλός βαθμός αμοιβαιότητας ανάμεσα στη θεσσαλική και τη λεσβιακή δικαιολογεί την υπόθεση ότι ανήκαν και οι δύο σε μία πρωιμότερη ενότητα». Το ερώτημα που τίθεται, ωστόσο, είναι αν η συγκεκριμένη ενότητα εξακολουθούσε να διατηρείται κατά την εποχή που οι μετέπειτα Λέσβιοι μετανάστευσαν από την ηπειρωτική Ελλάδα στη Μικρά Ασία.

γολική δωρική, όπου αντικατέστησε το κοινό δωρικό και δυτικό ελληνικό *μετά*, θα πρέπει να αποδοθεί στην επίδραση του προδωρικού διαλεκτικού υποστρώματος, πρβ. παραπάνω, υποσ. 14.

18. Buck 1955, 94· Parker 2008, 448–450· Hodot 2014α.
19. Δεν μαρτυρείται στην αρκαδοκυπριακή.
20. Στον γενικό πίνακα του Risch με τα χαρακτηριστικά των διαλέκτων (Risch 1955, 75), ορισμένα χαρακτηριστικά που είναι κοινά στην αρκαδοκυπριακή και την αιολική (π.χ. *ο* αντί *α* με τα υγρά, αθέματη κλίση συνηρημένων ρημάτων) κατατάσσονται σε μια ιδιαίτερη κατηγορία χαρακτηριστικών «των οποίων η χρονολόγηση παραμένει ανοιχτή», ενώ τα υπόλοιπα δεν παρουσιάζονται καθόλου.

3. Κοινά διαλεκτικά χαρακτηριστικά της λεσβιακής με την ηπειρωτική ελληνική και την ιωνική

3.1 *Κοινοί νεωτερισμοί*

Με τη θεσσαλική, τη μυκηναϊκή/αρκαδική και την ιωνική

(1) *ἱερός* (*ἶρος*) αντί *ἱαρός*·[21]

(2) *Ἄρτεμις* αντί *Ἄρταμις* (επίσης κρητ. και παμφ.)·

(3) *ὅτε/ὅτα* αντί *ὅκα*·[22]

(4) *οἱ/αἱ* ως ονομαστική πληθυντικού του άρθρου (επίσης κρητ.).[23]

Με τη μυκηναϊκή/αρκαδική και την ιωνική

(5) -*σι* από -*τι*·

(6) ο φωνηεντισμός *ο* στο ρήμα «θέλω» (επίσης κρητ. και παμφ.).[24]

Οι δύο μοναδικές ηπειρωτικές διάλεκτοι που παρουσιάζουν κοινά διαλεκτικά χαρακτηριστικά –αποκλειστικά νεωτερισμούς– τόσο με τη λεσβιακή όσο και με την ιωνική, είναι η θεσσαλική και η μυκηναϊκή/αρκαδική. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η διαπίστωση πως η θεσσαλική εμπλέκεται σε τέσσερις από τους έξι νεωτερισμούς τους οποίους μοιράζεται η λεσβιακή τόσο με τις ηπειρωτικές διαλέκτους όσο και με την ιωνική. Καθώς αυτοί οι νεωτερισμοί μπορούσαν να προσληφθούν από τη λεσβιακή μόνο όσο εκείνη βρισκόταν ακόμη σε επαφή με τη θεσσαλική, πρέπει να ήταν ήδη παρόντες στη λεσβιακή διάλεκτο την εποχή της άφιξής της στο βορειοανατολικό Αιγαίο. Δεν είναι δυνατό, επομένως, να τους αποδώσουμε σε επίδραση της ιωνικής στη Μικρά Ασία.[25]

Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά κατανέμονται μεταξύ της λεσβιακής, της θεσσαλικής και της μυκηναϊκής/αρκαδικής, καθιστά αμφιλεγόμενη τη θέση των δύο νεωτερισμών, -*σι* < -*τι* και *βόλλομαι* (3.5–6), που είναι κοινοί στη λεσβιακή, την αρκαδική και την ιωνική, αλλά όχι και στη θεσσαλική. Πράγματι, αν η λεσβιακή μπορούσε να μοιράζεται με την αρκαδική και την ιωνική τους νεωτερισμούς *ἱερός*, *Ἄρτεμις*, *ὅτε/ὅτα* και *οἱ/αἱ* (3.1–4) όταν βρισκόταν ακόμη στην ηπειρωτική Ελλάδα, δεν υπάρχει κανένας επιτακτικός λόγος να θεωρήσουμε ότι προσέλαβε αλλού τους άλλους δύο νεωτερισμούς που έχει κοινούς με αυτές τις διαλέκτους – καθώς μάλιστα η λεσβιακή μοιράζεται με την αρκαδική άλλους πέντε νεωτερισμούς που δεν εμφανίζονται στην ιωνική (βλ. 2.7–11). Επομένως, μολονότι ο τρόπος κατανομής των ισογλώσσων μεταξύ της λεσβιακής, της θεσσαλικής και της αρκαδικής/μυκηναϊκής δεν αναιρεί άμεσα την υπόθεση των Porzig και García Ramón ότι πριν από την άφιξή της στη Μικρά Ασία η λεσβιακή δεν ξεχώριζε από τη θεσσαλική, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα να είχε διαχωριστεί η λεσβιακή από τη θεσσαλική πριν ακόμη φύγει από την ηπειρωτική Ελλάδα.

4. Κοινά διαλεκτικά χαρακτηριστικά της λεσβιακής με την ιωνική (εξαιρουμένης της ηπειρωτικής ελληνικής)

4.1 *Κοινοί νεωτερισμοί*

(1) ο αόριστος σε -*σ(σ)α* των ρημάτων σε -*ζω*·

(2) η πρόθεση *ἐνς* (*εἰς*)[26] αντί *ἐν* + αιτιατική (επίσης δωρ., παμφ., κρητ.).

21. Βλ. García Ramón 1975, 54–55.
22. Βλ. επίσης παραπάνω, 2.3 και υποσ. 12.
23. Ανατολική θεσσαλική μόνο, βλ. *κὀι* = *καὶ οἱ* (Πελασγιώτις, Schwyzer 577, 597· Thumb & Scherer 1959, 63).
24. *βόλλομαι*, *βόλομαι*, *βούλομαι* σε αντιδιαστολή με τα *βέλλομαι*, *βείλομαι*, *δείλομαι/δήλομαι*.
25. Στον γενικό πίνακα με τα χαρακτηριστικά των διαλέκτων, ο Risch (ό.π.) παραλείπει το (1) και το (2) και αφήνει ανερμήνευτα το (3) και το (4).
26. Επίσης *ἐς*, *ἰς*· από *ἐν* + *ς*.

4.2 *Κοινές επιλογές*

(3) -*αισι/ -οισι* ως δοτική πληθυντικού στα θέματα *α*- και *ο*- (επίσης παμφ., κρητ.)·[27]
(4) *πρός* αντί *ποτί* (επίσης παμφ., κρητ.).[28]

Με μόνη εξαίρεση τον αόριστο σε -*σ(σ)α* 4.1 (1), τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά της εξεταζόμενης κατηγορίας είναι κοινά στη λεσβιακή, την ιωνική, την παμφυλιακή, την κρητική και, σε μία περίπτωση 4.1 (2), στη δωρική.[29] Όπως και αν ερμηνευθεί η συμμετοχή της δωρικής στη διαλεκτική περιοχή που ορίζεται από τον νεωτερισμό *ἐνς* > *εἰς*,[30] πρόκειται για ένα ζήτημα που δεν έχει μεγάλη σχέση με τη λεσβιακή. Πράγματι, δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια για αμφιβολίες ως προς το ότι ο αόριστος σε -*σ(σ)α*, οι προθέσεις *εἰς* και *πρός*, και η δοτική πληθυντικού σε -*αισι/-οισι*, χαρακτηριστικά που απουσιάζουν όλα από τις ηπειρωτικές διαλέκτους με τις οποίες είχε έρθει σε επαφή η λεσβιακή, μπορούσαν να εισέλθουν στη λεσβιακή διάλεκτο μόνο μέσω της ιωνικής της Μικράς Ασίας.

5. Συμπεράσματα

Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, δεν μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια αν η λεσβιακή είχε ήδη διαχωριστεί από την ανατολική θεσσαλική όταν έφτασε στο βορειοανατολικό Αιγαίο. Όπως είδαμε, η απάντηση στο ερώτημα αυτό εξαρτάται από το κατά πόσο τοποθετούνται πριν ή μετά τη μετανάστευση η συριστικοποίηση και ο φωνηεντισμός *ο* στο ρήμα «θέλω» (παραπάνω, 3.5–6). Αυτό που προβάλλει, όμως, με αρκετή σαφήνεια είναι ότι τα τελευταία εξήντα χρόνια έχει υπερεκτιμηθεί το εύρος της επίδρασης που άσκησε η ιωνική της Μικράς Ασίας πάνω στη λεσβιακή.[31] Η Μικρά Ασία της 1ης χιλιετίας π.Χ. δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση τη μοναδική περιοχή από την οποία μπορούσε η λεσβιακή διάλεκτος να αντλήσει τα χαρακτηριστικά της ανατολικής ελληνικής.

Η λεσβιακή άρχισε την ιστορική της πορεία στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου βρέθηκε σε επαφή τόσο με την ανατολική ελληνική (συμπεριλαμβανομένης της πρωτοϊωνικής) όσο και με τη δυτική ελληνική (με τη διαμεσολάβηση προφανώς της βοιωτικής). Όταν έφτασε στο βορειοανατολικό Αιγαίο, ήταν είτε πανομοιότυπη είτε ελαφρώς διαφοροποιημένη από την ανατολική θεσσαλική. Εξακολουθούσε να συμβαδίζει με τη θεσσαλική διάλεκτο την εποχή της πρώτης αναπληρωματικής έκτασης (παραπάνω, 2.2), αλλά είχε πλέον απομακρυνθεί από εκείνη, όπως και από την ιωνική, την εποχή της δεύτερης αναπληρωματικής έκτασης – βλ. το λεσβιακό *παῖσα* έναντι του θεσσαλικού *πάνσα* και του ιωνικού *πᾶσα* ή το λεσβιακό *τοίς* (αιτ. πληθ. του άρθρου) έναντι του θεσσαλικού *τός* και του ιωνικού *τούς*.[32] Αυτό

27. Στον βαθμό που οι καταλήξεις -*αισι/-οισι* και -*αις/-οις* αποτελούν συνέχεια της ινδοευρωπαϊκής τοπικής και οργανικής πτώσης αντίστοιχα.
28. Στον βαθμό που η πρωτοελληνική κληρονόμησε τόσο το *proti (= βεδική prati) όσο και το *poti (= αβεστική paiti).
29. Ο Wyatt (1970, 599) χαρακτήρισε εύστοχα αυτή την ομάδα «διαλέκτους που βλέπουν προς το Αιγαίο». Τα ισόγλωσσα στα οποία αναφέρεται είναι τα *ἐν* > *ἐνς*, *πρός* και η έκταση του προηγούμενου φωνήεντος λόγω αποβολής του μετασυμφωνικού *ϝ* (ανατολική και κεντρική ιωνική, αργολική δωρική, Κρήτη, Θήρα, Κως, Ρόδος και αποικίες, βλ. περαιτέρω Buck 1955, 49).
30. Ο Risch (1955, 71, 74) το αποδίδει στις επαφές των Ιώνων με τους Δωριείς την περίοδο των πληθυσμιακών μετακινήσεων στα τέλη της εποχής του χαλκού και τον μετέπειτα αποικισμό στη Μικρά Ασία.
31. Αλλά βλ. Hodot, 2014β: «Η λεσβιακή μοιράζεται με την ιωνική διάλεκτο την ψίλωση και τη συριστικοποίηση (όπως προαναφέρθηκε) και τις προθέσεις *εἰς* και *πρός*. Παρά το γεγονός αυτό, η ιωνική, στον βαθμό που παραμένει διακριτή από την κοινή, δεν φαίνεται να άσκησε μεγάλη επίδραση στη λεσβιακή». Βλ. ήδη Thumb & Scherer 1959, 85.
32. Η πρώτη αναπληρωματική έκταση προηγήθηκε της ιωνικής τροπής του μακρού *ᾱ* σε *η*, που με τη σειρά της προηγήθηκε της δεύτερης αναπληρωματικής έκτασης, βλ. Lejeune 1972, 222–223 και 235 σημ. 2· Risch 1955, 64–65· Chadwick 1956, 42.

φαίνεται να υποδηλώνει πως η δεύτερη αναπληρωματική έκταση συνέπεσε με τον αποικισμό του βορειοανατολικού Αιγαίου από ομιλητές της λεσβιακής. Την εποχή που πλέον αποκτά σημασία το ζήτημα της επαφής με τη γειτονική της ιωνική διάλεκτο, η λεσβιακή είχε ήδη αποκτήσει τα περισσότερα από τα ανατολικά ελληνικά χαρακτηριστικά της.

Μετάφραση Ελισάβετ Βιδάλη

Βιβλιογραφία

Buck, C. D. 1955. *The Greek Dialects. Grammar, Selected Inscriptions, Glossary*. Αναθ. έκδ. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press.

Chadwick, J. 1956. The Greek dialects and Greek prehistory. *G&R* 3:38–50.

Chantraine, P. 1958. *Grammaire homérique*. 1ος τόμ. Παρίσι: Klincksieck.

Coleman, R. 1963. The dialect geography of Ancient Greece. *TPS* 58–126.

Cowgill, W. C. 1966. Ancient Greek dialectology in the light of Mycenaean. Στο *Ancient Indo-European Dialects* (Proceedings of the Conference on Indo-European Linguistics held at the University of California, Los Angeles, 25–27 Απριλίου 1963), επιμ. H. Birnbaum & J. Puhvel, 77–96. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

Finkelberg, M. 1994. The dialect continuum of Ancient Greek. *Harvard Studies in Classical Philology* (*HSCP*) 96:1–36.

Finkelberg, M. 2005. *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

García Ramón, J. L. 1975. *Les origines post-mycéniennes du groupe dialectal éolien*. *Minos* 6. Salamanca: University of Salamanca Press.

García Ramón, J. L. 2004. Greek dialects. Στο *Brill's New Pauly*, 5ος τόμ., 1011–1017.

Giannakis, G. K. et al., επιμ. 2014. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. 3 τόμ. Leiden & Βοστόνη: Brill. Προσβάσιμο στο http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics

Hodot, R. 2006. Un point de vue sur le lesbien. Στο *Peuplements et genèses dialectales dans la Grèce antique*, επιμ. C. Brixhe & G. Vottéro 155–179. Nancy: A.D.R.A.· Παρίσι: De Boccard.

Hodot, R. 2014α. Aeolic dialects. Στο Giannakis et al. 2014, 1ος τόμ., 61–65.

Hodot, R. 2014β. Lesbian (and Asian Aeolic). Στο Giannakis et al. 2014, 2ος τόμ., 328–331.

Horrocks, G. C. 2010. *Greek. A History of the Language and its Speakers.* 2η έκδ. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Lejeune, M. 1972. *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Παρίσι: Klincksieck.

Nagy, G. 2011. The Aeolic component of Homeric diction. Στο *Proceedings of the 22nd Annual UCLA Indo-European Conference*, επιμ. S. W. Jamison, H. C. Melchert & B. Vine, 133–179. Βρέμη: Hempen.

Parker, H. N. 2008. The linguistic case for the Aiolian migration reconsidered. *Hesperia* 77:431–464.

Porzig, W. 1954. Sprachgeographische Untersuchungen zu den altgriechischen Dialekten. *IF* 61:147–169.

Risch, E 1955. Die Gliederung der griechischen Dialekte in neuer Sicht. *Museum Helveticum* 12.2:61–76.

Ruijgh, C. J. 1995/1996. La genèse de l'éolien d'Asie. *Verbum* 18:289–297.

Ruijgh, C. J. 1996. Sur la position dialectale du mycénien. Στο *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia*, επιμ. E. De Miro, L. Godart & A. Sacconi, 1ος τόμ., 115–124. Ρώμη.

Schwyzer = Schwyzer, E. [1923] 1960. *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora*. Hildesheim: Olms.

Thompson, R. 2010. Mycenaean Greek. Στο *A Companion to the Ancient Greek Language*, επιμ. E. Bakker, 189–199. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Thumb & Kieckers = Thumb, A. 1932. *Handbuch der griechischen Dialekte*. 1ος τόμ., 2η έκδ. Επιμ. E. Kieckers. Χαϊδελβέργη.

Thumb & Scherer = Thumb, A. 1959. *Handbuch der griechischen Dialekte*. 2ος τόμ., 2η έκδ. Επιμ. A. Scherer. Χαϊδελβέργη.

Wyatt, W. F., Jr. 1970. Prehistory of the Greek dialects. *TAPA* 101:557–632.

Summary

Lesbian and mainland Greece

Since the 1950s, following the studies of W. Porzig and E. Risch, Lesbian has become firmly oriented towards East Greek, more specifically, towards Ionic of Asia Minor. Once tantamount to quintessential Aeolic, today Lesbian is routinely placed on the periphery of the Aeolic group of dialects, and its very identity as an Aeolic dialect is being questioned. However, the problem of the state in which Lesbian arrived in the northeastern Aegean still remains open. In this paper, we intend to revisit the question by examining innovations, selections and retentions that Lesbian shares (a) with mainland Greek to the exclusion of Ionic, (b) with mainland Greek and Ionic, and (c) with Ionic to the exclusion of mainland Greek. It is to be hoped that such progressive isolation of clusters of isoglosses in accordance with clearly defined criteria will make it possible to offer an efficient assessment of the position of Lesbian vis-à-vis the mainland dialects on the one hand and the Ionic of Asia Minor on the other.

The evidence at our disposal does not allow us to determine unambiguously whether upon its arrival in the northeastern Aegean Lesbian had already been separated from East Thessalian. The answer to this question depends on whether it was before or after the migration that the assibilation and the vocalism *o* in the verb "to wish" (βόλλομαι, βόλομαι, βούλομαι) were acquired. One thing, however, seems to be sufficiently clear: in the last sixty years the extent of the influence exerted on Lesbian by the Ionic of Asia Minor has been grossly overrated. Asia Minor of the first millennium BC is far from being the only place where East Greek characteristics of Lesbian could be acquired.

Lesbian started its history in mainland Greece of the late second millennium BC, where it was in contact with both East Greek, including proto-Ionic, and West Greek (apparently through the mediation of Boeotian). Upon its arrival in northeastern Aegean, it was either indistinguishable from East Thessalian or slightly different from it. It still goes with Thessalian at the time of the first compensatory lengthening, but is isolated from it, as well as from Ionic, at the time of the second compensatory lengthening, see Lesbian παῖσα as against Thessalian πάνσα and Ionic πᾶσα or Lesbian τοίς (acc. pl. of the article) as against Thessalian τός and Ionic τούς. This seems to indicate that the second compensatory lengthening coincided with the colonization of the northeastern Aegean by speakers of Lesbian. At the time when the issue of contact with the neighbouring Ionic became relevant, Lesbian had already possessed most of its East Greek characteristics.

Νικόλαος Παντελίδης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Βοιωτική – φωκική – λοκρική: ένα στερεοελλαδικό διαλεκτικό συνεχές;

1. Εισαγωγή: Η έννοια του διαλεκτικού συνεχούς

Η έννοια του (*γεωγραφικού*) *διαλεκτικού συνεχούς* [*geographical dialect continuum*] (Chambers & Trudgill 2004, 5–7) αναφέρεται σε γεωγραφική ζώνη στην οποία ομιλούνται ποικιλίες κοινής καταγωγής. Οι διαφορές μεταξύ των ποικιλιών γειτονικών οικισμών (ή τμημάτων της ευρύτερης αυτής περιοχής) θεωρείται γενικά ότι είναι τόσες και τέτοιες που δεν δυσχεραίνουν την επικοινωνία μεταξύ τους. Με την αύξηση της γεωγραφικής απόστασης από το σημείο που λαμβάνεται ως αφετηρία, παρατηρείται συσσώρευση διαφορών που μπορεί να καταλήξει σε έλλειψη αμοιβαίας κατανοησιμότητας μεταξύ των ποικιλιών δύο ακραίων περιοχών του συνεχούς. Ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν το δυτικογερμανικό διαλεκτικό συνεχές, το σκανδιναβικό διαλεκτικό συνεχές, το νοτιοσλαβικό διαλεκτικό συνεχές και το δυτικό ρομανικό διαλεκτικό συνεχές (ό.π.· βλ. και τον χάρτη στη σελ. 6). Εκτός από τη γενικότερη γενετική συγγένεια των ποικιλιών –της οποίας όμως το χρονικό βάθος δεν προσδιορίζεται πάντοτε– συνήθως δεν διατυπώνονται σαφή κριτήρια για τη συμπερίληψη μίας τοπικής ποικιλίας σε ένα ευρύτερο διαλεκτικό συνεχές (όπως είναι π.χ. το συνεχές των γερμανικών γλωσσών). Γενικά, η έκτασή του ή η διάρθρωσή του (π.χ. η διάκρισή του σε υποσύνολα, «υπο-συνεχή»), όπως είναι το δυτικογερμανικό διαλεκτικό συνεχές [West Germanic dialect continuum] εντός του ευρύτερου γερμανικού συνεχούς, καθορίζονται κατά τρόπο ως έναν βαθμό αυθαίρετο, γεγονός που οφείλεται στην ίδια την εγγενή ασάφεια της έννοιας.[1] Από την άποψη αυτή ένα υποσυνεχές δεν φαίνεται να διαφέρει πολύ από μία «διάλεκτο» με την πιο διασταλτική της έννοια (π.χ. «δυτική γερμανική» εντός της γερμανικής ομάδας γλωσσών). Και αυτό ακριβώς μας οδηγεί στο επόμενο σημείο: τα διαλεκτικά (υπο)συνεχή προκύπτουν μέσα από διαχρονικές διεργασίες, είναι όμως μονάδες που αναφέρονται στη συγχρονία ως αποτελέσματα αυτών των διεργασιών. Υπό αυτή την έννοια, ένα (υπο)συνεχές μπορεί φυσικά είτε να διασπαστεί (οπότε πάλι χρειάζεται ένα ασφαλές «μέτρο» για τον προσδιορισμό των ορίων του) είτε να συρρικνωθεί προς όφελος γειτονικών γενετικά συγγενών υποσυνεχών είτε να διευρυνθεί εις βάρος τους. Είναι επίσης δυνατό να διακοπεί η γεωγραφική του συνέχεια από γεωγραφική ποικιλία με πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά που θα εισχωρήσει ή θα προκύψει εντός του υπό διάφορες συνθήκες[2] ή να διαταραχθεί από τη

1. Βλ. Chambers & Trudgill ό.π., 7: «Με δεδομένη την ύπαρξη διαλεκτικών συνεχών, ο τρόπος με τον οποίο κατατέμνουμε και χαρακτηρίζουμε συγκεκριμένα κομμάτια ενός συνεχούς μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να είναι από καθαρά γλωσσολογική άποψη αυθαίρετος… Τα διαλεκτικά συνεχή επιτρέπουν περισσότερο αποφάνσεις του τύπου "λιγότερο-ή-περισσότερο" κι όχι του τύπου "είτε-είτε"».
2. Υπό την έννοια αυτή ένα διαλεκτικό συνεχές θα μπορούσε να θεωρηθεί ως έναν βαθμό και εξιδανίκευση, δεδομένου ότι ιστορικές περιπέτειες ή ποικίλοι άλλοι παράγοντες πολύ συχνά διαταράσσουν τα συνεχή ή διαμορφώνουν λιγότερο σταδιακές μεταβάσεις. Επομένως η γλωσσογεωγραφία δεν είναι η καταλληλότερη για μια πλήρη ανασύνθεση παρελθουσών φάσεων της γεωγραφικής διάρθρωσης μιας γλώσσας, όπως φαίνεται και στην περίπτωση της αρχαίας ελληνικής, παρ' ότι χρησιμοποιείται και πρέπει να χρησιμοποιείται προς αυτό τον σκοπό (βλ. και Finkelberg 1994, 5· 2005, 113).

χάραξη πολιτικών συνόρων.[3] Μπορεί επίσης να διαμορφωθεί εκ των υστέρων ένα συνεχές μεταξύ γεωγραφικά γειτονικών ποικιλιών, οι οποίες όμως από γενετική άποψη δεν συνδέονται, μέσω της επαφής των ομιλητών τους και τη συνακόλουθη διάχυση νεωτερισμών από τη μία στην άλλη, χωρίς βέβαια να αποκλείεται σε κάθε περίπτωση η ανεξάρτητη εμφάνιση του ίδιου νεωτερισμού στις εμπλεκόμενες ποικιλίες.[4] Το ζήτημα συνδέεται στενά με το ζήτημα της ακριβούς οριοθέτησης γλωσσικών ποικιλιών μιας γλώσσας ή γενετικά συγγενών γλωσσών μεταξύ τους.

Η απλή γεωγραφική γειτνίαση γενετικά συγγενών γλωσσικών ποικιλιών πάντως δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να θεωρηθεί ότι συνιστά απαραίτητα ένα διαλεκτικό συνεχές υπό την έννοια που δίνεται συνήθως. Βασική προϋπόθεση φαίνεται να αποτελούν οι «ομαλές» ή «σταδιακές» μεταβάσεις, το μέτρο των οποίων πρέπει επίσης να προσδιορίζεται με σαφήνεια – τόσο ως προς την ποσότητα όσο και ως προς το είδος των διαφοροποιήσεων από το ένα τμήμα του συνεχούς στο επόμενο (π.χ. από περιοχή σε περιοχή, από οικισμό σε οικισμό). Ευνόητο είναι ότι, όπως έχει ήδη επισημανθεί, καταστάσεις, όπως αυτές που περιέγραψε ο Bloomfield (1935, 42–55) ορίζοντας ουσιαστικά την έννοια του διαλεκτικού συνεχούς, είναι ιδεατές και αναφέρονται σε γεωγραφικές ζώνες με ιστορικά (και ειδικότερα γλωσσικά) σχετικώς αδιατάρακτη εξέλιξη, γεγονός μάλλον σπάνιο.[5]

2. Η έννοια του *διαλεκτικού συνεχούς* στη διαλεκτολογία της αρχαίας ελληνικής

Οι αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι σπανίως εξετάζονται από τη σκοπιά του κατά πόσο συνιστούν διαλεκτικά (υπο)συνεχή σε συγκεκριμένες συγχρονίες. Συνήθως εξετάζονται οι μεταξύ τους γενετικές σχέσεις και κατατάσσονται σε ομάδες κατά το πρότυπο της κατάταξης των γενετικά συγγενών γλωσσών στο πλαίσιο της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου. Νεωτερισμοί που, όπως είδαμε πιο πάνω, συνδέουν εκ των υστέρων μεταξύ τους διαλέκτους οι οποίες δεν ανήκουν στην ίδια γενετική ομάδα, είτε κατά τον παραδοσιακό τρόπο δεν αντιμετωπίζονται ως κριτήριο κατάταξης[6] είτε, όταν λαμβάνονται υπόψη στο πλαίσιο εφαρμογής μεθόδων που προέρχονται από την καθαρά συγχρονική αντιμετώπιση της γεωγραφικής ποικιλίας (γλωσσογεωγραφία), οδηγούν σε κατατάξεις με μεικτά κριτήρια (γενετικά + συγχρονικά), με όλες τις στρεβλώσεις που αυτό συνεπάγεται· βέβαια, με την εφαρμογή μιας τέτοιας μεθοδολογίας ως προς την ανασύνθεση της διαχρο-

3. Σχετικά με την επίδραση των πολιτικών συνόρων στη διαμόρφωση γλωσσικών ορίων (και επομένως τροποποίησης ή «διατάραξης» συνεχών) βλ. Auer 2005. Φυσικά τα πολιτικά σύνορα μπορούν (σε αρχική φάση τουλάχιστον) να τέμνουν διαλεκτικά συνεχή.
4. Όπως το θέτει ο A. Garrett (1999, 1–2): «Ένας τύπος διακλάδισης είναι και το διαλεκτικό συνεχές, στο οποίο οι τοπικές διάλεκτοι μοιράζονται χαρακτηριστικά με τις γειτονικές τους διαλέκτους αλλά δύσκολα βρίσκουν θέση σε ένα γενεαλογικό δέντρο: οποιαδήποτε αρχική διακλάδιση συσκοτίζεται από τη γεωγραφική εξάπλωση νεωτερισμών από διάλεκτο σε διάλεκτο. Η κοινωνική πραγματικότητα που υποκρύπτεται σε ένα διαλεκτικό συνεχές είναι ενδεχομένως το γεγονός ότι ομιλητές γειτονικών διαλέκτων παραμένουν σε επαφή και επηρεάζουν γλωσσικά ο ένας τον άλλον. Αυτή η αμοιβαία επιρροή σε τοπικό επίπεδο έχει τελικά ως αποτέλεσμα την εξάλειψη παλαιότερων σχημάτων κατανομής».
5. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα γράφει σχετικά η Finkelberg (2005, 113): «Η γλωσσογεωγραφία γλωσσών που εξελίχθηκαν κάτω από πιο σταθερές συνθήκες προκύπτει κατά τρόπο φυσικό από τον χάρτη, ενώ τα διαγράμματα που σχεδιάζονται στο πλαίσιο της γλωσσογεωγραφίας αυτού του είδους είναι κανονικά το αποτέλεσμα εμπειρικής παρατήρησης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η γλωσσογεωγραφία αντιμετωπίζεται μερικές φορές σαν να έχει περιορισμένη εφαρμογή στην ανασύνθεση διαδικασιών του παρελθόντος. Πράγματι στην περίπτωση γλωσσών των οποίων ο χάρτης της αρχικής διάχυσης συσκοτίστηκε από εποικισμούς ή από ξένη εισβολή, η μηχανιστική εφαρμογή της γλωσσογεωγραφικής τεχνικής είναι και ανώφελη και παραπλανητική. Η καλύτερη απόδειξη γι' αυτό είναι η χαμηλή πληροφοριακή αξία των χαρτών που διαθέτουμε για τις ελληνικές διαλέκτους της ιστορικής εποχής».
6. Η μέθοδος αυτή οδήγησε στον διαχωρισμό της αρκαδοκυπριακής και της αιολικής ομάδας (βλ. και Finkelberg 1994). Βλ. και πιο πάνω υποσ. 2.

νικής πορείας γλωσσικών ποικιλιών προσεγγίζονται καλύτερα οι πραγματικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα.[7] Η μέθοδος αυτή εφαρμόστηκε από την Finkelberg (2005, κεφ. 6) με στόχο την αποκάλυψη της προϊστορικής, καθαρά γλωσσικής αλλά και γεωγραφικής, διάρθρωσης του ελληνικού διαλεκτικού συνεχούς και της περαιτέρω πορείας του, καθώς και των διαδικασιών εσωτερικής του αναδιάρθρωσης, με τα εξής όμως προβλήματα: *α.* την ταύτιση του «διαλεκτικού συνεχούς» με τη «γλώσσα» και *β.* την προβολή στη 2η π.Χ. χιλιετία της διαλεκτικής διάρθρωσης της 1ης χιλιετίας (γίνεται π.χ. λόγος για βοιωτική και παμφυλιακή διάλεκτο κατά τη 2η χιλιετία των οποίων αναζητείται η σχετική γεωγραφική θέση στο πλέγμα των ελληνικών διαλέκτων της εποχής αποκλειστικά με βάση γλωσσικά δεδομένα, και μάλιστα της 1ης χιλιετίας). Πάντως, καθώς ο καθορισμός των (οποιασδήποτε έκτασης) συνεχών γίνεται μάλλον με συγχρονικά (και επομένως κατά κάποιον τρόπο «αν-ιστορικά») κριτήρια για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, ασχέτως του γεγονότος ότι η ίδια η δομή τους μπορεί να φωτίσει παρελθούσες φάσεις,[8] ιδιαίτερο βάρος πρέπει να δίνεται οπωσδήποτε –εκτός από τα προϋπάρχοντα, κληρονομηθέντα από παλαιότερες φάσεις κοινά χαρακτηριστικά– και στους νεωτερισμούς, οι οποίοι είτε προκύπτουν ανεξάρτητα σε διαφορετικές εστίες ή/και διαδίδονται από γλωσσική ποικιλία σε γλωσσική ποικιλία (ασχέτως της γενετικής τους κατάταξης).

Η κατάταξη των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων συνιστούσε ανέκαθεν πρόβλημα για την έρευνα (Finkelberg 2005, 109). Ποικιλία κριτηρίων βασισμένων σε διαφορετικά χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με μεικτή χρήση της συγχρονικής γλωσσογεωγραφικής μεθόδου και της γενετικής κατάταξης οδηγεί, όπως είδαμε, σε διαφορετικές κατατάξεις. Στην περίπτωση π.χ. των αιολικών διαλέκτων οδήγησε και στην αμφισβήτηση της ύπαρξης της ομάδας αυτής, ή στην υπόθεση περί της «γνησιότητας» του αιολικού χαρακτήρα της λεσβιακής έναντι της θεσσαλικής και της βοιωτικής, ή το αντίστροφο (Finkelberg ό.π., 111).[9] Κατά τη δεκαετία του 1950 (Risch 1955) άρχισαν να εξετάζονται τα διάφορα ισόγλωσσα των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων ως προς την παλαιότητά τους και, επομένως, τη σημασία τους για την αποκάλυψη της διαδικασίας διαλεκτικής διάσπασης της ελληνικής και για τη γενετική τους κατάταξη.

3. Η σχέση βοιωτικής και φωκικής–λοκρικής

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται τρεις γεωγραφικά άμεσα γειτνιάζουσες διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής ως προς το αν αποτελούν τμήματα ενός στερεοελλαδικού διαλεκτικού συνεχούς κατά την αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική περίοδο, και όχι ως προς την ακριβή γενετική τους κατάταξη: η βοιωτική, η φωκική και η (ανατολική και δυτική) λοκρική. Οι δύο τελευταίες μπορούν να θεωρηθούν με αρκετή ασφάλεια μέρος ενός συνεχούς, καθώς, πέρα από τη γεωγραφική τους συνέχεια, εντάσσονται στη βορειοδυτική ομάδα των δυτικών ελληνικών (ή «δωρικών» υπό την ευρύτερη έννοια) διαλέκτων, οι οποίες μοιράζονται πλήθος χαρακτηριστικών, είτε παλαιών (αρχαϊσμών σε μεγάλο ποσοστό, που μπορούν να περιλαμβάνουν και νεωτερισμούς, κοινούς όμως για ολόκληρη την ομάδα των δυτικών ελληνικών διαλέκτων, όπως π.χ. οι αόριστοι σχηματισμένοι με το στοιχείο -*ξ*-), είτε νεωτερισμών που είναι αποτέλεσμα νεότερων εξελίξεων, που τις διαχώρισαν ως υποομάδα εντός της ευρύτερης δυτικής ελληνικής (βλ. Méndez Dosuna 1985 και 2014). Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν στην αρχή της παρούσας μελέτης, η επιλογή των ποικιλιών αυ-

7. Βλ. και πιο πάνω υποσ. 1.
8. Πρβ. και Trudgill 1983, 54· παρατίθεται στο Finkelberg 2005, 134: «Οι διαλεκτολόγοι δεν πρέπει να αρκούνται απλώς στην περιγραφή της γεωγραφικής κατανομής γλωσσικών χαρακτηριστικών. Μέλημά τους πρέπει να είναι και να εξηγήσουν –ή ίσως ακριβέστερα, να εντοπίσουν τις αιτίες για– αυτή την κατανομή. Μόνο έτσι θα μπορέσουμε να καταλήξουμε σε μια κατανόηση των κοινωνιογλωσσικών μηχανισμών που βρίσκονται στη βάση της γεωγραφικής κατανομής γλωσσικών φαινομένων, τη θέση των ισογλώσσων στον χώρο και τη διάχυση των γλωσσικών νεωτερισμών». Αυτό όμως σε περίπτωση που η μαρτυρία του συνεχούς υποστηρίζεται και από επαρκή ιστορικά δεδομένα.
9. Για μια πρόσφατη σύντομη επισκόπηση των σχετικών απόψεων βλ. Miller 2014, 219–220.

τών ενέχει ένα ποσοστό αυθαιρεσίας, καθώς παρόμοια χαρακτηριστικά ανιχνεύονται στα κείμενα όλων των βορειοδυτικών διαλέκτων. Η φωκική και η λοκρική επελέγησαν και εξαιτίας του γεγονότος ότι είναι οι καλύτερα και πληρέστερα μαρτυρημένες βορειοδυτικές διάλεκτοι.

Θα εξεταστεί επίσης η σχέση της βοιωτικής με τις γεωγραφικά γειτονικές της ιωνικές διαλέκτους αττική και ευβοϊκή, ως προς το εάν και σε ποια χρονική περίοδο οι τρεις αυτές ποικιλίες αποτέλεσαν συνεχές, δεδομένου ότι –εκτός από τη γεωγραφική τους γειτνίαση– καταγράφονται και σε αυτές κοινοί νεωτερισμοί.

Ένα σημαντικό ζήτημα που τίθεται σε αυτή την περίπτωση είναι η ανισομερής, ως προς τον χρόνο και τον τόπο, κατανομή του υλικού με βάση το οποίο μπορεί να εξεταστεί το παραπάνω ερώτημα. Το σωζόμενο υλικό της βοιωτικής από αρκετούς αιώνες και διαφορετικά τμήματα της Βοιωτίας μέχρι την παύση της χρήσης της στις επιγραφές, ξεπερνά κατά πολύ σε ποσότητα το υλικό που διαθέτουμε π.χ. από την ανατολική λοκρική, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου προέρχεται από εποχές μεταγενέστερες (από τον ύστερο 4ο αι. π.Χ. και εξής). Μάλιστα σημαντικό μέρος του σωζόμενου επιγραφικού υλικού που προέρχεται ειδικά από τον 3ο αιώνα κ.ε. εμφανίζει έντονα σημάδια διαδικασίας σχηματισμού κοινής [koineisation] ή επιρροής από την αλεξανδρινή κοινή. Επιβεβαιώνεται έτσι ότι η εξαγωγή συμπερασμάτων, σε ό,τι αφορά παλαιότερες εποχές με ελλιπή τεκμηρίωση, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ποσότητα, το είδος και τη γεωγραφική κατανομή των διαθέσιμων πηγών, εκτός από την επιλογή των στοιχείων που θα θεωρηθούν γνωρίσματα του συνεχούς.[10]

Η βοιωτική μοιράζεται πλήθος χαρακτηριστικών με την ομάδα των δυτικών ελληνικών διαλέκτων, στις οποίες όμως από τους περισσότερους ερευνητές δεν συγκαταλέγεται, διότι θεωρείται, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, μέλος της αιολικής ομάδας. Η ομάδα αυτή αντιμετωπίζεται συχνά ως προβληματική από πολλές απόψεις, καθώς καθεμία από τις συμμετέχουσες σε αυτήν ποικιλίες της αρχαίας ελληνικής μοιράζεται ελάχιστα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ομάδας και με τις δύο υπόλοιπες. Στις περισσότερες περιπτώσεις κοινά χαρακτηριστικά υπάρχουν σε δύο μόνο από τις διαλέκτους της ομάδας, σε ό,τι αφορά μάλιστα τη θεσσαλική σε μερικές περιπτώσεις σε ένα μόνο τμήμα της. Οι δυτικότερες ειδικά παραλλαγές της θεσσαλικής και η βοιωτική μοιράζονται αρκετά και σημαντικά κοινά χαρακτηριστικά με τις δυτικές διαλέκτους, ώστε σύμφωνα με ορισμένους μελετητές κατατάσσονται γενετικά σε αυτή την ομάδα. Σύμφωνα με άλλη άποψη, η συγγένεια των τριών αιολικών διαλέκτων είναι προϊόν της μεταμυκηναϊκής εποχής, ενός σταδίου κατά το οποίο εμφανίστηκαν οι νεωτερισμοί, οι οποίοι ουσιαστικά συνέπηξαν την ομάδα αυτή (βλ. π.χ. Finkelberg 2005, 137). Γενικά η βιβλιογραφία επί του ζητήματος της ακριβούς γενετικής κατάταξης της βοιωτικής και γενικότερα του status της αιολικής ομάδας είναι εκτεταμένη και δεν μπορεί να γίνει εκτενής αναφορά στο σημείο αυτό.[11] Τα στοιχεία πάντως που συνδέουν τη βοιωτική με δυτικές ελληνικές διαλέκτους είναι τόσα και τέτοια που δύσκολα, κατά τη γνώμη μου, μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν είναι κοινή κληρονομιά αλλά αποτέλεσμα επαφής της με αυτές, όπως έχει υποστηριχθεί από ορισμένους ερευνητές (βλ. π.χ. Méndez Dosuna 2001, 345). Σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για βασικά στοιχεία φωνολογικής και μορφολογικής δομής, αρκετά από τα οποία είναι αρχαϊσμοί, οι οποίοι θα μπορούσαν να έχουν διατηρηθεί σε οποιαδήποτε διάλεκτο, όπως: η διατήρηση της συλλαβής /ti/ (π.χ. *διακάτιοι* = *διακόσιοι*) και του παλαιού /aː/ (καθώς και του /aː/ που προέκυψε από παλαιές αντεκτάσεις)· η διατήρηση των τύπων *τοὶ*, *ταὶ* στον πληθυντικό του αρσενικού και θηλυκού άρθρου· προσωπική αντωνυμία β΄ προσ. εν. *τύ*· ακατάληκτοι τύποι της αιτιατικής πληθυντικού της προσωπικής αντωνυμίας (*ἀμέ, ὑμέ*)· ο τύπος γ΄ εν. παρατ. *εἶς* (=*ἦς*) του ρήματος *εἰμί* (δυτ. ελλ. *ἦς* < *ēs-t < e-$h_1$es-t, αττ. *ἦν*), η σύνταξη της πρόθεσης *ἐν* με αιτιατική για τη δήλωση της κατεύθυνσης κλπ.

10. Βλ. μεταξύ άλλων Williamson 2000, και ειδικά για ό,τι αφορά τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους Colvin 2010, 201–202.
11. Βλ. Colvin ό.π., 205 για μια σύγχρονη επισκόπηση του ζητήματος.

Ακολουθεί μία όσο το δυνατόν πιο πλήρης καταγραφή των κοινών στοιχείων βοιωτικής, λοκρικής και φωκικής, με ιδιαίτερη αναφορά στην παλαιότητά τους, όπου αυτό είναι εφικτό (η παράθεση γίνεται με βάση τη βοιωτική). Λόγω του σχετικά πενιχρού και μεταγενέστερου κυρίως υλικού από τη διάλεκτο της ανατολικής Λοκρίδας, για μερικά από τα φαινόμενα απουσιάζουν μαρτυρίες από την περιοχή, όπως απουσιάζουν σε αρκετές περιπτώσεις και για τις άλλες δύο περιοχές. Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι ελλείπουσες μαρτυρίες συμπληρώνονται από τα δεδομένα που παρέχουν άλλες βορειοδυτικές διάλεκτοι. Τα χαρακτηριστικά αυτά απαντώνται και σε άλλες, γεωγραφικά μη γειτνιάζουσες δυτικές διαλέκτους, τα περισσότερα μάλιστα είναι κοινά για το σύνολο της δυτικής ομάδας. Ορισμένα από αυτά εμφανίζονται και στη θεσσαλική (ή τμήματά της), με την οποία όμως κατά την αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική περίοδο η βοιωτική δεν γειτνιάζει γεωγραφικά:

1. Διατήρηση του παλαιού /aː/ (π.χ. *τᾱν* = *τήν*, *δᾶμος* = *δῆμος*) ή /aː/ από παλαιές αντεκτάσεις.

2. Διατήρηση της συλλαβής /ti/, π.χ. *ἀντίθειτι* = *ἀνατίθησι*, *-κάτιοι* = *-κόσιοι* (αριθμητικά).

3. Διατήρηση του αρκτικού /w/ (ϝ) μέχρι τον 2ο αιώνα π.Χ., π.χ. *ϝιδίως* = *ἰδίους*, *ϝίκατι* = *εἴκοσι*.

4. Οι λεγόμενες «παλαιές» αντεκτάσεις, οι οποίες ανάγονται πιθανότατα σε εποχή πριν από το 1200 π.Χ. (βλ. και Risch 1955, 209, 212).

5. Τροπή των συλλαβικών ερρίνων ([m̥], [n̥]) σε /a/, π.χ. *ἔνατος*, *δέκα / δέκατος*, *ϝίκατι* κλπ.

6. Τα μακρά μεσαία φωνήεντα, αποτέλεσμα συναιρέσεων και παλαιών αντεκτάσεων, αποδίδονται από τον 4ο αιώνα π.Χ. με τα δίψηφα <ει> και <ου> που υποδηλώνουν υψηλά μεσαία φωνήεντα. Οι πρώτες συνέβησαν μετά την οριστική σίγηση των μεσοφωνηεντικών *s και *y, η οποία με βάση τουλάχιστον τη μαρτυρία των μυκηναϊκών κειμένων και στον βαθμό που αυτή μπορεί να επεκταθεί και στις υπόλοιπες ποικιλίες της ελληνικής τής εποχής, βρισκόταν σε εξέλιξη κατά τη μυκηναϊκή εποχή.

7. «Νεότερες» αντεκτάσεις, αλλά με διαφορετικά αποτελέσματα στις βορειοδυτικές διαλέκτους: *-ont-yă (θηλ. μετοχή) > -onsa > *-ουσα* (βορειοδυτ.) έναντι *-ωσα* (βοιωτ.), *-ons (αιτ. εν. ουσιαστικών με θέμα σε *-ο-*) > *-ους* (βορειοδυτ.) έναντι *-ως* (βοιωτ.). Οι αντεκτάσεις αυτές θεωρούνται γενικά ως μεταμυκηναϊκές (βλ. Risch 1955, 209, 213, 215).

8. Απλοποίηση συμπλέγματος ερρίνου/υγρού + /w/ χωρίς αντέκταση του φωνήεντος που προηγείται, π.χ. *ξένϝος* > *ξένος*.[12] Η μεταβολή αυτή όμως είναι, σε ό,τι αφορά τη βοιωτική, μάλλον αρκετά μεταγενέστερη, καθώς σε βοιωτική επιγραφή του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα π.Χ. (*SEG* 29.449) μαρτυρείται ο τύπος *καλϝόν* (αττ. *κᾰλόν*), ο οποίος ταυτίζεται με τον αρχικό (**καλϝός* > ιων. *κᾱλός* με αντέκταση, αττ. *κᾰλός* χωρίς αντέκταση). Η διάχυση της μεταβολής από γειτονικές διαλέκτους (βορειοδυτικές αλλά και ιωνικές) στη βοιωτική δεν είναι πολύ πιθανή, δεδομένου ότι η μεταβολή φαίνεται να έχει ολοκληρωθεί πριν από τα παλαιότερα σωζόμενα κείμενα των γειτονικών τής βοιωτικής διαλέκτων. Αντίθετα η βοιωτική διατηρεί το σύμπλεγμα /lw/ (<λϝ>) μέχρι το τέλος του 6ου αιώνα π.Χ.[13]

9. Οι ακολουθίες φωνηέντων /eo/ και /ea/ διατηρούνται ασυναίρετες: *ἐών* = *ὤν*. Στη βοιωτική όμως ήδη σε κείμενα της αρχαϊκής εποχής εμφανίζεται ανύψωση του /e/ στη θέση αυτή, σε αντίθεση με τη λοκρική, στην οποία παραμένει μέχρι την ελληνιστική εποχή αμετάβλητη:[14] *ἰών*, *ϝέτια* (< *ϝέτεα* = *ἔτη*), *ἐννία*, *ἐπολέμιον* (= *ἐπολέμεον* = *ἐπολέμουν*).[15]

---

12. Πρόκειται για τις αντεκτάσεις, οι οποίες συχνά αποκαλούνται «τρίτες αντεκτάσεις», βλ. π.χ. Vottéro 2014, Miller 2014.

13. Σημειώνεται ότι πολλά από τα λεξιλογικά στοιχεία που περιείχαν συμπλέγματα αυτού του τύπου ανήκουν στο βασικό λεξιλόγιο (π.χ. *ξένος, μόνος, καλός* κλπ.) και δεν είναι σαφές για ποιο λόγο θα διαδίδονταν τα συγκεκριμένα λεξιλογικά στοιχεία με αυτή τη μορφή από τις γειτονικές της βοιωτικής διαλέκτους στη βοιωτική.

14. Πρβ. *Ϝετέōν* = *ἐτῶν* (Ναύπακτος, περί το 500 π.Χ., *IG* IX.1^2.3.609), [*στρ*]*ατᾱγέοντ*[*ο*]ς (Ναύπακτος, 3ος αι. π.Χ., *IG* IX.1^2.3.612).

15. Βλ. σχετικά Blümel 1982, 41–43. Σε επιγραφή του 2ου π.Χ. αιώνα (*IG* IX.1.272) από τον κοντινό στη Βοιω-

10. Βράχυνση των ληκτικών μακρών διφθόγγων: *-ωι* > *-οι*, *-ηι* > *-ει* κλπ., όπως και σε αρκετές άλλες διαλέκτους της κεντρικής Ελλάδας. Το φαινόμενο είναι εν μέρει γνωστό και από την αττική (για τη δίφθογγο *-ηι*) και καθίσταται εμφανές στα επιγραφικά κείμενα από τον 4ο αιώνα π.Χ. ύστερα από την καθιέρωση του ιωνικού αλφαβήτου.[16] Σύμφωνα με τον Méndez Dosuna (1985, 463) πρόκειται για φαινόμενο που άρχισε να εξαπλώνεται γεωγραφικά από τον 7ο αιώνα π.Χ.

11. Αποβολή του ληκτικού φωνήεντος προθέσεων, π.χ. *κατὰ* > *κάτ*.

12. Διατήρηση των παλαιότερων τύπων ονομαστικής πληθυντικού του αρσενικού και θηλυκού άρθρου *τοί* και *ταί*.

13. Διατήρηση του μακρού φωνήεντος /ɛː/ ([eː] <ει> στις βοιωτικές επιγραφές από τον 4ο αι.) στο κλιτικό παράδειγμα των αρσενικών σε *-εύς*, π.χ. ονομ. πληθ. **-ῆϝ-ες* > *-ῆ-ες* (> βοιωτ. *-εῖ-*ες), *ἱαρεῖες* (= *ἱερεῖς*), *Θεσπιεῖ-ες* (= *Θεσπιεῖς*), δελφ. *γονῆες*, *ἱππῆες*.

14. Για τη δοτική πληθυντικού των θεμάτων σε *-ο-* και *-ᾱ-* («β΄» και «α΄ κλίση») καταγράφονται μόνο καταλήξεις *-οις* και *-αις* (και όχι οι *-οισι* και *-αισι*).

15. Κατάληξη δοτικής πληθυντικού *-οις* και *-εσσι* σε ουσιαστικά της παραδοσιακής «γ΄ κλίσης» (π.χ. *πάντεσσι* = *πᾶσι*, *σᾱμάτεσσι* = *σήμασι*, *πάντοις* = *πᾶσι*, *χρημάτοις* = *χρήμασι*, *ἱππέοις* = *ἱππεῦσι* κλπ.). Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για νεωτερισμούς. Η κατάληξη *-εσσι* θεωρείται χαρακτηριστική για τις αιολικές διαλέκτους και ως εκ τούτου η παρουσία της σε μη αιολικές διαλέκτους αντιμετωπίζεται γενικά ως ένδειξη επίδρασης αιολικού υποστρώματος. Καταγράφεται όμως από νωρίς και στις γειτονικές της βοιωτικής, φωκική και (δυτική και ανατολική) λοκρική. Η *-οις* εμφανίζεται σε επιγραφικά κείμενα της βοιωτικής από τα μέσα/τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. (π.χ. *ἐχόντυς* = *ἐχόντ-οις* = *τοῖς ἔχουσι*, *γονέ-υς* = *γονέ-οις* = *γονεῦσι*) (Blümel 1982, 260–263· Vottéro 2014· Méndez Dosuna 2014), πιθανόν υπό την επίδραση των γειτονικών βορειοδυτικών περιοχών (στις δελφικές επιγραφές π.χ. εμφανίζεται από τον 4ο αι.).

16. Στα θηλυκά θέματα σε *-ι-* (π.χ. *πόλις*) παρατηρείται γενίκευση του θεματικού αλλόμορφου σε *-ι-*, π.χ. *πόλιος πολίων* κλπ. (αττ. *πόλεως*, *πόλεων*). Πρόκειται για νεωτερισμό άγνωστης παλαιότητας (οπωσδήποτε προγενέστερο των παλαιότερων σωζόμενων κειμένων), κοινό για το σύνολο της δυτικής ελληνικής, ενώ λόγω του ότι πρόκειται για «αναμενόμενη» αναλογική εξομάλυνση του κλιτικού παραδείγματος, θα μπορούσε ίσως να συμβεί σε οποιαδήποτε διάλεκτο. Έτσι το στοιχείο αυτό, ενώ μπορεί να μην αποτελεί ένδειξη απώτερης γενετικής συγγένειας της βοιωτικής με τις δυτικές ελληνικές διαλέκτους, σε καθαρά συγχρονικό επίπεδο είναι αναμφισβήτητα στοιχείο που λαμβάνεται υπόψη στον προσδιορισμό ενός συνεχούς.

17. Διατήρηση του αρχικού τύπου της προσωπικής αντωνυμίας του β΄ ενικού: *τύ* (ιων. *σύ*).

18. Η αυτοπαθής αντωνυμία *αὐ(το)σαυτός* χρησιμοποιούνταν στη βοιωτική, μαρτυρείται όμως από την ελληνιστική εποχή και σε επιγραφικά κείμενα από τους γειτονικούς Δελφούς, την Αιτωλία και την Ακαρνανία. Πρόκειται για νεωτερισμό, η εστιακή περιοχή του οποίου δύσκολα μπορεί να προσδιοριστεί, δεδομένης της πενιχρότητας του επιγραφικού υλικού από τις βορειοδυτικές διαλέκτους μέχρι τον 4ο αιώνα.

19. Διατήρηση του παλαιότερου τύπου γ΄ ενικού παρατατικού του ρήματος *εἰμί*: *-εῖς* (σε σύνθετο): δυτ. ελλ. *ἦς* (βλ. πιο πάνω).

τία Οπούντα της ανατολικής Λοκρίδας μαρτυρούνται οι εξής τύποι: *Θρασυμήδευς* (= *Θρασυμήδεος*) αλλά και *Θειοκλῆς* (= *Θεοκλῆς*). Η γραφή <ευ> θα μπορούσε να υποκρύπτει [io] ή [iu] (βλ. Blümel ό.π., 42). Σε άλλη αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή από την ίδια πόλη εμφανίζεται η απόληξη της γενικής ενός ανθρωπωνυμίου σε *-κλῆς* ως *-κλεῖος* (*IG* IX.1.274). Ίσως δεν είναι άσχετο το γεγονός ότι ο Οπούς έγινε νωρίς μέλος του κοινού των Βοιωτών.

Σε άλλες επιγραφές από την ίδια περίπου εποχή από την ανατολική Λοκρίδα το φαινόμενο δεν καταγράφεται αλλά η ακολουθία /eo/ εμφανίζεται αμετάβλητη.

16. Βλ. σχετικά del Barrio (1991, 451) για την παρουσία του φαινομένου στην ευβοϊκή ιωνική, και Méndez Dosuna (1985, 442–463) σχετικά με τις βορειοδυτικές διαλέκτους.

20. Θεματική κλίση των φωνηεντόληκτων ρημάτων (στις υπόλοιπες αιολικές διαλέκτους αθέματη).[17]

21. Σχηματισμός του συνοπτικού ρηματικού θέματος («αορίστου») με το στοιχείο -*ξ*- (π.χ. *ἐκομιξάμεθα* = *ἐκομισάμεθα*) σε τμήμα του νότου της Βοιωτίας. Πρόκειται για νεωτερισμό, ο οποίος χρονολογήθηκε από τον Risch (1955, 218) με βάση κυρίως τις τοπικές διαφορές στην κατανομή του εντός του συστήματος του αορίστου, σε εποχή μετά το 900 π.Χ. Σε ό,τι αφορά τη βοιωτική, η παρουσία του έχει αποδοθεί σε επίδραση των γειτονικών δυτικών διαλέκτων, φωκικής και λοκρικής (Blümel 1982, 187).[18]

22. Κατάληξη -*ντω* (στη βοιωτ. -*νθω*) στο γ΄ πληθυντικού ενεργητικής προστακτικής, π.χ. *ἔνθω* = *ὄντων*, δελφ. *ἐόντω* = *ὄντων*. Διατηρείται έτσι η κληρονομημένη από την ινδοευρωπαϊκή κατάληξη *-ntōd (πρβ. λατιν. -untō), με σίγηση των ληκτικών κλειστών στην ελληνική.

23. Κατάληξη -*μεν* των απαρεμφάτων αθέματων κατηγοριών (αθέματου αορίστου, αθέματου ενεστώτα, παθητικού αορίστου) και ενεργητικού παρακειμένου, π.χ. *διδόμεν* = *διδόναι*, *εἶμεν* = *εἶναι*, *δόμεν* = *δοῦναι*, *δοθεῖμεν* (< *δοθῆμεν*) = *δοθῆναι*. Το χαρακτηριστικό αυτό ανάγεται σύμφωνα με τον Risch (1955, 211) ίσως και σε εποχή πριν από τα μέσα της 2ης π.Χ. χιλιετίας. Η βοιωτική επεξέτεινε τη χρήση της κατάληξης και σε θεματικά σχηματιζόμενες κατηγορίες (θεματικό ενεστώτα, θεματικό αόριστο), π.χ. *φερέμεν* = *φέρειν*, *ἀδικῖμεν* (< *ἀδικεῖμεν*) = *ἀδικεῖν*, *δᾱμιωέμεν* = *ζημιοῦν*.

24. Αριθμητικά: *ϝίκατι* = *εἴκοσι*,[19] *πρᾶτος* = *πρῶτος*. Επίσης, αριθμητικά δηλωτικά εκατοντάδων σε -*κάτιοι*, π.χ. *διακάτιοι*.

25. Η μορφή διαφόρων λεξιλογικών στοιχείων (συμπεριλαμβανομένων και ονομάτων–θεωνυμίων): *ἱαρός* = *ἱερός*, *Ἄρταμις* = *Ἄρτεμις*,[20] *Ἀπέλλων* = *Ἀπόλλων*, *τεθμός* = *θεσμός*.

Επίσης οι εξαιρέσεις (*τε, τις, πέντε*) στην τάση των αιολικών διαλέκτων για τροπή των χειλοϋπερωικών φθόγγων σε χειλικούς στη θέση πριν από πρόσθια φωνήεντα.

Η βάση του ρήματος *βούλομαι* εμφανίζει φωνηεντισμό /eː/ στη βοιωτική (*βείλομη*) όπως και στις βορειοδυτικές διαλέκτους (*δείλομαι*), ρίζα *g^wel-/g^wol-.

26. Άκλιτα: *αἰ* (> *ἠ* > *εἰ*) = *εἰ*, *κα* = ιων.-αττ. *ἄν*.[21] Πρόθεση *ποτί/πότ* = *πρός* (βοιωτ., φωκ.). Επίσης στη βοιωτική χρησιμοποιούνται, όπως και στις βορειοδυτικές διαλέκτους, οι προθέσεις *ἀπό* και *ἀνά*, σε αντίθεση με τις άλλες αιολικές διαλέκτους, στις οποίες καταγράφονται με τη μορφή *ἀπύ* και *ὀν*.

27. Σύνταξη της πρόθεσης *ἐν* με αιτιατική για τη δήλωση της κατεύθυνσης. Πρόκειται μάλλον για αρχαϊσμό (βλ. Méndez Dosuna 2001, 333· 2014).

Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά οδήγησαν ένα μέρος της έρευνας να θεωρεί τη βοιωτική (εκτός από την κλασική κατάταξή της στις αιολικές διαλέκτους) –από γενετική άποψη– άλλοτε μέρος

17. Σχετικά με την προέλευση και την εξέλιξη αυτής της κατηγορίας ρημάτων στην αρχαία ελληνική βλ. Tucker 1990.
18. Η ζώνη πάντως που σχηματίζουν οι πόλεις της Βοιωτίας στις οποίες μαρτυρείται ο συγκεκριμένος σχηματισμός (Θεσπιαί, Κορώνεια), αποτελεί νησίδα εντός της Βοιωτίας χωρίς άμεση γεωγραφική γειτνίαση με τη φωκική.
19. Η μορφή αυτή του αριθμητικού είναι εγγύτερα στην αρχική.
20. Το συγκεκριμένο θεωνύμιο σχηματίζει στη φωκική θέμα σε άηχο οδοντικό /t/ (π.χ. γεν. εν. *Ἀρτάμιτ-ος*), ενώ στη βοιωτική μαρτυρείται, όπως και στην αττική, θέμα σε ηχηρό οδοντικό /d/ (π.χ. *Ἀρτάμιδ-ος*). Σύμφωνα με τον Beekes (2013, σχετικό λ.) η εναλλαγή e/a αντικατοπτρίζει κάτι παλαιό και επομένως η παρουσία του /a/ στη δεύτερη συλλαβή δεν είναι αποτέλεσμα νεότερου φαινομένου. Σημειώνεται ότι *Ἄρταμις* είναι η μορφή του θεωνυμίου και στη γεωγραφικά επίσης κοντινή και ανήκουσα στη δυτική ελληνική ομάδα διάλεκτο των Μεγάρων. Βλ. σχετικά Méndez Dosuna 1985, 63.
21. Σύμφωνα με τον Risch (1955, 212) πρόκειται για παλαιά, χρονολογούμενα σε εποχή πριν το 1200 π.Χ. στοιχεία.

της δυτικής ομάδας, η οποία εκ των υστέρων ανέπτυξε τα αιολικά χαρακτηριστικά, και άλλοτε ως μεικτή διάλεκτο (δυτική και αιολική), προϊόν πληθυσμιακής και γλωσσικής μείξης. Σε κάθε περίπτωση, όποια και αν είναι η ακριβής γενετική κατάταξη και διαδικασία γένεσης της βοιωτικής, τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι επαρκούν για να στοιχειοθετήσουν ένα (με την κλασική έννοια του όρου) (υπο)συνεχές κατά τους αιώνες από τους οποίους προέρχονται τα παλαιότερα κείμενα της βοιωτικής μέχρι τον 5ο αιώνα π.Χ. Τα περισσότερα είναι αρχαϊσμοί, στοιχεία δηλαδή κληρονομημένα από παλαιότερες φάσεις ή αποτέλεσμα «επιλογής», γενίκευσης δηλαδή ενός από εναλλασσόμενους παλαιούς τύπους, ενώ λιγότεροι είναι οι κοινοί νεωτερισμοί, για πολλούς από τους οποίους μάλιστα μπορεί να τεκμηριωθεί επιγραφικά η σχετικά νεότερη εμφάνισή τους.

Αντίθετα είναι μεγάλος ο αριθμός των χαρακτηριστικών, από τα οποία τα περισσότερα είτε είναι αρχαϊσμοί της βοιωτικής που δεν διατηρήθηκαν στις δυτικές ελληνικές διαλέκτους (των γειτονικών της λοκρικής και φωκικής συμπεριλαμβανομένων) είτε είναι προϊόντα εξελίξεων της μεταμυκηναϊκής / γεωμετρικής εποχής (όπως π.χ. η εξέλιξη των χειλοϋπερωικών) είτε άρχισαν να αναφύονται στη βοιωτική από τα τέλη του 6ου π.Χ. αιώνα (ή να εμφανίζονται από την εποχή αυτή στο επιγραφικό υλικό το οποίο καθίσταται όλο και πλουσιότερο ειδικά από τον 4ο αι. π.Χ.), οδηγώντας την σε απομάκρυνση από τις γεωγραφικά γειτνιάζουσες δυτικές διαλέκτους. Από τη γειτονική της ιωνική (Αττική–Εύβοια) είναι ήδη από νωρίς (πιθανόν πριν από τα πρώτα επιγραφικά κείμενα) απομακρυσμένη σε σημαντικό βαθμό. Σε άλλες περιπτώσεις έχουμε διατήρηση της παλαιότερης κατάστασης σε αντίθεση με ό,τι καταγράφεται στις γειτονικές της βορειοδυτικές. Πρόκειται για τα εξής στοιχεία:

1. Η βοιωτική, όπως και οι άλλες διάλεκτοι της αιολικής ομάδας, εμφανίζει, σε αντίθεση με τις γειτονικές της διαλέκτους της (βορειο)δυτικής ομάδας, δείγματα της τροπής του συλλαβικού /r/ ([r̥]) σε /or/ ή /ro/, π.χ. *στροτός* (<*str̥-tos). Σχετικά με τη χρονολόγηση της ανάπτυξης φωνήεντος στο αρχικό *r̥ υπάρχει έντονη διαφωνία, η μεταβολή όμως δεν φαίνεται να είναι μεταμυκηναϊκή.

2. Στη βοιωτική οι ακολουθίες φωνηέντων /aːo/ και /aːoː/ παραμένουν ασυναίρετες, πρβ. οι καταλήξεις της γενικής ενικού και πληθυντικού ουσιαστικών με θέμα σε -*ᾱ*- («α΄ κλίσης»): -*αο* και -*άων* > -*άουν*. Αντίθετα, στο σύνολο της δυτικής ομάδας καταγράφεται συναίρεση σε /aː/: -*ᾱ* και -*ᾶν*.

3. Συναίρεση /o/+/o/ σε /ɔː/ (<ω>), π.χ. *δάμω* = *δήμου*.

4. Η βοιωτική εμφανίζει, όπως και οι άλλες αιολικές διάλεκτοι, δείγματα τροπής των χειλοϋπερωικών φθόγγων σε χειλικούς και στη θέση πριν από /e/: π.χ. *πέτταρες* (= *τέτταρες*), *πέτρατος*, *πετρακάτιοι* = τέταρτος, τετρακόσιοι (<*k^{w}etwr̥-)· *βείλομη* = *βούλομαι* (<*g^{w}el-, βορειοδυτ. *δείλομαι*)· *Βελφοί* = *Δελφοί* (<*g^{w}elb^{h}-). Εμφανίζει και εξαιρέσεις όπως τα *τε* (<*k^{w}e) και *πέντε* (< *penk^{w}e). Η σύμπτωση των χειλοϋπερωικών με οδοντικά ή χειλικά είναι πιθανόν διαδικασία μεταμυκηναϊκή, όπως έμμεσα μαρτυρούν τα μυκηναϊκά κείμενα, οπότε το σύνολο μάλλον των ποικιλιών της ελληνικής πριν το 1200 π.Χ., επομένως και οι πρόδρομοι των βορειοδυτικών διαλέκτων και της βοιωτικής, θα χαρακτηρίζονταν από διατήρηση των χειλοϋπερωικών.

5. Το αποτέλεσμα των αρχικών συμπλεγμάτων *k$^{(h)}$y και *t$^{(h)}$y σε μη αρκτική θέση είναι /tː/ (<ττ>) στη βοιωτική, ενώ στις βορειοδυτικές διαλέκτους /sː/ (<σσ>), π.χ. *χαρίϝετταν* (<*-*ϝετ-yαν*), *ὀπόττος* (= *ὀπόσος*) έναντι *ὅσσος* (δελφ.).

6. Το αποτέλεσμα των αρχικών συμπλεγμάτων *dy *g$^{(w)}$y αποδίδεται στα βοιωτικά κείμενα με <(δ)δ> (=/dː/;), ενώ στα κείμενα των γειτονικών βορειοδυτικών διαλέκτων με <ζ>, π.χ. στα ρήματα σε -*ίζω* (βορειοδυτ.) έναντι -*ίδδω* (βοιωτ.), *δώω*= ζῶ (βοιωτ., *g^{w}y-).

7. Η βοιωτική δεν εμφανίζει δείγματα τροπής /e/ > /a/ στη θέση πριν από /r/, για την οποία υπάρχουν δείγματα από τους Δελφούς και τη Λοκρίδα, π.χ. *μᾱτάρα* = *μητέρα*, *φάρεν* = *φέρειν*.

8. Το θηλυκό *ἴα* (=μία) του αριθμητικού *εἷς*, κοινό για όλες τις αιολικές διαλέκτους.

9. Επέκταση του θεματικού αλλομόρφου *ούτ-* σε ολόκληρο το κλιτικό παράδειγμα της δεικτικής αντωνυμίας *οὗτος*, π.χ. *οὗτα* = *ταῦτα*, *οὕτᾱν* = *ταύτην*. Αντίθετα στις δελφικές επιγραφές διατηρείται η αρχική κλίση της αντωνυμίας.

10. Κατάληξη γ΄ πληθ. *-αν* σε αθέματους παρελθοντικούς σχηματισμούς, π.χ. *ἀνέθε-αν*[22] *ἀνέθι-αν ἀνέθει-αν* = *ἀνέθεσαν*[23]. Πρόκειται για νεωτερισμό της βοιωτικής έναντι των δυτικών ελληνικών διαλέκτων, οι οποίες διατηρούν τον αρχικό σχηματισμό (π.χ. *ἀν-έθεν* < **-έ-θεντ*).

11. Ρηματικές καταλήξεις γ΄ πληθ. *-νθι-νθη* (< *-νθαι*)*-νθο* = *-νθω* (= *-ντι -νται -ντο -ντω*) με /t^h/ αντί /t/.

12. Πέρασμα του ρήματος *γίγνομαι* στην αθέματη κλίση: *γίνυμαι*. Η εξέλιξη αυτή αποδίδεται σε επανανάλυση του τύπου *γίνομαι* > *γίνυμαι* ως αθέματου (*γίν-υμαι* → *γί-νυ-μαι*) ύστερα από την ανύψωση του /o/ σε /u/ (<υ>) (Blümel 1982, 50· Vottéro 2014).

13. Σχηματισμοί αορίστου με *-σσ-*: *καλέσσαι, τελέσσαι*.

14. Ο λεγόμενος «δωρικός μέλλοντας» σε *-σέω* είναι άγνωστος στη βοιωτική.

15. Μαρτυρούνται σχηματισμοί παρακειμένου χωρίς το στοιχείο *-κ-*, π.χ. *ἀποδεδόανθι* = *ἀποδεδώκασι*, *ϝεϝυκονομειόντων* = *ᾠκονομηκότων*. Πρόκειται πιθανότατα για αρχαϊσμό. Τύποι με το στοιχείο *-κ-* καταγράφονται σε επιγραφές της ελληνιστικής εποχής, ίσως υπό την επίδραση άλλων ποικιλιών (συμπεριλαμβανομένης της αλεξανδρινής κοινής).

16. Διατηρεί τον παλαιότερο σχηματισμό της μετοχής μέσου ενεστώτα των φωηεντόληκτων ρημάτων σε *-έω*, π.χ. *ἀγεόμενος* (= *ἡγούμενος*). Στις βορειοδυτικές διαλέκτους καταγράφεται σχηματισμός σε *-είμενος*, π.χ. *ποιείμενος* = *ποιούμενος*.

17. Σχηματισμός (σε όλες τις αιολικές διαλέκτους) των μετοχών ενεργητικού παρακειμένου με το επίθημα *-ντ-*, όπως στον ενεστώτα και τον αόριστο, π.χ. *ϝεϝυκονομειόντων* = *ᾠκονομηκότων*, *ἀντεθείοντα* = *ἀνατεθηκότα*.

18. Τα πατρωνυμικά επίθετα σε *-(ε)ιος*, κοινό χαρακτηριστικό των αιολικών διαλέκτων.

4. Η σχέση βοιωτικής και αττικής-ευβοϊκής ιωνικής

Σύμφωνα με τον Vottéro (2014) πριν από την τροπή /aː/ > /ɛː/ στην ιωνική ομάδα η βοιωτική αποτελούσε μία τοπική ενότητα (εννοώντας προφανώς ένα (υπο)συνεχές) μαζί με το τμήμα της ιωνικής ομάδας που επρόκειτο να διαχωριστεί σε αττική και ευβοϊκή, λόγω της τροπής και στις τρεις των $*k^{(h)}y$, $*t^{(h)}y$ σε /tː/. Η ενότητα αυτή διασπάστηκε από την παραπάνω ιωνική μεταβολή που τοποθετείται γενικά στον 10ο–9ο αιώνα π.Χ., με συνέπεια η βοιωτική να μετακινηθεί περισσότερο προς τις δυτικές ελληνικές διαλέκτους (Risch 1955, 211, 213).[24] Η άποψη αυτή ελέγχεται ως προς τη δυνατότητα ενός και μόνο χαρακτηριστικού (και μάλιστα ενός κοινού αρχαϊσμού όπως είναι η διατήρηση του /aː/), όσο σημαντικού και αν είναι, να συγκροτεί στην περίπτωση της αρχαίας ελληνικής μια υπό οποιαδήποτε έννοια ομάδα. Σε σύγκριση με όσα συνδέουν τη βοιωτική με τις γειτονικές της ιωνικές, τα στοιχεία που τη συνδέουν με τη δυτική ομάδα είναι πολύ περισσότερα. Τέλος, το /tː/ (<ττ>) δεν είναι βέβαια το μόνο ισόγλωσσο που συνδέει τη βοιωτική με την αττική και την ευβοϊκή. Εκτός από στοιχεία κοινά για το σύνολο της ελληνικής («πρωτοελληνικά»;), δηλαδή κοινούς «αρχαϊσμούς» από τη σκοπιά του συνόλου της ελληνικής, η βοιωτική μοιράζεται και με τις γειτονικές της, ανήκουσες στην ιωνική ομάδα, ευβοϊκή και αττική, σημαντικά ισόγλωσσα:

22. Ο τύπος *ἀνέθε-αν* σε επιγραφή από τις πολύ κοντινές στα όρια με τη Βοιωτία *Αλές* της ανατολικής Λοκρίδας είναι, σύμφωνα με τον Méndez Dosuna (1985, 89), βοιωτισμός.

23. Από τον 3ο αιώνα καταγράφεται στη Βοιωτία και στους Δελφούς ο τύπος *ἔδωκαν* (και *ἀνέθεικαν*, βοιωτ.), η γένεση του οποίου όμως ανάγεται σε γενικότερη τάση αναλογικής αναδόμησης των τύπων του πληθυντικού σύμφωνα με τον ενικό. Η τάση αυτή εκδηλώθηκε σε ορισμένες διαλέκτους (π.χ. θεσσαλική, ιωνική) ήδη πριν από τον 4ο αιώνα, στην αττική μαρτυρείται από τον 5ο αιώνα (στον Ευριπίδη), ενώ γενικεύεται κατά την ελληνιστική εποχή. Ο Blümel (1982, 197) φαίνεται να υποθέτει ότι η γένεση τύπων όπως *ἔθηκαν* ανάγεται ίσως σε αρκετά παλαιά εποχή.

24. Για μια λεπτομερή εξέταση του ζητήματος της προσθίωσης του παλαιού /aː/ στην ιωνική ομάδα βλ. Miller 2014, 61–71.

1. Το αποτέλεσμα /tː/ από παλαιότερα $^{*}k^{(h)}y$ και $^{*}t^{(h)}y$ σε μη αρκτική θέση, με τη διαφορά ότι, σε ό,τι αφορά το $^{*}t^{(h)}y$ στις προαναφερθείσες ιωνικές ποικιλίες το αποτέλεσμα είναι /s/, όταν δεν υπάρχει όριο μορφήματος ανάμεσα στα μέλη του συμπλέγματος (π.χ. *μέσος* < $^{*}met^{h}y$-os, *τόσος* < *toty-os), και /tː/, όταν υπάρχει όριο μορφήματος, π.χ. *melit-ya > *μέλιττα*. Αντιθέτως στη βοιωτική το αποτέλεσμα είναι πάντοτε /tː/, π.χ., *μέττος, τόττος* κλπ.[25] Πρόκειται για σαφή νεωτερισμό που οδήγησε το τμήμα αυτό της ιωνικής ομάδας λίγο εγγύτερα στη βοιωτική. Η παλαιότητα της μεταβολής είναι άγνωστη, πρόκειται όμως πιθανότατα για μεταμυκηναϊκή μεταβολή, η οποία ίσως επεκτάθηκε από τη Βοιωτία προς τις γειτονικές της ιωνικές περιοχές (βλ. Colvin 2004).

2. Συμμετέχουν και οι τρεις σε σημαντικούς νεωτερισμούς, όπως είναι οι πρώτες («παλαιές») και οι δεύτερες («νεότερες») αντεκτάσεις. Οι πρώτες είναι, όπως προαναφέρθηκε, άγνωστης παλαιότητας, ανάγονται όμως πιθανότατα σε εποχή πριν το 1200 π.Χ., ενώ οι δεύτερες είναι μάλλον μεταμυκηναϊκές και έχουν διαφορετικό αποτέλεσμα στη βοιωτική (π.χ. /ɔː/, **θεόνς* > *θιώς*, αλλά αττ. *θεούς*), γεγονός που παραπέμπει σε ανεξάρτητη σε σχέση με τις δύο ιωνικές ποικιλίες εξέλιξη. επίσης, μαζί με πολλές άλλες διαλέκτους της κεντρικής Ελλάδας η βοιωτική και η ευβοϊκή (εν μέρει και η αττική) εμφανίζουν βράχυνση των ληκτικών μακρών διφθόγγων: *-ωι* > *-οι*, *-ηι* > *-ει* κλπ. (βλ. πιο πάνω).

3. Απουσία των λεγόμενων «τρίτων αντεκτάσεων», δηλαδή απλοποίηση συμπλεγμάτων υγρού/ερρίνου + /w/ χωρίς αντέκταση, π.χ. **ξένϝος* > *ξένος*. Η τελευταία μεταβολή όμως είναι, με βάση τον τύπο *καλϜόν* (= καλόν), ο οποίος μαρτυρείται σε βοιωτική επιγραφή του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα π.Χ. (βλ. και πιο πάνω), σημαντικά νεότερη από την αντίστοιχη μεταβολή της αττικής-ευβοϊκής. Στις ιωνικές ποικιλίες (με την εξαίρεση ελάχιστων δειγμάτων χρήσης σε ευβοϊκές επιγραφές του <ϝ> σε θέση ανάμεσα στο φωνήεν /u/ (<υ>) και άλλο φωνήεν, π.χ. *δύϝε* = δύο) το /w/ απουσιάζει ήδη στα παλαιότερα σωζόμενα κείμενα. Η διάχυση της μεταβολής από γειτονικές διαλέκτους (ιωνικές αλλά και βορειοδυτικές) στη βοιωτική δεν είναι κατά τη γνώμη μου πιθανή (βλ. πιο πάνω).

4. Εμφανίζει, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες αιολικές διαλέκτους, θεματική κλίση στα φωνηεντόληκτα ρήματα.

Κατά τα άλλα η βοιωτική διαφέρει από την ευβοϊκή και την αττική σε βαθμό που πολύ δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι οι τρεις αυτές διάλεκτοι αποτέλεσαν σε οποιαδήποτε εποχή, από την οποία διαθέτουμε κείμενα, τμήματα ενός συνεχούς· και αυτό λόγω του πλήθους και της σημασίας των διαφορών μεταξύ τους σε πολυάριθμα και, σε πολλές περιπτώσεις εξίσου σημαντικά για το γλωσσικό σύστημα στοιχεία, είτε αρχαϊσμούς (όπως π.χ. η διατήρηση της συλλαβής /ti/ έναντι τροπής σε /si/, η διατήρηση γενικά του /w/ <ϝ>)[26] είτε νεωτερισμούς που ανάγονται όμως σε εποχές αρχαιότερες από τα πρώτα σωζόμενα γραπτά μνημεία (π.χ. συνοπτικό ρηματικό θέμα με το στοιχείο *-ξ-*). Τα κοινά στοιχεία βοιωτικής και αττικής-ευβοϊκής είναι (εκτός από αυτά που διατηρήθηκαν σε όλες τις ελληνικές διαλέκτους, δηλαδή πρωτοελληνικά;) στην πλειονότητά τους με αυξημένη βεβαιότητα μεταμυκηναϊκά· μία από αυτές τις μεταβολές μάλιστα (απλοποίηση συμπλεγμάτων υγρού/ερρίνου + /w/ χωρίς αντέκταση) φαίνεται να συνέβη στη βοιωτική από τα τέλη του 6ου αιώνα, αιώνες αργότερα από το αττικό-ευβοϊκό τμήμα της ιωνικής και, επομένως, ανεξάρτητα από αυτό.

Οι διαφορές αυτές σχηματίζουν ένα σαφές όριο μεταξύ της αττικής-ευβοϊκής και της βοιωτικής χωρίς μάλιστα ενδιάμεση μεταβατική ζώνη. Η διαδικασία σχηματισμού συνεχούς βάσει κοινών νεωτερισμών, το οποίο θα απαρτιζόταν από τις τρείς αυτές γεωγραφικά γειτνιάζουσες διαλέ-

25. Η βοιωτική και η αττική με την ευβοϊκή εμφανίζουν κοινό φωνηεντισμό και τροπή του συμπλέγματος /tw/ σε /tː/ στο αριθμητικό '4': *πέτταρες* (βοιωτ.) : *τέτταρες* (αττ.).

26. Ορισμένοι από τους «αρχαϊσμούς» είναι νεωτερισμοί μεν σε σχέση με την ινδοευρωπαϊκή αλλά αρχαϊσμοί από τη σκοπιά των διαμορφωμένων πλέον διαλέκτων, καθώς ανάγονται σε εποχή προδιαλεκτική. Πολλές επίσης από τις διαφορές της βοιωτικής με τη βορειοδυτική ισχύουν και για την αττική-ευβοϊκή.

κτους με την εξάπλωση νεωτερισμών από τη μία στην άλλη, δεν προχώρησε πέραν της μεταβολής *k$^{(h)}$y / *t$^{(h)}$y > /tː/ και των νεότερων αντεκτάσεων, οι οποίες όμως έχουν διαφορετικό αποτέλεσμα στα δύο τμήματα της γεωγραφικής ζώνης Αττικής–Εύβοιας και Βοιωτίας. Μάλιστα η τροπή /aː/ > /ɛː/ (<η>), η οποία τοποθετείται στον 10ο–9ο π.Χ. αιώνα, αλλά και μεταγενέστερες χρονολογικά εξελίξεις στον φωνηεντισμό της βοιωτικής ήδη από τα τέλη του 6ου–αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., απομάκρυναν την τελευταία ακόμη περισσότερο από το γεωγραφικά γειτνιάζον τμήμα της ιωνικής ομάδας που περιλάμβανε τις προαναφερθείσες αττική και ευβοϊκή. Πιθανόν ο πρόδρομος της βοιωτικής να ήταν εγγύτερα σε (τμήμα) της ιωνικής κυρίως λόγω της διατήρησης παλαιότερων στοιχείων κοινών για το σύνολο της ελληνικής, σε εποχή κατά την οποία η διαλεκτική διάσπαση της τελευταίας έτσι κι αλλιώς δεν είχε προχωρήσει ακόμη στον βαθμό που μας είναι γνωστή από τα γραπτά μνημεία της αλφαβητικής εποχής. Δηλαδή η μικρότερου βαθμού διαφοροποίηση του προδρόμου της βοιωτικής από «ιωνικές» ποικιλίες ανάγεται σε εποχή πιθανόν προμυκηναϊκή, κατά την οποία, για παράδειγμα, δεν είχε ακόμη συμβεί η τροπή /aː/ > /ɛː/ που διαφοροποιεί σαφώς την ιωνική από την υπόλοιπη ελληνική, δεν είχε ξεκινήσει η σίγηση του /w/ (<ϝ>) στο τμήμα εκείνο της ελληνικής που θα σχημάτιζε την ιωνική ομάδα, και δεν είχε ξεκινήσει ακόμη η μεταβολή των χειλοϋπερωικών, η οποία, με βάση τη μαρτυρία των μυκηναϊκών κειμένων, θα πρέπει να τοποθετηθεί σε μεταμυκηναϊκούς χρόνους,[27] και τα αποτελέσματα της οποίας διαχωρίζουν τις διαλέκτους της αιολικής ομάδας από την υπόλοιπη ελληνική. Επίσης, δεν είναι απόλυτα σαφής *α.* η ακριβής γεωγραφική κατανομή των ελληνικών φύλων κατά τη εποχή στην οποία τοποθετείται το υποτιθέμενο «συνεχές» ιωνικών ποικιλιών και (προδρόμου της) βοιωτικής, καθώς και *β.* η γεωγραφική κατανομή των οποιωνδήποτε γλωσσικών ποικιλιών πριν από τις παραπάνω μεταβολές (π.χ. πριν από την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου;)· ως εκ τούτου δεν μπορεί να εξακριβωθεί αν, εκτός από την οποιαδήποτε μεγαλύτερη ομοιότητα (λόγω στοιχείων κοινών για το σύνολο της ελληνικής, κληρονομημένων από παλαιότερα ή κοινών νεωτερισμών) των προδρόμων (τμήματος) της ιωνικής και της βοιωτικής, υφίστατο ήδη και η απαραίτητη για ένα συνεχές γεωγραφική γειτνίαση.[28] Ένα επιπλέον σημαντικό ζήτημα είναι το χρονολογικό: η διαλεκτική διάρθρωση της ελληνικής στα τέλη της 2ης/αρχές της 1ης π.Χ. χιλιετίας δεν είναι απολύτως σαφής. Έτσι είναι αμφίβολο αν κατά την εποχή στην οποία τοποθετείται η γλωσσική «ομοιότητα» τμήματος της ιωνικής με τον οποιοδήποτε πρόδρομο της βοιωτικής, έχουν ήδη διαμορφωθεί ως πλήρως διακριτές μονάδες όπως μια π.χ. «πρωτοϊωνική» ή μια «πρωτοαττικοευβοϊκή» ή και η ίδια η βοιωτική. Η πιθανή απουσία την εποχή εκείνη αρκετών από τους νεωτερισμούς που καθόρισαν τη φυσιογνωμία των διαλέκτων όπως τις γνωρίζουμε από κείμενα κυρίως του 7ου–6ου αιώνα π.Χ. και εξής (με την εξαίρεση της επικής ποίησης), οπωσδήποτε καθιστά περισσότερο «συγγενικές» ορισμένες ποικιλίες, οι οποίες αργότερα διαφοροποιήθηκαν περισσότερο μεταξύ τους. Και σε αυτή την περίπτωση γίνεται σαφής ο βαθμός στον οποίο ο προσδιορισμός για οποιαδήποτε εποχή ενοτήτων όπως είναι τα συνεχή, εξαρτάται από το σωζόμενο γλωσσικό (και όχι μόνο) υλικό και την ισομερή γεωγραφική και χρονολογική κατανομή αυτού του υλικού.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι είναι πολύ αμφίβολο αν η βοιωτική συνιστούσε με τμήμα της ιωνικής συνεχές σε οποιαδήποτε εποχή (τουλάχιστον από την εποχή κατά την οποία υφίσταται γεωγραφική γειτνίαση), πολύ περισσότερο κατά τους αιώνες από τους οποίους διαθέτουμε υλικό. Μάλιστα η εξέλιξη της βοιωτικής, όπως εμφανίζεται στα επιγραφικά κείμενα από τα

27. Υπό την προϋπόθεση φυσικά ότι η γλώσσα των νεότερων χρονικά μυκηναϊκών κειμένων (π.χ. της Πύλου) αντικατοπτρίζει πιστά το εξελικτικό στάδιο της προφορικής γλώσσας των μυκηναϊκών κέντρων (και επομένως δεν «αρχαΐζει» κατά οποιοδήποτε τρόπο, τουλάχιστον ως προς αυτό) και υπό την προϋπόθεση ότι η διαφοροποίηση εντός της ελληνικής ως προς το ζήτημα αυτό δεν είχε ακόμη ξεκινήσει πουθενά κατά τη μυκηναϊκή εποχή.

28. Με άλλα λόγια δεν είναι σαφές αν εκτός από τους ιωνόφωνους πληθυσμούς που ήταν από παλαιότερα εγκατεστημένοι στην Αττική, το φύλο των Βοιωτών ήταν ήδη την εποχή εκείνη εγκατεστημένο στην περιοχή γνωστή ως Βοιωτία (βλ. σχετικά και πιο κάτω).

τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. και εξής, διέρρηξε ακόμη περισσότερο την οποιαδήποτε γλωσσική συνάφεια των δύο αυτών ζωνών.

5. Εξελίξεις στη βοιωτική από τον 5ο αιώνα π.Χ.

Από τα τέλη του 6ου–αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. σημειώνονται εκτεταμένες μεταβολές στον φωνηεντισμό της βοιωτικής:

α. Μονοφθογγισμοί

- /oi/ > /oe/ (<οε>) > /øː/ (ή /yː/) (<υ>). Γραφές <οε> μαρτυρούνται ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ., ενώ από τον 3ο αιώνα επικρατούν οι γραφές με <υ>, π.χ. *τύ* = *τοί* (αττ. *οί*). Μονοφθογγισμό υφίσταται και η δίφθογγος /oi/ που είχε προέλθει από βράχυνση παλαιότερης μακράς διφθόγγου /oːi/, π.χ. *τῷ δάμῳ* > *τοῖ δάμοι* > *τῦ δάμυ*. Σε τμήμα της Βοιωτίας από τον 2ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται αποστρογγυλοποίηση του /yː/ σε /iː/, το οποίο αποδόθηκε με το δίψηφο <ει>, π.χ. *ἄλλει* = *ἄλλοι.*
- /ou/ > /uː/. Ο μονοφθογγισμός αυτής της διφθόγγου και η σύμπτωσή της με το παλαιό /u/ / uː/ (που αποδιδόταν με το <υ>) οδήγησε στη χρήση από τον 3ο αιώνα του διψήφου <ου> και για το παλαιό /u/ /uː/ (εκτός από τη μονοφθογγισμένη παλαιά δίφθογγο), π.χ. *Πούθια* = *Πύθια*, *σούνεδρυ* = *σύνεδροι*.
- /ei/ > /eː/. Ο μονοφθογγισμός της διφθόγγου καταγράφεται από τον 5ο αιώνα π.Χ. με τη χρήση ειδικού συμβόλου για το προϊόν του μονοφθογγισμού. Από τον 4ο αιώνα ολοκληρώνεται η διαδικασία με τροπή σε /iː/.
- /ai/ > /ae/ (<αε>) > /ɛː/ (<η>), π.χ. *χῆρε*= χαῖρε. Το μακρό αυτό φωνήεν ανυψώνεται περαιτέρω σε /eː/ (ή και /iː/), όπως μαρτυρούν γραφές με <ει>, π.χ. *Θισβεῖος* = *Θισβαῖος* (¬ Θίσβη), *Θειβεῖυ* = *Θηβαῖοι*.

β. Ανυψώσεις φωνηέντων

Μέχρι τον 3ο αιώνα π.Χ. έχει ολοκληρωθεί η ανύψωση των μακρών φωνηέντων, παλαιών ή προελθόντων από μονοφθογγισμό (βλ. πιο πάνω). Στο πλαίσιο αυτό το /ɛː/ (παλαιό ή προελθόν από μονοφθογγισμό) τρέπεται σε /e./, π.χ. *Θηβαῖοι* > *Θειβεῖυ*.

γ. Γραφές <ιου> για το /u/ μετά από οδοντικά κλειστά, /s/, /n/ και /l/ από τον 3ο αιώνα: *τιούχα*, *ὄνιουμα* (= *ὄνυμα* = *ὄνομα*), *Πολιούξενος* (= *Πολύξενος*) κλπ. Οι γραφές θεωρείται ότι αποδίδουν ουράνωση των συμφώνων που προηγούνται του φωνήεντος (Blümel 1982, 48–49· Méndez Dosuna 2001, 346).

6. Στερεοελλαδικό διαλεκτικό συνεχές;

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα θα επιχειρηθεί απάντηση στο ερώτημα αν και για ποια περίοδο μπορεί να στοιχειοθετηθεί η συμμετοχή της βοιωτικής και των γειτονικών της βορειοδυτικών διαλέκτων σε ένα διαλεκτικό συνεχές. Όπως έχει ήδη επισημάνει ο Trudgill (2004, 7), «ο τρόπος με τον οποίο κατατέμνουμε και ονομάζουμε συγκεκριμένα κομμάτια ενός συνεχούς μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να είναι από καθαρά γλωσσολογική άποψη αυθαίρετος… Τα διαλεκτικά συνεχή επιτρέπουν περισσότερο αποφάνσεις του τύπου “λιγότερο-ή-περισσότερο” κι όχι του τύπου “είτε-είτε”». Κατά συνέπεια θα μπορούσε και στην περίπτωση των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη, με βάση και τα γλωσσικά δεδομένα, να στοιχειοθετηθεί η ιδιότητα του τμήματος ενός συνεχούς κατά τρόπο «κλιμακωτό». Εναλλακτικά θα μπορούσε ίσως να γίνει λόγος για συνεκτικότερα ή χαλαρότερα συνεχή.

Σε ό,τι αφορά τους μυκηναϊκούς χρόνους η έλλειψη άμεσων δεδομένων για άλλες γλωσσικές ποικιλίες εκτός της μυκηναϊκής, η αδυναμία στην αποσαφήνιση της διαλεκτικής διάρθρωσης της ελληνικής της 2ης χιλιετίας λόγω της δυσκολίας στην απόλυτη χρονολόγηση των μεταβολών, καθώς και η σπανιότητα αξιόπιστων μαρτυριών για τη γεωγραφική θέση των ελληνικών φύλων και των ποικιλιών τους κατά την εποχή εκείνη, δύσκολα επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Οι ελλείψεις αυτές δεν μπορούν, κατά τη γνώμη μου, δεδομένων των εκτεταμένων μετακινήσεων των ελληνικών φύλων κατά τους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες (1200–800 π.Χ.), να αναπληρωθούν επαρκώς με βάση τα γλωσσικά δεδομένα και μόνο.

Σύμφωνα με μία άποψη, τμήμα των Βοιωτών μετανάστευσε κατά τα τέλη του 12ου αιώνα π.Χ. στη Βοιωτία (*Ιστορία του ελληνικού έθνους*, 2ος τόμ., 23–25). Αυτό σημαίνει ότι η γλωσσική ποικιλία τους θα ήταν από τα τέλη του 12ου αιώνα σε γειτνίαση με τις γλωσσικές ποικιλίες της Αττικής και της Εύβοιας, όπου ήταν ήδη εγκατεστημένοι Ίωνες. Κατά τους λεγόμενους «Σκοτεινούς Αιώνες» στην αττικοευβοϊκή ομάδα συνέβησαν μεταβολές που την απομάκρυναν ακόμη περισσότερο από τη βοιωτική (ή τον πρόδρομό της). Η τροπή /ti/>/si/ είχε ήδη χωρίσει την ελληνική σε δύο ευρύτερα σύνολα πριν από την εποχή των μυκηναϊκών κειμένων: στο ένα, αυτό που διατήρησε τη συλλαβή /ti/ αμετάβλητη, εντάσσεται η βοιωτική (ή ακριβέστερα ο πρόδρομός της) και στο άλλο, στο οποίο συνέβη η τροπή σε /si/, εντάσσεται η ιωνική ομάδα. Στην εποχή πριν το 1200 π.Χ. τοποθετούνται και οι παλαιές αντεκτάσεις, οι οποίες είχαν κοινό αποτέλεσμα στην αττική-ευβοϊκή και τη βοιωτική, ανεξάρτητα όμως στη μία και στην άλλη, εφόσον την εποχή εκείνη μάλλον δεν υφίστατο γεωγραφική γειτνίαση μεταξύ τους: τροπή /aː/ > /ɛː/ (<η>) γύρω στο 900 π.Χ. και κατόπιν σίγηση του /w/ (<ϝ>) σε όλες τις θέσεις και διαφορές στην εξέλιξη των χειλοϋπερωικών αυξάνουν τη διαφορά. Στους «Σκοτεινούς Αιώνες» τοποθετείται και η μεταβολή /ts/ (από παλαιότερα *k$^{(h)}$y *t$^{(h)}$y) > /tː/, η οποία είναι κοινή για ολόκληρη την περιοχή (αλλά με κάπως διαφορετική κατανομή), και σύμφωνα με τον Colvin (2004) είχε ως εστία τη Βοιωτία. Την εποχή αυτή η διαφορά μεταξύ βοιωτικής και αττικής-ευβοϊκής είναι ήδη πλέον τόση[29] (και μάλιστα σε σημαντικά στοιχεία του συστήματος) που η μετάβαση από τη μία στην άλλη είναι απότομη, χωρίς να διαφαίνεται μεταβατική ζώνη.[30] Αργότερα, μετά τον 6ο αιώνα σιγάται και στη βοιωτική το /w/ στη θέση μετά από υγρό/έρρινο χωρίς αντέκταση όπως και στην αττική-ευβοϊκή, χωρίς όμως, κατά τη γνώμη μου, να συνδέονται οι δύο περιπτώσεις και χωρίς αυτό να επηρεάζει ιδιαίτερα τη συνολική εικόνα, δεδομένου ότι η μεταβολή αφορά ελάχιστα λεξιλογικά στοιχεία. Οι εκτεταμένες και βαθιές μεταβολές στη βοιωτική από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. –και μάλιστα σε έναν τόσο κεντρικό για το γλωσσικό σύστημα τομέα όπως είναι ο φωνηεντισμός– την απομακρύνουν σταδιακά ακόμη περισσότερο από τις γειτονικές της ιωνικές ποικιλίες, παρόλο που πολλές από αυτές τις εξελίξεις σημειώνονται και στην αττική (γενικεύονται όμως αρκετά αργότερα, και μάλιστα στο πλαίσιο γενικότερων εξελικτικών τάσεων της ελληνικής). Με άλλα λόγια, ακόμη και αν θεωρήσουμε, με μια κάπως διασταλτική αντίληψη για τα διαλεκτικά συνεχή (η οποία θα περιλαμβάνει τη χαλαρότερη σύνδεση μεταξύ γειτονικών διαλέκτων, βλ. πιο πάνω), ότι κατά την εποχή από τα τέλη του 12ου αιώνα μέχρι περίπου το 900 π.Χ. η βοιωτική και ένα τμήμα της ιωνικής ομάδας αποτελούν τμήματα ενός συνεχούς, αυτό σταδιακά διαρρηγνύεται, με επιταχυνόμενο μάλιστα από τον 5ο αιώνα ρυθμό.

Κάτι ανάλογο μπορεί να υποστηριχτεί και για τη σχέση βοιωτικής–βορειοδυτικών διαλέκτων, η οποία είναι εξαρχής βέβαια κατά πολύ στενότερη, σε βαθμό που για κάποια εποχή θα μπορούσε με σχετική ασφάλεια να θεωρηθεί ότι αποτελούν τμήματα ενός συνεχούς, υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει και γεωγραφική συνέχεια. Από τους λεγόμενους «Σκοτεινούς Αιώνες», σε μερικές περιπτώσεις ίσως και πιο πριν, η βοιωτική (ή ο πρόδρομός της) και η δυτική ελληνική (συνολικά, αλλά και ειδικότερα η βορειοδυτική ομάδα), απομακρύνονται μεταξύ τους όλο και περισσότερο – είτε λόγω

29. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι πολλές από τις διαφορές που υφίστανται μεταξύ βοιωτικής και των γειτονικών της βορειοδυτικών διαλέκτων ισχύουν και για την αττική-ευβοϊκή.

30. Το γεγονός αυτό βέβαια θα μπορούσε να οφείλεται στην έλλειψη σχετικού υλικού.

νεωτερισμών των βορειοδυτικών διαλέκτων, στις οποίες δεν συμμετέχει η βοιωτική (π.χ. μετοχές σε -*είμενος*) είτε λόγω νεωτερισμών της βοιωτικής, στις οποίες δεν συμμετέχουν οι γειτονικές της βορειοδυτικές (π.χ. η επέκταση του αλλόμορφου *ούτ-* σε ολόκληρο το κλιτικό παράδειγμα). Και σε αυτή την περίπτωση οι εξελίξεις στον φωνηεντισμό της βοιωτικής, οι οποίες δεν φαίνεται να εξαπλώνονται στις γειτονικές της περιοχές, διαρρηγνύουν ακόμη περισσότερο τη μεταξύ τους ομοιότητα.

Ο περιορισμός πολλών σημαντικών μεταβολών της βοιωτικής εντός των ορίων της Βοιωτίας από κάποια εποχή και έπειτα ίσως δεν είναι άσχετος με την έντονη εθνοπολιτισμική ταυτότητα των Βοιωτών,[31] η οποία κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. φαίνεται να έχει πλήρως διαμορφωθεί και η οποία, χωρίς να εμποδίσει την ανάπτυξη των *πόλεων* ως αυτόνομων μεταξύ τους μονάδων κρατικής οργάνωσης, συνέβαλε τα μέγιστα στη σύμπηξη από τα τέλη του 6ου/αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. του κοινού των Βοιωτών, μιας υπερκρατικής οντότητας, στην οποία βαρύνοντα ρόλο είχε από την αρχή μέχρι το τέλος η Θήβα (βλ. Ganter 2014· Mackil 2014). Σε ό,τι αφορά τη σχέση αττικής και βοιωτικής, η σταθεροποίηση και παγίωση των πολιτικών συνόρων μεταξύ π.χ. Αττικής και Βοιωτίας, δύο περιοχών με εν μέρει ευχερή πρόσβαση από τη μία στην άλλη, συνέβαλε πιθανότατα και στον δραστικό περιορισμό, από κάποια εποχή και ύστερα, της γλωσσικής επαφής μεταξύ των πληθυσμών των δύο περιοχών.[32] Η επίδραση των συνόρων στην αναδιάρθρωση ή στη χαλάρωση ή και τη διάρρηξη διαλεκτικών συνεχών είναι γνωστή και έχει μελετηθεί και περιγραφεί (βλ. π.χ. Auer 2005). Ένας ακόμη παράγοντας που πιθανόν παραπέμπει σε περιορισμένης έντασης γλωσσική επαφή είναι οι γνωστές διαχρονικά όχι αγαθές σχέσεις Βοιωτών (με την εξαίρεση των Πλαταιέων) και Αθηναίων καθώς και η χαμηλή εκτίμηση που έτρεφαν οι τελευταίοι για τους Βοιωτούς (βλ. σχετικά και Colvin 2004, 101). Ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσαν ίσως να γίνουν και στην περίπτωση της σχέσης βοιωτικής–βορειοδυτικών διαλέκτων, αν και οι πληροφορίες μας σχετικά με τις αντιλήψεις κύρους και την ένταση της επαφής των ομιλητών είναι μάλλον πιο περιορισμένες.

31. Η ταυτότητα αυτή βασιζόταν σε ποικίλης φύσεως δεσμούς (κοινές παραδόσεις, κοινή διάλεκτος) και εκδηλωνόταν σε κοινές θρησκευτικές λατρείες.

32. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι π.χ. η μεταβολή /ts/ > /tː/ (βλ. πιο πάνω), αν δεχτούμε τη Βοιωτία ως εστιακή της περιοχή, εξαπλώθηκε στην αττική-ευβοϊκή κατά τους λεγόμενους «Σκοτεινούς Αιώνες», εποχή κατά την οποία τα όρια των κρατικών οντοτήτων ήταν ίσως περισσότερο ρευστά και διαπερατά.

Βιβλιογραφία

Auer, P. 2005. The construction of linguistic borders and the linguistic construction of borders. Στο *Dialects Across Borders* (Selected Papers from the 11th International Conference on Methods in Dialectology, Joenssu, Αύγουστος 2002), επιμ., M. Filppula et al., 3–30. Current Issues in Linguistic Theory 273. Amsterdam & Φιλαδέλφεια: John Benjamins.

Beekes, R. S. P. 2013. *Etymological Dictionary of Greek*. 2 τόμ. Leiden & Βοστόνη: Brill.

Bloomfield, L. 1935. *Language*. Λονδίνο: Allen & Unwin.

Blümel, W. 1982. *Die aiolischen Dialekte. Phonologie und Morphologie der inschriftlichen Texte aus generativer Sicht. Göttingen*: Vandenhoeck & Ruprecht.

Chambers, J. & P. Trudgill. 2004. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Colvin, S. 2004. Social dialect in Attica. Στο *Indoeuropean Perspectives, Studies in Honour of Anna Morpurgo Davies*, επιμ. J. H. W. Penney, 95–108. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Colvin, S. 2010. Greek dialects in the archaic and classical Ages. Στο *A Companion to the Ancient Greek Language*, επιμ. E. J. Bakker, 200–212. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Del Barrio, M. 1991. *El dialecto euboico*. Μαδρίτη: Ediciones Clásicas.

Finkelberg, M. 1994. The dialect continuum of Ancient Greek. *Harvard Studies in Classical Philology* (*HSCP*) 96:1–36.

Finkelberg, M. 2005. *Greeks and Pre-Greeks*. *Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ganter, A. 2014. Ethnicity and local myth. Στο *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*, επιμ. J. McInerney, 270–284. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Garrett, A. 1999. A new model of Indo-European subgrouping and dispersal. Στο *Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, February 12–15*, επιμ., S. Chang et. al., 146–156. Berkeley: Berkley Linguistics Society.

Giannakis, G. K. et al., επιμ. 2014. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics.* 3 τόμ. Leiden & Βοστόνη: Brill. Προσβάσιμο στο http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics

Mackil, E. 2014. Ethnos and Koinon. Στο *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*, επιμ. J. McInerney, 228–240. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Méndez Dosuna, J. 1985. *Los dialectos dorios del noroeste. Gramática y studio dialectal.* Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Méndez Dosuna, J. 2001. Αιολικές διάλεκτοι. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 339–350. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]. 2η αναθ. έκδ., 2014, 391–401.

Méndez Dosuna, J. 2014. Northwest Greek. Στο Giannakis et al. 2014, 2ος τόμ., 518–524.

Miller, D. G. 2014. *Ancient Greek Dialects and Early Authors*. Βερολίνο κ.α.: Walter de Gruyter.

Risch, E. 1955. Die Gliederung der griechischen Dialekte in neuer Sicht. *Museum Helveticum* 12.2:61–76.

Tucker, E. F. 1990. *The Creation of Morphological Regularity: Early Greek Verbs in -éō, -áō, -óō, and -íō*. Historische Sprachforschung, Ergänzungsheft 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Vottéro, G. 2014. Boeotian. Στο Giannakis et al., 1ος τόμ., 241–245.

Williamson, K. 2000. Changing spaces: Linguistic relationships and the dialect continuum. Στο *Placing Middle English in Context*, επιμ. I. Taavitsainen, 141–179. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: Mouton de Gruyter.

Εκδόσεις επιγραφών

IG: *Inscriptiones Graecae*.

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

Summary

Boeotian–Focian–Locrian: A Central Greek dialect continuum?

The term (*geographical*) *dialect continuum* in dialectology refers to groups of genetically related language varieties, ideally with gradual transitions between them such that no difficulty of communication exists between neighbouring regions (Chambers & Trudgill 2004, 5–7). As the distance from the point to be taken as the starting point increases, an accumulation of differences is observed, potentially resulting in lack of mutual intelligibility between varieties of the regions at the extremes of the continuum. The criteria for determining (a) the limits of a continuum, (b) the inclusion of a variety in a continuum, and (c) the selection of the linguistic elements, are diverse and heterogeneous (leading to lack of clarity and disagreement); additionally, as far as earlier times with insufficient linguistic documentation are concerned, the degree of dependence on the quantity, type and on the geographic distribution of available sources is high, apart from the selection of the items to be selected as attributes of continuum (see Williamson 2000). The continua may of course be disturbed/modified or disintegrate due to a variety of factors (among others see Auer 2005).

The present study examines three geographically adjacent varieties of Ancient Greek which share many common characteristics, namely Locrian, Phocian, and Boeotian. The above-mentioned varieties which belonged to different groups according to the most widely accepted classification (Northwest and Aeolic, Boeotian bearing a special relationship with West Greek), are examined from the point of view of whether they can be considered as parts of a Central Greek dialect continuum during the period of the available epigraphic texts, in connection with the problem of definition and delimitation of the notion of continuum.

María Luisa del Barrio Vega
Πανεπιστήμιο Complutense
της Μαδρίτης

Η ιωνική του βόρειου Αιγαίου (από τον Στρυμόνα μέχρι τον Έβρο)

1. Ελληνικές αποικίες στο βόρειο Αιγαίο

Είναι πασίγνωστο ότι οι περισσότερες ελληνικές αποικίες στη Μαύρη Θάλασσα και την Προποντίδα ιδρύθηκαν από Έλληνες της Μιλήτου. Στο βόρειο Αιγαίο, Ίωνες ήταν και πάλι οι άποικοι που είχαν τον έλεγχο ολόκληρης σχεδόν της περιοχής, αν και εδώ προεξάρχοντες ήταν Ίωνες από τα νησιά, με κάποιες εξαιρέσεις. Όπως στη Μαύρη Θάλασσα και την Προποντίδα, έτσι και στο βόρειο Αιγαίο οι Έλληνες έπρεπε να αντιμετωπίσουν την εχθρότητα των ντόπιων πληθυσμών (χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα Άβδηρα, πρβ. 5), στους οποίους οι Έλληνες αναφέρονταν συνήθως ως «Θράκες».[1]

Στη μελέτη αυτή θα εστιάσω στις ιωνικές αποικίες της θρακικής ακτής του Αιγαίου, από τον Στρυμόνα μέχρι τον Έβρο, καθώς και στα νησιά της Θάσου και της Σαμοθράκης.[2] Οι ιωνικές μητροπόλεις που ίδρυσαν αποικίες στην περιοχή είναι η Πάρος (τη Θάσο), η Σάμος (τη Σαμοθράκη), η Χίος (τη Μαρώνεια), οι Κλαζομενές και η Τέως (τα Άβδηρα). Η Θάσος και η Σαμοθράκη, με τη σειρά τους, ίδρυσαν πολλές εγκαταστάσεις στα παράλια της Θράκης, πιθανόν με τη βοήθεια των αποίκων από τις αντίστοιχες μητροπόλεις. Κατά συνέπεια, στην περιοχή εμφανίζονται δύο διαλεκτικές ποικιλίες: η κυκλαδική ιωνική (Πάρος) και η ιωνική της Μικράς Ασίας (Σάμος, Χίος, Κλαζομενές και Τέως).[3] Ταυτόχρονα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη την πιθανή επίδραση άλλων διαλεκτικών ποικιλιών που χρησιμοποιούνταν στις γειτονικές αποικίες, όπως της αιολικής του Αίνου (που ιδρύθηκε στην ανατολική όχθη του Έβρου από τη Λέσβο, την Κύμη και την Αλωπεκόννησο) και της αιολικής της Αβύδου, καθώς και της αττικής διαλέκτου της Ίμβρου και της Τενέδου, μολονότι η επίδραση της τελευταίας οφείλεται κυρίως στο

1. Το άρθρο αυτό συντάχθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος FFI2012-35721-C02-01, του Υπουργείου Οικονομίας και Ανταγωνιστικότητας της Ισπανίας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Alcorac Alonso Déniz για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του σε προηγούμενη εκδοχή.

2. Σήμερα, τα σύνορα μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης ορίζονται επακριβώς από τον ποταμό Νέστο, αλλά αυτό δεν ίσχυε ανέκαθεν. Κατά την αρχαιότητα τα σύνορα μεταξύ των δύο περιοχών άλλαζαν κατά περιόδους, ενώ και οι πηγές δεν συμφωνούν μεταξύ τους. Έτσι μέχρι τον 6ο αιώνα π.Χ., όριο μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης αποτελούσε λίγο-πολύ ο Αξιός, αλλά από τότε και στο εξής τα πράγματα άλλαξαν. Ο Θουκυδίδης, για παράδειγμα, τοποθετεί την Πύδνα και τη Θέρμη στη Μακεδονία, αλλά στους φορολογικούς καταλόγους της Αθήνας οι πόλεις της Χαλκιδικής, ακόμη και η Μεθώνη, περιλαμβάνονται στον *Θράικο φόρο*. Την εποχή του Φιλίππου Β΄ όριο μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης ήταν ο Στρυμόνας, επομένως αρκετά ανατολικότερα. Την εποχή του αποικισμού οι Έλληνες αναφέρονταν συχνά σε όλη την περιοχή ως *Θράκη*. Στο κείμενο αυτό χρησιμοποιώ τον όρο *θρακική ακτή/παράλια* με αυτή την ευρύτερη σημασία.

3. Για μια σύνοψη των κύριων χαρακτηριστικών των δύο ποικιλιών βλ. del Barrio 2014. Για μια ενδελεχέστερη μελέτη της κυκλαδικής ιωνικής και της ιωνικής της Μικράς Ασίας, πέρα από τα εγχειρίδια των Bechtel (1924) και Thumb & Sherer (1959) βλ. Knitl 1938 (λίγο ξεπερασμένο) και Hualde Pascual 1993.

γεγονός ότι οι ιωνικές αποικίες του βόρειου Αιγαίου τέθηκαν υπό την αιγίδα της Αθήνας πολύ νωρίς, μετά τους Περσικούς Πολέμους.[4]

Οι επιγραφές από τις ελληνικές αποικίες της θρακικής ακτής από τον Νέστο μέχρι τον Έβρο δημοσιεύονται στο *I.Thrac.Aeg.*,[5] και επομένως τα επιγραφικά δεδομένα είναι εύκολα προσβάσιμα. Στην Εισαγωγή, οι εκδότες πραγματεύονται την ιστορία, την τοπογραφία, τη λατρεία, τους θεσμούς, την κοινωνία, την οικονομία, τα νομίσματα και τον πολιτισμό της περιοχής. Λόγω της γεωγραφικής τους θέσης οι επιγραφές των περισσότερων από τις εγκαταστάσεις που ίδρυσε η Θάσος (Γαληψός, Οισύμη, Νεάπολη, Βέργη) δεν συμπεριλαμβάνονται στο συγκεκριμένο corpus, και έτσι στηριζόμαστε κυρίως σε υλικό αναφοράς όπως το *SEG* ή το *BE*. Για τα corpora επιγραφών από τη Σαμοθράκη και τη Θάσο, μπορεί να συμβουλευτεί κανείς τις σχετικές ενότητες του παρόντος κειμένου.

Με εξαίρεση την πλούσια τεκμηρίωση που διαθέτουμε από τη Θάσο, η σπανιότητα επιγραφικού υλικού από τις ιωνικές αποικίες που μελετώνται εδώ σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το υπάρχον υλικό είναι σχετικά μεταγενέστερο, σημαίνει ότι δεν είναι εύκολο να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη άποψη για τις εν λόγω διαλέκτους. Αν εξαιρέσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά που είναι δύσκολο να εξηγήσουμε (π.χ., ψιλωτικοί τύποι από τη Θάσο), τα δεδομένα που διαθέτουμε από αυτές τις αποικίες δείχνουν σε γενικές γραμμές ότι, όπως θα περιμέναμε άλλωστε και από την προέλευσή τους, η αρχική γλώσσα βασίζεται στη διάλεκτο των αντίστοιχων μητροπόλεων: στην ιωνική των Κυκλάδων (της Πάρου) στην περίπτωση της Θάσου και της απέναντι ακτής και στην ανατολική ιωνική στην περίπτωση της Σαμοθράκης, των Αβδήρων και της Μαρώνειας, μολονότι δέχτηκαν την επίδραση της αττικής και της κοινής αρκετά νωρίς.

2. Θάσος

2.1 *Θάσος, μια αποικία της Πάρου*

Η Θάσος ιδρύθηκε από την Πάρο[6] περίπου το 650 π.Χ. και *οἰκιστής* της ήταν ο Τελεσικλής, πατέρας του ποιητή Αρχίλοχου.[7] Όπως συμβαίνει και με άλλες περιπτώσεις του ελληνικού αποικισμού, η σχέση μεταξύ μητρόπολης και αποικίας ήταν στο εξής πολύ στενή. Είναι ακόμη πιθανό ότι οι εγκαταστάσεις των Θασιτών στην απέναντι ακτή της Θράκης ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας Θασιτών και Παριανών, όπως μαρτυρεί ένα επιτύμβιο επίγραμμα για τον Τόκη, γραμμένο σε παριανό αλφάβητο:[8]

---

4. Δυτικά του ποταμού Στρυμόνα, οι περισσότερες αποικίες της Χαλκιδικής (καθώς και άλλες αποικίες στην ίδια τη Μακεδονία, όπως η Μεθώνη) ιδρύθηκαν από Ευβοείς. Λίγες είναι οι εξαιρέσεις: Ποτ(ε)ίδαια (< Κόρινθος), Σκιώνη (< Αχαΐα;) και μερικές αποικίες της Άνδρου: Στάγ(ε)ιρος, Άργιλος ή Άρκιλος, Σάνη και Άκανθος.
5. Εδώ αναφέρονται ως Ε1, Ε2, κλπ.
6. Πρβ. Θουκυδίδης 4.104: *περὶ Θάσον* (*ἔστι δὲ ἡ νῆσος Παρίων ἀποικία*). Υπάρχουν δύο βασικές υποθέσεις σχετικά με το πότε και πώς αποικίστηκε η Θάσος: *α.* σε δύο, κοντινά μεταξύ τους, κύματα, το πρώτο γύρω στο 680 π.Χ. (με επικεφαλής τον Τελεσικλή) και το δεύτερο γύρω στο 650 π.Χ. (με επικεφαλής τον Γλαύκο και τον Αρχίλοχο) (πρβ. Pouilloux 1954, 24, 34)· *β.* με τη μαζική άφιξη παριανών αποίκων γύρω στο 650 π.Χ., που εισέβαλαν με τη χρήση βίας και πολύ γρήγορα πέτυχαν τον σκοπό τους, καθώς το εγχείρημά τους διευκολύνθηκε και από το κενό που είχαν αφήσει οι Φοίνικες (Graham 1978, 86–88· 2001, 366–384). Πρβ. Muller 2010, 213–215, 219, 222.
7. Έχουν γραφεί πολυάριθμες μελέτες για τη σχέση του Αρχίλοχου με τη Θάσο και τη Θασιακή Περαία (βλ. π.χ., Pouilloux 1964).
8. Πρώτη δημοσίευση, Λαζαρίδης 1976. Πρβ. *SEG* 27.249 (τελευταίο τέταρτο του 6ου–αρχές 5ου αι. π.Χ.). Η επιγραφή βρέθηκε στο οχυρωματικό τείχος της Αμφίπολης. Σύμφωνα με τον Λαζαρίδη, γύρω στο 550 π.Χ., οι Παριανοί ίδρυσαν την Ηιόνα στις εκβολές του Στρυμόνα· το μνημείο του Τόκη στήθηκε από τους ίδιους τους αποίκους.

Μνῆμ' ἀρετῆς ἔθεσαν Πάριοι Τόκεω h[ὅ]νεκεν ἥβην
[Ἠι]όνος ἀνφ' ἐρατῆς ὤλεσ<ε> βαρνάμενος

Οι Παριανοί έστησαν αυτό το μνημείο στη μνήμη της ανδρείας του Τόκη.
Έχασε τα νιάτα του πολεμώντας για την αγαπημένη του Ηιόνα.

Σύμφωνα με τον Αρχίλοχο, οι άποικοι της Θάσου συνάντησαν σθεναρή αντίσταση από τους Θράκες. Μερικοί μελετητές πιστεύουν, ωστόσο, ότι η αποικία της Πάρου ιδρύθηκε ειρηνικά, τουλάχιστον στη δεύτερη φάση της, με επιγαμίες μεταξύ ελλήνων αποίκων και θρακών γυναικών, όπως φαίνεται να υποδεικνύει η συχνότητα θρακικών ονομάτων στη θασιακή ονοματολογία της κλασικής εποχής (πρβ. Pouilloux 1954, 16–17). Η χρήση θρακικών ονομάτων από την αριστοκρατία της Θάσου που μαρτυρείται στους καταλόγους αρχόντων και θεωρών από τους 6ο, 5ο και 4ο αιώνες π.Χ., όπου τα θρακικά ονόματα εναλλάσσονται με ελληνικά,[9] μπορεί να αντανακλά την ύπαρξη αρχαίων δεσμών μεταξύ ελλήνων αποίκων και σημαντικών οικογενειών της Θράκης. Αξίζει να μνημονεύσουμε εδώ το όνομα *Τόκης* (βλ. πιο πάνω), που είναι κατά πάσα πιθανότητα θρακικό[10] και καταδεικνύει τη θρακική καταγωγή του πολεμιστή που πέθανε στη μάχη. Με το πέρασμα του χρόνου τα θρακικά στοιχεία γίνονται ακόμη πιο συχνά, όπως μας δείχνει η θασιακή ονοματολογία της αυτοκρατορικής περιόδου (πρβ. Samsaris 1988).

2.2 *Επιγραφές και σφραγίσματα αμφορέων*

Σε αντίθεση με άλλες ιωνικές εγκαταστάσεις στο βόρειο Αιγαίο, από τη Θάσο διαθέτουμε πολυάριθμες επιγραφές. Μερικές από αυτές χρονολογούνται στους 7ο και 6ο αιώνες π.Χ. και περιλαμβάνουν πολλά διαλεκτικά στοιχεία που μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε με ασφάλεια τα χαρακτηριστικά της διαλέκτου του νησιού. Τα κύρια corpora επιγραφών από τη Θάσο είναι τα *IG* XII.8 και *IG* XII *Suppl*., καθώς και τα Recherches I (Pouilloux 1954) και Recherches II (Dunant & Pouilloux 1958), μολονότι οι δύο τελευταίοι τόμοι δεν είναι ακριβώς corpora με την τυπική έννοια του όρου.

Στις πολυάριθμες επιγραφές από τη Θάσο θα πρέπει να προσθέσουμε και τα χιλιάδες θασιακά σφραγίσματα σε αμφορείς που βρέθηκαν σε διαφορετικές περιοχές της ελληνικής επικράτειας.[11] Πέρα από το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν για τη μελέτη της οικονομίας και των εμπορικών σχέσεων του νησιού, τα σφραγίσματα παρέχουν και πολύτιμες πληροφορίες για τη γλώσσα της Θάσου, ιδιαίτερα για την ονοματολογία της.[12] Αν και υπάρχουν διαφορές ανάλογα με τη χρονική περίοδο, τα σφραγίσματα της Θάσου περιλαμβάνουν συνήθως το εθνωνύμιο (σε διαφορετικούς τύπους: *Θασίων*, *Θάσιος*, *Θάσιον*) και ένα ή δύο ανθρωπωνύμια: το όνομα του κατασκευαστή και το όνομα του επώνυμου άρχοντα (άλλος από τον επώνυμο άρχοντα της πόλης). Στο πλαίσιο του άρθρου αυτού δεν μπορούμε να δώσουμε μια εξαντλητική γλωσσική ανάλυση όλων των ανθωπωνυμίων που μαρτυρούνται στα σφραγίσματα αμφορέων της Θάσου, και θα περιοριστούμε αναγκαστικά σε κάποια που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον (βλ. πιο κάτω 7). Εκτός από πληροφορίες για τα ονόματα, τα σφραγίσματα αμφορέων μάς δίνουν και διαφορετικές φωνητικές και μορφολογικές πληροφορίες, μερικές από τις οποίες δεν μαρτυρούνται καθόλου (ή ελάχιστα) στις επιγραφές της Θάσου (πρβ. *Γλώκων* αντί *Γλαύκων*).

9. Δηλαδή, ένα θρακικό όνομα συνδέεται με ένα ελληνικό πατρώνυμο και ένα θρακικό πατρώνυμο με ένα ελληνικό όνομα: πρβ. *Λυσίστρατος Κόδιδος*, *Ἀργεῖος Πύριος* και *Πύρις Ἀργείου*. Βλ. Seyrig 1927 και Pouilloux 1989. Για τον τεχνητό χαρακτήρα των θρακικών ονομάτων βλ. Graham 1978, 219.
10. Σύμφωνα με τον Mihailov 1986, 387–388, το *Τόκης* είναι παριανό όνομα.
11. Τα σφραγίσματα δημοσιεύονται σε πολλά διαφορετικά corpora: Bon & Bon 1957· Grace & Lenger 1958 και Garlan 1999 (στο κείμενο αυτό αναφέρονται ως Garlan 1, Garlan 2, κλπ.).
12. Τα ανθρωπωνύμια εμφανίζονται συχνά με συντετμημένους τύπους, γεγονός που μειώνει κάπως την αξία τους.

2.3 *Το αλφάβητο Πάρου-Θάσου*

Όπως ίσως θα περιμέναμε, η Θάσος κληρονομεί το αλφάβητο της μητρόπολής της. Πράγματι, θασιακές επιγραφές που χρονολογούνται πριν από την εισαγωγή του ιωνικού αλφαβήτου παραπέμπουν αναμφισβήτητα στο αλφάβητο της Πάρου εξαιτίας κάποιων από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, ειδικότερα του ημικυκλικού βήτα και των δύο γραφημάτων που χρησιμοποιούνται για τα *ο* με αντίστροφη αξία απ' ό,τι στο ιωνικό αλφάβητο: Ω για τα /o/ και /oː/, και Ο για το /ɔː/.[13]

Σε μερικές επιγραφές από τη Θάσο, μια παραλλαγή του ωμέγα χρησιμοποιείται για τα /o/ και /oː/: ένας απολύτως κλειστός κύκλος με δύο πλάγιες γραμμές στη βάση του.[14] Η παραλλαγή αυτή απαντά στις *IG* XII, *Suppl*. 412 (περ. 500 π.Χ.),[15] στις *IG* XII, *Suppl*. 420a (5ος αι. π.Χ.)[16] και στις *IG* XII *Addenda*, σ. X, 683 (6ος αι. π.Χ.).[17] Η τελευταία επιγραφή, το επιτύμβιο του Ακήρατου, γιου του Φρασιηρίδη, του ίδιου ατόμου που κάνει την αφιέρωση στις *IG* XII, *Suppl*. 412, θέτει ένα μικρό πρόβλημα, αφού το τελευταίο φωνήεν του πατρωνύμου, *τõ Φ*[*ρασ*]*ιηρίδō*, εμφανίζεται και αυτό ως ωμέγα με πλάγιες γραμμές. Είτε πρόκειται, λοιπόν, για λάθος του χαράκτη ή για πολύ πρώιμη μαρτυρία του -*ου* ως κατάληξης γενικής ενικού των αρσενικών σε -*ā*, αντί της αναμενόμενης ιωνικής κατάληξης αυτής της περιόδου, -*εω*.[18]

Αυτή η παραλλαγή του ωμέγα μαρτυρείται και στην Πάρο, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι συμπεριλαμβανόταν στο αλφάβητο που κληρονόμησε η Θάσος από τη μητρόπολή της. Πράγματι, βρίσκουμε το γράφημα αυτό σε μια έμμετρη αναθηματική επιγραφή από την Πάρο γύρω στο 600–550 π.Χ. (σύμφωνα με την πρώτη δημοσίευση· 550 έως 525 σύμφωνα με τη Jeffery): *Παῖς ho Χσενοδόκō Πολυάρητος μ' ἀνέθηκε. Κλε̄̃νις ἐποίησεν*.[19] Στα παραδείγματα από την Πάρο και τη Θάσο, θα πρέπει να προσθέσουμε και μια επιγραφή από τη Γαληψό (*SEG* 43.400, περ. 500 π.Χ.: βλ. πιο κάτω 3) και, ίσως, μία ακόμη από τα Άβδηρα (*I.Thrac.Aeg* E30, μέσα 6ου αι. π.Χ.· βλ. πιο κάτω 5).

Τέλος, η σύγχυση για την αξία των γραμμάτων Η και Ε, που μαρτυρείται σε μερικά νησιά των Κυκλάδων,[20] εμφανίζεται και στη Θάσο, αν και όχι συχνά. Στην επιγραφή *IG* XII.8.395,[21] γραμμένη σε αλφάβητο Πάρου-Θάσου,[22] τα Ε και Η χρησιμοποιούνται μερικές φορές με αξία αντίστροφη από αυτή που έχουν στο ιωνικό αλφάβητο: [Θ]ΡΑΣΥΚΛ**Η**ΩΣ και [Μ]**Ε**ΤΕΡ (αλλά ΤΩΔ**Ε** και ΕΠΩΗΕΣ**Ε**). Για το ΕΠΩΗΕΣ**Ε** αυτής της επιγραφής και για το ΙΗΡΟΝ της *IG* XII.8.360 (τέλη 5ου αι. π.Χ.), βλ. πιο κάτω 2.4.1.1. Τέλος, σε αντίθεση με κάποια νησιά των Κυκλάδων, φαίνεται ότι στις επιγραφές της Θάσου δεν υπάρχουν παραδείγματα χρήσης του Η ή του Ε, έτσι ώστε να διαφοροποιούν το αποτέλεσμα της ανύψωσης/στένωσης του αρχικού /aː/ (/æː/) από το κληρονομημένο /ɛː/.

---

13. Για το θασιακό αλφάβητο βλ. Pouilloux 1954, 439–446 και Jeffery 1990, 300–303.
14. Πρβ. Pouilloux 1954, 445· Jeffery 1990, 301· Trippé 2014, 276 σημ. 27.
15. Πρβ. Launey 1934 (έκτυπο στη σ. 175) = *CEG* αρ. 416 και Jeffery 1990, 301 και 307, αρ. 64. Φωτογραφία στο Pouilloux 1954, πίν. VI, 2–4: *Ἡρακλεῖ μ' ἀνέθηκεν Ἀκήρατ**Ω**ς, **Ω**ς Θασί**Ω**ισιν καὶ Π*[*αρί**Ω**;ι*]*ς ἦρχσεν μο**Ω**ν**Ω**ς ἐν ἀνφ**Ω**τέρ**Ω**ις, // π**Ω**λλὰς δ' ἀνγελίας πρ**Ω** π**Ω**λε**Ο**ς κατὰ φῦλα διῆλθεν ἀν*[*θρ**Ο**;π*]***Ο**ν, ἀρετῆς ἕνεκεν ἀϊδίης*. Υπάρχουν μόνο δύο παραδείγματα του Ο: *πόλε**Ο**ς* (= *πόλεως*) και *ἀν*[*θρ**Ο**;π*]***Ο**ν* (= *ἀν*[*θρώπ*]*ων*).
16. Φωτογραφία στο Pouilloux 1954, πίν. VI, 1.
17. Πρβ. Jeffery 1990, 301 και 307, αρ. 67 (σύμφωνα με τη Jeffery, περ. 500 έως 490).
18. Για το *Φρασιηρίδευς* (*IG* XII.8.277 και *IG* XII.8.288) βλ. πιο κάτω 2.4.2.
19. Πρώτη δημοσ., Kontoleon 1970, 58–59, εικ. Ι Α, πίν. 17.2. Πρβ. Jeffery 1990, 466, αρ. F = *CEG* 412. Στο ανάτυπο του Κοντολέοντα (εικ. Ι Α), το σύμβολο που χρησιμοποιείται για το *ο* στη συλλαβή ΝΟ του *Χσενοδόκō* είναι Ο, λανθασμένα, αφού στη φωτογραφία (πρβ. ό.π., πίν. 17.2) φαίνεται σαφώς ένα ωμέγα με πλάγιες γραμμές.
20. Πρβ. Δήλος, *ID* I, αρ. 33, IV, *ἀνήθεκην*.
21. Με φωτογραφία, τέλη 6ου αι. π.Χ. = Jeffery 1990, 301, αρ. 65.
22. Πρβ. Ω για τα /o/ και /oː/ (δεν υπάρχουν παραδείγματα για το /ɔː/): [Θ]ΡΑΣΥΚΛΗ**Ω**Σ Τ**Ω** | [Π]ΑΝΤΑΓΑΘ**Ω** | [Μ]ΕΤΕΡ Τ**Ω**ΔΕ | [ΣΗ;]Μ' ΕΠ**Ω**ΗΕΣΕ (*sic*) = [*Θ*]*ρασυκλέος τõ* | [*Π*]*ạνταγάθο* | [*μ*]*ήτηρ τόδε* | [*σῆ*]*μ' ἐπόησẹ*.

2.4 *Η διάλεκτος της Θάσου*

Σε γενικές γραμμές, τα διαλεκτικά στοιχεία που μαρτυρούνται στις θασιακές επιγραφές είναι χαρακτηριστικά της κυκλαδικής εκδοχής της ιωνικής διαλέκτου, και ευθυγραμμίζονται με όσα γνωρίζουμε για τη γλώσσα της μητρόπολής της, της Πάρου. Το βασικό μας πρόβλημα είναι η παρουσία ψιλωτικών τύπων στις θασιακές επιγραφές.

2.4.1 Ψίλωση;

2.4.1.1 Τα δεδομένα της Θάσου

Σε αντίθεση με την ιωνική της Μικράς Ασίας, η διάλεκτος που μιλιέται στις Κυκλάδες διατηρεί τη δασύτητα σε αρκτική θέση, όπως δείχνουν μερικές αρχαϊκές επιγραφές. Στην Πάρο η διατήρηση της δασύτητας μαρτυρείται συχνά σε επιγραφές σε παριανό αλφάβητο: *hω* (= *ὁ*) (Kontoleon 1970, 58–59, περ. 600–550 π.Χ.)· *hώρον*, *hω* (= *ὅρων, ὁ*) (*SEG* 51.1071, τέλη 6ου αι. π.Χ.)· *h*[*ὅ*]*νεκεν* (*SEG* 27.249, τελευταίο τέταρτο 6ου–αρχές 5ου αι. π.Χ.)· *hώρυπύλω* (= *ὁ Ἐρυπύλου*, *SEG* 48.1136, αρχαϊκή περίοδος), κλπ. Κατά συνέπεια, θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι η διάλεκτος της Θάσου θα εμφάνιζε και αυτή την αρκτική δασύτητα. Ωστόσο, οι επιγραφές από τη Θάσο μαρτυρούν ότι η διάλεκτος του νησιού ήταν στην πραγματικότητα ψιλωτική ήδη από την αρχαϊκή εποχή.

α. Πρώτον, εκτός και αν κάνουμε λάθος, δεν έχουμε παραδείγματα αρχαϊκών επιγραφών από τη Θάσο με χρήση του Η για δήλωση αρκτικής δασύτητας, ενώ υπάρχουν παραδείγματα τύπων όπου η ετυμολογικά αναμενόμενη δασύτητα δεν δηλώνεται με το Η: *ωι* (= *οἱ*· *SEG* 14.565, τέλη 7ου αι. π.Χ.)· *εστασιν* (= *ἑστᾶσιν*· *IG* XII.8 356, τέλη 6ου αι. π.Χ.)· *Ηρακλεῖ*, *ως*, *ενεκεν* (= *Ἡρακλεῖ*, *ὅς*, *ἕνεκεν*· *IG* XII, *Suppl*. 412, περ. 500 π.Χ.)· *Ηρα*[*κλέος*], *ωδωις* (= *ὁδοῖς*· *IG* XII, *Suppl*. 420, 5ος αι. π.Χ.)· *ω τι*, *ωρκως*, *εκτην*, *εκα*[*στον*], *ετερην* (= *ὅ τι*, *ὅρκος*, *ἕκτην*, *ἕκα*[*στον*], *ἑτέρην*· *SEG* 18.347, 480–460 π.Χ. = Pouilloux 1954, αρ. 7· για το *κατάπερ* στην ίδια επιγραφή βλ. πιο κάτω 2.4.1.1.γ)· *εχσακωσιαι εχσηκωντα* (= *ἑξακόσιαι*, *ἑξήκοντα*· *BCH* 88 (1964), 267–287, 475–450)· *ωδων*, *εκατων*, *εκαστον*, *ιρω* κλπ. (= *ὁδόν*, *ἑκατόν*, *ἕκαστον*, *ἱρῶ*· *SEG* 42.785 = Duchêne 1992, περ. 470–460 π.Χ.· για το *ἐπ' ὧν*, *τὤμυσυ* και *κατ' ἕκαστον* στην ίδια επιγραφή βλ. πιο κάτω 2.4.1.1.γ)· *Ερμιππως* (= *Ἕρμιππος*· *SEG* 18.353, περ. 450 π.Χ. = Pouilloux 1954, αρ. 13)· *Εκατης* (= *Ἑκάτης*· *IG* XII.8.359, περ. 450 π.Χ.). Ωστόσο, αυτά τα παραδείγματα παράλειψης του Η δεν αποδεικνύουν τίποτα, αφού εντοπίζονται σε επιγραφές όπου το /ɛː/ ήδη δηλώνεται με το Η και όχι με το Ε, και επομένως ισχύει ό,τι και σε άλλες διαλέκτους που σαφώς δεν είναι ψιλωτικές, από τη στιγμή που υιοθετούν το ιωνικό αλφάβητο.[23]

β. Οι τύποι που αναφέρονται στο 2.3, ΕΠΩΗΕΣΕ (*IG* XII.8.395, τέλη 6ου αι. π.Χ.) και ΙΗΡΟΝ (*IG* XII.8.360, τέλη 5ου αι. π.Χ.),[24] έχουν ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως. Σύμφωνα με τον Bechtel (1887, σημ. 70), το ΙΗΡΟΝ είναι λάθος του χαράκτη και θα έπρεπε να είναι ΗΙΡΟΝ (= *ἱρόν*). Ο Cauer (1877, 526) και η Jeffery (1990, 301), από την άλλη, θεωρούν τον τύπο ένα ακόμη παράδειγμα σύγχυσης μεταξύ Ε και Η (πρβ. πιο πάνω 2.3). Σύμφωνα με τον Pouilloux (1954, 449), εδώ έχουμε ένα παράδειγμα του αρχαίου τύπου *ιhρόν* (< *isron): η διάλεκτος της Θάσου απέφευγε την αρκτική δασύτητα (ο Pouilloux πιστεύει ότι η ψίλωση είναι χαρακτηριστικό της θασιακής διαλέκτου, πρβ. πιο κάτω) και για τον λόγο αυτό, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ελληνικές διαλέκτους, η δασύτητα του *ιhρόν* δεν συμβαίνει στην αρκτική θέση. Κατά τη γνώμη μου, ωστόσο, και οι δύο τύποι, ΙΗΡΟΝ και ΕΠΩ**ΗΕ**ΣΕ, μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας αλλαγής στην αξία του ΗΕ- και της «βραχυγραφίας» Η- (= *hε*).[25] Τόσο το ΗΕ- όσο και το Η-,

23. Στην παλαιότερη θασιακή επιγραφή που διαθέτουμε, το επιτύμβιο του Γλαύκου (*SEG* 14.565, περ. 650 π.Χ.), το Η χρησιμοποιείται ήδη για το /ɛː/ (*μνῆμα*) και όχι για αρκτική δασύτητα (πρβ. ΟΙ).
24. Μολονότι η επιγραφή έχει χαθεί, ο τύπος διασώζεται από δύο διαφορετικά αντίγραφα.
25. Πρβ. Πάρος, *Ηκηβο*[*λε*] (*IG* XII.5.147). Βλ. πιο κάτω, *I.Thrac.Aeg.*, Ε30, Άβδηρα, μέσα 6ου αι. π.Χ. Δεν υπάρ-

που αρχικά είχαν την αξία /he/,[26] μετά την επικράτηση της ψίλωσης στη Θάσο, θα πρέπει να απέκτησαν την αξία /e/ (και θα πρέπει να προφέρονταν και έτσι από ψιλωτικούς ομιλητές, ακόμη και όταν αυτοί έρχονταν αντιμέτωποι με προ-ψιλωτικές επιγραφές), και επομένως τα HE-, H- και E εμφανίζονται να εναλλάσσονται.

γ. Ακόμη μεγαλύτερη σημασία έχουν ορισμένα παραδείγματα έκθλιψης και κράσης χωρίς αρκτική δασύτητα: *ἐπ᾽ον*, *τὄμυσυ* (4x) και *κατ᾽εκαστων* (2x) (= *ἐπ᾽ὦν*, *τὤμυσυ* και *κατ᾽ἕκαστον*· *SEG* 42.785 (= Duchêne 1992), περ. 470–460 π.Χ.)·[27] *κατάπερ* (2x)·[28] *τὤτερων* (= *τοὔτερον* < *τὸ ἕτερον*· *SEG* 59.957, *lex sacra*, περ. 500–450 π.Χ. (= Sokolowski 1969, αρ. 113)[29]· ἐπ*᾽ ἧι* (*¿ἐπ᾽* <*ὧ*>*ι*?· *SEG* 56.1017, περ. 389–350 π.Χ.).

2.4.1.2 Ερμηνεία των ψιλωτικών τύπων της Θάσου

Οι τύποι που παρατίθενται στο 2.4.1.1.γ έχουν ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως. Ο Knitl (1938, §25, σ. 55) αποδίδει τους ψιλωτικούς τύπους που απαντούν στις Κυκλάδες και τις αποικίες τους (συμπεριλαμβανομένου του *κατάπερ* από τη Θάσο) στην επίδραση της ανατολικής ιωνικής. Σύμφωνα με τον συγγραφέα (ό.π., σημ. 328), το *κατάπερ* θα μπορούσε επίσης να οφείλεται σε επίδραση του ανέκθλιπτου τύπου της πρόθεσης *κατά*. Ανάλογα ερμηνεύουν τους ψιλωτικούς τύπους σε περιπτώσεις έκθλιψης και κράσης της ανατολικής ιωνικής και οι Thumb & Scherer (1959, 265–266).[30] Θα μπορούσαν όλοι οι ψιλωτικοί τύποι της Θάσου να ερμηνευτούν ανάλογα; Τότε τα *ἐπ᾽ ὦν* και *ἐπ᾽ ἧι* θα οφείλονταν σε επίδραση του *ἐπί*· τα *τὤμυσυ* και *τοὔτερον* σε επίδραση του *τό*, και το *κατ᾽ ἕκαστον* στην επίδραση του *κατά*, όπως στο *κατάπερ*.

Ο Pouilloux (1954, 449), από την άλλη, θεωρεί την ψίλωση χαρακτηριστικό της Θάσου, και στηρίζει την επιχειρηματολογία του κατά κανόνα στο *κατάπερ*. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, μεταγενέστεροι τύποι με αρκτική δασύτητα (πρβ. *καθάπερ*) μπορεί να οφείλονται στο γεγονός ότι «αυτό το χαρακτηριστικό της ιωνικής (ψίλωση) ήταν από τα πρώτα που εξαφανίστηκαν».

Πρέπει να σημειώσουμε δύο σημαντικά δεδομένα σε σχέση με τους τύπους που παρατίθενται στο 2.4.1.1.γ:

α. Όλοι οι παραπάνω τύποι απαντούν σε επιγραφές νομικού και νομοθετικού περιεχομένου και, σε ορισμένες περιπτώσεις όπως το *κατάπερ*, εμφανίζονται σε πολύ συγκεκριμένους λογότυπους. Έχει ενδιαφέρον ότι το *κατάπερ* μαρτυρείται και σε άλλες μη ψιλωτικές διαλέκτους (ιδιαίτερα στην αρκαδική) και συχνά μάλιστα σε επιγραφές νομικού και νομοθετικού περιεχομένου, όπως

χουν καθόλου παραδείγματα από τη Θάσο (πρβ. όμως [*ἀν*]*εθκη* στη Θασιακή Περαία, *SEG* 24.622d, Νεάπολη, περ. μέσα 6ου αι. π.Χ.).

26. Και πιθανόν, επίσης H = /hɛː/. Πρβ. *Hβην* (*SEG* 27.249, Πάρος (< Αμφίπολη), τελευταίο τέταρτο 6ου–αρχές 5ου αι. π.Χ.).

27. Πρόκειται για ρυθμίσεις που αφορούν τη συμπεριφορά στους δρόμους καθώς και τη συντήρηση και καθαριότητά τους.

28. *κατάπερ τOν βιαίOν* (= *κατάπερ τῶν* βιαίων, *SEG* 18.347, 480–460 π.Χ. = Pouilloux 1954, αρ. 7, στ. 8) και *κατάπερ τõ ὕδατος τῆς παραχύσιος* (*IG* XII, *Suppl*. 347 II, μετά το 386/5 π.Χ.). Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν το *κα*[*τά*]*περ* στην *IG* XII, *Suppl*. 347 I (*δίκη δ᾽ ἔστω κα*[*τά*]*περ τῶμ βιαίων*) ήταν ψιλωτικό ή όχι. Στην *IG* XII.8.264, αρχές 4ου αι. π.Χ., ο τύπος μαρτυρείται με δασύτητα (2x): *καθάπερ τῶμ βιαίων* (στ. 4) και *καθ*[*άπερ τῆι βολῆι*;] (στ. 9).

29. Η Guarducci (1967–1978, 4ος τόμ., 12) μεταγράφει το *τὤτερον* στο ιωνικό αλφάβητο (πρβ. σημ. 3: «Στο τέλος του στ. 2, ωστόσο, το Ω αναπαριστά το ωμέγα»), λανθασμένα, αφού το αποτέλεσμα της κράσης /o/ και /e/, που δηλώνεται με ωμέγα στο αλφάβητο της Θάσου, είναι /oː/ στις ιωνικές διαλέκτους.

30. «Ωστόσο, θα μπορούσε η συστηματική γραφή ψιλών αντί δασέων στις περιπτώσεις έκθλιψης και κράσης, να έγκειται εν τέλει σε ορθογραφική συνήθεια, η οποία διακόπτεται ενίοτε μόνο στη σύνθεση» [Allerdings könnte die konsequente Schreibung von Tenuis statt Aspirata bei Elision und Krasis schließlich auch auf orthographischer Gewohnheit beruhen, die nur in der Komposition gelentlich durchbrochen wierd]. Για μια ερμηνεία της ψίλωσης στη λεσβιακή και την ιωνική της Μ. Ασίας ως ορθογραφικού φαινομένου βλ. Meister 1921, 209–226.

στη Θάσο.[31] Πρόκειται για σύμπτωση ή έχουμε να κάνουμε με μια εξειδικευμένη (και παγιωμένη)[32] χρήση συγκεκριμένων ψιλωτικών τύπων στο πλαίσιο ενός ειδικού λεξιλογικού πεδίου, ακόμη και σε διαλέκτους που διατηρούν τη δασύτητα; Αν ίσχυε αυτό, θα έπρεπε να προέρχονται από ψιλωτική διάλεκτο.

β. Δύο από τις επιγραφές στις οποίες εμφανίζονται αυτοί οι αδάσυντοι θασιακοί τύποι, *SEG* 18.347 και *SEG* 59.957, περιλαμβάνουν και άλλους αξιοσημείωτους τύπους. Στο *SEG* 18.347 υπάρχει μια θεματική δοτ. πληθ. *τριηκοσίοισιν* αντί του αναμενόμενου -*οις* (πρβ. 2.4.2).[33] Θα μπορούσαν άραγε και τα δύο χαρακτηριστικά (η ψίλωση και η δοτ. -*οισι*) να οφείλονται στην επίδραση της ανατολικής ιωνικής ή της λεσβιακής; Στο *SEG* 59.957, υπάρχουν δύο ακόμη μη αναμενόμενοι τύποι πέρα από το *τὤτερων*: *γυνακες* και *λα*[*γ*]*χάνωισιν* (= *λαγχάνοισιν*). Ο Rolley (1965, 447 και 446, εικ. 6, α΄ έκδ.) είχε την άποψη ότι η απουσία του Ι στο *γυνακες* και το πλεονάζον Ι στο *λα*[*γ*]*χάνοισιν* οφείλονται, και τα δύο, σε «λάθος του χαράκτη». Ο Arena (1982) ερμηνεύει το *λα*[*γ*]*χάνοισιν* ως αιολικό γ΄ πληθ. οριστικής ενεστώτα, ενώ το *γυνάκες* θα μπορούσε να είναι ακόμη ένα παράδειγμα της «λαϊκής παραλλαγής *γυνακ*-, που εμφανίζεται στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου».[34] Αν το *λαγχάνοισιν* δεν οφείλεται σε λάθος του χαράκτη, πώς μπόρεσε αυτός ο τύπος της λεσβιακής να φτάσει στη Θάσο; Θα μπορούσε να έχει έρθει από τις κοντινές αιολόφωνες περιοχές (Αίνος, Λέσβος…); Κατά τη γνώμη μου, όλοι αυτοί οι τύποι επιδέχονται μίας και μόνο ερμηνείας. Αναφερόμενος στην ίδρυση της Θάσου, ο Graham ([1982] 2008, 116) παραθέτει ένα απόσπασμα από τον Αρχίλοχο στο οποίο ο ποιητής παραπονιέται που «όλος ο συρφετός της Ελλάδας συγκεντρώθηκε στη Θάσο».[35] Σύμφωνα με τον Graham, το απόσπασμα «φαίνεται να υπονοεί ότι οι Πάριοι δεν είχαν περιορίσει τη συμμετοχή στην ίδρυση της αποικίας μόνο στους κατοίκους του νησιού τους, αλλά είχαν προσκαλέσει αποίκους από παντού».[36] Μήπως μεταξύ των «προσκεκλημένων» αποίκων υπήρχαν και Έλληνες από τη βόρεια Ιωνία, που ευθύνονταν για τους αιολισμούς που βρίσκουμε στη Θάσο; Η παρουσία αιολισμών σε μερικές πόλεις της βόρειας Ιωνίας εμφανίζει πλούσια τεκμηρίωση (πρβ. Hualde Pascual 1997 και del Barrio 2007). Για το γ΄ πληθ. σε -*οισι* (οριστ.) ή -*ωισι* (υποτ.), πρβ. *πρήξοισιν*[37] (*DGE* 688 A.16–17 και

31. Πρβ. *IG* V.2.343, Ορχομενός, 4ος αι. π.Χ. (= *IPArk* 15)· *IG* V.2.357, Στύμφαλος, πριν από το 234 π.Χ. (= *IPArk* 17)· *IG* V.2.6, Τεγέα, 4ος αι. π.Χ.· *κατάπερ* (2x) (= *IPArk* 3)· *IPArk* 5, Δελφοί, 324 π.Χ. Σύμφωνα με τον Dubois (1986, 127), το αρκ. *κατάπερ* «πρέπει να ερμηνευτεί μέσω μιας απλοποίησης του *κατὺ τάπερ*, και όχι ως ο ιωνικός τύπος *κατάπερ* στον οποίο το μεσαίο άηχο οδοντικό ερμηνεύεται με την ψίλωση». Ωστόσο, θα επρόκειτο για τα μοναδικά αρκαδικά παραδείγματα όχι μόνο ενός πληθ. ουδ. *τάπερ*, αλλά και του θέματος *to για τα αναφορικά (όλες οι υπόλοιπες μαρτυρίες έχουν το θέμα *yo). Για τον λόγο αυτό, το επιχείρημα του Dubois είναι κάπως κυκλικό.
32. Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά το γεγονός ότι ανήκει στον 5ο αιώνα π.Χ., η επιγραφή στο *SEG* 18.347 είναι γραμμένη βουστροφηδόν. Επιπλέον, ο τύπος *νηϊδίης* στον στ. 9 δεν μαρτυρείται αλλού έως τώρα.
33. Το -*οις* είναι χαρακτηριστικό της κυκλαδικής ιωνικής, σε αντίθεση με την ιωνική της Μ. Ασίας που έχει -*οισι*(*ν*).
34. Το ΓΥΝΑΚΕΣ μαρτυρείται στις μαντειακές πινακίδες της Δωδώνης (πρβ. Curbera 2014, 422). Τον 4ο αιώνα στους αττικούς καταδέσμους και στους ελληνικούς παπύρους από την Αίγυπτο το δεύτερο στοιχείο των διφθόγγων μπορεί και να μη γράφεται (*γυνα*(*ῖ*)*κα*). Ωστόσο, δεν πιστεύουμε ότι αυτή είναι η σωστή ερμηνεία για το παράδειγμα από τη Θάσο.
35. Πρβ. απόσπ. 102 West: *ὡς Πανελλήνων οἰζὺς ἐς Θάσον συνέδραμεν*.
36. Βλ. ανάλογες απόψεις στα Tsantsanoglou 2003, 250· Malkin 2009, 378· Τζιφόπουλος 2012α, 307. Ο τελευταίος χρησιμοποιεί αυτό το επιχείρημα υπέρ της άποψης μιας «παν-ελλήνιας» προέλευσης των ιδρυτών και της Μεθώνης. Σύμφωνα με τον Méndez Dosuna (2012), τα δύο θασιακά χαρακτηριστικά που απουσιάζουν από την Πάρο (η ψίλωση και η γενική ενικού -*εος* (και -*ευς*) σε μερικά αρσενικά κύρια ονόματα της πρώτης κλίσης: πρβ. πιο κάτω 2.4.2) είναι αμελητέα και «δεν ενισχύουν την υπόθεση ενός πανελλήνιου αποικισμού της Θάσου». Το παλαιότερο θασιακό παράδειγμα γενικής σε -*εος* είναι του 4ου αιώνα π.Χ., και άρα πρόκειται μάλλον για νεωτερισμό που συνέβη μετά τον αποικισμό και δεν μπορεί, επομένως, να χρησιμεύσει ως μαρτυρία για την προέλευση των αποίκων της Θάσου.
37. Ο τύπος αυτός έχει δύο ακόμη ιωνικά χαρακτηριστικά: το επονομαζόμενο εφελκυστικό -*ν* (πρβ. θασ. *λαγχάνοισιν*) και *η* (< /aː/) μετά από /r/.

20, Χίος, 5ος αι. π.Χ.) και *λάβωισι* (ό.π. Β.15–16)· και *ωἶσι* (Santiago 1990, 79 στ. 9, Εμπόριον, αποικία της Φώκαιας, 6ος αι. π.Χ.).

Με λίγα λόγια, μολονότι οι διάφοροι τύποι που μαρτυρούν την απώλεια της αρκτικής δασύτητας στη Θάσο, αν τους εξετάσουμε χωριστά, μπορούν να ερμηνευτούν και με διαφορετικούς τρόπους (ως ορθογραφικό φαινόμενο: πρβ. *οι*, *εστασιν*...· ως λάθος του χαράκτη: πρβ. ΙΗΡΟΝ και ΕΠΩΗΕΣΕ· ως λογότυποι προερχόμενοι από μια ψιλωτική διάλεκτο: πρβ. *κατάπερ*, κλπ.), αν τους δούμε ως σύνολο, τότε ενισχύουν την υπόθεση ότι η θασιακή διάλεκτος ήταν ήδη ψιλωτική κατά την αρχαϊκή περίοδο. Αυτό που δεν μπορούμε να εξηγήσουμε είναι η προέλευση αυτού του νεωτερισμού. Άραγε στον αποικισμό πήραν μέρος και Έλληνες που μιλούσαν ψιλωτικές διαλέκτους; Μήπως άσκησαν επίδραση κάποιες γειτονικές διάλεκτοι (ανατολική ιωνική, λεσβιακή); Ή πρόκειται για ανεξάρτητη εξέλιξη που έλαβε χώρα μετά τον αποικισμό;

2.4.2 Άλλα χαρακτηριστικά της διαλέκτου της Θάσου

Τα άλλα χαρακτηριστικά που μαρτυρούνται στις επιγραφές από τη Θάσο είναι λιγότερο προβληματικά από την αρκτική δασύτητα σε αντιπαράθεση με την ψίλωση. Τα περισσότερα από αυτά μαρτυρούνται και στην Πάρο.[38]

Η απουσία επανατροπής [reversion] του /æː/ (< /aː/) μετά τα /r/, /i/ και /e/[39] είναι συχνή στη Θάσο και είναι ένα από τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά που αντιστάθηκαν πιο πολύ στην επίδραση της κοινής: *[Ἀθ]ηναίηι*, *ἑτέρην*, *τριηκοσίοισιν*, *νηϊδίης* (*SEG* 18.347, 480/60 π.Χ.), *πατροίηι* (*SEG* 32.841, περ. 485 π.Χ.), *ὀλιγαρχίηι*, *τριήκοντα* (*SEG* 38.851, 407 π.Χ.) κλπ. Ο τύπος *πάτρην* (*IG* XII *Suppl*. 362, αρχές 2ου αι. π.Χ. και *IG* XII.8.267.l.10, αρχές 3ου αι. π.Χ.) είναι υπεριωνισμός (στην αρχική κλίση το τελικό -*α* στο *πάτρα* είναι βραχύχρονο στην ονομαστική και αιτιατική). Εκτός της Θάσου, η ονομ. *πάτρη* και η αιτ. *πάτρην* απαντούν μόνο σε επιγράμματα και σε μία μη έμμετρη επιγραφή της αυτοκρατορικής περιόδου (*IG* XII.6.1.331, Σάμος, 150–200 μ.Χ.), και θα πρέπει να θεωρηθούν επίσης υπεριωνισμοί.

Τα λίγα παραδείγματα για την τρίτη αναπληρωματική έκταση που διαθέτουμε από τη Θάσο εμφανίζονται μόνο σε έμμετρες επιγραφές (πρβ. *μο̃νος*, *IG Suppl*. 412, περ. 500 π.Χ.: το μακρό φωνήεν διασφαλίζεται από το μέτρο). Επομένως, δεν μπορούν να θεωρηθούν χαρακτηριστικά της διαλέκτου του νησιού αλλά της ποιητικής γλώσσας. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για την Πάρο (πρβ. *Χσενοδοκō*, Kontoleon 1970, 58–59 = *CEG* 412, π. 600–550;). Η τρίτη αναπληρωματική έκταση σε ανθρωπωνύμια όπως *Διοσκουρίδης* (IG XII.8.355) δεν έχει ιδιαίτερη σημασία.

Χασμωδίες και δίφθογγοι. Για την απουσία συναίρεσης των *εο* και *εω*,[40] πρβ. *ὄχσεος* (*SEG* 18.347, 480/60 π.Χ.)· *ἐνοικέων* (*SEG* 42.785, περ. 470–460 π.Χ.)· *ἀγγέων* (*SEG* 12.398, αμέσως μετά το 449 π.Χ.)· *ἐθεόρεον* (*IG* XII.8.274· ό.π. 275), κλπ. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. πιο κάτω. Σε επιγραφές από τη Θάσο υπάρχουν παραδείγματα χρήσης του *ευ* αντί του *εο*, καθώς και των *αο*, *εο* αντί των *αυ*, *ευ*. Η πρώτη τροπή, *εο* > *ευ*, μαρτυρείται συχνά σε ιωνικές επιγραφές από τη Δωδεκάπολη, καθώς και σε γειτονικές της δωρικόφωνες περιοχές (Ρόδος, Κως) και σε άλλες πιο απομακρυσμένες (Θήρα, Μέγαρα, Κέρκυρα...). Δεν φαίνεται, ωστόσο, να μαρτυρείται στην ιωνική των Κυκλάδων. Για το *ευ* αντί του *εο*, πρβ. πιο κάτω τις γενικές σε -*ευς*. Για τα *αο*, *εο* αντί των *αυ*, *ευ*, πρβ. *Γλαόκω*(*ν*) (Garlan 406, 504, 520, 560· και *Γλώκων*! Garlan 519)· *Εὀαγόρης* (Garlan 178)· *Εὀαγό*(*ρης*) (Garlan 386)· *Εὀρυάναξ* Garlan 903· *Παοσαν*(*ίης*) Garlan 990· *Παοσανί*(*ης*) Garlan 506 (και *Παυοσαν*! Garlan 531). Το επίθημα *ηιο*- διατηρεί το μακρό φωνήεν: πρβ. *ἀργυραμοιβήϊον*, *πρυτανήϊον* (*SEG* 42.785, περ. 470–460 π.Χ.).

38. Δίνουμε λίγα μόνο παραδείγματα για κάθε χαρακτηριστικό και, όπου είναι δυνατό, όσα μαρτυρούνται πριν από τον 4ο αιώνα π.Χ. Χαρακτηριστικά που απαντούν σε όλη την αττικοϊωνική δεν λαμβάνονται εδώ υπόψη.
39. Πρβ. Πάρος: *πυρὴν*, *πυρῆι* (*SEG* 51.1071, τέλη 6ου αι. π.Χ.).
40. Πρβ. Πάρος: *π*[*ο*]*ιέον* (*SEG* 51.1071, τέλη 6ου αι. π.Χ.)· [*ἐμ*]*μενέω*, *οἰκέοσι* (*IG* XII.5.109, μετά το 411 π.Χ.).

Στη Θάσο βρίσκουμε και τύπους σε *ἱερ-* και τύπους σε *ἱρ-*, μερικές φορές ακόμη και στην ίδια επιγραφή:[41] *ἱρõ* (*SEG* 42.785, περ. 470–460 π.Χ.)· *ἱερέα* αλλά *ἱρὸν* (*IG* XII.8.265, 4ος αι. π.Χ.).

Για το *γίνομαι* (< *γίγνομαι*)[42] πρβ. *γινομένō* (*IG* XII, *Suppl*. 349, τέλη 5ου αι. π.Χ.).

Τα θέματα σε -ā. Γενική ενικού σε *-εω* των αρσενικών μαρτυρείται συχνά: *Λεπτίνεω*, *Βρέντεω* (*SEG* 14.565, τέλη 7ου αι. π.Χ.)· *Διοσκοριάδεω Νεοπολίτεω* (*IG* XII.8.263, 412–408 π.Χ.)· *Εὐπαλίδεω* (*IG* XII.8.413, 4ος αι. π.Χ.)· *Κυδραγόρεω* (*IG* XII.8.277) κλπ. Σύμφωνα με τον Garlan (1999, 108), ο τύπος *Τελέα*, σε μερικές θασιακές σφραγίδες (πρβ. Garlan 74–88, Ίστρια), είναι δωρική γενική και όχι συντετμημένος τύπος της ονομ. *Τελέας*.[43] Ωστόσο, εμείς προτιμούμε την ανάγνωση *Τελεα*(*ς*), τη συντετμημένη ονομαστική της αττικής (ή κοινής) (ο διαλεκτικός τύπος θα ήταν *Τελέης*).[44] Για τη γενική σε *-εος* και *-ευς* (< *-εος*), αναλογικά προς τα θέματα σε *-σ-*, πρβ. *Ζεφυρίδεος* (*IG* XII.8.376, αρχές 4ου αι. π.Χ.)· *Ἀθηναγόρεος* (*IG* XII, Suppl. 353, αρχές 3ου αι. π.Χ.)· *Εὐαγόρεος* (*IG* XII, Suppl. 429, περ. 200 π.Χ.)· *Μεγακλείδεος* (*IG* XII.8.271)· *Θρασωνίδευς* (*SEG* 17.421, μέσα 4ου αι. π.Χ.)· *Φιλωνίδευς* (*IG* XII, *Suppl*. 379, περ. 300 π.Χ.)· *Νικαγόρευς*, *Πυθαγόρευς*, κλπ. (*IG* XII.8.277). Με δεδομένο ότι δεν υπάρχουν παραδείγματα από την Πάρο και ότι οι θασιακοί τύποι χρονολογούνται μετά τον 4ο αιώνα π.Χ., το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για νεωτερισμό της Θάσου.[45] Για τη γενική πληθυντικού σε *-εων* (χωρίς συναίρεση), πρβ. *Νυμφέων*, *Ἀμφωτεριδέων* (*SEG* 59.960, περ. 450–430 π.Χ.)· *Πηλειδέων* (*SEG* 59.956, τέλη 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ.). Για τη δοτική πληθυντικού σε *-η(ι)σι(ν)* και *-ῃς*,[46] πρβ. *Νύμφῃσιν* (*IG* XII.8.358, 490–480 π.Χ.)· *τῇς* (*IG* XII *Suppl*. 420 απόσπ. a.1, 5ος αι. π.Χ.· *IG* XII, *Suppl*. 347, 4ος αι. π.Χ.), και *ἐπιστάτῃσιν* (*SEG* 42.785, περ. 470–460 π.Χ.).

Για τη θεματική δοτική πληθυντικού *-οις*:[47] *ὁδοῖς* (*IG* XII *Suppl*. 420 απόσπ. a.1, 5ος αι. π.Χ.). Για το *τριηκοσίοισιν* (*SEG* 18.347, 480/60 π.Χ.) βλ. πιο πάνω 2.4.1.2.

Για τη γενική ενικού *-εος* και *-ευς* των θεμάτων σε *-σ-*, πρβ. *Ἡρακλέος* (*SEG* 42.785, περ. 470–460 π.Χ.)· [*Θ*]*ρασυκλέος* (*IG* XII.8.395, τέλη 6ου αι. π.Χ.)· *Ἀντιγένεος* (*IG* XII.8.412, 4ος αι. π.Χ.)· *Εὐθυκλεῦς* (*SEG* 18.351, 4ος–3ος αι. π.Χ.)· *Ἀρχιτέλευς* (*IG* XII.8.411, 4ος αι. π.Χ.)· *Τιμοκράτευς* (*IG* XII, *Suppl*. 379, περ. 300 π.Χ.)· *Ἀντιφάνευς* (*IG* XII.8.277) κλπ. Για τη γενική σε *-εω*, αναλογικά προς τα θέματα σε *-ā*, πρβ. *Τηλεφάνεω* (*IG* XII.8.273). Για τη γενική και δοτική των θεμάτων σε *-ι*, πρβ. *πόλι* (*SEG* 42.785, περ. 470–460 π.Χ.)· *λύσιος* (*IG* XII.8.267, αρχές 3ου αι. π.Χ.) κλπ.

Για το *ἥμυσυ* αντί του *ἥμισυ*, πρβ. *IG* XII, *Suppl*. 349, ύστερος 5ος αι. π.Χ.· *IG* XII, *Suppl*. 347, αρχές 4ου αι. π.Χ.· ό.π. 349, αρχές 4ου αι. π.Χ.[48]

Τέλος, το ρήμα *εἰμί* μάς δίνει τους αναμενόμενους τύπους *ἐοντ-*:[49] *ἐόντας* (*IG* XII.8.265, 4ος αι. π.Χ.)· *ἐόντα* (*SEG* 56.1017, περ. 389–350 π.Χ.), αλλά *ὦσιν*, *ὄντε*[*ς*], *παρόντος* στην επιγραφή

41. Πρβ. Πάρος: *ἱερὸν* (*IG* XII.5.108, 5ος αι. π.Χ.).
42. Πρβ. Πάρος: *ἐκγινόμενα* (*IG* XII.5.108, 5ος αι. π.Χ.).
43. Σύμφωνα με τον εκδότη, ο ίδιος χαράκτης είναι υπεύθυνος για όλα τα σφραγίσματα με τον τύπο *Τελέα*. Μήπως ο λόγος για αυτή την υποτιθέμενη δωρική γενική *Τελέα* είναι ότι ο χαράκτης ήταν ξένος; Εν πάση περιπτώσει, ο Garlan φαίνεται να αντιφάσκει, καθώς η επικεφαλίδα ΤΕΛΕΑ(Σ) μάς κάνει να πιστεύουμε ότι τη θεωρεί ονομαστική.
44. Εκτός και αν κάνουμε λάθος, δεν φαίνεται να υπάρχουν άλλα παραδείγματα δωρικής γενικής αυτού του τύπου στις θασιακές σφραγίδες. Παραδείγματα συντομογραφημένων ανθρωπωνυμίων από τα οποία παραλείπεται μόνο το τελευταίο σύμφωνο (*-ς* ή *-ν*) δεν είναι, ωστόσο, σπάνια: Garlan 231 *Θεόφιλο*(*ς*)· Garlan 303 *Ἡροφῶ*(*ν*)· Garlan 309 *Μύλλο*(*ς*), κλπ.
45. Πολλές μαρτυρίες από τη Χαλκιδική: *Καλλιππίδεος*, *Ἀντιπατρίδεος* (*SEG* 51.795, Άφυτος, 351–350 π.Χ.); [...]*ρωνίδεος* (*TAPA* 69 (1938), 50.4, Όλυνθος, 375–350 π.Χ.)· *Εὐβουλίδεος* (*TAPA* 69 (1938), 51.5, Όλυνθος, τέλη 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ.;). Ίσως πρόκειται για χαρακτηριστικό που κληροδοτήθηκε από τη διάλεκτο της Εύβοιας: πρβ. *Λυκίδεο*[*ς*], *IG* XII *Suppl*. 617 Ερέτρια, 3ος αι. π.Χ.).
46. Πρβ. Πάρος: *τῇς συνθήκῃς* (*IG* XII.5.109, μετά το 411 π.Χ.).
47. Πρβ. Πάρος: [*Θα*]*σίοις*, *τοῖς* (*IG* XII.5.109, μετά το 411 π.Χ.).
48. Πρβ. Πάρος: *ἥμισυ* (*IG* XII.5.108, 5ος αι. π.Χ.), *ἥμυσυ* (*SEG* 33.679 (2x), περ. 175–150 π.Χ., σε κοινή).
49. Πρβ. Πάρος: *ἐόντω*[*ν*] (*IG* XII.5.109, μετά το 411 π.Χ.).

SEG 57.820 (360–350 π.Χ.) στην οποία, μολονότι υπερισχύουν τα ιωνικά χαρακτηριστικά, υπάρχουν και τύποι της κοινής.

3. Η περαία της Θάσου

3.1 Η Θάσος επέκτεινε τον έλεγχό της στα παράλια της Θράκης όπου ίδρυσε πολλές εγκαταστάσεις, πιθανότατα με τη βοήθεια της Πάρου: Βέργη, Γαληψός, Νεάπολις, Οισύμη, Στρύμη...[50] Όπως έχουμε ήδη αναφέρει (2.1), η παρουσία των Παρίων στη θρακική ενδοχώρα θεωρείται βέβαιη, με βάση το επιτύμβιο επίγραμμα στη μνήμη του Τόκη (βλ. πιο πάνω).

Από τις αποικίες που αποδίδονται στη Θάσο κατά μήκος της θρακικής ακτής, μόνο η Στρύμη μάς έχει δώσει διαλεκτικές επιγραφές που χρονολογούνται πριν από την ελληνιστική περίοδο. Οι σωζόμενες επιγραφές από τις άλλες θασιακές αποικίες, με λίγες εξαιρέσεις, είναι σποραδικές, χρονολογικά μεταγενέστερες και γραμμένες στην κοινή.

Η Στρύμη ιδρύθηκε από τη Θάσο[51] πιθανότατα τον 7ο αιώνα π.Χ. Δεν υπάρχει, ωστόσο, γενική συμφωνία για την ακριβή της θέση, αφού οι ενδείξεις στον Ηρόδοτο (7.108–9) είναι κάπως συγκεχυμένες. Συνήθως ταυτίζεται με έναν αρχαίο οικισμό που ανασκάφηκε στη χερσόνησο της Μολυβωτής (22 χλμ. δυτικά της Μαρώνειας).[52] Η εγγύτητά της με τη Μαρώνεια προκάλεσε διαρκή σύγκρουση της πόλης αυτής με τη Θάσο για τον έλεγχο της Στρύμης. Καταστράφηκε μάλλον από τη Μαρώνεια περίπου το 350 π.Χ, ενώ είναι πιθανό να την υπερασπίστηκε ο Φίλιππος Β΄ (πρβ. Μπακαλάκης 1967, 145).[53]

Το *I.Thrac.Aeg*. παρουσιάζει εξήντα κείμενα από τη Μολυβωτή (σ. 287–317: αρ. Ε107–Ε167): πρόκειται για ορόσημα ιερών (Ε107–108) και επιτύμβια (Ε109–167), που χρονολογούνται ως επί το πλείστον τους 5ο/4ο αιώνες π.Χ. και περιλαμβάνουν τα ακόλουθα ιωνικά χαρακτηριστικά:

- Απουσία επανατροπής του /æː/ (< /aː/) μετά από /r/, /i/ και /e/ (πρβ. *Ἀθηνάης* < *Ἀθηναίης*, στο Ε108, τέλη 5ου αι. π.Χ.· ο τύπος *Κλεοπάτρη* στο Ε154, μέσα 4ου αι. π.Χ., είναι υπεριωνισμός: πρβ. πιο πάνω 2.4.2).
- Απουσία συναίρεσης στα *εο* και *εω*: πρβ. *Ἀ̣ριστομένεος* (Ε112, π. 450–400 π.Χ.)· *Διονυσοφάνεος* (Ε137, π. 400–375 π.Χ.), *Μένεω* (Ε163, μέσα 5ου αι. π.Χ.), *Νυμέω* (Ε123, περ. 425–400 π.Χ.).
- Το επίθημα *ηιō*- διατηρεί το μακρό φωνήεν: *Ποσιδήιο* (Ε113, περ. 450–400 π.Χ.).
- Η γενική ενικού των αρσενικών σε -*ā* είναι -*εω*, χωρίς συναίρεση (πρβ. πιο πάνω *Μένεω* και *Νυμέω*).[54]

50. *ἡ Βέργη*, *ἡ Γαληψός*, *ἡ Νεάπολις*, *ἡ Οἰσύμη*, *ἡ Στρύμη*. Πρβ. Θουκυδίδης (4.107.3, 5.6.1) κ.ά. (Ηρακλείδης Ποντικός, απόσπ. 125, Wehrli· Διόδωρος 12.68.4). Το 463 η Θάσος έχασε τον έλεγχο των κτήσεών της στην ενδοχώρα.
51. Πρβ. Ηρόδοτος 7.108.2: *Μεσαμβρία. ἔχεται δὲ ταύτης Θασίων πόλις Στρύμη*.
52. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, η Μολυβωτή κατοικήθηκε από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Ο οικισμός αυτός είχε ήδη ταυτιστεί με τη Στρύμη από τον Γεώργιο Μπακαλάκη, τον πρώτο αρχαιολόγο που ανέσκαψε την περιοχή. Καθώς όμως η ταύτιση δεν είναι ασφαλής, οι εκδότες του *I.Thrac. Aeg*. χρησιμοποιούν τον τίτλο «Ἐπιγραφὲς τῆς Χερσονήσου τῆς Μολυβωτῆς» για τις επιγραφές που βρέθηκαν στον εν λόγω οικισμό.
53. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη θέση, την ιστορία και τα αρχαιολογικά ευρήματα της Στρύμης βλ. Hansen & Nielsen 2004 (=*Inventory*), λ. Stryme, αρ. 650, σ. 880–881.
54. *Νυμέω* είναι η γενική του *Νυμῆς*. Σύμφωνα με τους εκδότες του *I.Thrac.Aeg*., ίσως *Νυμῆς* = *Νουμῆς*, το υποκοριστικό του *Νυμήνιος* (πρβ. Στρύμη, Ε120), συντομογραφία του *Νουμήνιος* (ή *Νευμήνιος*), που μαρτυρείται και στη Στρύμη. Πρβ. Masson 1994, 172. Το *Νομήνιος* μαρτυρείται στη Μαρώνεια (Ε199, 2ος–1ος αι. π.Χ.).

- Η γενική ενικού των θεμάτων σε -*σ*- είναι -*εος*, χωρίς συναίρεση (πρβ. πιο πάνω *Ἀριστομένεος* και *Διονυσοφάνεος*).[55] Για τη γενική ενικού -*ιος* των θεμάτων σε -*ι*, πρβ. *Νέστιος* (Ε114, περ. 450–400 π.Χ.).
- Το όνομα *Πρωτοφαος* (Ε130, περ. 400 π.Χ.), που θεωρείται ονομαστική από τους εκδότες του *I.Thrac.Aeg.* (πρβ. την επικεφαλίδα «Επιτύμβιο τοῦ *Πρωτοφάου*»), είναι στην πραγματικότητα συνηρημένη γεν. του *Πρωτοφάης* (= *Πρωτοφάους* < *Πρωτοφάεος*, με Ο για το /oː/)[56], και επομένως ο σωστός τονισμός είναι *Πρωτοφάōς* και όχι *Πρωτόφαος* (όπως δίνεται στο Ε130).

Τόσο η αρκτική δασύτητα όσο και η ψίλωση μαρτυρούνται σε κάποιες επιγραφές από τη Γαληψό, γραμμένες σε θασιακό αλφάβητο[57]: *hώρως* (= *ὅρος*) αλλά *τὠκατωνπέδω* (< *τοῦ ἑκατομπέδου*). Για την απουσία του Η στο *ὥρως* (= *ὅρος*, *BCH* 22 (1898), 348, 5ος αι. π.Χ.) βλ. 2.4.1.1α.

Ένας ενεπίγραφος λίθος θασίτικου μαρμάρου σε αλφάβητο Πάρου-Θάσου (περ. 470–460 π.Χ.: πρβ. *SEG* 50.575 και *SEG* 51.797) επιβεβαιώνει την ταύτιση της Βέργης[58] με τον Νέο Σκοπό Σερρών, όπου και βρέθηκε το μάρμαρο, και ενισχύει την άποψη ότι η Βέργη ήταν αποικία της Θάσου. Το κείμενο δεν εμφανίζει επανατροπή (*πρωτέρηι*, *ὑστέρηι*) και μαρτυρεί την κατάληξη -*ις* για την αιτ. πληθ. των θεμάτων σε -*ι* (*λάχσις* = *λάξεις* = *λήξεις*). Για την απουσία του Η στο *ὑστέρηι* βλ. 2.4.1:

Τάδε Τιμησικράτε̄[ι]
Βεργαῖωι ἔδωσαν τ-
ήνδ' ἐν τῆι βωλῆι τῆ-
ι πρωτέρηι καὶ τῆι ὑ-
στέρηι ἀνπέλω̣[ς δ]-
ύω, λάχσις φσι[λὰς?]
[δ]ύω, λάχσ̣ι̣[- -ca. 5-6- -]

Πολύ λίγα επιγραφικά κείμενα σώζονται από την Οισύμη (ίσως νότια από τη Νέα Πέραμο). Πέρα από τα σπάνια χάλκινα νομίσματα και τις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων του 4ου αιώνα π.Χ. με το εθνικό της πόλης (*Οἰσυμαίων*), το πιο αξιοσημείωτο κείμενο είναι μια αναθηματική επιγραφή αφιερωμένη στις Νύμφες (*SEG* 56.714, τέλη 4ου αι. π.Χ.) με μια δοτ. πληθ. [*Ν*]*ύ̣μφαις*, χαρακτηριστική της κοινής, και με το θασιακό όνομα *Παμφάης* (*SEG* 43.431, περ. 400–350 π.Χ.· για το όνομα αυτό βλ. 7.1).

Η θασιακή προέλευση των ιδρυτών της Νεάπολης, που ταυτίζεται με τη σημερινή Καβάλα, επιβεβαιώνεται από το χάραγμα του 6ου αιώνα π.Χ. σε αλφάβητο Πάρου-Θάσου, καθώς και από τους θασιακούς τύπους των πρώιμων νομισμάτων της Νεάπολης. Οι επιγραφές στα νομίσματα διασώζουν τον διαλεκτικό τύπο του εθνωνυμίου, *Νεοπολιτέων* (πρβ. *SGDI* 5488, πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ.).

---

55. Ο συνηρημένος τύπος *Ἀντιφάνōς* (Ε126, περ. 400 π.Χ.) μπορεί να οφείλεται στην κοινή.
56. Το *Πρωτοφάης* μαρτυρείται στην Αθήνα (*IG* II².957.75, περ. 158/7 π.Χ.), την Τρωάδα (*IMTSkam/NebTaeler* 243, ελλην. περ.) και τη Ρόδο (*SEG* 46.1016, ελλην. περ.), όπου μαρτυρείται και το *Πρατοφάης* (*Εὐφάνης Πρατοφάευς Βυβάσσ*[*ι*]*ος*, *IG* XII.1.262, αχρονολ.). Για τα ανθρωπωνύμια σε -*φάης* βλ. 7.1.
57. Ορόσημα ναού της Δήμητρας, 500–500 π.Χ.: *Δήμητρως hώρως εἰμὶ | τὠκατονπέδω*. Πρβ. Vokotopoulou 1993, 190 αρ. 215 (φωτ.) (= *SEG* 43.400, *BE* 1994 αρ. 433 και Trippé 2014, 276 εικ. 6). Για την παραλλαγή του ωμέγα με πλάγιες γραμμές σε αυτή την επιγραφή βλ. πιο πάνω 2.3. Δεν υπάρχει ομοφωνία σε σχέση με τον αριθμό των οροσήμων: ορισμένοι υποστηρίζουν ότι σώζονται τρεις επιγραφές, ενώ άλλοι θεωρούν ότι τα ορόσημα είναι τέσσερα. Στο Μουσείο της Καβάλας εκτίθενται δύο ορόσημα, και τα δύο με το ίδιο κείμενο.
58. Το τοπωνύμιο είναι *ἡ Βέργα*, ή *ἡ Βέργη*, ή *τὸ Βέργιον*· το εθνικό της πόλης (δημοτικό) είναι *Βεργαῖος*. Για την ιστορία της Βέργης, πρβ. Hansen & Nielsen 2004, αρ. 628.

3.2 *Η επιγραφή της Πιστίρου*

Το 1994 δημοσιεύτηκε μια επιγραφή που βρέθηκε στο Vetren της Βουλγαρίας. Πρόκειται για ένα ψήφισμα που εκδόθηκε από κάποιον άγνωστο μονάρχη των Οδρυσών, πιθανώς τον Αμάδοκο Β΄, το οποίο αποτελεί αναθεώρηση των όρων διεξαγωγής του ελληνικού εμπορίου στην επικράτεια του βασιλείου των Οδρυσών.[59] Η επιγραφή χρονολογείται κατά την περίοδο περ. 359–339 π.Χ.

[....] ὀφειλέτω· ὂ τι ἂν δέ τις τῶν
[ἐμπ]οριτέων ἐπικαλῆι ὁ ἕτερος τ-
[ῶι ἑ]τέρωι κρίνεσθαι αὐτοὺς ἐπὶ τ-
[οῖς] συγγενέσι καὶ ὂσα ὀφείλετα[ι]
τοῖς ἐμπορίταις παρά τοῖς Θραιξ-
[ί]ν, τούτωγ χρεῶν ἀποκοπὰς μὴ
ποιεῖγ· γῆγ καὶ βοσκὴν ὅσην ἔχουσ-
ιν ἐμπορῖται, ταο̃τα μὴ άφαιρεῖ-
[σθ]αι· ἐπαυλιστὰς μὴ πέμπειν το-
[ῖς] ἐμπορίταις· φρουρὴμ μηδεμίαν
εἰς Πίστιρον καταστῆσαι μήτε α-
[ὐτ]ὸμ μήτε ἄλλωι ἐπιτρέπειν·
[κλ]ήρους Πιστιρηνῶμ μὴ ἀλλ-
[άσσ]ειμ μηδὲ ἄλλωι ἐπιτρέπειν·
[τὰ] τῶν ἐμποριτέωμ μηδὲ αἴρε-
[σθ]αι μήτε αὀτὸμ μήτ[ε το]ὺς ἑ-
[αυτ]οῦ· τέλεα κατὰ τὰς ὁδοὺς
μὴ πρήσσειν, ὅσα εἰς Μαρώνεια[ν]
[εἰσ]άγεται ἐκ Πιστίρου ἢ ἐκ τῶν ἐ-
[μ]πορίων ἢ ’γ Μαρωνείης εἰς Πίστ-
[ιρ]ον ἢ τὰ ἐμπόρια Βελανα Πρασε-
[νω]ν· τοὺς ἐμπορίτας τὰς ἁμάξ-
[ας] καὶ ἀνοίγειγ καὶ κλείειν· ἅμα
[καθ]άπερ καὶ ἐπὶ Κότυος· ἄνδρα Μ-
[αρω]νίτην οὐ δήσω οὐδὲ ἀποκτ-
[ενέ]ω οὐδὲ ἀφαιρήσομαι χρήμα-
[τα] οὔτε ζῶντος οὔτε ἀποθανόν-
[τος] οὔτε αὐτὸς οὔτε τῶν ἐμῶν
[οὐ]δείς· οὐδὲ Ἀπολλωνιητέων, οὐδ-
[ὲ Θ]ασίων, ὅσοι ἐμ Πιστίρωι εἰσί[ν],
[οὔ]τε ἀποκτενέω οὐδένα..., κλπ.

Το κείμενο αυτό θέτει πολλά αμφιλεγόμενα ζητήματα που αποτέλεσαν αντικείμενο πολυάριθμων μελετών (πρβ. Domaradzki 2000). Από αυτά τα πιο σχετικά με τη δική μας έρευνα είναι όσα αναφέρονται στη θέση και την ταύτιση του εμπορικού σταθμού (*εμπόριον*) Πίστιρος και την προέλευση των ιδρυτών του. Η ευρύτερα αποδεκτή άποψη είναι ότι η Πίστιρος που αναφέρεται στην επιγραφή διαφέρει από τη σχεδόν ομώνυμη πόλη Πίστυρο, αποικία της Θάσου που αναφέρεται από τον Ηρόδοτο και τοποθετείται στα παράλια του βόρειου Αιγαίου.[60] Σχετικά με την προέλευση

59. Πρώτη δημοσίευση, Velkov & Domaradzka 1994. Η επιγραφή έχει επανειλημμένα αναδημοσιευτεί, με διάφορες διορθώσεις και βελτιώσεις. Εδώ χρησιμοποιούμε την αναδημοσίευση (στ. 4–34) των Chankowski & Domaradzka 1999· πρβ. *SEG* 49.911).

60. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο 7.109.2, η Πίστυρος ήταν μία από τις αποικίες της Θάσου στην περιοχή της Θράκης. Έχει ταυτιστεί με ένα οχυρωμένο πόλισμα ανατολικά του Ποντολίβαδου που χρονολογείται από τα τέλη

των ιδρυτών της οι γνώμες διχάζονται ανάμεσα στην Πίστιρο του Αιγαίου, τη Μαρώνεια και τη Θάσο, που είναι και η πιο κοινά αποδεκτή. Αν επρόκειτο για θασιακή εγκατάσταση, τότε σίγουρα η επιρροή της Πάρου και της Θάσου στη Θράκη δεν περιοριζόταν μόνο στις παράκτιες περιοχές αλλά ήταν παρούσα και στην ενδοχώρα. Τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά δεν μας βοηθούν να ταυτίσουμε την ακριβή προέλευση των αποίκων της Πιστίρου (Μαρώνεια, Θάσος, ή Πίστυρος στις ακτές του Αιγαίου), αφού πρόκειται για χαρακτηριστικά που απαντούν στην ιωνική τόσο της Θάσου όσο και της Μικράς Ασίας (λόγω έλλειψης διαλεκτικών στοιχείων από τη Μαρώνεια, πρβ. πιο κάτω 6, πρέπει να εξετάσουμε εκείνα της Χίου, της μητρόπολής της): απουσία επανατροπής του /æː/ (< /aː/) μετά από /r/, /i/ και /e/ (*φρουρὴμ*, *πρήσσειν*, *Μαρωνείης*, *Ἀπολλωνιητέων*)· απουσία συναίρεσης των *εα* και *εω* (*τέλεα*, *ἀποκτενέω*, *ἐμποριτέωμ*, *Ἀπολλωνιητέων*)· *αο* αντί *αυ* (*ταο͂τα*, *αὀτὸμ*, αλλά *αὐτός*)· για τη γεν. πληθ. των θεμάτων σε -*ᾱ*, πρβ. *Ἀπολλωνιητέων*). Η δοτ. πληθ. *ἐμπορίταις*, όπως και το *τοῖς*, μπορεί να οφείλονται σε επίδραση της κοινής. Αξιοσημείωτο είναι και το εθνωνύμιο *Πιστιρηνῶμ*, με το επίθημα -*ηνός*, που είναι πολύ συχνό (και με τη μορφή -*ανός*) στον σχηματισμό των ελληνικών εθνωνυμίων από τη βορειοανατολική Μ. Ασία και την Προποντίδα.

Ο ιωνικός χαρακτήρας της διαλέκτου της Πιστίρου επιβεβαιώνεται και από μια σειρά χαραγμάτων σε αγγεία που βρέθηκαν αργότερα (πρβ. *SEG* 52.711, 5ος–3ος αι. π.Χ.), από τα οποία πρέπει να αναφέρουμε το *Ἀθηναγόρης | ἡμέρης μισθόν* (αρ. I, τέλη 5ου αι. π.Χ.) και *Ἑκαταῖος Δί* (αρ. LXV, αναθηματική· σχετικά με το όνομα αυτό βλ. 7.1στ).

4. Σαμοθράκη

4.1 *Προέλευση των πρώτων αποίκων της Σαμοθράκης*

Σύμφωνα με τις αρχαιότερες ελληνικές πηγές,[61] η Σαμοθράκη αποικίστηκε από Έλληνες της Σάμου, ενώ προηγουμένως κατοικούνταν από Θράκες. Αυτή είναι και η άποψη των σύγχρονων μελετητών. Άλλοι, ωστόσο, στηριζόμενοι σε ένα χωρίο του Στράβωνα (10.2.17 [C 457]), σύμφωνα με το οποίο η ίδρυση αποικιών από τη Σάμο είχε ως στόχο την αύξηση της δόξας του νησιού, είναι αντίθετοι στην άποψη ότι οι πρώτοι άποικοι της Σαμοθράκης προέρχονταν από τη Σάμο και υποστηρίζουν ότι στην πραγματικότητα ήταν Αιολείς. Σύμφωνα με αυτούς, η παράδοση που υποστηρίζει ότι η Σάμος ίδρυσε τη Σαμοθράκη θα πρέπει να διαμορφώθηκε αργότερα ως αποτέλεσμα της ομοιότητας των ονομάτων των δύο νησιών.[62] Ένας άλλος λόγος που παραπέμπει σε πιθανό αιολικό αποικισμό είναι η ανακάλυψη στη Σαμοθράκη ενός είδους κεραμικής που είναι χαρακτηριστική της Τροίας, και χρονολογείται σε γενικές γραμμές στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα π.Χ.[63]

του 6ου αιώνα π.Χ. (βλ. Hansen & Nielsen 2004, σ. 866, αρ. 638, λ. Pistyros).

61. Τα κείμενα συγκεντρώνονται στα Lewis 1958 και Burkert 1993, 179 και 181–182.

62. Στο ίδιο χωρίο ο Στράβων αναφέρει άλλες πιθανές προελεύσεις του τοπωνυμίου: σύμφωνα με κάποιους το νησί ονομάστηκε *Σαμοθράκη* επειδή διαθέτει πολλά *ὕψη* (= *σάμοι* 'ψηλά μέρη') και σύμφωνα με άλλους το όνομα προήλθε από τους Σαΐους, τους Θράκες που κατοικούσαν το νησί και την ενδοχώρα: «*ἐξ ὧν κἀκεῖνο δῆλον, ὅτι …, μετὰ τὴν Ἰωνικὴν ἀποικίαν καὶ τὴν Τεμβρίωνος παρουσίαν ἀποίκους ἐλθεῖν ἐκ Σάμου καὶ ὀνομάσαι Σάμον τὴν Σαμοθρᾴκην, ὡς οἱ Σάμιοι τοῦτ᾽ ἐπλάσαντο δόξης χάριν. πιθανώτεροι δ᾽ εἰσὶν οἱ ἀπὸ τοῦ Σάμους καλεῖσθαι τὰ ὕψη φήσαντες εὑρῆσθαι τοῦτο τοὔνομα τὴν νῆσον…τινὲς δὲ Σάμον καλεῖσθαί φασιν ἀπὸ Σαΐων, τῶν οἰκούντων Θρᾳκῶν πρότερον, οἳ καὶ τὴν ἤπειρον ἔσχον τὴν προσεχῆ, εἴτε οἱ αὐτοὶ τοῖς Σαπαίοις ὄντες ἢ τοῖς Σιντοῖς, οὓς Σίντιας καλεῖ ὁ ποιητής, εἴθ᾽ ἕτεροι. μέμνηται δὲ τῶν Σαΐων Ἀρχίλοχος "ἀσπίδα μὲν Σαΐων τις ἀνείλετο, τὴν παρὰ θάμνῳ ἔντος ἀμώμητον κάλλιπον οὐκ ἐθέλων"*».

63. Ο Bernard (1964, 2, σημ. 1) και ο Graham (2002) δεν συμφωνούν και πιστεύουν ότι όλα τα κεραμικά αυτού του τύπου που βρέθηκαν στη Σαμοθράκη φτιάχτηκαν στη Λήμνο και είναι προελληνικά και όχι ελληνικά. Ο Τιβέριος (Tiverios 2008, 110) επιχειρεί να συμβιβάσει τις δύο απόψεις: «Φαίνεται λοιπόν πιο πιθανό ότι, από τους πρώτους αποίκους που έφτασαν στο νησί, οι περισσότεροι προέρχονταν από την Αιολίδα, από την κοντινή Τρωάδα για παράδειγμα, ή, το πιθανότερο, από τη Λέσβο. Θα πρέπει να συνοδεύονται από Ίωνες της Σάμου. Είναι εξίσου πιθανό ότι οι Σάμιοι ήταν οι πρώτοι που έφτασαν στο νησί, και πολύ σύντομα τους ακολού-

Στους δύο αυτούς λόγους πρέπει να προσθέσουμε ακόμη έναν επιγραφικής φύσης, στον οποίο και θα επανέλθουμε (βλ. 4.2). Η χρονολόγηση της επιγραφής *IG* XII.8.226 (πρβ. πιο κάτω), 560–550 π.Χ., που γενικά θεωρείται σαμοθρακικής προέλευσης, θα έπρεπε να αποτελεί ένα terminus ante quem για την ίδρυση της αποικίας. Η χρονολόγηση αυτή συνάδει και με άλλα αρχαιολογικά δεδομένα.

4.2 *Corpus επιγραφών από τη Σαμοθράκη*

Πέρα από εκείνες που δημοσιεύονται στο *IG* XII.8 (C. Friedrich, 1909), τις επιγραφές από τη Σαμοθράκη τις βρίσκουμε συγκεντρωμένες σε δύο τόμους της συλλογής *Samothrace*:[64] ο τόμος *Samothrace* 2.1 (βλ. Fraser 1960) περιλαμβάνει λίθινες επιγραφές και ο *Samothrace* 2.2 (βλ. Lehmann 1960) καλύπτει επιγραφές σε αγγεία και άλλα μικρότερα αντικείμενα. Μερικές καινούριες επιγραφές έχουν δημοσιευτεί αργότερα, όπως θα δούμε παρακάτω. Δυστυχώς, όπως συμβαίνει άλλωστε με τις περισσότερες ελληνικές αποικίες της περιοχής, οι επιγραφές αρχαϊκής και κλασικής περιόδου από τη Σαμοθράκη είναι λίγες και σποραδικές. Οι περισσότερες προέρχονται από την ελληνιστική περίοδο και είναι γραμμένες στην αττική ή στην κοινή. Κατά συνέπεια, δεν διαθέτουμε πολλές διαλεκτικές πληροφορίες για να αποκαταστήσουμε τη διάλεκτο του νησιού.

Η αρχαιότερη επιγραφή από τη Σαμοθράκη είναι το περίφημο «Ανάγλυφο του Αγαμέμνονα» (*IG* XII.8.226, 560–550 π.Χ.), που σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο του Λούβρου (πρβ. Froehner 1865, αρ. 69 (= MA 697)).[65] Στο ανάγλυφο αυτό αναπαρίστανται ο Αγαμέμνων, ο Ταλθύβιος και ο Επειός, ο αρχιτέκτονας του Δούρειου Ίππου, ενώ αναγράφονται και τα ονόματά τους (*Ἀγαμέμνων*, *Ταλθύβιος*, *Ἐπε*[*ιός*]). Σύμφωνα με τη Jeffery (1990, 299), το αλφάβητο της επιγραφής αποτελεί «εξαιρετικό παράδειγμα ανατολικής ιωνικής γραφής». Ο Friedrich, ο εκδότης του *IG* XII.8, θεωρούσε αυτό το ανάγλυφο απόδειξη της σαμιακής καταγωγής των πρώτων αποίκων της Σαμοθράκης.

Πρόσφατα δημοσιεύτηκε ένα μικρό απόσπασμα επιγραφής που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα (Dimitrova & Clinton 2003).[66] Η επιγραφή, που βρέθηκε στη Σαμοθράκη, φαίνεται με μια πρώτη ματιά να δίνει νέες πληροφορίες για το αμφιλεγόμενο ζήτημα της ταυτότητας των πρώτων αποίκων του νησιού. Σώζονται μόνο υπολείμματα δύο στίχων,[67] όπου εμφανίζονται οι εξής δύο λέξεις: ΚΑΙΔ; | ΟΝΗΣ-.

Εκτός από μερικά προβληματικά σύμβολα στον πρώτο στίχο, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μορφή του *σίγμα*, που δεν είναι πολύ συνηθισμένη, καθώς και το ήτα, του δεύτερου στίχου ιδιαίτερα. Το τετρασκελές μηνοειδές *σίγμα* έχει κάποια παράλληλα στην ιωνική επικράτεια (πρβ. Jeffery 1990, 343.34, πίν. 64, Μίλητος, 500–494 π.Χ.· ό.π. 344.53, πίν. 66, Κολοφών, περ. 550; π.Χ.), όπως και στη γειτονική Θάσο (*IG* XII.8.356, περ. 525–500 π.Χ.· *IG* XII.8.395, τέλη 6ου αι. π.Χ.· *IG* XII.8.397, περ. 500 π.Χ.) και, μολονότι δεν φαίνεται να υπάρχουν άλλα παραδείγματα από τη Σαμοθράκη (το τελικό σίγμα του *Ταλθύβιος* στο *IG* XII.8.226 έχει τέσσερις γωνιώδεις κεραίες), ούτε από τη μητρόπολη Σάμο, υπάρχουν μερικά ακόμη παραδείγματα σε αρχαϊκές επιγραφές από την Πέρινθο, που ήταν επίσης αποικία των Σαμίων (πρβ. Loukopoulou 1989, 149

θησαν Αιολείς, οι οποίοι τελικά επικράτησαν, χάρη στην εγγύτητά τους με τη Σαμοθράκη.

64. *Samothrace: Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts of New York University*.

65. Το ανάγλυφο βρέθηκε στη Σαμοθράκη και πουλήθηκε στην οικογένεια Choiseul-Gouffier το 1790.

66. [Σ.τ.Μ.: διαθέσιμο στο http://www.ascsa.edu.gr/pdf/uploads/hesperia/3182050.pdf] Μολονότι, όπως επισημαίνουν οι εκδότριες, σώζεται μόνο ένα μικρό απόσπασμα του κειμένου και η σπανιότητα αρχαίων επιγραφών από τη Σαμοθράκη δυσκολεύει τη χρονολόγηση του αποσπάσματος, η μορφή των γραμμάτων φαίνεται να είναι ανάλογη με αυτή άλλων περιοχών του βόρειου Αιγαίου στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. (πρβ. Θάσος, *IG* XII.8.356, πίν. 58 = Jeffery 1990, 307, αρ. 63, περ. 525–500 π.Χ.).

67. Στην αρχή κάθε στίχου υπάρχει μία στιγμή, και μεταξύ των δύο στίχων διατηρείται το δεξιό τμήμα μιας οριζόντιας γραμμής, ίσως σημείο παραγράφου. Αυτό αποτελεί στοιχείο για τον πιθανό εμπορικό χαρακτήρα του κειμένου.

και 164, πίν. XVb). Το ήτα (που προσομοιάζει στο Ν) χρησιμοποιείται ως φωνήεν, πράγμα που σημαίνει ότι έχουμε να κάνουμε με ιωνικό αλφάβητο. Η μορφή με την οποία εμφανίζεται στην επιγραφή αυτή, ωστόσο, δεν μαρτυρείται, απ' όσο γνωρίζουμε, πουθενά αλλού στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με τους εκδότες της επιγραφής, N. M. Dimitrova και K. Clinton, τα ιωνικά χαρακτηριστικά αυτού του αποσπάσματος (*Ὀνησ-* αντί *Ὀνασ-* και το είδος του αλφαβήτου) επιβεβαιώνουν τη σαμιακή καταγωγή των πρώτων αποίκων από τη Σαμοθράκη. Άλλοι μελετητές, ωστόσο, δεν βλέπουν να αποδεικνύει τίποτα αυτό το απόσπασμα, από τη στιγμή που είναι αβέβαιη η τοπική προέλευσή του. Κατ' αυτή την έννοια, θα μπορούσε πράγματι να αποδοθεί σε κάποιον ξένο. Σε πολλά μέρη της Ελλάδας, και κυρίως εκεί όπου υπάρχουν ιερά με κάποια αναγνώριση, φυλάσσονται αναθήματα και παρόμοιες επιγραφές γραμμένες από ξένους. Όσον αφορά τη Σαμοθράκη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα χωρίο του Κικέρωνα (*De natura deorum* 3.89) για τον Διαγόρα από τη Μήλο, έναν ποιητή του τέλους του 5ου αιώνα π.Χ. που ήταν διάσημος για την αθεΐα του, και τις πολυάριθμες αφιερώσεις των ναυτικών που έφταναν στη Σαμοθράκη σώοι και αβλαβείς.[68]

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, εκτός από το χωρίο του Στράβωνα και τα αιολικά αγγεία που βρέθηκαν στη Σαμοθράκη, μερικοί μελετητές (πρβ. Lehmann 1960) προσθέτουν και ένα τρίτο επιγραφικής φύσης στοιχείο υπέρ της αιολικής προέλευσης των πρώτων αποίκων του νησιού: ένα αποσπασματικό ψήφισμα που βρέθηκε στη Σαμοθράκη (*Samothrace* 2.1, αρ. 1, πίν. Ι, εικ. 1, μέσα 4ου αι. π.Χ.) φαίνεται να περιλαμβάνει χαρακτηριστικά ξένα προς την ιωνική, που μπορούν όμως να αποδοθούν στην αιολική: *τᾶς* και *ἐόντεσσι*.[69]

[----]ε Σωκλῆς εὐερ[γήτ----]
[---- τᾶς] πόλιος τᾶς Σα[μοθράικων -----]
[-----]ς Ἐπικλέους παῖ[δας ---]
[--- Ἡφα]ιστίωνα καὶ Ἐπι[---]
[---]ἐόντεσσι προξ[εν----]
[----] αὐτοὺς π[----]

Υπάρχουν, ωστόσο, και άλλοι τρόποι για να ερμηνευθούν αυτοί οι «αιολικοί» τύποι:

α. Το εν λόγω ψήφισμα μπορεί να προέρχεται από μια αιολική πόλη και να μεταφέρθηκε στη Σαμοθράκη, όπου και χαράχτηκε, επειδή σε αυτό τιμάται ένας κάτοικος της πόλης. Ωστόσο, οι τύποι *Ἐπικλέους* και *αὐτοὺς* είναι της αττικής ή της κοινής (το *αὐτοὺς* μπορεί να είναι και ιωνικό): η αναμενόμενη αιολική (και ιωνική) γενική του *Ἐπικλῆς* είναι *Ἐπικλέος*[70] και η αιολική αιτιατική *αὔτοις* όχι *αὐτούς*. Τόσο το *Ἐπικλέους* όσο και το *αὐτοὺς* μπορεί να οφείλονται στην αττι-

68. At non numquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus adtribuimusque sine ulla ratione dis inmortalibus. at Diagoras cum Samothracam venisset Atheus ille qui dicitur, atque ei quidam amicus «tu, qui deos putas humana neglegere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint», «ita fit» inquit, «illi enim nusquam picti sunt qui naufragia fecerunt in marique perierunt [Μα μερικές φορές οι καλοί άνθρωποι έχουν καλό τέλος. Αυτούς, βέβαια, παίρνουμε για παράδειγμα και χωρίς δεύτερη σκέψη αποδίδουμε (την περιπτωσή τους) στους θεούς. Ο Διαγόρας, ο επονομαζόμενος *άθεος*, όταν είχε πάει στη Σαμοθράκη και κάποιος φίλος του του είπε «Εσύ που πιστεύεις ότι οι θεοί αδιαφορούν για τα ανθρώπινα, δεν βλέπεις από τόσες αναθηματικές απεικονίσεις πόσοι πολλοί με τα τάματά τους ξέφυγαν από την τρικυμία και έφτασαν στο λιμάνι;» απάντησε «Έτσι είναι, διότι ποτέ δεν αφιέρωσαν εικόνες όσοι έπεσαν θύματα ναυαγίου και χάθηκαν στη θάλασσα», μτφρ. Δ. Μανιός].

69. Η γεν. *πόλιος*, η οποία, σύμφωνα με ορισμένους, μπορεί να αποδοθεί στην αιολική διάλεκτο, μπορεί εξίσου να είναι και ιωνική.

70. Πιθανό θα ήταν και ένα αιολικό πατρωνυμικό επίθετο αντί γενικής, δηλαδή *Ἐπικλείοις* (αιτ.) *παῖδας*. Πρβ. *ἐπιστέλλ*[αντος] *δὲ Ἀλεξάνδρω καὶ ὑπὲρ τῶν Ἀπολλ*[*οδ*]*ωρε*[*ίων*] *παί*<*δων*> (*IG* XII.2.56d, 17–18, Ερεσός, ελλην. περ.).

κή/κοινή διάλεκτο του χαράκτη του ψηφίσματος από τη Σαμοθράκη.[71] Ανάλογα παραδείγματα είναι συχνά στην Ελλάδα.[72]

β. Ακόμη και αν αυτοί οι δύο τύποι (*τᾶς* και *ἐόντεσσι*) ανήκουν πράγματι στη γλώσσα της Σαμοθράκης, θα μπορούσαν να προέρχονται από τη διάλεκτο της Σάμου. Αιολισμοί παρατηρούνται σε διάφορες πόλεις της βόρειας Ιωνίας, συμπεριλαμβανομένης της Σάμου (πρβ. πιο πάνω 2.4.1.2β). Ωστόσο, η δοτ. πληθ. -*εσσι* δεν μαρτυρείται σε αυτή την περιοχή της Ιωνίας. Για παραδείγματα με *α* αντί *η* πρβ. Hualde Pascual 1997, 19–23.

4.3 *Ο μήνας Μαιμακτηριών*

Στο *SEG* 31.803 (Σαμοθράκη, 250–200 π.Χ.) αναφέρεται ο μήνας *Μαιμακτηριών* (στ. 7–9: *τοὺς προεδρεύοντας ἑκάστ*[*οτε μηνὸς Μ*]*αιμακτηριῶνος τῆι κα΄ πάντα* [*τὰ δέοντα κα*]*τατάττειν*). Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, αυτό θα μπορούσε να επιβεβαιώνει την ιωνική καταγωγή των αποίκων του νησιού.[73] Ωστόσο, απ' όσο γνωρίζουμε, ο μήνας Μαιμακτηριών και η λατρεία του *Διός Μαιμάκτη* δεν μαρτυρούνται στη Σάμο αλλά σε κάποια νησιά των Κυκλάδων (Δήλο, Σίφνο, Κέω) και στις αποικίες τους (Θάσο), και στην Ιωνία (Έφεσο, Πριήνη). Μαρτυρούνται, ωστόσο, και στην αιολική επικράτεια (Λέσβο, Κύμη και Τρωάδα) και, πολύ συχνά, στην Αττική. Το τελευταίο αυτό γεγονός είναι σημαντικό, αφού από τον 5ο αιώνα π.Χ. η Σαμοθράκη βρισκόταν, με κάποια διαλείμματα, υπό τον έλεγχο της Αθήνας. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που μαρτυρείται στο νησί ο μήνας *Μαιμακτηριών*[74] και, επομένως, η αναφορά αυτή δεν επιβεβαιώνει την ιωνική καταγωγή των πρώτων αποίκων.

4.4 *Ο μη ελληνικός πληθυσμός της Σαμοθράκης*

Οι αρχαίες γραμματειακές πηγές δεν συμφωνούν σχετικά με την ταυτότητα των κατοίκων της Σαμοθράκης πριν τον ελληνικό αποικισμό. Αλλά ούτε και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες φωτίζουν ιδιαίτερα το ζήτημα (πρβ. Graham 1978 και 2002). Ξεχωριστή σημασία έχουν, ωστόσο, μια σειρά από κείμενα που βρέθηκαν στο νησί –κυρίως λίθινες επιγραφές και χαράγματα σε αγγεία–, γραμμένα σε ελληνικό αλφάβητο αλλά σε μη ελληνική γλώσσα (πιθανόν θρακική). Μερικοί, ωστόσο, μελετητές πιστεύουν ότι τα κείμενα αυτά είναι πράγματι γραμμένα στα ελληνικά,[75] και επιχειρούν μάλιστα και κάποιες αναγνώσεις. Σύμφωνα με τον Georgiev (1957 και 1977), η επιγραφή *Samothrace* 2.1, αρ. 64 (πίν. XXV, εικ. 64) (πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ.), περιλαμβάνει ευχαριστίες για ανάρρωση από ασθένεια (ο Georgiev ερμηνεύει το ΒΕΚΑ του στ. 7 ως αιτιατική του αττικού *βήξ*, *βηχός*), ενώ η επιγραφή *Samothrace* 2.2., αρ. 1 (πίν. 1, εικ. 1) (τέλος 6ου–αρχές 5ου αι. π.Χ.) θα μπορούσε να είναι η υπογραφή του καλλιτέχνη: [*μ'*] *ἐπ*(*οίησε* ή *οίει*) *ὁ τεχενεὺς Ἀντοκ*[*λ*]*έ*[*ης*], ανάγνωση που πα-

---

71. Πρβ. τον συνηρημένο τύπο γεν. *Θεογένōς* στη Ζώνη (Ε409, δεύτερο μισό 5ου αι. π.Χ.) (βλ. 4.5).
72. Στο *IG* XII *Supp*. 140 (Μίλητος, 2ος αι. π.Χ.;) –ένα τιμητικό ψήφισμα μιας άγνωστης αιολικής πόλης (ίσως της Ερεσού) για κάποιους δικαστές από τη Μίλητο– τα αιολικά χαρακτηριστικά (*ἐν πάντεσσι τοῖς ἀγώνεσσι*, *βόλλαν*, *ἀναθέμεναι* κλπ.) συνυπάρχουν με αττικοϊωνικούς τύπους (*αὔτους*, *πολέμου*, *αὔξειν* κλπ.).
73. Πρβ. Fraser 1960, 33: «Η εμφάνιση του μήνα Μαιμακτηριώνος, που απαντά μόνο σε ιωνικές πόλεις, έχει ενδιαφέρον. Η παρουσία του εδώ επιβεβαιώνει ως έναν βαθμό την παράδοση του αποικισμού από τη Σάμο…». Όπως είναι γνωστό, το ημερολόγιο είναι ένα από τα πολιτισμικά στοιχεία που συνήθως κληρονομεί η αποικία από τη μητρόπολή της.
74. Εξίσου αξιοσημείωτος είναι ο τύπος [*κα*]*τατάττειν* στο *SEG* 31.803, που δεν ανήκει στην ιωνική διάλεκτο αλλά στην αττική. Πρβ. *IG* XII.8.156, της ίδιας περιόδου (228–225 π.Χ.): οι τύποι *πράττων* (Α 17), *Χερρονήσου* (Β 16) και *συμπρᾶξαι* (Β 18) είναι ξένοι προς την ιωνική των Κυκλάδων και θα πρέπει να αποδοθούν στην αττική.
75. Ο Oikonomides (1978, 159–161) ενισχύει το επιχείρημά του με ένα χωρίο του Διόδωρου (5.47.3) σχετικό με τη γλώσσα των κατοίκων της Σαμοθράκης: *ἐσχήκασι δὲ παλαιὰν ἰδίαν διάλεκτον οἱ αὐτόχθονες, ἧς πολλὰ ἐν ταῖς θυσίαις μέχρι τοῦ νῦν τηρεῖται* («οι αυτόχθονες έχουν μια ιδιαίτερη διάλεκτο που χρησιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό ακόμη και σήμερα στις θυσίες»). Σύμφωνα με τον Oikonomides, το *διάλεκτος* δεν μπορεί να σημαίνει 'γλώσσα', και, επομένως, εδώ ο Διόδωρος αναφέρεται σε ελληνική διάλεκτο.

ρουσιάζει σοβαρές δυσκολίες, καθώς *α.* ο Georgiev ερμηνεύει το έβδομο γράμμα ως έψιλον (σύμφωνα με τον Lehmann είναι βήτα)[76] και *β.* ούτε το *τεχενεύς* (σύμφωνα με τον Georgiev ισοδύναμο του τεχνίτης) ούτε η συντομογραφία του ρηματικού τύπου (*ἐπ*(*οίησε*) ή *ἐπ*(*οίει*)) μαρτυρούνται αλλού. Ο Oikonomides (1978), που επίσης θεωρεί ότι το έβδομο γράμμα της επιγραφής είναι έψιλον προτείνει την εξής ανάγνωση: [*τένδ*]*ε ποτὲ Ψενεὺς Ἀντοκλέ*[*ους ἀνέθεκεν*]. Εν συντομία, καμία από τις δύο ερμηνείες δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη.

4.5 *Η περαία της Σαμοθράκης*

Η Σαμοθράκη, όπως και η Θάσος, ίδρυσε πολλούς οικισμούς στα παράλια της Θράκης, *την περαίαν των Σαμοθρακίων*: Δρυς, Ζώνη,[77] αιγαιακή Μεσημβρία[78] και Σάλη.[79] Δυστυχώς, τα σωζόμενα επιγραφικά κείμενα, συγκεντρωμένα στο *I.Thrac.Aeg.*, είναι πολύ σποραδικά, σχετικά μεταγενέστερα και με επιδράσεις από την αττική ή την κοινή. Κατά συνέπεια δεν διαθέτουμε αρκετά δεδομένα ώστε να μπορούμε να αποκαταστήσουμε τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά κάθε αποικίας. Η Ζώνη μάς έχει δώσει τις περισσότερες επιγραφές (περίπου τριάντα: *I.Thrac.Aeg*. E401–431), που χρονολογούνται κατά κύριο λόγο στους 5ο/4ο αιώνες π.Χ. Σχεδόν όλες τους, όμως, είναι εξαιρετικά σύντομες αναθηματικές ή επιτύμβιες και περιέχουν μόνο λίγα ονόματα. Πέρα από το ονοματολογικό υλικό, το μόνο διαλεκτικό χαρακτηριστικό που μαρτυρείται είναι η –ασυναίρετη– κατάληξη *-εος*, για τη γενική ενικού των θεμάτων σε *-σ-* (*Πολυχάρεος*, E414, πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ.· *Πολυκράτεος*, E420, μέσα 4ου αι. π.Χ.), μολονότι εμφανίζεται και ο συνηρημένος τύπος σε προγενέστερη περίοδο (πρβ. *Θεογένōς* E409, δεύτερο μισό 5ου αι. π.Χ.). Αφού βρίσκουμε παραδείγματα του ωμέγα ήδη από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. (πρβ. *Πυθόδωρος*, E409), είναι ίσως πιθανότερο οι γενικές *Ἀλκεβιάδō* (*sic*· E405 και E406, μέσα 5ου αι. π.Χ.) και *Ἀλκιβιάδō* (E407, δεύτερο μισό 5ου αι. π.Χ.) να πρέπει να διαβαστούν ως *Ἀλκεβιάδου*/*Ἀλκιβιάδου* (πρβ. τη χρήση του ήτα για το /ε:/ στην ίδια επιγραφή) –με αττική/κοινή κατάληξη γενικής ενικού των αρσενικών σε *-ᾱ*– και όχι *Ἀλκεβιάδω*/ *Ἀλκιβιάδω* – με την ιωνική κατάληξη *-ω* (με συναίρεση του *-εω* μετά από σύμφωνο).

5. Άβδηρα

Τα Άβδηρα, που βρίσκονται δεκαέξι χλμ. ανατολικά από τις εκβολές του Νέστου, είναι αποτέλεσμα δύο διαδοχικών ελληνικών εγκαταστάσεων.[80] Μετά από μια πρώτη απόπειρα των Κλαζομενίων στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., η οποία απέτυχε λόγω της εχθρικής στάσης των Θρακών, άποικοι από την Τέω εγκαταστάθηκαν εκεί έναν αιώνα μετά, αυτή τη φορά με περισσότερη επιτυχία (πρβ. Ηρόδοτος 1.168). Παρά τη σαφήνεια με την οποία οι αρχαίες πηγές μαρτυρούν την ελληνική καταγωγή των αποίκων των Αβδήρων, δεν συμβαίνει το ίδιο και με την προέλευση του τοπωνυμίου. Μερικοί πιστεύουν ότι είναι ελληνικής ετυμολογίας,[81] άλλοι θεωρούν ότι είναι θρακικό και μερικοί ισχυ-

76. Υπάρχουν, ωστόσο, στο κείμενο άλλα καθαρά έψιλον και η μορφή τους είναι διαφορετική.
77. Στον φορολογικό κατάλογο της Αθηναϊκής Συμμαχίας (*IG* I^3.77) εξαιτίας της εγγύτητάς τους με το ομώνυμο ακρωτήριο.
78. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, η Μεσημβρία ήταν το πιο δυτικό πόλισμα στην περαία της Σαμοθράκης (πρβ. 7.108: *τῶν ἐσχάτη πεπόλισται πρὸς ἑσπέρης πόλις τῇ οὔνομά ἐστι Μεσαμβρίη*). Το όνομά της έχει ίσως θρακική προέλευση, όπως η ομώνυμη αποικία των Μεγάρων στη Μαύρη Θάλασσα. Το τοπωνύμιο όμως, που απαντά αποκλειστικά στον Ηρόδοτο, ταυτίζεται συνήθως με τη Δρυ, την Ορθαγορία ή τη Ζώνη (μπορεί το *Μεσαμβρίη* να ήταν το παλαιότερο όνομα της Ζώνης). Για το ζήτημα αυτό βλ. Hansen & Nielsen 2004, αρ. 647 και 651.
79. Για τη θέση των πολισμάτων στην περαία της Σαμοθράκης, καθώς και για άλλες σχετικές πληροφορίες βλ. τη γενική εισαγωγή στο *I.Thrac.Aeg.* καθώς και τις επιμέρους εισαγωγές.
80. Για τις «τρεις» ιδρύσεις των Αβδήρων (από τους Κλαζομένιους, από την Τέω και από τον Φίλιππο Β΄) βλ. Chrysanthaki 2001, με επισκόπηση των θεσμών της πόλης.
81. Σύμφωνα με την πιο ευρέως αποδεκτή παράδοση, ο Άβδηρος, ο περίφημος ήρωας των Αβδήρων, είχε λοκρική καταγωγή.

ρίζονται ότι είναι ακόμη και φοινικικό.[82] Σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, οι σχέσεις μεταξύ Αβδήρων και μητρόπολης παραμένουν ισχυρές σε όλη τη μακρά ιστορία της αποικίας.[83]

Διαθέτουμε ογδόντα τρείς (83) επιγραφές από τα Άβδηρα και τη γύρω περιοχή, που βρίσκουμε συγκεντρωμένες στο *I.Thrac.Aeg.* (E1–E83). Οι παλαιότερες χρονολογούνται στους 6ο και 5ο αιώνες π.Χ. Η εκτενέστερη διαλεκτική επιγραφή είναι το αποσπασματικό κείμενο ενός νόμου που αφορά την αγοραπωλησία δούλων και υποζυγίων (E3, πριν το 350 π.Χ.). Από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. και εξής, και κυρίως από τον 3ο αιώνα π.Χ., οι επιγραφές από τα Άβδηρα γράφονται σε αττική και κοινή. Η έλλειψη επιγραφικού υλικού αντισταθμίζεται εν μέρει από τα πολυάριθμα νομίσματα από τα Άβδηρα των 5ου και 4ου αιώνων π.Χ., που περιλαμβάνουν πολλά ανθρωπωνύμια τα οποία επιβεβαιώνουν την ιωνική προέλευση της αποικίας (βλ. 7).[84] Όπως και στην περίπτωση των σφραγισμάτων σε αμφορείς, τα ονόματα που είναι χαραγμένα σε νομίσματα εμφανίζονται συχνά με συντομογραφημένη μορφή, με αποτέλεσμα να επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες. Με εξαίρεση κάποιους τύπους που θα συζητήσουμε στη συνέχεια, τα λίγα διαλεκτικά χαρακτηριστικά που μαρτυρούνται τόσο στις επιγραφές όσο και στα νομίσματα είναι αυτά που θα περιμέναμε σε μια διάλεκτο ιωνικής προέλευσης και συνάδουν με αυτά της μητρόπολής της, της Τέως.

Τα πρώτα παραδείγματα χρήσης του ΕΙ για το /eː/ χρονολογούνται στον 5ο αιώνα π.Χ. (όλα στον τύπο *εἰμί*), ενώ η χρήση του ΟΥ για το /oː/ δεν μαρτυρείται μέχρι το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ.: *τῶ Ἑκατομβίō* (E37, αρχές 4ου αι. π.Χ.)· *Δημητρίō* (E40, περ. 400–350 π.Χ.)· *Εὐπείθου* (E41, περ. 350–300 π.Χ.). Μερικές φορές, η ίδια επιγραφή έχει ΕΙ για το /eː/ αλλά ακόμη Ο για το /oː/: *Ἀναξιδίκō εἰμὶ τῶ Νύμφιδος* (E31, 500–475 π.Χ.)·[85] *εἰμὶ* αλλά *Νυμφοδώρō* (E32, περ. 475–450 π.Χ.).

Πολλές μαρτυρίες υπάρχουν για την απουσία επανατροπής του /æː/ (< /aː/) μετά από /r/, /i/ και /e/: *Ἰστίης*, *Πυθείης* (E14, ύστερος 5ος αι. π.Χ.)· *ἰ*[*ερ*]*ῆς*, *δυσεντερίης*, [*ποδ*]*αλγίης* (E3, πριν το 350 π.Χ.)·[86] *Ἀρτεμισίης* (E32, περ. 475–450 π.Χ.).

Δεν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για την παρουσία αρκτικής δασύτητας στα Άβδηρα, αλλά πρέπει να υποθέσουμε ότι η ιωνική που μετέφεραν στα Άβδηρα οι άποικοι από την Τέω ήταν ψιλωτική διάλεκτος (αλλά βλ. πιο κάτω ΗΤΑΙΡΟΙ). Στην Τέω, ο τύπος *καθημένο* (πρβ. *DGE* 710.B31, περ. 470, *Dirae publicae*) μπορεί εύκολα να ερμηνευθεί, αν υποθέσουμε ότι η σύνθεση έλαβε χώρα πριν από την ψίλωση.

Ένα παράδειγμα απουσίας της τρίτης αναπληρωματικής έκτασης θα μπορούσε να είναι το *νόσου* (E3, πριν το 350 π.Χ.), αλλά, όπως ξέρουμε, παραμένει ατεκμηρίωτη η υπόθεση ενός αρχικού συμπλέγματος *-sw- στη ρίζα αυτή. Η απουσία συναίρεσης των *εο* και *εω* μαρτυρείται στα *ὠνεομέν*[*οις*], [*ὑ*]*πνώδεος* (E3, πριν από το 350 π.Χ.), *Ἱππέω* (E33, περ. 475–450 π.Χ., κλπ.) (για περισσότερα παραδείγματα βλ. πιο κάτω).

---

82. Πρβ. *Abd* = 'δούλος'· το δεύτερο μέρος της λέξης απαντά και σε άλλα ελληνικά τοπωνύμια φοινικικής προέλευσης (πρβ. Κύθηρα). Αν ισχύει αυτό, τότε τα Άβδηρα θα πρέπει να ήταν φοινικική αποικία ή *ἐμπόριον* πριν από τον πρώτο ελληνικό αποικισμό. Όσα λέει ο Ηρόδοτος (2.44.3–4 και 6.47.1–2) για την παρουσία Φοινίκων στη Θάσο (πρβ. Graham 1978, 216-218) υποστηρίζουν αυτή τη θεωρία, όπως άλλωστε και η ύπαρξη δύο τουλάχιστον ακόμη πόλεων με το ίδιο όνομα (μία στη βόρεια Αφρική, κοντά στην Καρχηδόνα, και η άλλη στον νότο της Ιβηρικής χερσονήσου). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προέλευση του τοπωνυμίου, καθώς και για την ίδρυση και τη μετέπειτα ιστορία των Αβδήρων, βλ. *I.Thrac.Aeg.*, σ. 158–182, Chrysanthaki 2001 και Hansen & Nielsen 2004, αρ. 640.
83. Για τις στενές σχέσεις των δύο πόλεων πρβ. Graham 1991 και 1992· Βεληγιάννη 1997· Loukopoulou & Parissaki 2004.
84. Τα πρώτα νομίσματα από τα Άβδηρα χρονολογούνται το 470–465 π.Χ.
85. Για τη γενική του πατρωνύμου βλ., 7.1ι.
86. Η αποκατάσταση του [*ἀγορ*]*ᾶ̣ς* στον στ. 2 της ίδιας επιγραφής, όπως προτάθηκε από τον Τριανταφυλλόπουλο και έγινε αποδεκτή στο *I.Thrac.Aeg*, είναι πιθανή, καθώς θα ήταν το μόνο παράδειγμα αττικής επανατροπής σε αυτή την επιγραφή. Για τον ίδιο λόγο, στον στ. 7 θα πρέπει να συμπληρώσουμε *τρ*[*ιήκοντα*] και όχι *τρ*[*ιάκοντα*].

Η ρίζα *ιρο*- μαρτυρείται στο όνομα *Ἰρομνήμων* (νόμισμα: πρβ. Masson 1984, 52), την αναμενόμενη ιωνική εκδοχή για το *Ἱερομνήμων*, αλλά το *ιερ*- είναι σχεδόν σίγουρο στο *ἱ[ερ]ῆς* (Ε3, πριν το 350 π.Χ.). Για το *Ἰστίης*, με *Ιστ*- όπως στις περισσότερες διαλέκτους vs. αττ. *Ἑστ*-, πρβ. Ε14 (ύστερος 5ος αι. π.Χ.).

Η γενική ενικού των αρσενικών σε -*ᾱ* χωρίς συναίρεση απαντά στα *Ἱππέω* (Ε33, περ. 475–450 π.Χ.) και *Ἑρμαγόρεω* (Ε38, αρχές 4ου αι. π.Χ.). Με συναίρεση του -*εω*, όταν προηγείται σύμφωνο στο *Μεγάδω* (*SEG* 4.1029, αχρονολόγητο). Για το ΠΡΟΤΙΟ (Ε30, μέσα 6ου αι. π.Χ.), το οποίο σύμφωνα με τους Gauthier & Dubois (2005, 436), «είναι επομένως η γραφή *Πρωτίω* ιωνική γενική του *Πρωτίης*» (με συναίρεση του -*εω* μετά από φωνήεν), βλ. πιο κάτω. Η γενική σε -*ου* της κοινής μαρτυρείται στο [*Δ*]*ημοκάδο̣υ* (Ε61, 3ος/2ος αι. π.Χ.). Δίπλα στο *Ἀβδηριτέων*,[87] γεν. πληθ. των θεμάτων σε *ᾱ* χωρίς συναίρεση, ο συνηρημένος τύπος *Ἀβδηριτῶν* εμφανίζεται επίσης σε νομίσματα των αρχών του 4ου αιώνα π.Χ.[88] Η θεματική δοτική πληθυντικού -*οις* (πρβ. *τοῖς*, Ε3, l. 3, πριν το 350 π.Χ.), αντί του αναμενόμενου -*οισι*·[89] μπορεί να οφείλεται σε επίδραση της κοινής. Η γενική ενικού των θεμάτων σε -*σ*- είναι -*εος*: [*ὑ*]*πνώδεος* (Ε3, πριν από το 350 π.Χ.). Για το *τέσσερ*- ʻτέσσεραʼ, με -*σσ*- και φωνήεν *ε* στη δεύτερη συλλαβή, πρβ. *τέσσερας* (Ε3, πριν το 350 π.Χ.).[90]

Η προαναφερθείσα επιγραφή *I.Thrac.Aeg.*, Ε30 (μέσα 6ου αι. π.Χ.), μια από τις παλαιότερες των Αβδήρων, αξίζει να σχολιαστεί και εδώ. Σύμφωνα με τους εκδότες, το κείμενο είναι γραμμένο σε αλφάβητο Πάρου-Θάσου («Ω στὴν θέση τοῦ Ο, Η στὴν θέση τοῦ Ε καὶ τοῦ δασέος»). Μεταγράφουν: *Πείθων μ᾽ ἔ*[*στησεν*] | *ὁ Πρωτίο Ἀν*[....] | *ἑταίρωι*.[91]

Στη φωτογραφία του *I.Thrac.Aeg.*, Ε30 (πίνακας 10), το υποτιθέμενο ωμέγα στο άρθρο και στο τέλος του ΠΡΟΤΙΩ είναι ένας κλειστός κύκλος που μοιάζει να έχει δύο πλάγιες γραμμές· πρόκειται, λοιπόν, για παραλλαγή του ωμέγα παρόμοια με αυτή που μαρτυρείται στην Πάρο και τη Θάσο (πρβ. 2.3), αν και στην επιγραφή από τα Άβδηρα οι πλάγιες δεν βρίσκονται στο κάτω μέρος του γράμματος αλλά στα δεξιά. Με βάση τη φωτογραφία αυτή, που είναι και η μόνη εικόνα που μπορέσαμε να συμβουλευτούμε, δεν είμαστε σε θέση να πούμε αν πρόκειται για ωμέγα με πλάγιες, ή αν οι «πλάγιες» είναι χαράξεις στην πέτρα που προϋπήρχαν της επιγραφής, ή αν πρόκειται απλώς για οφθαλμαπάτη. Αν πρόκειται πράγματι για παραλλαγή του ωμέγα, το πατρώνυμο του αναθέτη δεν θα ήταν *Πρωτίω*, όπως προτείνουν οι Gauthier & Dubois, αλλά μάλλον *Πρωτίου*, η αττική (ή της κοινής) γενική του *Πρωτίας* (= ιων. *Πρωτίης*)[92] ή ακόμη και του *Πρώτιος*, ονόματος που μαρτυρείται σε διάφορα μέρη της Ελλάδας.

Σε σχέση με το γράφημα Η του ΗΤΑΙΡΟΙ, θα μπορούσε να αποτελεί παράδειγμα βραχυγραφίας, (αντί ΗΕ)[93], που το συναντούμε και στην Πάρο. Ωστόσο, θα χρειαζόταν ακόμη να ερμηνεύσουμε την παρουσία της αρκτικής δασύτητας, που δεν θα ήταν αναμενόμενη στη διάλεκτο των Αβδήρων (πρβ. πιο πάνω). Εξαιτίας του είδους του αλφαβήτου, μπορεί να σκεφτόμασταν αρχικά ότι η επιγραφή προέρχεται από την Πάρο.[94] Όπως, όμως, επισημαίνουν οι εκδότες του *I.Thrac. Aeg.*, η επιγραφή είναι χαραγμένη σε ένα είδος ντόπιας πέτρας και, επομένως, δεν μπορεί να είναι επείσακτη. Πρόκειται μάλλον για το επιτύμβιο ενός κατοίκου από την Πάρο, που πέθανε ίσως σε

87. Πρβ. *SGDI* 5644, αρ. 2, 5, 14, 17, 20, 21 (νομίσματα, 500–350 π.Χ.).
88. Πρβ. *Ἀβδηριτῶν* στο Ε4 (Άβδηρα < Δελφοί), μια επιγραφή από τα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ.
89. Πρβ. Τέως, *Τηΐοισιν*, *Ἀνθεστηρίοισιν*, *Ἡρακλέοισιν* (*DGE* 710, *Dirae publicae*, περ. 470 π.Χ.).
90. Το *τέσσερ*- μαρτυρείται στην Τέω (καθώς και στη Μίλητο, την Πριήνη και τη Διδύμα· πρβ. Hualde Pascual 1993, 393–394).
91. Πιο σωστή θα ήταν η μεταγραφή *ὁ* και *ἑταίρωι*, χωρίς αρκτική δασύτητα (πρβ. πιο πάνω).
92. Το *Πρωτίας* μαρτυρείται στην Αττική (2x), τη Μίλητο (1x) και τη Λέσβο (1x), το *Πρῶτις* στη Θάσο και τη Σάμο (γεν. *Π̣ρώτιος*: *IG* XII.8.292, Θάσος, αχρονολόγητο· *IG* XII.6.2.655, Σάμος, περ. 400–350 π.Χ.). Για το *Πρωτῆς*, πρβ. Masson 1984, 52.
93. Πρβ. Jeffery 1990, 28, και πιο πάνω 2.3.
94. Η απόδοσή του στη Θάσο προσκρούει στο ζήτημα της ψίλωσης στη διάλεκτο του νησιού (πρβ. πιο πάνω 2.4.1).

μάχη στην ενδοχώρα (πρβ. το επιτύμβιο του Τόκη, τελευταίο τέταρτο 6ου–αρχές 5ου αι. π.Χ.) και, μολονότι γράφτηκε στα Άβδηρα, είναι κατά πάσα πιθανότητα γραμμένο στη διάλεκτο του αποθανόντος, όπως υποδηλώνεται από τη δασύτητα στην αρχή του ΗΤΑΙΡΟΙ.

6. Μαρώνεια

Η μαρτυρία του Ψευδο-Σκύμνου (676–678), σύμφωνα με την οποία η Μαρώνεια ιδρύθηκε από τη Χίο, είναι γενικά αποδεκτή. Παρόλο που οι πληροφορίες των αρχαίων γραμματειακών πηγών δεν μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε την ακριβή της θέση, μπορούμε να το κάνουμε χάρη στα αρχαιολογικά ευρήματα και τα επιγραφικά κείμενα. Η ίδρυση της αποικίας θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε πριν από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., όταν προκλήθηκε και η πρώτη σύγκρουση μεταξύ Θάσου και Μαρώνειας για τη Στρύμη, που βρισκόταν πολύ κοντά στη Μαρώνεια (πρβ. πιο πάνω 3).[95]

Δυστυχώς, οι επιγραφές που διαθέτουμε από τη Μαρώνεια και τη γύρω περιοχή (*I.Thrac.Aeg.*, σ. 339–482: Ε168–Ε383), λίγες πληροφορίες δίνουν για τη διάλεκτό της. Οι παλαιότερες, κατά κανόνα επιτύμβιες, χρονολογούνται στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.,[96] αλλά οι περισσότερες προέρχονται από τα μέσα του 3ου αιώνα και εξής. Όπως και με τα Άβδηρα, η σπανιότητα των διαλεκτικών επιγραφών από τη Μαρώνεια αντισταθμίζεται εν μέρει από τα πολυάριθμα νομίσματα που διαθέτουμε από την αποικία αυτή, στα οποία μαρτυρούνται πολλά ανθρωπωνύμια ιωνικής προέλευσης (βλ. 7), καθώς και διάφοροι διαλεκτικοί τύποι που συνάδουν με τη διάλεκτο της μητρόπολης, της Χίου. Απουσία συναίρεσης των *εο*, *εω*, εκτός αν προηγείται φωνήεν: *Νεομηνίου* (*SGDI* 5685.15, νόμισμα, 400–350 π.Χ.)[97] (για περισσότερα παραδείγματα βλ. πιο κάτω γεν. εν. των θεμάτων σε -*σ*- και γεν. εν. και πληθ. των θεμάτων σε -*ᾱ*). Το επίθημα *ηιο*- διατηρεί το μακρό φωνήεν: *Ποσιδήιου* (*SGDI* 5685.18, νόμισμα, 450–400 π.Χ.· αλλά *Ποσιδείου*, ό.π. αρ. 19, 400–350 π.Χ.). Γενική ενικού -*εω* των αρσενικών σε -*ᾱ*: *Θ̣ε̣ο̣ξενίδεω*[98] (Ε222, 4ος αι. π.Χ.)· *Ἀθηνέω*, *Ἀπελλέω*, *Ἀριστόλεω*, *Ἡγησαγόρεω* και *Ἡρακλείδεω* (*SGDI* 5685, νομίσματα, 450–350 π.Χ.).[99] Για τη γενική πληθυντικού -*εων* χωρίς συναίρεση των θεμάτων σε -*ᾱ*,[100] πρβ. *Μαρωνηιτέων*, *Μαρωνειτέων*, *Μαρωνιτέων* (*SGDI* 5685, νομίσματα, 450–350 π.Χ.).[101] Σύμφωνα με τον Bechtel, *Μαρωνίτης* και *Μαρωνηίτης* (ή *Μαρωνείτης*) είναι δυο διαφορετικά παράγωγα: το *Μαρωνίτης* παράγεται από το *Μάρων*, ενώ το *Μαρωνηίτης*/*Μαρωνείτης* από το *Μαρωνεύς* (πρβ. *Μαρωνεύς* στην Αίγυπτο, *OGIS* 92, 181–146 π.Χ.). Για τη γενική ενικού -*εος* των θεμάτων σε -*σ*-, πρβ. [*Π*]*αντακλέος* (Ε223, μέσα 4ου αι. π.Χ.)[102]· *Καλλικράτεος*, *Μητροφάνεος* και *Πατροκλέος* (*SGDI* 5685, νομίσματα, 400–350 π.Χ.). Για τη γενική ενικού -*ιος* των θεμάτων σε -*ι*, πρβ. *Εὐξιθέμιος*, *Εὐπόλιος*, *Κλεοπόλιος*, κλπ. (*SGDI* 5685, νομίσματα, 400–350 π.Χ.).

95. Για άλλα ζητήματα (προέλευση του τοπωνυμίου, ταύτιση της Μαρώνειας με την ομηρική πόλη Ίσμαρο, συμμετοχή της στην Αθηναϊκή Συμμαχία κλπ.) βλ. *I.Thrac.Aeg.*, σ. 319 κ.ε. και Hansen & Nielsen 2004, λ. Maroneia, 878–880.
96. Υπάρχουν λίγες επιγραφές από τον 5ο αιώνα αλλά δεν παρουσιάζουν διαλεκτικό ενδιαφέρον.
97. Σε μεταγενέστερα νομίσματα το *Νεομηνίου* εμφανίζεται ως *Νουμηνίου*.
98. Σύμφωνα με τον Bakalakis 1952, *Διογενίδεω*.
99. Πρβ. Χίος: *Μανδραγόρεω* και *Ἑκαΐδεω* (Jeffery 1990, 47.9, 475 π.Χ.), *Πύρεω* (*DGE* 691.8, 5ος/4ος αι. π.Χ.) κλπ.
100. Πρβ. Χίος: *Κλυτιδέων* (*SEG* 22.508), *Μοιρέων* (*Αθηνά* 20 (1908), 225, αρ. 30) κλπ.
101. Με λίγες εξαιρέσεις, ο συνηρημένος τύπος *Μαρωνιτῶν* εμφανίζεται σε νομίσματα που χρονολογούνται μετά το 400 π.Χ., πιθανόν λόγω επίδρασης από την αττική ή την κοινή.
102. Τα Ε234 και Ε235 (3ος αι. π.Χ.) διαθέτουν ήδη τη γενική -*κλέους* που απαντά στην αττική και την κοινή.

7. Σχόλια στην ονοματολογία του βόρειου Αιγαίου

7.1 Η ονοματολογία της Θάσου, της Σαμοθράκης και των εγκαταστάσεων μεταξύ Στρυμόνα και Έβρου αντανακλά την ιωνική καταγωγή των κατοίκων τους: *Ἀπελλῆς* (Μαρώνεια, *SGDI* 5685.5, νομίσματα, 400–350 π.Χ.)· *Γλαύκων* (Θάσος, σφράγισμα αμφορέα)· *Δημῆς* (Θάσος, σφράγισμα αμφορέα)· *Εὐαγόρης* (Θάσος, σφράγισμα αμφορέα)· *Παυσανίης* (Θάσος, σφράγισμα αμφορέα)· *Ποσιδήιος* (Θάσος, Στρύμη). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποιες ομάδες ανθρωπωνυμίων με σαφή ιωνικό χαρακτήρα που μαρτυρούνται στην περιοχή:

α. Σύνθετα ανθρωπωνύμια με το -*αναξ*- και -*ανασσα*: *Ἀγαθῶναξ* (Σαμοθράκη: *Σαμοθράκη* 2.1.68, 2ος αι. π.Χ.)· *Ἀναξιδίκō* (Άβδηρα: Ε31, 500–450 π.Χ.)· *Ἀρχήνασσα* (Άβδηρα: Ε45· Ζώνη: Ε 402, περ. 350–300 π.Χ.)· *Ἑρμῶναξ* (Άβδηρα: Ε16, περ. 325–300 π.Χ.· Ε45, περ. 325–300 π.Χ.)· *Εὐρύναξ* (Θάσος, σφράγισμα αμφορέα)· *Καλλιάνακτος* (Άβδηρα: Ε33, περ. 475–450 π.Χ.)· *Μανδρῶναξ* (Άβδηρα: Ε33, περ. 475–450 π.Χ.)· *Μ̣ητρῶναξ* (Σαμοθράκη: *IG* XII.8.181, 3ος αι. π.Χ.· *IG* XII.8.251, αχρονολόγητο).

β. Ανθρωπωνύμια που σχηματίζονται με το *Μανδρο*- και -*μάνδρος*: *Μανδρόβουλος* (Θάσος: *IG* XII.8.277, αχρονολόγητο· *IG* XII.8.285, αχρονολόγητο)· *Μανδρῶναξ* (Άβδηρα: Ε33, περ. 475–450 π.Χ.)· *Νεύμανδρος* (Θάσος: *IG* XII *Suppl*. 390, 300–250 π.Χ.· *IG* XII *Suppl*. 405, μέσα 3ου αι. π.Χ.). Αξίζει να σημειωθεί ότι το *Μάνδρων*, που μαρτυρείται στη Στρύμη (Ε164, περ. 400–375 π.Χ.), είναι ιδιαίτερα συχνό στη Σάμο. Από την εποχή του Letronne και εξής, είναι γενικά αποδεκτό ότι τα ονόματα αυτά σχηματίζονται με βάση τον *Μάνδρο*, έναν επιχώριο θεό από τα δυτικά της Μ. Ασίας, για τον οποίο δεν διαθέτουμε άλλες μαρτυρίες.[103] Η υπόθεση ότι το στοιχείο *Μανδρο*-, -*μάνδρος* αυτών των ονομάτων είναι το όνομα του Μαίανδρου ποταμού στη νοτιοδυτική Μ. Ασία (με σίγηση του /i/ και παρεπόμενη συναίρεση), όπως το υπαινίχθηκε –και το απέρριψε– ο ίδιος ο Letronne, υποστηρίζεται εκ νέου με ισχυρά επιχειρήματα από τον P. Thonemann σε πρόσφατο άρθρο (πρβ. Thonemann 2006).

γ. Ανθρωπωνύμια σύνθετα με το *Μητρο*-: *Μητρόδοτος* (Μαρώνεια: *SGDI* 5685.1 και 2, 450–400 π.Χ., νομίσματα· Στρύμη: Ε164, περ. 400–375 π.Χ.· Ζώνη: Ε416, 5ος/4ος αι. π.Χ.)· *Μητρόδωρος* (Σαμοθράκη: *Samothrace* 2.1.33 I (2 x)· *IG* XII.8.170, Σαμοθράκη < Μαρώνεια, μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.)· *Μητροκλήα* (Σαμοθράκη: *Samothrace* 2.1.69 (b), 2ος/1ος αι. π.Χ.)· *Μήτρων* (Θάσος: *IG* XII, *Suppl*. 355, αρχές 3ου αι. π.Χ.)· *Μ̣ητρῶναξ* (Σαμοθράκη: *IG* XII.8.181, 3ος αι. π.Χ.· *IG* XII.8.251, αχρονολόγητο· *Samothrace* 2.1.36 και 37, 3ος/2ος αι. π.Χ.)· *Μητρώνασσα*[104] (Μαρώνεια: Ε381, μέσα 4ου αι. π.Χ.· Ε234, 3ος αι. π.Χ.· Ε226, περ. 350–300 π.Χ.· Άβδηρα: Ε53, 3ος–2ος αι. π.Χ.)· *Μητροφάνης* (Μαρώνεια: *SGDI* 5685, νομίσματα, 400–350 π.Χ.· Ε225, περ. 350–300 π.Χ.· Ε268, 2ος/1ος αι. π.Χ.· Σαμοθράκη: *IG* XII.8.181, 3ος αι. π.Χ.)· *Μητροφῶν* (Μαρώνεια: Schönert-Geiss, 133, νόμισμα του 5ου αι. π.Χ.· Στρύμη: Ε144, περ. 375–350 π.Χ.).

δ. Ανθρωπωνύμια σύνθετα με το *Ἑρμ*-, είτε πρόκειται για τον θεό είτε για τον ποταμό της Μ. Ασίας *Ἕρμο*: *Ἑρμαγόρης* (Άβδηρα: Ε38, αρχές 4ου αι. π.Χ.)· *Ἑρμοκρατίδης* και *Ἑρμόστρατος* (Άβδηρα: Masson 1984, 51)· *Ἕρμων* (Στρύμη: Ε141, περ. 375–350 π.Χ.)· *Ἑρμῶναξ* (Άβδηρα: Ε16, περ. 325–300 π.Χ., και Ε45).

ε. Ανθρωπωνύμια με το *Μολπ*-: *Μόλπος* (Μαρώνεια, νομίσματα)· *Μολπᾶς* (Άβδηρα, νομίσματα).

στ. Ανθρωπωνύμια με το *Ἑκατο*-: *Ἑκαταῖος* (Θάσος: *IG* XII.8.277, 288 και 292 κλπ.)· *Ἑκατομβίō* (Άβδηρα: Ε37, αρχές 4ου αι. π.Χ.)· *Ἑκατώνυμος*..., κλπ.

ζ. Το όνομα *Νόσσος* και οι παραλλαγές αξίζουν εδώ ιδιαίτερης μνείας. Μαρτυρούνται συχνότατα στις ιωνικές και δωρικές πόλεις της Μ. Ασίας.[105] Στη Θάσο απαντούν συχνά σε σφραγίσμα-

103. Πρβ. Robert & Robert 1958, αρ. 85 και Masson 1984, 52.

104. Εκτός και αν κάνουμε λάθος, το *Μητρώνασσα* μαρτυρείται μόνο στη Μαρώνεια (3x) και τα Άβδηρα.

105. Πρβ. Robert 1963, 60–61 και Curbera 2013, 136: «Είναι σαφές ότι τα ονόματα αυτά σχηματίζονται με βάση το

τα αμφορέων με την πλήρη ή τη συντετμημένη μορφή τους (*Νόσσος* Garlan 832· *Νοσσο* Garlan 890, 949 και 968·*Νοσσίκας* Garlan 529 και 989· *Νοσσίκ* Garlan 99· *Νοσσί* Garlan 132, 199, 233, 310, 325, 492 και 530· *Νοσίκας* Garlan 112, κλπ.), καθώς και σε επιγραφές (*IG* XII.8.284: *Νοσσικᾶς Ἡρᾶδος*, ίσως το ίδιο πρόσωπο που αναφέρεται στις *IG* XII *Suppl*. 354 και *IG* XII.8.271).

η. Υποκοριστικά ανθρωπωνύμια με ονομ. σε -*ᾶς*, γεν. -*ᾶ* και -*ᾶδος*, συχνά στην ιωνική της Μ. Ασίας, μαρτυρούνται συχνά και στις ιωνικές εγκαταστάσεις του βόρειου Αιγαίου: *Βοστᾶδος* (Ζώνη: *SEG* 27.346· πρβ. *BE* 1983, αρ. 266)· *Διονυσᾶδος* (Άβδηρα: E16, περ. 325–300 π.Χ.)· *Ἡρᾶδος* (Θάσος: *IG* XII *Suppl*. 354, περ. 300 π.Χ.· *IG* XII.8.284).

θ. Υποκοριστικά ανθρωπωνύμια σε -*ῦς*, -*ῦος* υιοθέτησαν κλίση με οδοντικό, -*ῦς*, -*ῦδος*: *Πολῦδος* (E37, Άβδηρα, αρχές 4ου αι. π.Χ.)· το *Δεονῦς* (= *Διονῦς*), υποκοριστικό του *Δεονύσιος* (πρβ. *Δεονῦς*, *SGDI* 5685.7, 450–400 π.Χ., νομίσματα από τη Μαρώνεια), παραλλαγή του *Διονύσιος*, εμφανίζεται με δύο παραλλαγές στη γενική: *Δεονῦος* (*SGDI* 5469, Θάσος) και *Δεονῦδος* (Άβδηρα, νομίσματα). Για το *Δεον*- (*Δεονῦς*, *Δεονυσᾶς*...) πρβ. Masson 1984, 50.

ι. Το όνομα *Νῦμφις*, που μαρτυρείται στη Θάσο και τη Νεάπολη ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ., εμφανίζει διπλή κλίση, γεν. *Νύμφιδος* και *Νύμφιος*: *Νύμφιδος* (Άβδηρα: E31, περ. 500–475· Θάσος: *IG* XII.8.301, κλπ.)· *Νύμφιος* (Θάσος: *SEG* 29.769, όχι μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.· *SEG* 17.423, αρχές 3ου αι. π.Χ.· *IG* XII, *Suppl*. 379, περ. 300 π.Χ. κλπ.).

Πλάι σε αυτά τα ονόματα που έχουν ιωνικό χαρακτήρα, βρίσκουμε και άλλα πιο τοπικού χαρακτήρα, όπως αυτά που σχηματίζονται με το όνομα του ποταμού Νέστου, που εκβάλλει δυτικά από τα Άβδηρα: *Νεστοκράτης* (Θάσος: *IG* XII.8.277, αχρονολόγητο)· *Νεστοπύρις* (Θάσος: *IG* XII.8.279.93, αχρονολόγητο)· *Νέστις* (Θάσος: *IG* XII.8.275.B14, αχρονολόγητο· Άβδηρα: *SGDI* 5644, νόμισμα, 500–350 π.Χ.· Στρύμη, E114, περ. 450–400 π.Χ.)· *Ἡρόνεστος* (Στρύμη: E118, 450–425 π.Χ.· E145, περ. 375–350 π.Χ.). Ο ποταμός Νέστος ονομαζόταν και Μέστος[106] και Νέσσος.[107] Ανθρωπωνύμια σχηματισμένα με βάση την πρώτη παραλλαγή μαρτυρούνται στη Θάσο: *Τό*[*ρ*]*κος Μέστου* (*IG* XII.8.510), *Φαῦστος Μεστεῖδος* (*IG* XII.8.616), *Ἡραγόρας Μέστου* (*IG* XII.8.627), *Μέστος Ἡρωδώτου* (*IG* XII.8.630) κλπ. Δεν διαθέτουμε παραδείγματα ανθρωπωνυμίων με βάση τη δεύτερη παραλλαγή, Νέσσος, από την περιοχή όπου εστιάσαμε την έρευνά μας.

Αξίζει εδώ να αναφερθεί και το *Παμφάης* / *Πανφάης*,[108] το οποίο μαρτυρείται ως επώνυμο σε διάφορα θασιακά σφραγίσματα αμφορέων (πρβ. *SEG* 35.832 και Garlan 720 και 722–734· το *Πανφαος* στο Garlan 721 είναι πιθανόν γενική του *Πανφάης*, αντί της πιο συχνής ονομαστικής), όπως και σε πολλές επιγραφές από τη Θάσο (*IG* XII.8.302, αχρονολόγητο· *IG* XII.8.354, αχρονολόγητο, ίσως το ίδιο πρόσωπο) και την απέναντι ακτή (Οισύμη: *SEG* 43.431, περ. 400–350 π.Χ.). Για το *Πρωτοφάης* (Στρύμη: E130, περ. 400 π.Χ.) βλ. πιο πάνω 3· ανθρωπωνύμια με δεύτερο συνθετικό -*φάης* μαρτυρούνται σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας αλλά κυρίως στην Αιολίδα (πρβ. Masson 1996, 89 κ.ε.). Έτσι, η παρουσία τους στη Θάσο και την απέναντι ακτή μπορεί να αποτελεί ένδειξη της στενής σχέσης μεταξύ των ιωνικών περιοχών και των Αιολέων γειτόνων τους.

7.2 Η επαφή μεταξύ Ελλήνων και Θρακών είχε επίδραση στην ονοματολογία των εγκαταστάσεων του βόρειου Αιγαίου, όπου συναντούμε πολυάριθμα θρακικά ονόματα: *Αὐλούζενις* (Τόπειρος: E84, 46–54 μ.Χ.· E104, 3ος αι. μ.Χ.)· *Βεῖθυς* (Θάσος: *IG* XII.8.496, 2ος αι. μ.Χ.· *IG* XII.8.621)· *Βεισούλας* (E64, Άβδηρα, 1ος αι. π.Χ./1ος αι. μ.Χ.· πρβ. *Βεσούλας*, γεν. θηλ.)· *Διασενις* (Τόπειρος: *Διασένεος*, E104, 3ος αι. μ.Χ.)· *Διουκεῖλας* (Μαρώνεια: *Διουκίλου*, E279, 2ος αι. μ.Χ.)· *Μουποϱις* (Μαρώνεια: *Μουπόρεως*, E273, 2ος αι. μ.Χ.)· *Ταρουλας* (Μαρώνεια: *Ταρούλου*, E379, 3ος αι. μ.Χ.· Τόπειρος: *Ταϱϱύλα* (θηλ.), E104, 3ος αι. μ.Χ.) κλπ. Αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθούν τα αν-

νοσσός, τον ιωνικό τύπο του κοινού ελληνικού *νεοσσός* (αττ. *νεοττός*)». Πρβ. Bechtel, *SGDI* 5475.

106. Πρβ. E78, 11–12, περ. 131/132 μ.Χ.: *μέχρι ποταμοῦ Μέστου*.

107. Πρβ. Curbera 2014, 428.

108. Με διάφορες παραλλαγές, όπως *Πανφάιης* (Garlan 522).

θρωπωνύμια που σχηματίζονται με βάση το όνομα της θεάς των Θρακών Βένδιδος, τα οποία, μολονότι μαρτυρούνται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας (πρβ. *Βενδιδώρα* στον Ωρωπό, την Ερέτρια και την Αθήνα· *Βενδιφάνης* στην Αθήνα· *Ζηνίβενδις* στην Ερέτρια...), είναι πολύ συχνότερα στη Θράκη και τις γειτονικές περιοχές, όπως στην ανατολική Μακεδονία, τη Βιθυνία και τη Μαύρη Θάλασσα. Τα βρίσκουμε, για παράδειγμα, στη Μαρώνεια (*Βενδίς*: Ε268, 2ος/1ος αι. π.Χ.· Ε279, 2ος αι. μ.Χ.· *Βενδῖον*, Ε379, 3ος αι. μ.Χ.) και τη Θάσο (*Βένδις Ζειπᾶδος*, *IG* XII, *Suppl*. 493, αχρονολόγητο· γεν. *Βενδῖδος*: *IG* XII, *Suppl*. 460 και *IG* XII.8.478· γεν. *Βενδοῦς*: *IG* XII.8.622).

Έχουμε ήδη αναφέρει πιο πάνω (2.1) πώς, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η εναλλαγή μεταξύ ελληνικών και θρακικών ανθρωπωνυμίων (όνομα και πατρώνυμο) που μαρτυρείται στους καταλόγους αρχόντων και θεωρών από τη Θάσο, θα μπορούσε να αποτελέσει τεκμήριο για τις φιλικές σχέσεις μεταξύ ελλήνων αποίκων και προαποικακού πληθυσμού.[109] Αν το *Τόκης*, το όνομα του πολεμιστή που έπεσε στη μάχη στο επίγραμμα που βρέθηκε στην Αμφίπολη (πρβ. πιο πάνω 2.1), είναι πράγματι θρακικής προέλευσης, όπως θα υποστήριζαν με επιμονή κάποιοι, τότε αυτό θα επιβεβαίωνε την ύπαρξη των φιλικών αυτών σχέσεων από πολύ νωρίς (πρβ. Pouilloux 1989, 369).

Μετάφραση Μαρία Αραποπούλου

109. Για αντίθετη άποψη βλ. Graham 1978, 219.

Alonso Déniz, A. Υπό έκδοση. Some like it short? <εο>, <ευ> and <ηυ> for <εω> in Doric. Στο *Ελληνικές διάλεκτοι στον αρχαίο κόσμο. Actes du VIe Colloque international sur les dialectes grecs anciens*, επιμ. A. Panayotou & G. Galdi. Louvain: Peeters.

Arena, R. 1982. Zu einer thasischen Inschrift. *ZPE* 49:140.

Bakalakis, G. 1952. *Jahresh*. 39, *Beiblatt* 1/6.

Bakalakis, G. 1974. Thrakische Eigennamen aus den nordägäischen Küsten. Στο *Thracia* II (*Primus Congressus Studiorum Thracicorum*), 261–279. Σόφια: Bulgarian Academy of Science.

Barrio Vega, M. L. del. 2007. Η διάλεκτος της Φώκαιας υπό το φώς της ελληνικής δυτικής επιγραφικής. Στο *Φωνής χαρακτήρ εθνικός. Actes du Ve Congres International de Dialectologie grecque*, επιμ. Μ. Β. Χατζόπουλος & Β. Ψηλακάκου, 9–27. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 52. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας]· διάθεση: De Boccard.

Barrio Vega, M. L. del. 2014α. Ionic. Στο Giannakis et al. 2014, 2ος τόμ., 260–267.

Barrio Vega, M. L. del. 2014β. Southeast Greek. Στο Giannakis et al. 2014, 3ος τόμ., 297–299.

Bechtel, F. 1887. *Die Inschriften des ionischen Dialekts*. Göttingen: Dieterich.

Bechtel, F. [1924] 1963. *Die griechischen Dialekte.* 3ος τόμ., *Der ionische Dialekt*. Βερολίνο: Weidmann.

Βεληγιάννη, Χ. 1997. Τέως και Άβδηρα. Στο *Αρχαία Θράκη* ΙΙ (Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών), 691–703. Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής.

Bernard, P. 1964. Céramiques de la prèmiere moitié du VIIe siècle à Thasos. *BCH* 88:77–146.

Bon, A.-M. & A. Bon. 1957. *Les timbres amphoriques de Thasos*. Etudes Thasiennes IV. Αθήνα: École française d'Athènes & Παρίσι: de Boccard.

Burkert, W. 1993. Concordia discors: The literary and archaeological evidence on the sanctuary of Samothrace. Στο *Greek Sanctuaries: New Approaches*, επιμ. N. Marinatos & R. Häggs, 178–191. Λονδίνο: Routledge.

Cauer, P. 1877. *Delectus Inscriptionum Graecarum Propter Dialectum Memorabilium Composuit P. Cauer* (Latin Edition). Λειψία.

Chankowski, V. & L. Domaradzka. 1999. Réédition de l'incription de Pistiros et problèmes d'interprétation. *BCH* 123:247–258.

Chrysanthaki, K. 2001. Les trois fondations d'Abdère. *REG* 114:383–406.

Curbera, J. 2013. Simple names in Jonia. Στο *Personal Names in Ancient Anatolia*, επιμ. R. Parker, 107–143. Proceedings of the British Academy 191. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Curbera, J. 2014. The personal names. Στο *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης*. 1ος τόμ., *Οι επιγραφές 1–2220*, επιμ. Σ. Δάκαρης, Ι. Βοκοτοπούλου & Α.-Φ. Χριστίδης, 419–432. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Dimitrova, N. M. 2008. *Theoroi and Initiates in Samothrace. The Epigraphical Evidence*. Hesperia Suppl. 37. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Dimitrova, N. M. & K. Clinton. 2003. An Archaic inscription from Samothrace. *Hesperia* 72:235–239.

Domaradzki, M. επιμ., 2000. *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la péninsule balkanique aux VIIe–Ve siècles avant J.-C.* Opole: Inst. D'Archéologie /Musée de l'Acad. Bulgare des Sciences.

Dubois, L. 1986. *Recherches sur le dialecte arcadien*. Louvain-la-Neuve: Peeters.

Duchêne, H. 1992. *La stèle du port. Fouilles du Port* 1. *Recherches sur une nouvelle inscription thasienne*. Études Thasiennes XIV. Αθήνα: École française d'Athènes & Παρίσι: de Boccard.

Dunant, Ch. & J. Pouilloux. 1958. *Recherches sur l'Histoire et les Cultes de Thasos. II. De 196 avant J.-C. jusqu'à la fin de l'Antiquité*. Études Thasiennes V. Αθήνα: École française d'Athènes & Παρίσι: de Boccard. (= *Recherches* II).

Froehner, W. 1865. *Musée imperial du Louvre. Les inscriptions grecques*. Παρίσι.

Fraser, P. M. 1960. *Samothrace.* 2.1, *The Inscriptions on Stone*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.

García Ramón, J. L. 2003. Ionisch. Στο *Der Neue Pauly* V, στήλη 1079–1083.

Garlan, Y. 1999. *Les timbres amphoriques de Thasos.* 1ος τόμ., *Timbres protothasiens et thasiens anciens*. Αθήνα: École française d'Athènes & Παρίσι: de Boccard.

Gauthier, P. & L. Dubois. 2005. *Bulletin Epigraphique. REG* 118 (2): 436–443.

Georgiev, V. I. 1957. *Trakite i Techniyat Ezik.* Σόφια.

Georgiev, V. I. 1977. *Trakiiskayat Ezik*. Σόφια.

Giannakis, G. K. et al., επιμ. 2014. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. 3 τόμ. Leiden & Βοστόνη: Brill. Προσβάσιμο στο http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-ancient-greek-language-and-linguistics

Grace,V. & M.-Th. Lenger. 1958. Timbres amphoriques de Thasos. *BCH* 82: 368–434.

Graham, A.J. 1978. The foundation of Thasos. *ABSA* 73:61–98.

Graham, A. J. 1991. Abdera and Teos. *JHS* 111:176–178.

Graham, A. J. 1992. Abdera and Teos. *JHS* 112:44–73.

Graham, A. J. 2001. Thasian controversies: precolonial and colonial. Στο Graham A.J., *Collected Papers on Greek Colonization*, 366–384. Leiden: Brill.

Graham, A. J. 2002. The Colonization of Samothrace. *Hesperia* 71:231–260.

Graham, A. J. [1982] 2008. The colonial expansion of Greece. Στο *The Cambridge Ancient History* [on line], 3ος τόμ., 3ο μέρ., *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, επιμ., J. Boardman & N. G. L. Hammond, κεφ. 37, σ. 83–162. 2η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.

Guarducci, M. 1967–1978. *Epigrafia greca*. 4 τόμ. Ρώμη: Ist. Poligrafico dello Stato.

Hansen M. H. & Th. H. Nielsen, επιμ. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Οξφόρδη: Oxford University Press. (= *Inventory*)

Hernández Vázquez, A. 1987. El jonio oriental. *Studia Zamorensia Philologica* 8:287–289.

Hualde Pascual, M. P. 1993. El dialecto jonio de la Dodecápolis: fonética y morfología. Estudio intradialectal. Διδακτορική διατριβή, Universidad Autónoma de Madrid.

Hualde Pascual, M. P. 1997. Eolismos en Jonia: Revisión de un problema de geografía intradialectal. *Emerita* 65 (2): 221–256.

I.Thrac.Aeg. = Λουκοπούλου, Λ., Α., Ζουρνατζή, Μ.-Γ., Παρισάκη & Σ. Ψωμά. 2005. *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου). Inscriptiones antiquae partis Thraciae quae ad ora maris Aegaei sita est (Praefecturae Xanthes, Rho-*

dopes et Hebri). Αθήνα: ΕΙΕ/ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας].

Inscriptiones Graecae XII.8. 1909. Επιμ. C. Fredrich.

Jeffery, L. H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece*. *A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* Αναθ. έκδ. με συμπλ. του A. W. Johnston. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Οξφόρδη: Clarendon Press (= *LSAG*).

Katsanopoulou, D., I. Petropoulos & S. Katsarou, επιμ. 2008. *Archilochus and his Age. Proceedings of the 2nd International Conference on the Archaeology of Paros and the Cyclades* (Παροικιά, Πάρος, Οκτώβριος 2005). Αθήνα.

Knitl, E. 1938. *Die Sprache der ionischen Kykladen nach der inschriftlichen Quellen*. Μόναχο.

Kontoleon, N. 1970. *Aspects de la Grèce préclassique.* Παρίσι: College de France.

Λαζαρίδης, Δ. 1976. Επίγραμμα Παρίων από την Αμφίπολιν. *ΑΕ* 1976, 164–181.

Launey, M. 1934. Une dédicace thasienne à Héraklès. *BCH* 58:173–183.

Lehmann, K. 1960. *Samothrace*. 2.2, *The inscriptions on ceramics and minor objects*. Λονδίνο: Pantheon Books.

Lewis, N. 1958. *Samothrace.* 1ος τόμ., *The Ancient Literary Sources*. Νέα Υόρκη.

Loukopoulou, L. & M. G. Parissaki. 2004. Teos and Abdera. The epigraphic evidence. Στο Moustaka et al. 2004, 305–310.

Loukopoulou, L. 1989. *Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la periode archaique*. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας].

Malkin, I. 2009. Foundations. Στο *A Companion to Archaic Greece*, επιμ. K. Raaflaub & H. van Wees, 373–394. Chichester, Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.

Masson, O. 1984. Monetary magistrates in Abdera and Maroneia (V/IV a. C.). *RN* 26:48–60.

Masson, O. 1994. Nouvelles *notes* d'anthroponymie grecque. *ZPE* 102:167-184.

Masson, O. 1996. Nouvelles notes d'anthroponymie grecque. *ZPE* 110:87–99.

Meister, K. 1921. *Die Homerische Kunstprache*. Λειψία.

Méndez Dosuna, J. 2012. Methone of Pieria: A reassessment of the epigraphical evidence. Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο «Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)» (Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2008, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας).

Mihailov, G. 1986. L'onomastique dans l'aire Thraco-Macédonienne. *Αρχαία Μακεδονία* 4 (1983): 377–392.

Moustaka, A. et al., επιμ. 2004. *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropolis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera* (Άβδηρα, 20–21 Οκτωβρίου 2001). 19η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Μπακαλάκης, Γ. 1967. *Ανασκαφή Στρύμης*. Θεσσαλονίκη.

Muller, A. 2010. D'Odonis à Thasos. Thraces et Grecs (VIIIe–VIe s.): essai de bilan. Στο *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses (2) (2006–2008)*, επιμ. H. Tréziny, 213–224. Παρίσι: Errance, Centre Camille Jullian.

Oikonomides, A. 1978. Misread Greek Inscriptions. *AncW* 1:159–166.

Passa, E. 2001. L'antichità della grafia ευ per εο, εου nell'epica: a proposito di una recente edizione dell'*Iliade*. *RFIC* 129:385–417.

Pouilloux, J. 1954. *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos. De la fondation de la cité à 196 avant J.-C.* Études thasiennes III. Παρίσι. (= *Recherches* I).

Pouilloux, J. 1955. Glaukos, fils de Leptine, Parien. *BCH* 79:75–86.

Pouilloux, J. 1964. Archiloque et Thasos, Histoire et poésie. Στο *Archiloque*, 3–27. Entretiens sur l'antiquité classique 10. Γενεύη-Vandœuvres: Fondation Hardt.

Pouilloux, J. 1982. La fondation de Thasos: archéologie, littérature et critique historique. Στο *Rayonnement grec. Hommages à Charles Delvoye*, επιμ. L. Haderman-Misguich & G. Raepsaet, 91–101. Βρυξέλλες: Editions de l'Université de Bruxelles.

Pouilloux, J. 1989. Grecs et Thraces à Thasos et dans la Pérée. Στο *Melanges Pierre Levecque*, επιμ. M. M. Mactoux & E. Geny, 2ος τόμ., 368–373. Παρίσι: Belles Lettres.

Robert, L. 1963. *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*. Παρίσι: Maisonneuve.

Robert, J. & L. Robert. 1958. *Bulletin Epigraphique* 1958. *REG* 71:169–363.

Rolley, C. 1965. Le sanctuaire des dieux patrôoi et le Thesmophorion de Thasos. *BCH* 89 (2): 441–483.

Samsaris, D. C. 1988. L'epigraphie et l'onomastique de la province romaine de Thrace (sa partie grecque actuelle). *Δωδώνη* 17:93–106.

Santiago, R. A. 1990. Encore une fois sur la lettre de plomb d'Emporion (1985). *ZPE 80*:*79*-80.

Seyrig, H. 1927. Quatre cultes de Thasos. *BCH* 51:178–233. Ανατύπωση στο *Scripta varia: Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 527–584 (Παρίσι: Libr. orientaliste P. Geuthner, 1985).

Shönert-Geiss, E. 1987. *Griechisches Münzwerk: Die Münzprägung von Maroneia.* 2 τόμ. Βερολίνο: Akademie Verlag.

Sokolowski, F. 1969. *Lois sacrées des cités grecques*. Παρίσι: De Boccard.

Τζιφόπουλος, Γ., επιμ. 2012. *Μεθώνη Πιερίας Ι. Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρικά αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο'*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Προσβάσιμο στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/studies/methoni-pierias-i

Τζιφόπουλος, Γ. 2012α. Η ενεπίγραφη κεραμική του 'Υπογείου': Πανέλληνες στη Μεθώνη. Στο Τζιφόπουλος 2012, 305–319.

Thonemann, P. 2006. Neilomandros. A contribution to the history of Greek personal names. *Chiron* 36:11–43.

Thumb, A. & A. Scherer. 1959. *Handbuch der griechischen Dialekte II*. Χαϊδελβέργη: Winter.

Tiverios, M. 2008. Greek colonization of the northern Aegean. Στο *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, επιμ. G. R. Tsetskhladze, 2ος τόμ., 1–154. Leiden & Βοστόνη: Brill.

Trippé, N. 2014. Contacts et influences: quelques remarques à propos des alphabets archaïques des Cyclades. Στο *Pouvoirs, îles et mer Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (viie s. a.C.–iiie s. p.C.)*, επιμ. G. Bonnin & E. Le Quéré, 269–278. Παρίσι & Bordeaux.

Τσαντσάνογλου, Κ. 2000. Ο Αρχίλοχος και ο λαός του. Αποσπάσματα 115, 93a, 94 (W.). Στο *Κτερίσματα. Φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ιω. Σ. Καμπίτση (1938–1990)*, επιμ. Μ. Σηφάκης, 369–393. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Tsantsanoglou, K. 2003. Archilochus fighting in Thasos. Frr. 93a+94 from the Sosthenes Inscription. *Ελληνικά* 53:235–255. Προσβάσιμο στο http://media.ems.gr/ekdoseis/ellinika/Ellinika_53_2/ekd_peel_53_2_Tsantaloglou.pdf

Tsantsanoglou, K. 2008. Archilochos fighting in Thasos. Frr. 93a and 94 from the Sosthenes Inscription. Στο Katsanopoulou et al. 2008, 163–180.

Velkov, V. & L. Domaradzka. 1994. Kotys I (383/382–359 av. J.–C.) et l'emporion Pistiros de Thrace. *BCH* 118:1–15.

Vokotopoulou, J., επιμ. 1993. *La Civilisation Grecque; Macédoine, Royaume d'Alexandre le Grand* (Κατάλογος Έκθεσης, Marché Bonsecours, Montréal, 7 Μαΐου–19 Σεπτεμβρίου 1993). Αθήνα: Καπόν.

Zurbach, J. 2008. Question foncière et départs coloniaux. À propos des apoikiai archaïques. *Annuario della Scuola archeologica italiana di Atene* 86 (ser III, 8): 87–103.

Summary

The Ionic of the North of the Aegean (from the River Strymon to the Hebros)

The N. Aegean coastline area between the rivers Strymon and Hebros was littered in antiquity with Ionic-speaking colonies (e.g., Maroneia, Abdera, etc.) which had usually been founded by Aegean Ionic metropoleis (e.g., Cyclades, Chios). The nearby islands of Thasos and Samothrace also formed part of the broader N. Aegean Ionic-speaking area. The epigraphic material from the area is unevenly distributed across time and space, and only Thasos may provide us with adequate epigraphic sources. But in general, the evidence currently at our disposal shows that the main linguistic features of each N. Aegean colony should generally be related to the dialectal traits of its respective metropolis: e.g., characteristics of Cycladic Ionic (: Paros) are evident on Thasos while East Ionic features occur on Samothrace, in Abdera and in Maroneia (cf. also the early influence of Attic as well as of the Koine later).

Thasos was a colony of Paros (founded ca. 650 BC) and the earliest epigraphic evidence from this island dates to the 7th/6th centuries BC; note also the numerous amphora stamps which are particularly useful for onomastics. The early alphabet of Thasos is reminiscent of the alphabet of Paros since they share some distinctive letter types: e.g., a semi-circular *beta*, the two signs for the *o*-timbre vowels (Ω for /o/ and /oː/, O for /ɔː/); etc. As far as the local dialect of Thasos itself is concerned, the most striking linguistic feature is the early appearance of psilosis, e.g., κατάπερ. Other interesting characteristics are: absence of Attic-like reversion for /æː/ (after /r/, /i/, /e/); numerous examples of ευ in lieu of εο and conversely of αο, εο instead of αυ, ευ (e.g., Γλαόκω(ν)); the suffix -ηιο- (e.g., πρυτανήϊον); gen. sg. -εω for *ā*-stem masculines and gen. sg. -εος and -ευς (< -εος) for both *s*- and (some) *ā*-stem masculines; etc. Thasos also founded several settlements on the opposite Thracian coastline (*peraea*), e.g., Galepsos, Neapolis, Stryme, etc. The epigraphic sources from Stryme as well as the mid-4th century BC Pistiros inscription (from an inland Thasian emporion perhaps) show a dialectal variety similar to that of Thasos: e.g., absence of Attic-like reversion, absence of contraction for εα and εω, use of the suffix -ηνός for Greek ethnics (e.g., Πιστιρηνῶμ).

Samothrace was colonized in the first half of the 6th century BC, probably by colonists of Aeolic origin: Strabo's testimony, the presence of some early Aeolian ceramics and a fragmentary honorary decree (mid-4th century BC) which seems to contain some Aeolic features (τᾶς, ἐόντεσσι) are the strongest indications. The early epigraphic material in general is scarce; the earliest inscription is the so-called "Agamemnon Relief" (ca. 560–550 BC) which lists the proper names Ἀγαμέμνων, Ταλθύβιος, Ἐπε[ιός]. The Samothracian *peraea* on the Thracian coastline (Drys, Zone, Aegean Mesembria, Sale) has provided us with some additional, however limited material (esp. dedications and epitaphs from Zone (5th/4th centuries BC) which contain anthroponyms). The most interesting dialectal feature is the uncontracted gen. sg. -εος for s-stems nouns, e.g., Πολυχάρεος.

Abdera, which was colonized twice, first by the Klazomenians (mid-7th century BC), and then by colonists from Teos (ca. one century later), has so far provided us with eighty-three inscriptions, the oldest of which date back to the 6th and 5th century BC. After the mid-4th century BC, but particularly from the 3rd c. BC onwards, the inscriptions from Abdera were written in Attic or in the Koine. The scarcity of the epigraphic material is partly compensated by the numerous coin inscriptions (legends) (5th–4th centuries BC) which list numerous anthroponyms of Ionic origin (usually in abbreviation). The few dialectal features bear clear resemblance to those of the (second) metropolis, i.e. Teos: e.g., absence of Attic-like reversion for /æː/ after /r/, /i/, /e/; lack of initial aspiration (but the form

ΗΤΑΙΡΟΙ in an epitaph could be a counter-example if H- ultimately corresponds to a spelling HE-); usual absence of contraction for εο and εω (e.g., Ἀβδηριτέων, but cf. also Ἀβδηριτῶν); thematic dat. pl. -οις instead of the expected -οισι; gen. sg. -εος for s-stems (e.g., [ὑ]πνώδεος), etc.

Maroneia was probably founded by colonists from Chios. The epigraphic evidence is rather poor and mostly funerary in nature. The oldest epigraphic texts date back to the mid-4th century BC, but the majority of them appear from the mid-3rd century BC onwards. The numerous coins partially compensate for this deficiency by documenting not only numerous personal names of Ionic origin but also various dialectal forms, which seem to correspond very closely to those of the dialect of Chios: note e.g., the absence of contraction for εο, εω (e.g., Νεομηνίου) unless they are preceded by a vowel; suffix -ηιο- (e.g., Ποσιδήιου); gen. sg. -εω (e.g., Ἠρακλείδεω) and gen. pl. -εων (e.g., Μαρων(ε)ιτέων) for the *ā*-stem masculines; gen. sg. -εος (e.g., Καλλικράτεος) for the s-stems; gen. sg. -ιος (e.g., Εὐπόλιος) for the *i*-stem nouns; etc.

The onomastics of the N. Aegean coastal area as well as that of Thasos and Samothrace is normally a reflection of the Ionic origin of its inhabitants, e.g., Παυσανίης. Note also the several compound personal names (first member Μανδρο-, Μητρο-, Ἑρμ-, Μολπ-, Ἑκατο-; second member -μάνδρος, -αναξ, -ανασσα); the various hypochoristics in -ᾶς (gen. -ᾶ or -ᾶδος), e.g., Διονυσᾶδος, and -ῦς (gen. -ῦος), e.g., Δεονῦς; finally, the numerous Thracian names, e.g., Αὐλούζενις, Ταρουλας; etc.

René Hodot
Πανεπιστήμιο της Λορένης

Η λεσβιακή διάλεκτος

1. Οι μαρτυρίες. Γεωγραφική και χρονολογική κατανομή

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για τη λεσβιακή διάλεκτο προέρχονται από τρεις γειτονικές αλλά όχι συνεχείς γεωγραφικές ζώνες: από βορρά προς νότο, *1.* η Τένεδος και κάποιες διάσπαρτες περιοχές της Τρωάδας· *2.* η Λέσβος και η Νήσος· *3.* η Αιολίδα, δηλαδή η στενή παράκτια ορεινή ζώνη που εκτείνεται ανάμεσα στους ποταμούς Κάικο και Έρμο.[1]

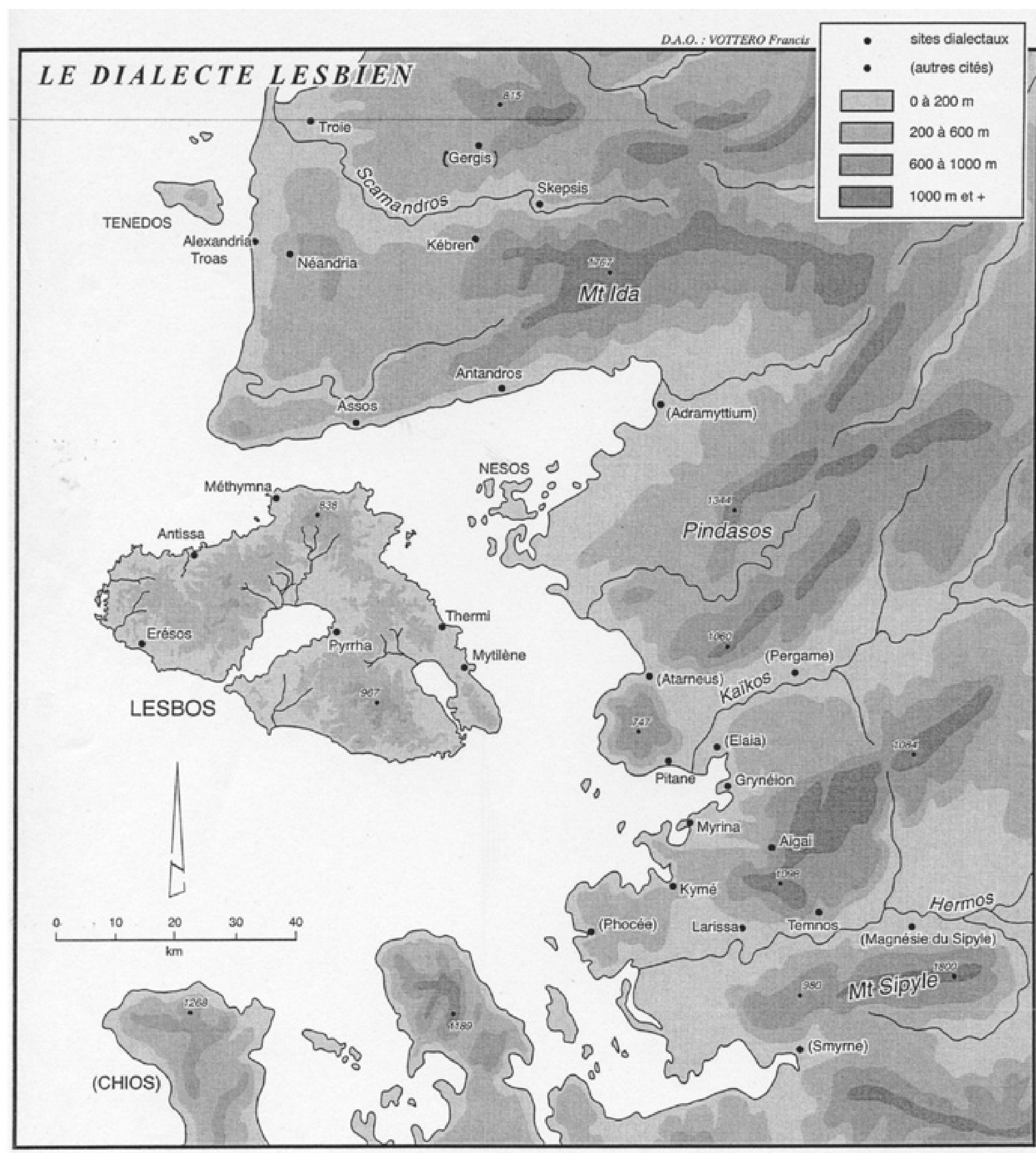
Τριμερής είναι και η χρονολογική και θεματική κατανομή της: *1.* γύρω στο 600 π.Χ., τα λυρικά έργα του Αλκαίου και της Σαπφούς, λόγια ποίηση μιας κοινωνικής ελίτ· *2.* από τον 6ο έως τον 3ο αιώνα π.Χ., ο κύριος όγκος των σημαντικών επιγραφικών μαρτυριών, που αποτελείται από επίσημα κείμενα και ιδιωτικά έγγραφα· *3.* στο τέλος της ελληνιστικής εποχής και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, τεχνητές και σποραδικές επανεμφανίσεις της διαλέκτου, χρησιμοποιούμενες, και πάλι, από μια κοινωνική ελίτ, για λόγους γοήτρου. Πρέπει να σημειωθεί ότι μεταξύ των τριών γεωγραφικών περιοχών μόνο η Λέσβος[2] εμφανίζεται και στις τρεις χρονικές περιόδους. Εξάλλου είναι η μόνη για την οποία διαθέτουμε επιγραφές που είναι ταυτόχρονα και αρκετά παλαιές και αρκετά εκτεταμένες.

Καταφεύγοντας για την ανάλυση στη γραπτή γλώσσα μοιραία βρισκόμαστε ενώπιον μιας προγενέστερης μορφής σε σχέση με την προφορική. Όπως συμβαίνει με όλες τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους, έτσι και για την προφορική λεσβιακή δεν μπορούμε παρά να διαθέτουμε μια ατελή και στρεβλή εικόνα. Πιο συγκεκριμένα: *1.* Η λογοτεχνική γλώσσα των λυρικών ποιητών, δίπλα στους εμφανείς ομηρισμούς, περιλαμβάνει μορφολογικούς, λεξιλογικούς και συντακτικούς σχηματισμούς που διαπλέκονται με την καθομιλουμένη, και οι οποίοι είναι μερικές φορές πολύ δύσκολο να εντοπιστούν λόγω της εξομάλυνσης των κειμένων από τους αλεξανδρινούς φιλολόγους. *2.* Ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., τουλάχιστον, η επίσημη γλώσσα των επιγραφών δέχτηκε τη διείσδυση φωνητικών, μορφολογικών και λεξιλογικών χαρακτηριστικών καθώς και εκφράσεων από την κοινή· από το γεγονός αυτό δεν εξαιρούνται ούτε τα ιδιωτικά κείμενα, επιτύμβια και αναθηματικά. *3.* Εκτιμούμε ότι η διάλεκτος εξαφανίστηκε από την καθημερινή προφορική χρήση στις πόλεις κατά πάσα πιθανότητα τον 2ο αιώνα π.Χ. Τη χρονολογία αυτή είχε σε κάθε περίπτωση εξαφανιστεί από τη γραπτή χρήση: η διαλεκτική επιγραφική παράδοση είχε διαρραγεί και οι τελευταίες τεχνητές επανεμφανίσεις της αντλούσαν μερικές φορές αναγκαστικά από τη γλώσσα των λυρικών (Hodot 2007, 105–106).

Ο χάρτης της επόμενης σελίδας καταγράφει τις πόλεις που έχουν παράσχει σε διάφορες περιόδους επιγραφικές μαρτυρίες, χαράγματα ή λεζάντες σε νομίσματα με διαλεκτικά χαρακτηριστικά. Τα όρια μεταξύ των περιοχών δεν ήταν δυνατό να καταδειχτούν: δεν είναι πολύ γνωστά, εκτός από την περίπτωση της Λέσβου, και ασφαλώς ποικίλλουν στο πέρασμα των αιώνων. Το σύνο-

1. Εξαιρούνται η Πέργαμος, η Φώκαια και η Σμύρνη.
2. Στην πραγματικότητα στη Μυτιλήνη και την Ερεσό.

λο των μέχρι σήμερα διαθέσιμων διαλεκτικών κειμένων δεν ξεπερνά τα εξακόσια (600), από τα οποία εκατό (100) περίπου ψηφίσματα, συνθήκες και κατάλογοι είναι προγενέστερα της ρωμαϊκής εποχής.[3] Η κατάσταση αυτή περιορίζει αναγκαστικά την ακρίβεια της γλωσσολογικής ανάλυσης.

Χάρτης της περιοχής της λεσβιακής διαλέκτου

3. Τα «διαλεκτικά» κείμενα της ρωμαϊκής περιόδου αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το ένα τρίτο του συνόλου, και τα τρία τέταρτα από αυτά είναι αναθήματα στις ρωμαϊκές αρχές ή στους ευγενείς των πόλεων.

2. Υποθέσεις για τις απαρχές και το ιστορικό πλαίσιο

Τον Σεπτέμβριο του 2001 στο συνέδριο της ελληνικής διαλεκτολογίας στο Βερολίνο, κλείνοντας την ανακοίνωσή μου «Un point de vue sur le lesbien», έθεσα το εξής ερώτημα: «Είναι άραγε αδύνατο να αποφύγουμε την έννοια "αιολική" ως εμπεριέχουσα τη θεσσαλική, τη βοιωτική και τη λεσβιακή; (…) Αν μια "προκατειλημμένη" ανάλυση μάς κάνει να προσπερνούμε ορισμένα δεδομένα, τότε μπορεί να αποτελεί πραγματικό εμπόδιο στη σκέψη» (Hodot 2006, 178).

Πρόκειται για ερώτημα ανάλογο με αυτό που οδήγησε τον αρχαιολόγο C. B. Rose να επανεξετάσει την «αιολική μετανάστευση», ενώ για πολύ καιρό αποδεχόταν την ισχύ της κοινής άποψης σχετικά με το ζήτημα (Rose 2008, 401). Καθώς απουσιάζουν από την περιοχή αρχαιολογικά ίχνη που θα οφείλονταν σε μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών,[4] ο Rose προστρέχει πιο δυναμικά στην κριτική εξέταση των λογοτεχνικών πηγών που αφορούν τους «Αιολείς»: αίρει ασάφειες και αντιφάσεις (ό.π., 401–404) και καταδεικνύει με ποιον τρόπο, κατά τους 6ο–5ο αιώνες π.Χ., οι μυθικές αφηγήσεις που συνέδεαν τις πόλεις της περιοχής με τους ήρωες του Τρωικού Πολέμου χρησίμευσαν ώστε να δικαιολογήσουν τις εδαφικές επεκτάσεις διάφορων πληθυσμών· η αξιοπιστία που προσέδωσαν σε αυτές τις μυθικές αφηγήσεις οι σύγχρονοι μελετητές του 19ου και 20ού αιώνα δεν είναι και αυτή ανεξάρτητη από ιδεολογικές ή πολιτικές τοποθετήσεις (ό.π., 401 και 421–422).

Ακολουθώντας την έρευνα του Rose στο ίδιο τεύχος του περιοδικού *Hesperia*, ο H. N. Parker επικεντρώνεται στη γλωσσική πλευρά του θέματος. Ξεκινά με εύστοχες μεθοδολογικές παρατηρήσεις και στη συνέχεια προχωρεί στη λεπτομερή εξέταση των γλωσσικών στοιχείων που θεωρούνται συνήθως χαρακτηριστικά του «αιολικού διαλεκτικού συνόλου».[5] Σε κάθε στάδιο καταλήγει να υπογραμμίζει τη μοναδικότητα της βοιωτικής και τον συντηρητικό –κληρονομημένο– χαρακτήρα των κοινών χαρακτηριστικών μεταξύ θεσσαλικής και λεσβιακής. Το συμπέρασμά του είναι σαφές: «Θεσσαλοί, Βοιωτοί, και "καθαροί" Αιολείς (δηλαδή οι κάτοικοι της Λέσβου και της απέναντι μικρασιατικής ακτής) δεν αποτελούσαν μέρος ενός αιολικού φύλου ή μιας αιολικής διαλέκτου· ήταν απλώς διαφορετικοί λαοί που δεν θεωρούνταν ούτε Δωριείς ούτε Ίωνες. Λόγω της απουσίας οποιασδήποτε αρχαιολογικής ή γλωσσικής μαρτυρίας για την ύπαρξη ανάλογης ομάδας, είναι προτιμότερο να αποφεύγουμε τον όρο *αιολική* εν γένει» (Parker 2008, 460).[6]

Συνυπογράφω το συμπέρασμα αυτό, διευκρινίζοντας μόνο κάποιους όρους εν όψει της δικής μου ανάλυσης. Στην αρχή της μελέτης του ο Parker ορίζει ως *λεσβιακή* [Lesbian] τη διάλεκτο του ομώνυμου νησιού και της Μικράς Ασίας, κρατώντας τον όρο «Aiolic» για την «παραδοσιακή» διαλεκτική οικογένεια και τον όρο «Aiolian» για τα φύλα που ήταν ομιλητές της (Parker ό.π., 434). Εγώ με τη σειρά μου, έχοντας μείνει πιστός για εικοσιπέντε χρόνια στην παράδοση, αφού χρησιμοποιούσα συστηματικά τη φράση «αιολική της Ασίας», αποκαλώ στο εξής *λεσβιακή* συνολικά τη διάλεκτο της περιοχής αυτής,[7] Τρωάδας, Λέσβου και Αιολίδας, με βάση το πιο σημαντικό από γλωσσική άποψη τμήμα της, όπως και ο Parker. Το «Aiolic» του Parker μεταφράζεται με το

4. Έτσι, όσον αφορά την Τρωάδα, η κεραμική της πρωτογεωμετρικής εποχής δεν επιτρέπει να υποθέσουμε κυριαρχία αιολέων αποίκων: «Πιο πιθανό είναι ότι οι αμφορείς, που περιείχαν κρασί ή λάδι, ήταν στοιχεία ενός συστήματος ανταλλαγών που αφορούσε και τις δύο πλευρές του Αιγαίου. Η αμοιβαία επίδραση είναι πιθανή, αλλά δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τη μετακίνηση πληθυσμών από τη μία περιοχή στην άλλη»· επίσης, «η κεραμική της Λέσβου της εποχής του σιδήρου, ακόμη και κατά τον 8ο αιώνα π.Χ., έχει πολύ περισσότερες αναλογίες με την κεραμική του ανατολικού Αιγαίου και της Ανατολίας παρά με αυτή της ηπειρωτικής Ελλάδας» (Rose ό.π., 412 και 414).
5. Σημεία που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα: η εξέλιξη του *r̥ (446–447), *ἴα = μία* (448–450)· η πρώτη αναπληρωματική έκταση (450–455)· η «αθέματη» [δικά μου τα εισαγωγικά, R.H.] κλίση των συνηρημένων ρημάτων (457–459).
6. Προηγουμένως, θυμίζει (434) ότι η έννοια **αιολική* αποτελεί επινόηση του Ahrens το 1839.
7. Βλ. Hodot 2006, υποσ. 65· ο όρος «αιολική της Ασίας» δεν είναι κατάλληλος, επειδή θα υπέθετε την ύπαρξη κάπου αλλού μιας «αιολικής της/του…».

*éolien,[8] όπου ο αστερίσκος και τα πλάγια γράμματα δηλώνουν αποτελεσματικά τον υποθετικό χαρακτήρα της αποκατάστασης. Τέλος, πιστεύω ότι ταιριάζει να προσδώσουμε στο όνομα *Αιολί(δ)α* το αποκλειστικά γεωγραφικό περιεχόμενο που αναφέρθηκε στην αρχή του κειμένου αυτού και να κρατήσουμε τον όρο *Αιολείς* για τους κατοίκους της.[9]

Αφήνοντας τώρα τις υποθέσεις σχετικά με την προϊστορία της λεσβιακής, μπορούμε να προχωρήσουμε σε διάφορες διαπιστώσεις σε σχέση με τη θέση των ομιλητών της στην περιοχή κατά την ιστορική περίοδο:

α. Απολύτως επιβεβαιωμένο είναι το γεγονός ότι γύρω στο 600 π.Χ., όπως δείχνουν ο Αλκαίος και οι Σαπφώ, οι κάτοικοι της Λέσβου μιλούσαν μια ξεχωριστή διάλεκτο.[10]

β. Την ίδια εποχή, στη Λάρισα του Έρμου, στη νότια Αιολίδα, θραύσματα από αμφορείς φέρουν αφιερώσεις στη θεά Αθηνά (Hodot 1990, 316).

γ. Οι Μυτιληναίοι είχαν συμμετάσχει στην ίδρυση της Ναύκρατης, του μόνου εγκεκριμένου ελληνικού εμπορικού σταθμού στην Αίγυπτο, όπως δείχνουν οι είκοσι περίπου υπογραφές που είναι χαραγμένες στα θραύσματα του αγγείου από το Ελλήνιον του 6ου αιώνα π.Χ. (Hodot ό.π., 277–278): οι Λέσβιοι δεν είναι απομονωμένοι.

δ. Στην Τρωάδα, οι ομιλητές της λεσβιακής δεν κατάφεραν να εγκατασταθούν στα πιο στρατηγικά σημεία, όπως η περιοχή των Στενών. Πέρα από την Άσσο, μια παράκτια πόλη στον νότο απέναντι από τη Λέσβο, οι διαλεκτικές επιγραφές είναι σπάνιες[11] και περιορίζονται κατά κανόνα στους 6ο και 5ο αιώνες π.Χ. Από τον 5ο αιώνα π.Χ., η Σκέψις, σύμφωνα με τις νομισματικές μαρτυρίες, εγκαταλείπει τη διάλεκτο (Hodot ό.π., 24).

ε. Ο Rose υπογραμμίζει ότι για αιώνες, από την εποχή του σιδήρου μέχρι την αρχαϊκή εποχή, ο πολιτισμός των αιολικών και ιωνικών πόλεων θα πρέπει να ήταν ένα διαρκώς ανασυντιθέμενο κράμα λουβιτικών, λυδικών, φρυγικών και ελληνικών στοιχείων (Rose 2008, 421). Είναι περισσότερο και από πιθανό ότι οι μείξεις με τους μη ελληνικούς πληθυσμούς της ηπειρωτικής χώρας παρέμειναν ανάλογες και κατά την κλασική περίοδο, όχι φυσικά χωρίς συνέπειες και στον γλωσσικό τομέα.[12]

• • •

Τα χαρακτηριστικά της λεσβιακής ομαδοποιούνται εδώ σε δύο σύνολα:[13] *1.* χαρακτηριστικά που μπορούν να θεωρηθούν κληρονομημένα από μια παλαιότερη φάση της γλώσσας, την οποία θα μπορούσαμε να ονομάσουμε **κοινή ελληνική*, *2.* νεωτερισμοί, αποκλειστικοί της λεσβιακής ή κοινοί με άλλες διαλέκτους.

Η **κοινή ελληνική* είναι μια ανακατασκευή, δηλαδή στην κυριολεξία μια αφαίρεση. Η πραγματική γλώσσα της εποχής, στον βαθμό μάλιστα που χρησιμοποιούνταν από πληθυσμούς που δεν ήταν σταθεροί, δεν μπορούσε να είναι ούτε ενιαία ούτε πλήρως συστηματοποιημένη. Θα πρέπει, για παράδειγμα, να διέθετε φωνητικές και λεξιλογικές παραλλαγές· ή ακόμη, αν κρίνουμε από τις αποκλίσεις που παρατηρούμε την 1η χιλιετία, η κλίση κάθε άλλο παρά είχε σταθεροποιηθεί. Απο-

8. Στην περίπτωση βέβαια που μπορούμε ακόμη να χρησιμοποιούμε αυτή την έννοια.
9. Έχοντας υπόψη ότι δεν ήταν αναγκαστικά ομιλητές της λεσβιακής· πρβ. το επιτύμβιο σε κοινή της Μυρτώς, «*ἦν ἀπ Ἐλάης Αἰολίδος τηλοῦ Κύπρος ἔδεκτο τάφωι*» [που μακριά από την Ελαία της Αιολίδας η Κύπρος τη δέχτηκε σε τάφο] (Hansen 1989, αρ. 713, περ. 300 π.Χ.).
10. Όπως σημειώνει ο Parker (2008, 433–434).
11. Λιγότερες από είκοσι περίπου σύντομες μαρτυρίες.
12. Στον κατάλογο του Rose, ας προσθέσουμε λοιπόν και τους Πέρσες. Οι Γέργιθες, λαός που κατοικούσε στην περιοχή από τη Λάμψακο μέχρι τη Μίλητο, είχαν πολλές και μερικές φορές στενές επαφές με τους Έλληνες (βλ. Hodot 2006, 166–173). Ελλείψει ωστόσο μαρτυριών, οι επιπτώσεις στη γλώσσα δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να προσδιοριστούν με ακρίβεια.
13. Εδώ παρουσιάζονται επιλεκτικά κάποια χαρακτηριστικά και περιορισμένα παραδείγματα για το καθένα από αυτά.

κλίνουσες επιλογές, φωνητικοί νόμοι αλλά και αναλογικές διαδικασίες, επαφές και ανταλλαγές συνέβαλαν στη διαμόρφωση των διάφορων ελληνικών διαλέκτων που χρησιμοποιούσαν ομάδες οι οποίες συγκροτούνταν σταδιακά.

3. Συντηρητικά στοιχεία

Πρόκειται για τα χαρακτηριστικά που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *κληρονομημένα*, επειδή προβάλλουν εμφανώς ένα παλαιότερο στάδιο της γλώσσας – χωρίς ωστόσο να είναι εξ ολοκλήρου παγιωμένα.[14] Στην περίπτωση της δοτικής πληθυντικού του θέματος *παντ-*, η αρχική μορφή **παντ-σι* διατηρείται μέχρι την ελληνιστική εποχή στην ανθρωπωνυμία (με φωνητική εξέλιξη ασφαλώς: *Παισι-κρέων*, Νήσος), και πρέπει να την χρησιμοποιούσαν ακόμη οι λυρικοί, ίσως ανταγωνιστικά με τον νεωτερικό τύπο *πάντ-εσσι* (Hodot 1990, 101–102). Στην περίπτωση άλλων παραλλαγών, όπως *ὄτε* / *ὄτα*,[15] είναι πολύ πιθανό ότι η διάλεκτος διέθετε δύο τύπους που συνυπήρχαν στο παρελθόν, ενώ άλλες διάλεκτοι είχαν διατηρήσει το έναν ή τον άλλο – δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε και έναν νεωτερισμό προϊόν μηχανισμού αναλογίας.

3.1 Το φωνηεντικό σύστημα περιλαμβάνει πέντε ποιότητες μοιρασμένες σε τρεις βαθμούς ανοίγματος, χωρίς αντίθεση μεταξύ βραχέων και μέσων μακρών φωνηέντων· έτσι έχουμε συνολικά δέκα (10) φωνήεντα: /i, e, a, o, u/, /iː, eː, aː, oː, uː /. Όπως φαίνεται από την εγγύτητά του με το /o/, η χροιά [u] του πισινού ψηλού φωνήεντος διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ.: *ἀπυφύγηι* (Μυτιλήνη). Καθ' όλη τη διάρκεια της επιγραφικής παράδοσης, ακόμη και κατά την αυτοκρατορική περίοδο, το κληρονομημένο /aː/, που δηλώνεται με το Α, παραμένει ένας από τους πιο σταθερούς χαρακτηριστικούς δείκτες της διαλέκτου. Η συναίρεση σε [aː] των *α*(ː) + *ο*(ː) είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της συχνότητας του φωνήματος και την αντοχή του στον χρόνο: *τῶν πολίτᾱν*.

3.2 Η λεσβιακή, όπως και η θεσσαλική, δεν παρουσίαζε την «πρώτη αναπληρωματική έκταση»: το συριστικό αφομοιώνεται προς το γειτονικό ηχηρό:[16] *βόλλα* (συχνά), *ἔμμεναι* (συχνά), *μῆννος* (γεν. του **μηνς*, Μυτιλήνη, περ. 330 π.Χ.), *ψάφιμμα* (Αιγαί, 4ος αι. π.Χ.[17]), *εἰς* (συχνά).

Η τροπή σε χειλικά των χειλοϋπερωικών πριν από /e(ː)/ αποτελεί αρχαϊσμό: στις περισσότερες διαλέκτους η εξέλιξη οδήγησε σε οδοντικά. Οι σχετικές μαρτυρίες στη λεσβιακή είναι πράγματι πενιχρές: πολλές χρήσεις του *πέλομαι* στους λυρικούς ποιητές και του *πήλοι* 'μακριά' (Σαπφώ 1.6 LP), δύο αβέβαιοι τύποι από επιγραφές για το «4» ([*πεσ*]*ụρεσκαιδέκοτος*, Μυτιλήνη, ;3ος αι. π.Χ) και το «5» (*πεμ̣*[*π*]*εκαιδέκοτος*,[18] στο ίδιο κείμενο).

3.3 Σύμφωνα με τις μαρτυρίες από τη μυκηναϊκή[19] και τα ομηρικά έπη,[20] η χρήση της επιθετικής φράσης για τη δήλωση της συγγένειας/πατρότητας ήταν αρχικά γενικευμένη στην ελληνική. Η

14. Μπορεί ακόμη να οδηγήσουν και σε νεωτερισμούς: η απουσία της πρώτης αναπληρωματικής έκτασης (3.2) ευνοεί την ανάπτυξη διπλών συμφώνων (4.4).
15. Οι δύο τύποι, που απαντούν στις επιγραφές, φαίνεται να βρίσκονται σε συμπληρωματική κατανομή: *ὄτε* + οριστική, *ὄτα* + *κε* και υποτακτική (Hodot 1990, 140).
16. Για τον μηχανισμό της «πρώτης αναπληρωματικής έκτασης» και το «πάγωμά» της στη λεσβιακή βλ. Parker 2008, 450–455.
17. Μεμονωμένο παράδειγμα, δίπλα στις πολυάριθμες εμφανίσεις του *ψάφισμα*.
18. Από το τρίτο γράμμα, αποφασιστικής σημασίας για τη συμπλήρωση, δεν απομένει παρά η ουρά (Hodot 1990, 153).
19. a-re-ku-tu-ru-wo e-te-woke-re-we-i-jo (= *Ἀλεκτρύων Ἐτεόκλειος*) PY An654.
20. Εδώ η χρήση είναι μαζική και ποικίλη· χρησιμοποιούνται τρία διαφορετικά επιθετικά επιθήματα, παράλληλα και ανταγωνιστικά με τη μετονοματική γενική: συγκρίνετε *Δία Κρον-ίων-α* (*Ιλ.* Α 502), *Κρον-ίδης Ζεύς* (*Ιλ.* Β 375), *Τελαμών-ιος Αἴας* (*Ιλ.* Β 528)· *ὑιὸς Τελαμῶνος Αἴας* (*Ιλ.* Ρ 284).

λεσβιακή διατηρεί τη δομή αυτή, χρησιμοποιώντας ένα μόνο επίθημα πατρωνυμικού επιθέτου: -*ιο*-, επίθημα που δηλώνει το «ανήκειν».[21] Διέθετε δύο βασικές συνδυαστικές παραλλαγές, ανάλογα με το θέμα της βάσης: -*αος* για τα ονόματα σε -*ας* (φωνητική εξέλιξη από το -*α-ιος*), -*ειος* για όλα τα υπόλοιπα (φωνητική εξέλιξη για τα παράγωγα των θεμάτων σε -*σ*- και αναλογική επέκταση του αποτελέσματος της συγκεκριμένης εξέλιξης στα άλλα θέματα σε σύμφωνο και στα θέματα σε -*ε/ο*-· Hodot 1990, 222–223). Οι περιστάσεις χρήσης είναι περιοριστικές: στις λεσβιακές επιγραφές χρησιμοποιείται μόνο για τη δήλωση της πατρικής συγγένειας (και όχι, σε αντίθεση με τη θεσσαλική και τη βοιωτική, για τη σχέση κτήσης ενός αντικειμένου, ή για μια συζυγική σχέση· Hodot ό.π., 228–229). Από τον 5ο αιώνα π.Χ. βρίσκεται στην Τρωάδα σε ανταγωνισμό με τη μετονοματική γενική, τον μόνο τύπο που χρησιμοποιείται στην Αιολίδα (κείμενα από τον 4ο αι. π.Χ. κ.ε.).

Η χρήση του πατρωνυμικού επιθέτου παρατηρείται επίσης στη θεσσαλική και τη βοιωτική, αλλά σε περιστάσεις πολύ διαφορετικές απ’ ό,τι στη λεσβιακή, ώστε να μπορούμε να τον θεωρήσουμε δείκτη μιας προϊστορικής ενότητας των τριών διαλέκτων και όχι παράλληλη διατήρηση ενός αρχαϊσμού (Hodot 2006, 174–178).

3.4 Η κύρια λειτουργία των κληρονομημένων συμπληρωματικών αντωνυμικών θεμάτων *so- και *to-[22] είναι, όπως και αλλού, ο οριστικός προσδιορισμός του ουσιαστικού («άρθρο»), διατηρούν ωστόσο σποραδικά τη δεικτική τους αξία ([*Τ*]*ὰ σκεύεά ἔσσι δαμόσια*... «Ιδού[23] τα σκεύη που ανήκουν στο κράτος» (Άσσος, 4ος αι. π.Χ.)), και έναν ρόλο αναφορικού (*τὰ δὲ ἶρα τὰ ὀ δᾶμος* [*η*]*ὔξατο* «οι θυσίες που υποσχέθηκε ο δήμος» (Μυτιλήνη, 4ος αι. π.Χ.)).[24]

4. Νεωτερισμοί

4.1 Από τις πρώτες κιόλας επιγραφές χρησιμοποιείται αλφάβητο ιωνικού τύπου. Λόγω της πρώιμης ψίλωσης (βλ. 4.2 πιο κάτω), το γράμμα Η χρησιμοποιήθηκε αμέσως για τη δήλωση του /ε:/, παρά την απουσία διαφοράς ως προς την ποιότητα με το /e/. Το Ω, ως νέο γράμμα, άρχισε να χρησιμοποιείται για τη δήλωση του /ο:/ αρκετά αργότερα: τον 5ο αιώνα π.Χ. βρίσκεται ακόμη σε ανταγωνισμό με το Ο (*Διφίλō* : *Προθοέō* : *Κεβρηνίō* επιτύμβιο από τη Γέργι (Τρωάδα).[25] Δεν υπάρχει κανένα επιγραφικό παράδειγμα για το δίγαμμα· το σύμφωνο *w (ϝ) χάνεται νωρίς, στην αρχή λέξης[26] (*ἐργάζεσθαι*), μετά από σύμφωνο (*προξενίαν*), μεταξύ φωνηέντων, που προκαλούν πλέον χασμωδία (*ἠμίχοον*, *βασίληες*).

4.2 Η τροπή των παλαιών συριστικών και των διφθόγγων σε *ι*, η εμφάνιση νέων συριστικών και νέων διφθόγγων συνδέονται εν μέρει μεταξύ τους, όπως φαίνεται από τις επιπτώσεις τους στη μορφολογία.

α. Η εξαφάνιση της δασύτητας σε αρχική θέση, προερχόμενης από ένα παλαιότερο συριστικό (ψίλωση), είναι ένα φαινόμενο που αγγίζει μόνο τη γειτονική ιωνική. Ήδη γύρω στο 600 π.Χ. (εποχή των λυρικών ποιητών), ένα θραύσμα αμφορέα από τη Λάρισα του Έρμου φέρει την αφιέρωση *τ᾽Ἀθαναήαη*, με σύγχυση στη δήλωση των δύο διαδοχικών διφθόγγων -*αι*- και -*α:*-, η οποία δείχνει σαφώς ότι το Η είχε χάσει τη συμφωνική του αξία.[27]

21. Το επίθημα -*ίδας* παράγει στο εξής ανθρωπωνύμια, όπως ακριβώς και το επίθημα -*ιος*, ιδιαίτερα μάλιστα θεοφόρα ονόματα: *Ἀπολλώνιος* ‘αφιερωμένος στον Απόλλωνα’, *Διονύσιος* ‘αφιερωμένος στον Διόνυσο’.
22. Η κατανομή είναι η ίδια με την ατικοϊωνική (*so- για την ονομ. εν. και πληθ. αρσ. και θηλ. και *to- για την υπόλοιπη κλίση): δείκτης παλαιότητας.
23. Το *τά* είναι το ισοδύναμο του δεικτικού [présentatif] *τάδε*.
24. Για άλλα παραδείγματα βλ. Hodot 1990, 132–133.
25. Για τις λεπτομέρειες βλ. Hodot 1990, 41–42.
26. Σποραδική διατήρηση στους λυρικούς (Bowie 1981, 69), όπου συνήθως δηλώνεται με το *β*.
27. Στη συνέχεια, στην ακρωνυμική δήλωση των αριθμών χρησιμοποιείται το έψιλον, Ε, ως συντομογραφία του *ἕκατον* ‘εκατό’.

β. Η σίγηση πριν από φωνήεν του δεύτερου στοιχείου των διφθόγγων σε *ι* συνέβη από τον 7ο αιώνα π.Χ. τουλάχιστον, όπως φανερώνει το μέτρο στη λυρική ποίηση (Hamm 1958, 27). Στις επιγραφές συναντάμε για παράδειγμα *Μυτιλήναοι* (Μυτιλήνη, 5ος αι. π.Χ.) ή *ποήσασθαι* (αυτόθι, 4ος αι. π.Χ.). Για τις διφθόγγους με πρώτο στοιχείο μακρό, η απώλεια του δεύτερου στοιχείου ολοκληρώθηκε στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ.: *τῶι δάμω*, *τᾶι βόλλα*, *ἀπυθάνη* (Μυτιλήνη, τέλος στίχων ενός ψηφίσματος γραμμένου στοιχηδόν, περ. 330 π.Χ.).

γ. Τα άηχα οδοντικά πριν από *ι* ή j υφίστανται συνήθως[28] ουράνωση, δίνοντας νέα άηχα συριστικά: *δαμοσία* (Άσσος, 4ος αι. π.Χ.), *δαμοκρασία* (Μυτιλήνη, 4ος αι. π.Χ.).

δ. Η εξέλιξη των ακολουθιών -*Φνσ*- που προέκυψαν και των τελικών ακολουθιών -*Φνς* δημιουργούν νέες διφθόγγους σε -*ι*: γ΄ πληθ. *μετέχοισι* (Μυτιλήνη, τέλη 4ου αι. π.Χ.) και *προτίθεισι* (Μυτιλήνη, αρχές 3ου αι. π.Χ.), μετοχή θηλυκού [*δί*]*δοισα* (Μυτιλήνη, τέλη 4ου αι. π.Χ.), *εἴκοιστος* ‘εικοστός’ (< -*κονστο*-,[29] Μυτιλήνη, 3ος αι. π.Χ.), αιτ. πληθ. *τοὶς ναύοις* ‘τους ναούς’ (Μυτιλήνη, περ. 330) και *ταὶς ἄρχαις παίσας* (< **παντ-jα-νς*, Μυτιλήνη, 5ος αι. π.Χ.). Η λεσβιακή μοιράζεται αυτό το ιδιαίτερο αποτέλεσμα της «δεύτερης αναπληρωματικής έκτασης»[30] με την κυρηναϊκή σε εσωτερική θέση και με την ηλειακή σε τελική θέση.

4.3 Το Ζ χρησιμοποιείται αρχικά για τη δήλωση του προστριβόμενου[31] που προήλθε από τα παλαιότερα συμπλέγματα *dj, *gj και *g^{w}j: με αφομοίωση, το [dz] τρέπεται σε [zz], που φαίνεται να είναι, με βάση το *ὀρίσζοισι* (αναλυτική γραφή; (Blümel 1982, 115· Hodot 1990, 85), Αιγαί, αρχές του 3ου αι. π.Χ.) το ηχηρό αντίστοιχο του [ss] σε εσωτερική θέση. Αρχικά, το Ζ δηλώνει λοιπόν ένα απλό /z/, ηχηρό αντίστοιχο του /s/: πρβ. *Ζμίθων* (Μυτιλήνη, τέλη 3ου αι. π.Χ.) ~ *Ϲ̣μιθίναοι̣* (Ερεσός, 3ος αι. π.Χ.). Η αντικατάσταση του -*σδ*- από το -*ζ*- στην παράδοση των λυρικών ποιητών είναι μια γραφηματική σύμβαση μεταγενέστερη του 3ου αι. π.Χ. (Hodot 2007, 113· πρβ. παλαιότερα Lejeune 1972, 115).[32]

4.4 Διάφορα φαινόμενα αφομοίωσης που είτε συνδέονται είτε όχι με την απουσία της πρώτης αναπληρωματικής έκτασης (πιο πάνω 3.2· βλ. Hodot 1990, 87–88) οδήγησαν στον πολλαπλασιασμό των διπλών συμφώνων φωνητικής προέλευσης. Επιπλέον, η ανθρωπωνυμία προστρέχει στον εκφραστικό αναδιπλασιασμό, που εκτιμάται ιδιαίτερα στη Μήθυμνα και την Άσσο, για τα υποκοριστικά (*Κλέομμις* ~ *Κλεομένης*· πρόκειται για τον ίδιο άνθρωπο, Μήθυμνα, 4ος αι. π.Χ.) ή για τα παρωνύμια (*Μόρμωττος*, Άσσος, 3ος αι. π.Χ.). Ο διπλασιασμός, σχεδόν όσο και το φωνήεν [aː], αποτελεί σταθερό δείκτης της διαλέκτου, που μπορεί, ήδη από την ελληνιστική εποχή, να οδηγήσει σε υπερδιαλεκτισμούς όπως *χρήμμα*[*τα*] (Κύμη, 3ος αι. π.Χ.).[33]

4.5 Ονοματική μορφολογία. Εδώ θα περιοριστούμε σε παραδείγματα για τη δοτική πληθυντικού:

α. Θέματα σε -*ο*: η ιδιαίτερη εξέλιξη της κατάληξης *-*ονς* στην αιτιατική (> -*οις*· βλ. πιο πάνω, 4.2 (δ)) προκάλεσε, για τη δήλωση της δοτικής, την εξαφάνιση της προερχόμενης από την οργα-

28. Αλλά όχι συστηματικά: *ἀναίτιος* (Μυτιλήνη, 5ος αι. π.Χ.). Η συριστικοποίηση φέρνει τη λεσβιακή κοντά με την ιωνική, όχι όμως εξίσου μακριά: Parker 2008, 443 και υποσ. 43 και 45.
29. Πρόκειται για την πιο πιθανή ερμηνεία, βλ. Hodot 1990, 154.
30. Πρβ. Parker ό.π., 441–442: εδώ του δίνεται η ευκαιρία να αμφισβητήσει τη χρήση του όρου *ισόγλωσσο*.
31. Δεν εντοπίζουμε στη λεσβιακή ίχνη μιας προφοράς [zd], παρά τα όσα λέει ο Lejeune (1972, 114), του οποίου οι γενικεύσεις είναι υπερβολικές.
32. Όταν ένας πάπυρος εμφανίζει τη γραφή *ζ*, οι σύγχρονοι εκδότες και σχολιαστές δεν έχουν κανέναν λόγο να ακολουθούν την αλεξανδρινή πρακτική και να το «εξομαλύνουν» διορθώνοντάς το σε *σδ*.
33. Επίσης *ἰσσοθέοισι* (Κύμη, εποχή Αυγούστου): το φαινόμενο πολλαπλασιάζεται κατά τη ρωμαϊκή εποχή (βλ. Hodot 1990, 91, και πιο κάτω 4.6.στ).

νική κατάληξης *-*οις* υπέρ της κατάληξης της τοπικής -*οισι*.[34] Η ίδια αντίθεση επεκτείνεται και στα θέματα σε -*α*: αιτ. -*αις* / δοτ. -*αισι*.

β. Στις αθέματες δοτικές, η αναλογική κατάληξη σε -*εσ* + *σι* έχει το πλεονέκτημα, διατηρώντας το τελικό σύμφωνο του θέματος, να δίνει ένα ξεκάθαρο κλιτικό παράδειγμα. Αυτό δεν ήταν ίδιον μόνο της λεσβιακής[35] και προκλήθηκε ανεξάρτητα στις διαλέκτους όπου εμφανίζεται, λόγω της εξαιρετικής απλότητάς της.[36] Ωστόσο, η συνύπαρξη των *παῖσι* και *πάντεσσι* (βλ. πιο πάνω) μας κάνει να υποθέτουμε ότι ο νεωτερισμός είναι σχετικά πρόσφατος στη λεσβιακή και ότι η εισαγωγή του στη γλώσσα θα πρέπει να ευνοήθηκε από εξωτερικές επαφές.[37]

4.6 Το ρηματικό σύστημα υπέστη στη λεσβιακή σημαντική αναλογική αναδιοργάνωση με αποτέλεσμα την απλοποίηση της ρηματικής κλίσης:

α. Στους αρχικούς αθέματους αορίστους επεκτείνεται και στον πληθυντικό η μακρότητα και το -*κ*- του ενικού: [*ὀ*]*νέθηκαν*, *ἔδωκαν*.

β. Σύμφωνα με τους αρχαίους γραμματικούς, το γ΄ πρόσωπο ενικού του ενεργητικού ενεστώτα των αθέματων ρημάτων σχηματίζεται με την κληρονομημένη κατάληξη *-ti (πιθανώς ουρανικοποιημένη), αν το ρηματικό θέμα είναι μονοσύλλαβο (*ἐσ-τι*, *φᾶ-σι*), αλλά όχι και στην αντίθετη περίπτωση (*τίθη*, *ζεύγνῡ*, *δίδω*) (Hodot 1990, 168–169).

γ. Ένας ανάλογος ρυθμικός κανόνας ισχύει για το επίθημα του ενεργητικού απαρεμφάτου: η κατάληξη -*μεναι* των μονοσύλλαβων ρημάτων με βραχύ φωνήεν (*ἔμ-μεναι*, *δό-μεναι*, *θέ-μεναι*) αντιπαρατίθεται στην κατάληξη -*ν* που έπεται ενός μακρού φωνήεντος σε όλους τους άλλους τύπους, με εξαίρεση τον σιγματικό αόριστο (που λήγει σε -(*σ*)*αι*): *τίθην*, *δίδων*,[38] *ὄμνῡν*, *κόπτην*, *κάλην*, *στεφάνων*, *πρόστᾱν* (= *προστῆ-ναι*), *ἐπιμελήθην*, *τεθνάκην*.

δ. Στους σιγματικούς αορίστους που σχηματίζονται από φωνηεντικά θέματα, το επιθηματικό -*σ*- είναι απλό, αν το φωνήεν είναι μακρό (*πόησαι*, *τίμᾱσαι*, *στεφάνωσαι*, [*θ*]*ῦσαι*), ενώ διπλασιάζεται αν το φωνήεν είναι βραχύ (*κάλεσσαι*, *δίκασσαι*).[39]

ε. Η μετοχή ενεργητικού παρακειμένου έχει το ίδιο επίθημα -*οντ*- με τους θεματικούς ενεστώτες και αορίστους: *κατεληλύθοντος*, *πεπρεσβεύκων*. Ο νεωτερισμός αυτός είναι κοινός με τη βοιωτική και τη θεσσαλική.[40]

στ. Οι τριτοπρόσωποι τύποι ενικού *τίμαι* και *στεφάνοι*, η μετοχή *κέρνᾱν* (ονομαστική < *κερνᾱων*) αποτελούν δείκτες μιας θεματικής κλίσης των συνηρημένων ρημάτων· για τα θέματα σε -*α* και σε -*ο*, οι νόμοι της συναίρεσης οδηγούσαν σε ομοιόμορφο φωνηεντισμό πριν την κατάληξη, δηλαδή σε /aː/ και /oː/ αντίστοιχα· τύποι όπως [*εἰ*]*σάγηνται* (Μυτιλήνη, τέλη 4ου αι. π.Χ. = αττ. *εἰσηγοῦνται*) δείχνουν μάλλον ότι τα ρήματα σε -*ε* είχαν επίσης ενοποιήσει το κλιτικό τους παράδειγμα γενικεύοντας την ποιότητα /eː/, και χάνοντας έτσι τον θεματικό τους χαρακτήρα με κάθε ίχνος της βαθμίδας -*ο* του επιθήματος. Ωστόσο, στο α΄ πρόσωπο ενικού αυτών των θεμάτων σε -*ε*,

34. Η ιωνική επέλεξε και αυτή σε γενικές γραμμές τον τύπο -*οισι*, χωρίς τους ίδιους περιορισμούς: αποτέλεσμα γειτνίασης;
35. Ο Buck (1955, 89) αναφέρει τη θεσσαλική, τη βοιωτική, την παμφυλιακή, τη δελφική, τη λοκρική και την ηλειακή (που κανονικά υιοθετεί έναν άλλο αναλογικό τύπο: -*οις*) και, περιστασιακά, την κυρηναϊκή και τις διαλέκτους των αποικιών της Κορίνθου.
36. Parker 2008, 447: «… μια εύκολη αναλογική αλλαγή που εμφανίζεται σε διάφορες διαλέκτους, και ως τέτοια δεν έχει καμία ταξινομική αξία».
37. Για αυτή την ερμηνευτική αρχή των γλωσσικών αλλαγών πρβ. Parker ό.π., 437.
38. Ήδη γνωστός από τις επιγραφές της Λέσβου, ο τύπος αυτός μόλις έκανε την εμφανισή του στα καινούρια αποσπάσματα της Σαπφούς, βλ. Burris, Fish & Obink 2014, 7.
39. Ο ίδιος κανόνας ισχύει και για τον μέλλοντα.
40. Το ίδιο ισχύει και για το απαρέμφατο, πρβ. (γ) παραπάνω. Σύμφωνα με τον Parker (ό.π., 448), η παρουσία τέτοιων απαρεμφάτων σε διάφορες δωρικές περιορίζει την εμβέλεια του χαρακτηριστικού.

βρίσκουμε τους τύπους *ποθήω* και *καλήω*, που παραδίδονται από τους σχολιαστές,[41] και μια μετρική παραλλαγή σε ‒⏑, δηλαδή -*ημι*, στη Σαπφώ: *κάλημι* 60.4 LP (αυθαίρετα διορθωμένη σε *κάλημ<μ>ι*: το διπλό -*μμ*- δεν δικαιολογείται ούτε μορφολογικά ούτε μετρικά), *κ*[*άλ*]*η*[*μμι* 1.16 (εξίσου αυθαίρετη συμπλήρωση) και *φίλημμι* 58.25 (σε πάπυρο του 3ου αι. μ.Χ.). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο τύπος **τιμᾱ* < **τιμάω* κακώς έχει χαρακτηριστεί ως α΄ πρόσωπο, ενώ η κατάληξη -*μι* προστέθηκε εκ των υστέρων[42] και ότι επεκτάθηκε αναλογικά στο σύνολο των συνηρημένων ρημάτων, σε μια ανταγωνιστική χρήση με την κατάληξη -*ω* ή σε αντικατάστασή της· στις επιγραφές όμως δεν εμφανίζεται κανένα παράδειγμα με το α΄ πρόσωπο για τα συνηρημένα ρήματα.[43]

ζ. Όσον αφορά το ρήμα «είμαι», στη λεσβιακή γενικεύτηκε η πλήρης μορφή της ρίζας, /es-/, με τρεις συνδυαστικές παραλλαγές: *εσ*- πριν από *τ* και *σ* (*ἐστι*, *ἔσσονται*[44]), *εμ*- πριν από *μ* (*ἔμμι*, *ἔμμεναι*), *ε*- πριν από φωνήεν (υποτακτική *ἔωσι*, *ἔοντες*). Ορισμένοι τύποι, ωστόσο, ξεφεύγουν από αυτό το σχήμα: γ΄ πληθ. *ἐστι*, στα παραδείγματα (*ἔτοιμοι*) *ἐστι* (Ερεσός, τέλη 4ου αι. π.Χ.) και [*ἐψ*]*αφισμένοι ἐστι* (Μυτιλήνη, περ. 200 π.Χ.)· παρατατικός *ἔον*, ενδεχομένως αρχαϊσμός (Hodot 1990, 168), στο α΄ εν. στον Αλκαίο και τη Σαπφώ και στο γ΄ πληθ. στις Αιγές (αρχές 3ου αι. π.Χ.).[45] Αρχαϊσμός είναι και η μετοχή θηλυκού γένους *ἐάσσ̣α̣ι̣ς* (Αιολίδα, 3ος αι. π.Χ.) που εμφανίζει τη μηδενική βαθμίδα του μετοχικού επιθήματος, -*ντ*-, πριν από το επίθημα θηλυκού γένους -*ja* (*és-n̥t-ja- > **έατjα*- > *ἐασσα*-).

4.7 Ο υποχωρητικός τονισμός (βαρυτονισμός) της λεσβιακής μάς είναι γνωστός από τους αρχαίους γραμματικούς και από ορισμένους παπύρους με αποσπάσματα των λυρικών. Καθώς αφορά τον ρυθμό της λέξης, μπορεί ίσως να συσχετιστεί με φαινόμενα της ρηματικής μορφολογίας, όπως η παραλλαγή των καταλήξεων σε σχέση με τη μορφή του θέματος (4.6β, γ, δ).

Αξίζει να αναφέρουμε εδώ τα φαινόμενα πρόκλισης –που χωρίς αφιβολία δεν είναι αποκλειστικά της λεσβιακής–, επειδή και αυτά συνδέονται με την ταυτότητα της τονούμενης λέξης:

α. Το άρθρο μπορεί να «συγκολληθεί» με το ουσιαστικό που συνοδεύει μέσω κράσης ή έκθλιψης: *ὠνίαυτος* (Μυτιλήνη, 5ος αι π.Χ.), *τ᾽Ἀθαναήαη* (Λάρισα, 7ος–6ος αι. π.Χ.· Hodot 1990, 65)· πρβ. επίσης *ταγνώμαν* (Κύμη, 3ος αι. π.Χ.). Στη δοτική πληθυντικού το άρθρο έχει πάντοτε τη μορφή *τοῖς*, *ταῖς*: το ονοματικό σύνταγμα είναι αρκετά «δεμένο» ώστε να αποφεύγεται ο πλεονασμός. Αντίθετα, οι ανεπτυγμένοι τύποι *τοῖσι*, *ταῖσι* εμφανίζονται με αντωνυμική λειτουργία (διαθέτουμε παραδείγματα μόνο από τους λυρικούς· Hamm 1958, 108· Hodot 1990, 130).

β. Οι δισύλλαβες προθηματικές προθέσεις σε -*α*, *ἀνα*, *κατα*, *παρα*, υφίστανται συχνά αποκοπή πριν από σύμφωνο[46] και έκθλιψη πριν από φωνήεν, και λειτουργούν συχνότερα ως προθέσεις παρά ως προρρηματικά.[47]

41. Μεταφέροντας προφανώς τους λυρικούς.
42. Όπως και στη ευκτική της αττικής σε -*οι*-*μι*.
43. Οι τύποι *ρέοντα* (Μυτιλήνη, 4ος αι. π.Χ.) και [*συν*]*τελέομεμ* (Μήθυμνα, αρχές 3ου αι. π.Χ.) δεν προέρχονται από συνηρημένα ρήματα: πρόκειται για συντηρητικούς τύπους όπου η χασμωδία διατηρήθηκε μετά τη σίγηση μεταξύ φωνηέντων των -*ϝ*- και -*σ*- αντίστοιχα.
44. Και ενδεχομένως το *ἐσσι* (Άσσος, 4ος αι. π.Χ.): Hodot 1990, 167· τα δεδομένα δεν είναι εντελώς σαφή στις λεπτομέρειές τους.
45. Πρόκειται για το μοναδικό μέχρι σήμερα επιγραφικό παράδειγμα. Το απόσπασμα 142 LP από τη Σαπφώ εμφανίζει μέσα σε ένα ποίημα με δακτυλικό μέτρο (πιθανός ομηρισμός) έναν τύπο *ἦσαν*, τον οποίο απαντούμε μία μόνο φορά στις επιγραφές, τη ρωμαϊκή εποχή (τύπος της κοινής).
46. Με φωνητικές συνέπειες για την *ἀν*(-) (κλείσιμο/στένωση σε *ὀν*(-) πριν από σύμφωνο), και για την *κατ*(-) (αφομοίωση του οδοντικού προς το σύμφωνο που ακολουθεί).
47. Πίνακες και ανάλυση, Hodot 1990, 143–147. Για την τύχη της *δια*, της μόνης πρόθεσης με εσωτερική χασμωδία, βλ. ό.π., 44.

5. Χρήσεις της διαλέκτου

Στο τελευταίο μέρος του κειμένου θα συζητήσουμε πώς οι ίδιοι οι χρήστες της διαλέκτου, επίσημες αρχές ή ιδιώτες, αντιμετώπισαν τη διάλεκτό τους.

Συνολικά, οι διαλεκτικές επιγραφές είναι λιγότερες από τις επιγραφές που είναι συνταγμένες σε κοινή: οι μισές σχεδόν προέρχονται από τη Μυτιλήνη, το ένα τρίτο από την Κύμη,[48] δηλαδή τις δύο πόλεις που μας έχουν παράσχει τις περισσότερες επιγραφικές μαρτυρίες. Ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., ένα δημόσιο κείμενο από τη Μυτιλήνη χαραγμένο στοιχηδόν, είναι γραμμένο στην κοινή (*IG* XII.2.10): πρόκειται για το δελτίο προδιαγραφών κατασκευής ενός ναού· είναι η κοινή η γλώσσα των «επιχειρήσεων»; Η καθιερωμένη έκφραση *εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν* απαντά μόνο σε αυτή τη μορφή (έξι φορές, στην Κύμη τον 3ο αι. π.Χ. και στην Ερεσό τον 2ο αι. π.Χ.). Στη Μήθυμνα, η εγκατάλειψη της διαλέκτου στη σύνταξη επίσημων κειμένων μπορεί ίσως να χρονολογηθεί στα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. Στις πόλεις της Τρωάδας, αν κρίνουμε από την παντελή σχεδόν απουσία διαλεκτικών κειμένων, η εγκατάλειψη ανάγεται στον 4ο αιώνα π.Χ.

Στα κείμενα που χαρακτηρίζοναι ως διαλεκτικά, η διείσδυση χαρακτηριστικών της κοινής εκδηλώνεται νωρίς: έτσι, τα ψηφίσματα εναντίον των τυράννων, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μ. Αλεξάνδρου, δείχνουν ότι η άρχουσα τάξη της Ερεσού δεν γνώριζε πλέον καλά τη διάλεκτο.

Στην Κύμη, το περίφημο «αρχείο» με τα τιμητικά ψηφίσματα για την ευεργέτιδα Αρχίππη μάς οδηγεί στα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. (Van Bremen 2008). Περιλαμβάνει έξι ψηφίσματα στην κοινή: η άρχουσα τάξη κατέχει πλήρως την ποικιλία αυτή που είχε γίνει πλέον το σύνηθες μέσο έκφρασής της στη δημόσια σφαίρα.[49] Δύο άλλα ψηφίσματα, ωστόσο, είναι γραμμένα στη διάλεκτο. Πάνω στο μνημείο κατέχουν περίοπτη θέση· τα υπόλοιπα, στα οποία αφθονούν τα ρήματα σε μέλλοντα, μένουν στο στάδιο των δεσμεύσεων· στα δύο διαλεκτικά ψηφίσματα, οι τιμές που αποδίδονται στην Αρχίππη αποκτούν υλική υπόσταση, και σε αυτές τις διακρίσεις συμβάλλει η χρήση της διαλέκτου, η οποία αποκτά εδώ την τιμητική και διακοσμητική λειτουργία που θα αποτελεί στο εξής χαρακτηριστικό της στο σύνολο του λεσβιακού χώρου.

Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν, αρκεί όμως ένα τελευταίο: στους 2ο–3ο αιώνες μ.Χ., δεκαέξι βάσεις αγαλμάτων τιμούν ευγενείς της Μυτιλήνης που εμπλέκονταν στις πανηγυρικές τελετές της Θερμίας Αρτέμιδος (Hodot 2012)· τα ονόματα των περισσότερων είναι εξολοκλήρου ή εν μέρει λατινικά. Οι συντάκτες των αναθηματικών επιγραφών υποχρεώνονται να αναπαράγουν τη διάλεκτο, την οποία ολοφάνερα δεν χρησιμοποιούν σε καθημερινή βάση και δεν γνωρίζουν καλά, την οποία ωστόσο χρησιμοποιούν διακοσμητικά.

Μετάφραση Μαρία Αραποπούλου

48. Πρβ. Hodot 1990, 18: στη Μυτιλήνη, 283 διαλεκτικά κείμενα σε σύνολο περίπου 600· στην Κύμη, 33 σε σύνολο 100. Οι αναλογίες δεν έχουν μεταβληθεί τα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια.
49. Υπάρχουν σοβαροί λόγοι να υποθέσουμε ότι το ίδιο ίσχυε, την ίδια περίοδο, σε όλο τον λεσβιακό χώρο.

Βιβλιογραφία

Blümel, W. 1982. *Die aiolischen Dialekte. Phonologie und Morphologie der inschriftlichen Texte aus generativer Sicht*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Bowie, A. M. 1981. *The Poetic Dialect of Sappho and Alcaeus*. Νέα Υόρκη-Salem: Arno Press.

Buck, C. D. 1955. *The Greek Dialects. Grammar, Selected Inscriptions, Glossary*. Αναθ. έκδ. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press.

Burris S., J. Fish & D. Obink. 2014. New fragments of Book 1 of Sappho. *ZPE* 189:1–28.

Hansen, P. A. 1989. *Carmina epigraphica graeca saeculi IV a. Chr. n.* (*CEG* II). Βερολίνο: De Gruyter.

Hamm, E.-M. 1958. *Grammatik zu Sappho und Alkaios*. 2η έκδ. Βερολίνο: Akademie-Verlag.

Hodot, R. 1990. *Le dialecte éolien d'Asie. La langue des inscriptions, VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.* Παρίσι: Editions Recherche sur les civilisations.

Hodot, R. 2006. Un point de vue sur le lesbien. Στο *Peuplements et genèses dialectales dans la Grèce antique*, επιμ. C. Brixhe & G. Vottéro, 155–179. Nancy: A.D.R.A.· Παρίσι: de Boccard.

Hodot, R. 2007. Lesbien littéraire et lesbien épigraphique. A propos d'un nouveau fragment de Sappho. Στο *Φωνής χαρακτήρ εθνικός: Actes du Ve Congrès International de Dialectologie Grecque*, επιμ. M. B. Χατζόπουλος & B. Ψηλακάκου, 105–115. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 52. Αθήνα: ΚΕΡΑ [Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας].

Hodot, R. 2012. Les agonothètes de Thermi. Στο *Troïka. Parcours antiques* (Mélanges offerts à Michel Woronoff), επιμ. S. David & E. Geny, 241–249. Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté.

Lejeune, M. 1972. *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien.* Παρίσι: Klincksieck.

Parker, H. N. 2008. The linguistic case for the Aeolian migration reconsidered. *Hesperia* 77:431–464.

Rose, C. B. 2008. Separating fact from fiction in the Aiolian migration. *Hesperia* 77: 399–430.

Van Bremen, R. 2008. The date and context of the Kymaian decrees for Archippe (*SEG* 33.1035–1041). *REA* 110:357–382.

Summary

The Lesbian dialect

The prehistory of the so-called “Aeolic” group is not very clear, and terms like “Aeolic” in general or “Asia Minor Aeolic” in particular ought to be abandoned. Hence, the term “Lesbian” is preferable for the three geographical zones in which this variety was spoken in antiquity: on Tenedos and in a number of cities in the opposite mainland territory of Troas; on Lesbos and Nesos (nearby island); in Aeolis, i.e. the narrow coastal zone between the rivers Kaikos and Hermos in W. Asia Minor.

In chronological terms one may discern three stages: (i) ca. 600 BC, the time of composition of the lyric works of Alcaeus and Sappho; (ii) 6th–3rd centuries BC when the main bulk of the dialectal epigraphic corpus appears (ca. 600 dialectal texts before the Roman period, public and private alike, mostly from Lesbos); (iii) the late Hellenistic and Roman periods (until 2nd/3rd century AD) when the sporadic re-emergence of dialectal texts indicates a rather nostalgic revival of the local dialect, which had gone out of actual use, especially in urban centers since the 2nd century BC at least; Koine features, though appear from as early as the 4th century BC.

Lesbian comprised both inherited features from Common Greek and numerous innovations of its own: (i) *inherited/conservative features*: ten-vowel system (/i(:), e(:), a(:), o(:), u(:)/); actual absence of the first compensatory lengthening (cf. consonant germination instead, e.g., ἔμμεναι); change of the labiovelars into labials even before a front vowel /e(:)/ (e.g., πέλομαι); use of patronymic adjectives in *-io-* (-α(ι)ος, -ειος), etc.; (ii) *innovations*: early loss of aspiration (cf. the concomitant change in the phonetic value of the letter H (/h/ → /ɛː/)); early disappearance of the semivowel /w/ in several phonological positions; early (7th century BC) dropping of <-ι> (: semivowel /j/) from diphthongs when found in prevocalic position (by the end of the 4th century BC, all long diphthongs had apparently lost it, e.g., τῶι δάμω).

Some other noteworthy features of Lesbian are: (i) *phonology*: the emergence of new diphthongs in *-i* as the outcome of the second compensatory lengthening (*-Vns-*), e.g., 3rd pl. μετέχοισι (cf. similar phenomena in Cyrenaean and Elean); palatalization of voiceless dentals before /i/, /j/, e.g., δαμοκρασία; numerous double consonants, either because of the first compensatory lengthening process or due to expressive gemination in hypocoristics and sobriquets, e.g., Κλέομμις ~ Κλεομένης; (ii) *nominal morphology*: acc. pl. in -οις and -αις, dat. pl. in -οισι and -αισι (< loc. pl.), but also athematic dat. pl. -εσ-σι (a later formation perhaps) next to the more regular -σι (e.g., παῖσι - πάντεσσι); (iii) *verbal morphology*: numerous new formations, primarily due to analogical processes, e.g., the expansion of the singular stem into the plural of the athematic aorists (e.g., ἔδωκαν); perfect ppl. in -οντ- (e.g., κατεληλύθοντος); α certain tendency towards the generalization of the vowel (*eː*, *aː*, *oː*) in contract verbs (*uerba uocalia*) followed occasionally by an overlapping between some 1st sg., *e*-vowel contract verbs and their athematic equivalents, especially in literature (e.g., κάλημι next to καλήω); a double -σσ- affix in sigmatic aorists when preceded by a short vowel (e.g., κάλεσσαι); three different stems (ἐμ-, ἐσ-, ἐ-) for the verb ‘to be’ according to the phonological context; (iv) *morphophonology*: recessive accentuation (barytonesis); phenomena affecting proclitic words, especially articles: crasis (e.g., ὠνίαυτος), apocope of the final *-a* in disyllabic prepositions (ἀνα, κατα, παρα); etc.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Χαράλαμπος Συμεωνίδης
Ομότιμος Καθηγητής
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

Αρχαία ελληνικά τοπωνύμια και επώνυμα της Μακεδονίας και της Θράκης στο πλαίσιο των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων

1. Προελληνικά τοπωνύμια

Όταν οι Έλληνες έφτασαν από τον βορρά στην ελληνική ήπειρο και τα ελληνικά νησιά, βρήκαν στον χώρο αυτόν έναν λαό που δεν ήταν ινδοευρωπαϊκός και ήδη, την εποχή που αρχίζει για μας η ιστορία της χώρας, είχε ενσωματωθεί στον ελληνισμό, καθώς παρατηρεί ο Ηρόδοτος 1.57.11–13 για τους Πελασγούς της Αττικής: *τὸ Ἀττικὸν ἔθνος ἐὸν Πελασγικὸν ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἕλληνας καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε.* Η ανάμειξη των Ινδοευρωπαίων με τους ντόπιους πληθυσμούς οδήγησε στη δημιουργία ενός πολιτισμού με άνθηση της τέχνης και των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών όπως έχουν γίνει γνωστά από την αρχαία Ελλάδα. Συνεπώς, το πρώτο στρώμα των αρχαιοελληνικών τοπωνυμίων της Ελλάδας αποτελούν τα προελληνικά τοπωνύμια.

Ό,τι παρέλαβαν οι Έλληνες από τον προελληνικό πληθυσμό σε νέες υλικές αξίες, σε τεχνικές επιδεξιότητες και θρησκευτικές παραστάσεις κατακάθισε και στο λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας. Ένας μεγάλος αριθμός λέξεων αντιστέκεται σε όλες τις προσπάθειες να τις ερμηνεύσουν από την ελληνική ή τις λοιπές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες και γι' αυτό είναι εύλογο να εικάσουμε ότι σ' αυτές υπάρχουν παλιά δάνεια μιας προελληνικής μη ινδοευρωπαϊκής γλώσσας. Η εικασία αυτή ενισχύεται, όταν η λέξη που παρέχει υποψίες τέτοιου δανεισμού είναι σχηματισμένη με ένα από τα μη ελληνικά επιθήματα που μας είναι γνωστά από τα τοπωνύμια και προσδιόριζε μια πολιτιστική έννοια που οι Έλληνες δύσκολα θα μπορούσαν να γνωρίζουν πριν από τη μετανάστευσή τους. Ένα ωραίο παράδειγμα επ' αυτού αποτελεί η λέξη *ἀσάμινθος* 'μπανιέρα', που απαντά ήδη στον Όμηρο, της οποίας το μη ελληνικό επίθημα *-ινθος* είναι συχνό σε προελληνικά τοπωνύμια (*Κόρινθος*, *Πέρινθος*, *Σύρινθος*, *Πρεπέσινθος* και άλλα), που δεν μπορούν, ή μόνον κατ' ανάγκη μπορούν, να ερμηνευθούν ως ινδοευρωπαϊκά. Οι μπανιέρες δεν περιλαμβάνονταν ανάμεσα στα οικιακά σκεύη των Ελλήνων, όταν κατέβηκαν από τον βορρά. Αντίθετα, η εγκατάσταση μπάνιου ταιριάζει εντελώς στον χαρακτήρα του προελληνικού, ηγεμονικού παλατιού, που ανακαλύφθηκε με τις ανασκαφές στην Κνωσό και τη Φαιστό της Κρήτης· στα παλάτια του είδους αυτού πρέπει να είχε επικρατήσει μια σχεδόν σύγχρονη πολυτέλεια.

Όπως για όλους τους ινδοευρωπαϊκούς λαούς, έτσι και για τους Έλληνες, προτού έρθουν σε επαφή με τον πολιτισμό της Μεσογείου, το ορθογώνιο ξύλινο ή ειδικής κατασκευής σπίτι (*δόμος*) που κατασκεύαζε ο μαραγκός (*τέκτων*) και είχε έναν μοναδικό μεγάλο χώρο και τοίχους από πλέγμα ξύλων και πηλό (*τοῖχος*, αρχικά 'η ζυμωμένη μάζα πηλού') αποτελούσε τον τελειότατο τύπο ανθρώπινης κατοικίας· την τέχνη της στερεάς και ισχυρά αρθρωμένης λίθινης δόμησης την έμαθαν, καθώς αποδεικνύουν τα βασιλικά ανάκτορα της παλαιότατης μυκηναϊκής περιόδου, για πρώτη φορά από τον προελληνικό πληθυσμό. Ακριβώς λοιπόν πολλές ελληνικές λέξεις της τεχνικής της λίθινης δόμησης οι ετυμολόγοι μάταια προσπάθησαν να τις ερμηνεύσουν, πράγμα που αποδεικνύει ότι οι Έλληνες παρέλαβαν μαζί με τη νέα τέχνη και τις ξένες τεχνικές εκφράσεις. Τα δύο σημαντικότερα δωμάτια του ομηρικού παλατιού είναι ο *θάλαμος ξεστοῖο λίθοιο* και το *μέγαρον*· και τα δύο ονόματα δεν έχουν ερμηνευθεί ικανοποιητικά. Το επίθημα *-αμος* του *θάλαμος* είναι συχνό σε μικρασιατι-

κά τοπωνύμια (λ.χ. *Πέργαμος*) και το *μέγαρον* δεν επιτρέπει τον διαχωρισμό του από το τοπωνύμιο *Μέγαρα* που απαντά στη Μ. Ασία και την Ελλάδα.

Ακόμη και στα ονόματα του πλούσιου ελληνικού κόσμου των θεών παρουσιάζεται η επίδραση του προελληνικού πολιτισμού. Από τους θεούς των Ινδοευρωπαίων έμειναν μόνον λίγοι στους Έλληνες· έτσι ο ύπατος θεός, ο *Ζεύς πατήρ*, λατ. Juppiter (παλαιό λατ. Diēspiter), αρχ. ινδ. Dyauḥ pitā, και ο θεός των βοσκών *Πάν* (διαλεκτικά *Πάων*), αν μπορεί να συγκριθεί με το αρχ. ινδ. Pūṣan. Αντί τούτου όμως οι χώροι λατρείας και ο μυθικός ουρανός των θεών αναζωπυρώθηκαν με πολλές νέες μορφές. Οι μορφές αυτές ήταν αρχικά εν μέρει προστάτες άγιοι, που τους επικαλούνταν ως πάτρωνες διάφορων επαγγελματικών συντεχνιών ή σε ορισμένες περιστάσεις της ζωής, εν μέρει τοπικές θεότητες, των οποίων η λατρεία ήταν σύμφυτη με έναν οποιονδήποτε χώρο (ένα βουνό, μια πηγή) και από εδώ διαδόθηκε. Ένας μεγάλος αριθμός ακριβώς αυτών των τοπικών θεών που ήταν αυτόχθονες καταγόταν ήδη από την προελληνική εποχή. Έτσι η *Ἀθᾱ́νᾱ Ἀθήνη* –για να αναφέρουμε μόνον ένα παράδειγμα– ήταν η παλιά προστάτιδα θεά των Αθηνών, από την οποία η ίδια η πόλη πήρε το όνομά της *Ἀθῆναι*· σύμφωνα με το τελευταίο αυτό όνομα κατόπιν η θεά ονομάστηκε πάλι *Ἀθηναιᾱ́* (*Ἀθηνᾶ*) ‘η Αθηναία’. Στην ελληνική μυθολογία παρουσιάστηκε η Αθηνά ως *θυγάτηρ Διός* στη θέση της παλιάς ινδοευρωπαϊκής *Ἠοῦς*, που αρχικά είχε αυτόν τον τίτλο (στη Rigveda Uṣā́ḥ ως duhitā Divaḥ), αλλά στους Έλληνες ξεθώριασε ως θεά. Το *Ἀθ-ᾱ́νᾱ* έχει σχηματιστεί με το ίδιο επίθημα όπως και τα προελληνικά τοπωνύμια *Μυκᾶναι* (*Μυκῆναι*) και *Πειρᾱ́νᾱ* (πηγή της πόλης Κορίνθου).

Στις πινακίδες της Γραμμικής Β από τις Μυκήνες εμφανίζεται κοντά στον Δικταίο Δία, τον Ποσειδώνα, τον Διόνυσο, τον Ερμή, τον Άρη, την Άρτεμη, την Ήρα, μια σειρά άγνωστων μορφών θεών, όπως E-ne-si-da-o-ne (δοτ.), pi-pi-tu-na και διάφορες θεές με το όνομα Potnia (και με προσθήκη σε γενική, λ.χ. daburinthojo, δηλαδή ‘Δέσποινα του Λαβυρίνθου’.

Η γλώσσα των μυκηναϊκών κειμένων είναι η ελληνική. Τα μυκηναϊκά τοπωνύμια προσδιορίζουν τους τόπους όπου φυλάσσονται διάφορα προϊόντα (λάδι, μέλι, σύκα κλπ.). Για την ιστορία της γλώσσας είναι αξιοπαρατήρητο ότι ήδη στη μυκηναϊκή βρίσκονται ανατολικές δάνειες λέξεις, όπως *χιτών*, *χρυσός*, *σήσαμον* (γι’ αυτό πρβ. Masson 1967).

Υπάρχουν μόνον πολύ περιορισμένα ίχνη κατανομής αποκλίσεων στους διάφορους τόπους όπου βρέθηκαν πινακίδες (έτσι περίπου η προτίμηση της κατάληξης της δοτικής *ι* στις Μυκήνες έναντι του κατά τα άλλα σχεδόν αποκλειστικά χρησιμοποιούμενου *ει*). Συνεπώς, παντού ίσχυε κατά κανόνα η ίδια γλωσσική νόρμα. Και όμως είναι απίθανο να υποθέσουμε ότι ίσως στην Κνωσό, την Πύλο, τις Μυκήνες κι ακόμη στους τόπους όπου βρέθηκαν λιγότερες πινακίδες της Γραμμικής Β (την Τίρυνθα, την Ελευσίνα, τον Ορχομενό, τη Θήβα) μια συγκεκριμένη διάλεκτος εκτόπισε με τον καιρό τις λοιπές διαλέκτους, που όμως αργότερα εξακολούθησαν να υπάρχουν.

Η διάλεκτος στην οποία βασίζεται η μυκηναϊκή γραπτή γλώσσα πιθανότατα καταστράφηκε, αν λάβουμε υπόψη τις μεγάλες καταστροφές που οδήγησαν σε εξαφάνιση τα κράτη της εποχής αυτής. Ότι η διάλεκτος αυτή δεν συνεχίζεται σε καμιά από τις διαλέκτους που διατηρήθηκαν φαίνεται από μερικές ιδιαίτερες εξελίξεις που κατά την ιστορική περίοδο δεν ανευρίσκονται πια πουθενά. Εδώ ανήκουν οι τύποι a-mo (= harmo, *ἅρμα*), pe-mo (= spermo, *σπέρμα*), pa-ro για το *παρά,* i-jo για το *υἱός*.

Για τη θέση της μυκηναϊκής σε σχέση με τις γνωστές ομάδες διαλέκτων δεν έχουμε καταλήξει σε τελεσίδικα επιστημονικά συμπεράσματα, γιατί λείπουν μαρτυρίες για μερικά σημαντικά διακριτικά χαρακτηριστικά ή δεν μας δίνει η γραφή καμιά σχετική πληροφορία (λ.χ. για την αναπληρωματική έκταση). Τα κριτήρια που έχουμε στη διάθεσή μας φαίνεται να δίνουν στη μυκηναϊκή μια θέση στο πλευρό της αρκαδικής και της κυπριακής, γιατί στις ομοιομορφίες της με την αττικοϊωνική και την αιολική συμμετέχει κάθε φορά και η αρκαδοκυπριακή. Με την πρόθεση po-si στη θέση της *πρός* (από **προσι*) θα μπορούσε η μυκηναϊκή να τοποθετηθεί σαφώς με το μέρος του αρκαδικού και του κυπριακού *πός*. Βέβαια είναι δυνατή και η ανάγνωση porsi (που θα προέκυπτε με μετάθεση από *prosi), είναι όμως λίγο πιθανή. Το υλικό συνηγορεί, λοιπόν, για το ότι η μυκηναϊκή στεκόταν κοντά στα προστάδια της αρκαδικής και της κυπριακής και σχημάτιζε με αυτές μια ομάδα, στην οποία ίσως ανήκαν και άλλες χαμένες διάλεκτοι.

2. Ελληνικά τοπωνύμια

Το ελληνικό στρώμα τοπωνυμίων αποτελείται από ελληνικής προέλευσης τοπωνύμια, τα οποία ερμηνεύονται μόνον με ελληνικά ή κατ' ανάγκη ινδοευρωπαϊκά γλωσσικά μέσα. Σταχυολογούμε ορισμένα τοπωνύμια που αρχίζουν με Α-: *Αγγίτης* (πρβ. αρχ. *Ἀγγίτης*, παραπόταμος του Στρυμόνα), *Αγκάλη* (μέρος υπήνεμο σε ακρωτήριο, κόλπος ορμίσκος), *Αγκίστριον* και *Άγκιστρον* (μεταγεν. *ἀγκίστριον*), *Αγορά* (αρχ. *ἀγορά*), *Αγριανή* και *Αγριάνη* (αρχ. *ἀγρός*), *Αγριάνοι* και *Αγριάνες* (αρχ. θρακικό φύλο), *Αγριλές, ο* και *Αγριλιά, η* (αρχ. *ἀγριελαία*), *Αγρός* (έπαυλη, ιδιόκτητη περιοχή), *Αγχίαλος* (λόγ., αρχ. *Ἀγχίαλος, ἡ*, πόλη στη θρακική παραλία του Ευξείνου Πόντου· στις περιπτώσεις που προηγείται λόγιο (στο εξής λόγ.) έχουμε αναβίωση του αρχαίου τοπωνυμίου), *Αδριανός* και *Αδριανή* (επών., ελληνιστ. *Ἀδριανός*, *Ἀδρία, ἡ*, πόλη της Ιταλίας, από την οποία πήρε το όνομα η *Ἀδριατική θάλασσα*), *Αετός* (πρβ. αρχ. ανθρωπων. και τοπων. *Ἀετός* που χαρακτηρίζει υψηλούς τόπους), *Αζογυράς* και *Αζογυρές* (αρχ. **ὄζων ἀνάγυρος*, πρβ. αρχ. *ὀζόγυρος*), *Άζωρος* (κατά τον Ησύχιο *ὁ εὔκρατος οἶνος*), *Αηδονιά, η* και *Αηδόνια, τα* και *Αηδόνιον, το* (ελληνιστ. *ἀηδόνιον*, υποκορ. του αρχ. *ἀηδών, ἡ*), *Αθήναι* (πληθ. του ονόματος της προστάτιδος της πόλης θεάς *Ἀθήνη, ἡ*· ο πληθ. *Ἀθῆναι, αἱ* δικαιολογείται από την εποχή που περισσότεροι μικροί συνοικισμοί συνενώθηκαν σε μία ενιαία πόλη, όπως συνέβη και με τα *Θῆβαι*, *Πάτραι* κ.ά.), *Αιανή* (αρχ. *Αἰανή*, πόλη της Μακεδονίας, πιθανόν *Αἰγανέη*), *Αιάντειον* (αρχ. επίθετο *Αἰάντειος, -ειον* (*χωρίον*), *Αἴας* (αρχ. ήρωας της Σαλαμίνας), *Αιγαί* (αρχ. *Αἰγαί, αἱ*, συχνή ονομασία πολλών αρχαίων πολισμάτων, πρβ. ιδιαίτερα την αρχαία πόλη της Μακεδονίας *αἱ Αἰγαί*, *ἡ Αἰγαία*, *ἡ Αἰγή* < πρβ. Ησύχιο «*αἶγες· τὰ κύματα Δωριεῖς*», από όπου και το *Αἰγαῖον πέλαγος*, *Αιγάλεω, το* (λόγ., αρχ. *Αἰγάλεων ὄρος*, βουνό της Αττικής ανάμεσα στην Αθήνα και την Ελευσίνα), *Αιγάνη* (λόγ., πρβ. αρχ. *Αἰγανέη*, *ἡ = Αἰγάνη, ἡ*, πόλη της Μακεδονίας), *Αίγειρα* (λόγ., αρχ. *Αἴγειρα, ἡ*, πόλη της Αχαΐας), *Αιγειρούσαι* (λόγ., αρχ. *Αἰγειροῦσσα, ἡ*, κωμόπολη στη Μεγαρίδα), *Αιγιάλη*, *Αιγιαλός* (αρχ. τοπων. *Αἰγιαλός, ὁ* < αρχ. *αἰγιαλός, ὁ*, πρβ. αρχαία πόλη της Αμοργού *Αἰγιάλη, ἡ*), *Αίγινα*, *Αιγίνιον* (αρχ. *Αἴγινα* και προσωπων., τόπος που περιβάλλεται από θάλασσα, πρβ. *Αἰγίνιον, τό*, αρχαία πόλη της Μακεδονίας), *Αιγίτιον* (λόγ. *Αἰγίτιον, τό*, πόλισμα της Αιτωλίας), *Αιγόσθενα, τα* (λόγ. μετονομασία του κελτικού *Γερμενός* < αρχ. *Αἰγόσθενα, τά*, πόλη στη Μεγαρίδα), *Αιδηψός* (λόγ., αρχ. *Αἰδηψός, ἡ*, πόλη της Εύβοιας), *Αιμόνιον*, *Αίμος* (λόγ. *Αἱμόνιον, τό*, ακρωτήριο στον Εύξεινο Πόντο, αρχ. *Αἷμος, ὁ*, υψηλό όρος της Θράκης), *Αισύμη* (λόγ., πρβ. την αρχαία πόλη στη Θράκη *Αἰσύμη, ἡ), Αιτωλικόν* (λόγ., επίθετο *Αἰτωλικόν (χωρίον)* < αρχ. *Αἰτωλός*), *Ακόντιον* (λόγ., πρβ. αρχ. τοπων. *Ἀκόντιον, τό*), *Άκρα, η* (λόγ., πρβ. αρχ. *Ἄκρα, ἡ*, ονομασία ακρωτηρίων, νησιών πόλεων), *Ακρόπολις* (λόγ., αρχ. *ἀκρόπολις ἡ < ἄκρα πόλις*), *Άλατρον* (δηλώνει την εύφορη γη που μπορεί να οργωθεί, πρβ. Ησύχιο «*ἄροτρα· γῆ, χώρα*», πρβ. αρχ. *Ἀρότρια, ἡ*, το προηγούμενο όνομα της Ερέτριας), *Αλέα, η* (αρχ. *Ἀλέα, ἡ*, πόλη της Αρκαδίας και επών. της Αθηνάς στην Αρκαδία), *Αλεξάνδρεια* (αρχ. *Ἀλεξάνδρεια, ἡ*, πόλη στην Αίγυπτο και σε πολλές άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου), *Αλιάκμονας* (ποταμός της Μακεδονίας, αρχ. *Ἀλιάκμων, -ονος ὁ*), *Αλίαρτος, η* (αρχ. *Ἁλίαρτος, ἡ/ὁ*, πόλη της Βοιωτίας), *Αλισσός, ο* (λόγ., ίσως ομηρικό τοπων. *Ἀλίσιον τῶν Ἐπειῶν*), *Αλυφαντά, τα* (διαλ. επίθετο **ανεφαντός* < *αναφαίνομαι*, αυτός που φαίνεται, διακρίνεται από μακριά), *Αλκυών, η* και *Αλκυόνα, η* και *Αλκυονίδες, οι* (αρχ. *ἀλκυόνη, ἡ)*, *Αλόνησος* (λόγ., αρχ. *Ἁλόνησος, ἡ < ἁλός νῆσος)*, *Αλυκή* (επίπεδο τμήμα της παραλίας όπου παράγεται αλάτι, αρχ. *ἁλυκή* (*γῆ*, *θάλασσα*)), *Αλφειός* (αρχ. *Ἀλφειός, ὁ,* ο μεγαλύτερος και γνωστότερος ποταμός της Πελοποννήσου), *Άλωρος, η* (αρχαία πόλη της Μακεδονίας στον Θερμαϊκό κόλπο, *Ἄλωρος, ἡ*), *Αμαρούσιον* (κοινώς Μαρούσι, από αρχ. τέμενος της *Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος*, της οποίας ναός υπήρχε στο αρχ. πόλισμα της Εύβοιας *Ἀμάρυνθος, ἡ), Αμβρακία* (λόγ. αναβίωση του ονόματος της αρχαίας πόλης *Ἀμβρακία, ἡ* που τοποθετείται στη σημερινή Άρτα), *Αμβροσία* (λόγ., αρχ. ανθρωπων. *Ἀμβροσία, ἡ), Αμοργός* (η σημερινή πρωτεύουσα του νησιού, αρχ. *Ἀμοργός*, *Ἄμοργος*, *Ἀμουργός*, *Ἄμουργος ἡ*, νησί των Σποράδων < *ἀμέργω*, *ἀμόργη = τρυγία ἐλαίου, ἰλύς), Αμύκλαι* (λόγ., αρχ. *Ἀμύκλαι, αἱ*, πόλη στον ποταμό Ευρώτα), *Αμύνταιον* (λόγ., αρχ. μακεδονικό κύριο όνομα *Ἀμύντας*), *Αμφιθέα* (λόγ., αρχ. κύριο όνομα *Ἀμφιθέα*, θείας καταγωγής και από τις δύο πλευρές, πατέρα και μητέρα), *Αμφίκλεια* (λόγ., αρχ. *Ἀμφίκλεια, ἡ*, πόλη στη Φωκίδα), *Αμφιλοχία* (λόγ., αρχ. *Ἀμφιλοχία, ἡ*, περιοχή στην Ακαρνανία), Αμφίπολις (λόγ., < *ἀμφί + πόλις*, πόλη που περιβάλλεται και από τις δύο πλευρές με νερό), *Άμφισσα*

(λόγ., αρχ. *Ἄμφισσα, ἡ*, πόλη των Οζομενών Λοκρών στα σύνορα με τη Φωκίδα), *Αμφιτρίτη* (λόγ., αρχ. *Ἀμφιτρίτη, ἡ*, μούσα και σύζυγος του Ποσειδώνα, δεσπόζουσα της Μεσογείου), *Ανάβησσος, η* (αρχ. **Ἀνάβησσος (ἀνά + βῆσσα* λιβάδι, άλσος), *Ανάφη* (αρχ. *Ἀνάφη, ἡ*, μικρό νησί κοντά στη Θήρα < *ἀναφαίνομαι*, νέα χώρα), *Ανδριανός* (ελληνιστ. *Ἀδριανός* < λατ. Adrianus), *Ανδρομάχη* (λόγ., αρχ. κύριο όνομα *Ἀνδρομάχη, ἡ)*, *Ἄνδρος* (αρχ. *Ἄνδρος, ἡ*, η βορειότερη των Κυκλάδων νήσων με ομώνυμη αρχαία πόλη), *Ανεμόεσσα* (λόγ., που δέχεται συνήθως τον άνεμο, πρβ. αρχ. *Ἀνεμοῦσσα*, νησί στην Αφρική), *Ἀνεμῶσσα* (κωμόπολη στην Αρκαδία), *Ἄνθεια* (λόγ., αρχ. *Ἄνθεια, ἡ*, σύνηθες όνομα πόλεων), *Ανθηδόνα* (πρβ. αρχ. *Ἀνθηδών, -όνος, ἡ* πόλη της Βοιωτίας), *Ανθήλη* (λόγ., αρχ. *Ἀνθήλη, ἡ*, πόλισμα μεταξύ των εκβολών του Ασωπού στον Μαλιακό κόλπο και των Θερμοπυλών), *Αντίγονος* και *Αντιγόνεια* (αρχ. *Ἀντιγόνεια, ἡ*, αρχαία πόλη στην περιοχή που ίδρυσε ο Αντίγονος Γονατάς), *Αντιμάχεια* (λόγ., αρχ. *Ἀντιμάχεια, ἡ*, τοποθεσία στην Κω), *Αντιπάτα, τα* (πρβ. αρχ. ανθρωπων. *Ἀντίπας, ὁ*), *Αντίρριον* (αρχ. *Ἀντίρριον* (*ἄκρον*), το ακρωτήριο της Αιτωλίας απέναντι από το ακρωτήριο *Ῥίον το*, της Αχαΐας), *Ἄντισσα* (λόγ., αρχ., πόλη της Λέσβου, *Ἄντισσα, ἡ*).

Οι πρώτες αναφορές για την ερμηνεία ονομάτων ανευρίσκονται σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, πράγμα που αποκαλύπτει ότι το ενδιαφέρον για τη σημασία και ετυμολογία των τοπωνυμίων και ανθρωπωνυμίων είναι αρκετά παλιό. Ο Όμηρος περιγράφει πώς πήρε το όνομά του ο *Ὀδυσσέας*· ο παππούς του *Αὐτόλυκος*, που του ζήτησαν να δώσει όνομα στο βρέφος που του έβαλαν στα γόνατα, το ονόμασε *Ὀδυσσέα*, γιατί ο ίδιος έφτασε στην Ιθάκη, αφού μάλωσε (*ὀδυσσάμενος*) με πολλούς άνδρες και γυναίκες.

Τὴν δ' αὖτ' *Αὐτόλυκος* ἀπαμείβετο, φώνησέν τε·
γαμβρὸς ἐμός, θυγάτηρ τε, τίθεσθ' ὄνομ' ὅττι κεν εἴπω·
πολλοῖσιν γὰρ ἐγώ γε *ὀδυσσάμενος* τόδ' ἱκάνω,
ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξὶν ἀνὰ χθόνα πουλοβότειραν·
τῷ δ' *Ὀδυσσεὺς* ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον.

Οδύσσεια τ 405-409 Allen

Και ο Τηλέμαχος σύμφωνα με μια παράδοση οφείλει το όνομά του στο γεγονός ότι ανατράφηκε ενώ ο πατέρας του μαχόταν μακριά στην Τροία: «*ὁ τοῦ Ὀδυσσέως Τηλέμαχος, ᾧ τοὔνομα οὕτως ἔπεσεν, ἐπειδὴ τῆλε μαχομένου τοῦ πατρὸς ἐτράφη*» (Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εις την Οδύσσειαν* 1.142.34–35 Stallbaum). Ο Θουκυδίδης (6.4.6–8) ερμηνεύει ως εξής τη σικελική *Ζάγκλη*: «*Ὄνομα δὲ τὸ μὲν πρῶτον Ζάγκλε ἦν ὑπὸ τῶν Σικελῶν κληθεῖσα, ὅτι δρεπανοειδὲς τὴν ἰδέαν τὸ χωρίον ἐστί (τὸ δὲ δρέπανον οἱ Σικελοὶ ζάγκλον* καλοῦσι)». Ετυμολογώντας ο Στράβωνας (13.607 = 13.1.52.2–5 Meineke) τη *Σκήψη* φαίνεται να γνωρίζει ότι οι Έλληνες προσάρμοζαν στη γλώσσα τους τα ξένα ονόματα και διερωτάται αν αυτά μπορούν να ετυμολογηθούν με ελληνικά γλωσσικά μέσα: «*ἐκαλεῖτο δὲ τότε Σκῆψις, εἴτ' ἄλλως εἴτ' ἀπὸ τοῦ περίσκεπτον εἶναι τὸν τόπον, εἰ δεῖ τὰ παρὰ τοῖς βαρβάροις ἐν τῷ τότε ὀνόματα ταῖς ἑλληνικαῖς ἐτυμολογεῖσθαι φωναῖς*».

Σύμφωνα με την ελληνική ονοματολογική παράδοση ο *Εὔξεινος Πόντος* ονομαζόταν σε αρχαιότερους χρόνους *Ἄξενος*, γιατί ήταν αφιλόξενος στους θαλασσινούς, και μόνον αργότερα άλλαξαν το όνομά του για λόγους ευφημισμού: «*ἄπλουν γὰρ εἶναι τότε τὴν θάλατταν ταύτην καὶ καλεῖσθαι Ἄξενον διὰ τὸ δυσχείμερον καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν περιοικούντων ἐθνῶν καὶ μάλιστα τῶν Σκυθικῶν ... ὕστερον δ' Εὔξεινον κεκλῆσθαι τῶν Ἰώνων ἐν τῇ παραλίᾳ πόλεις κτισάντων*» (Στράβωνας 7.3.6.21–27 Meineke). «*Τὸν Εὔξεινον ἄπλουν τε ὄντα καὶ ἄξεινον θάλασσάν ποτε καλούμενον Εὔξεινον οἱ ὕστερον κατὰ σχῆμα εὐφημισμοῦ μετεκάλεσαν*» (Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εις Διονύσιον Περιηγητήν* 146). Σήμερα όμως γνωρίζουμε ότι η ονομασία *Ἄξενος Πόντος* για τη *Μαύρη Θάλασσα* (τουρκικό Kara Deniz, ήδη στον Ευριπίδη, *Ιφιγένεια εν Ταύροις* 107: *Μέλας Πόντος*) είναι δάνειο από αρχαία περσική διάλεκτο, γιατί στα αβεστικά το επίθετο axšaēna σημαίνει 'σκοτεινόχρωμος, βαθύχρωμος', ενώ στα οσετικά το aexsīn- σημαίνει 'σκούρος, γκρίζος'.

Ο Παυσανίας (9.19.4) παρετυμολογεί τη *Μυκάλη της Βοιωτίας*, που σήμερα γνωρίζουμε ότι έχει προελληνική προέλευση, συνδέοντάς την με το ρ. *μυκῶμαι*, αφού πιστεύει ότι εκεί «*ἐμυκήσατο* [ενν.

ἡ *βοῦς*] *ἡ Κάδμον καὶ τὸν σὺν αὐτῷ στρατὸν ἄγουσα εἰς Θήβας*». Ανάλογη είναι και η ερμηνεία του Στεφάνου του Βυζαντίου (459.17) για τη *Μυκάλη της Ιωνίας*: «*ἐκλήθη δὲ ἐπεὶ αἱ λοιπαὶ Γοργόνες ἐπὶ τόκῳ μυκώμεναι τὴν κεφαλήν Μεδούσης ἀνεκαλοῦντο*». Τέλος, ας υπενθυμίσουμε δύο από τις περισσότερο γνωστές ερμηνείες αραμαϊκών τοπωνυμίων ή προσωπωνυμίων στα ελληνικά που συναντούμε στην Καινή Διαθήκη: «*καὶ φέρουσιν αὐτὸν ἐπὶ Γολγοθᾶν τόπον, ὅ ἐστιν μεθερμηνευόμενον κρανίου τόπος*» (*Κατά Μάρκον* 15.22), «*ἐν Ἰόππῃ δέ τις ἦν μαθήτρια ὀνόματι Ταβιθά, ἣ διερμηνευομένη λέγεται Δορκάς*» (*Πράξεις* 9.36).

3. Τοπωνυμίων ορισμός

Ονομάζονται *τοπωνύμια* (αγγλ. place-names, γαλλ. noms de lieu, γερμαν. Ortsnamen κλπ.) τα ονόματα που έχουν και έτσι προσδιορίζονται μέσα στον χώρο όλοι οι κατοικημένοι και ακατοίκητοι τόποι, δηλαδή πόλεις και χωριά, βουνά και ποταμοί, θάλασσες και λίμνες, δάση και κάμποι, βουνοκορφές, αγροτικές τοποθεσίες, συνοικίες πόλεων και χωριών μαζί με τις ονομασίες δρόμων κλπ. Οι ονοματολόγοι συχνά χρησιμοποιούν πιο εξειδικευμένη ορολογία για να προσδιορίσουν τους κατοικημένους τόπους, που ονομάζονται *οικωνύμια*, σε σχέση με τους ακατοίκητους, που ονομάζονται *εδαφωνύμια* (διεθνώς Flurnamen). Ο έμπειρος ονοματολόγος γνωρίζει ότι τα σύγχρονα νεοελληνικά τοπωνύμια *Ελληνικό*, *Ελληνικά*, *Γράμματα*, *Γραμμένη Πέτρα*, *Μάρμαρα*, *Πλάκα* κλπ. προσδιορίζουν θέσεις αρχαίων ελληνικών ναών και ιδρυμάτων, αρχαιοελληνικές επιγραφές κλπ. Με παρόμοιο τρόπο τα τοπωνύμια *Γλαστρί/Γλαστριά*, *Κεραμίδι/Κεραμίδια*, *Σπάσματα*, *Σταμνιά* υποδηλώνουν χώρους με αρχαία ή μεσαιωνικά αγγειοπλαστεία κλπ. Τα ερείπια των αρχαίων ναών επισημαίνονταν ευκολότερα από τους χριστιανούς των πρώτων χριστιανικών χρόνων, οι οποίοι πολλές φορές έκτιζαν τις εκκλησιές τους πάνω στον αρχαίο ελληνικό ναό και χρησιμοποιούσαν τα υλικά του. Μια τέτοια μετατροπή αρχαίου ναού σε χριστιανική εκκλησία μαρτυρεί η παρακάτω παλαιοχριστιανική επιγραφή του 5ου αιώνα από την πόλη Έζρα της Συρίας (*CIC* 4 8627):

Θεοῦ γέγονεν οἶκος τῶν δαιμόνων καταφύγιον
φῶς σωτήριον ἔλαμψεν, ὅπου σκότος ἐκάλυπτεν,
ὅπου θυσίαι εἰδώλων, νῦν χοροί ἀγγέλων
ὅπου Θεὸς παρωργίζετο, νῦν Θεὸς ἐξευμενίζεται

[Έγινε θεού οίκος το καταφύγιο των δαιμόνων
[Έλαμψε σωτήριο φως όπου κάλυπτε το σκοτάδι
[Όπου θυσίες των ειδώλων τώρα χοροί αγγέλων
[Όπου ο Θεός παροργίζονταν τώρα ο Θεός εξευμενίζεται

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε για τη γλώσσα μας από τα τοπωνύμια· το τοπωνύμιο λ.χ. *Γιαλισκάρι*, που προσδιορίζει σήμερα πολλές παραλιακές τοποθεσίες στην Ελλάδα, μας αποκαλύπτει το προσηγορικό *αἰγιαλισκάριον* (πρβ. και *αἰγιαλός*), που δεν μας παραδίδεται από άλλη πηγή.

Η ονομασία ενός τόπου βασίζεται σε ορισμένα κριτήρια, από τα οποία σημειώνουμε τα κυριότερα. Ένα τοπωνύμιο μπορεί να οφείλει το όνομά του:

α. Σε ένα κατεξοχήν γνώρισμά του: *Βάσσα/Βήσσα* 'κοιλάδα', *Μαυροβούνι*, *Μαδαροβούνι*, *Μαδάρα* (= γυμνός, άδενδρος τόπος), *Σαραντάπορος*, *Ξεριάς*, *Βάθη*, *Βουλιαγμένη*, *Καραμπουρνάκι* (= τουρκ. Kara Burun 'μαύρη μύτη' + *-άκι*), *Μονοδένδρι*, *Πέντε Σπίτια*, *Δερβένι* κλπ.

β. Στη γεωργική χρήση του: *Παραδείσι*, *Χιλιομόδι/Χιλιομοδού*, *Αμπέλια/Αμπελόκηποι*, *Καρυές*, *Σπαρτιάς*, *Αλωνίστρα*, *Χοροστάσι*, *Μάνδρα/Μάνδρες*, *Στάνη*, *Στρούγκα* κλπ.

γ. Σε ένα ιστορικό ή μυθολογικό γεγονός: *Θεσσαλονίκη*, *Φίλιπποι*, *Αντιγόνεια*, *Σελεύκεια*, *Ελλήσποντος*, *Ηράκλειες Στήλες* κλπ.

δ. Σε τεχνικά έργα: *Γέφυρα*, *Δέση*, *Φράγμα*, *Νταμάρια*, *Καμίνια*, *Ασβεσταριό* κλπ.

ε. Σε οποιαδήποτε άλλη χρήση ή γνώρισμα: *Βίγλα*, *Βιγλί*, *Μεροβίγλι* (στα βόρεια ιδιώματα *Μιρουβίγλ'*, από όπου το ψευδών. *Μυριβήλης*), *Σκοπός*, *Επισκοπή*, *Βασιλικά* (ενν. κτήματα), *Κάστρο*/*Καστράκι*, *Μυστράς* κλπ.

στ. Σε ονόματα θεών, ηρώων, αγίων: *Ηραία*, *Ποσειδωνία*, Ηράκλεια, *Άγιος Γεώργιος*, *Αστρύφος* (= Άγιος Τρύφων) κλπ.

ζ. Σε ονόματα φυτών και ζώων (φυτωνύμια, ζωωνύμια): *Αχλαδίτσα*, *Βατιώνας*, *Δάφνη*, *Καλαμίτσι*, *Γαϊδουρονήσι*, *Μελίσσια*, *Κορακοφωλιά*, *Κουρούνες* κλπ.

η. Στις λαϊκές αντιλήψεις και δοξασίες: *Δρακοβούνι*, *Δρακοσπηλιά*, *Δρακολίμνη*, *Δρακότρυπα*, *Δαιμονόπετρα*, *Νεράιδα* (*Ανεράιδα*, *Ανερούσα*), *τ' Αρακλή το Πάτημα*, *της Παναγίτσας το Τσαρούχι*, *της Γριάς το Πήδημα*, *το Κάστρο της Ωριάς* κλπ.

4. Επώνυμα

Τα αρχαιοελληνικά επώνυμα έχουν άμεση εξάρτηση με τα αρχαία ελληνικά τοπωνύμια, καθώς τοπωνύμια και επώνυμα συνεξαρτώνται. Τα επώνυμα διακρίνονται σε πατρωνυμικά, μητρωνυμικά, ανδρωνυμικά, εθνικά, επαγγελματικά, παρωνύμια και ψευδώνυμα.

4.1 *Πατρωνυμικά*

Στη *Γραμματική* του Διονυσίου του Θράκα (1.1.25.8–26.1 Uhlig) ορίζεται το πατρωνυμικό επίθετο ως εξής «*Πατρωνυμικὸν μὲν οὖν ἐστι τὸ κυρίως ἀπὸ πατρὸς ἐσχηματισμένον, καταχρηστικῶς δὲ καὶ τὸ ἀπὸ προγόνων, οἷον Πηλείδης, Αἰακίδης ὁ Ἀχιλλεύς*». Στην αρχαία ελληνική τα πατρωνυμικά σχηματίζονται είτε απλούστερα με τη γενική του ονόματος του πατέρα είτε με κάποιο πατρωνυμικό επίθημα που προστίθεται στο όνομα του πατέρα (*Κρον-ίδης*, *Νεστορ-ίδης*, *Πριαμ-ίδης*, *Θεστορ-ίδης*, *Κρον-ίων*, *Πηλη-ΐων*, *Ἀσκληπ-ιάδης*, *Λαερτ-ιάδης*, *Τελαμων-ιάδης* κ.ά.) ή του γενάρχη (*Αἰακ-ίδαι*, *Ἀλκμαιων-ίδαι*, *Κυψελ-ίδαι*, *Πεισιστρατ-ίδαι*, *Ἀρακλεῖδαι*, *Ἀλευάδαι*, *Βουτάδαι* κ.ά.).

4.2 *Μητρωνυμικά*

Είναι τα επώνυμα που βασίζονται στο όνομα της μητέρας. Τα μητρωνυμικά επίθετα είναι σπάνια στην αρχαιότητα. Ο Απόλλωνας από τη μητέρα του *Λητώ* ονομάζεται *Λητοΐδης*, *Λητογενής*, *Λητόϊος*, ενώ *Μαιάδας* αποκλήθηκε ο *Ερμής* ως γιος της *Μαίας*. Τα μητρωνυμικά εμφανίζονται κατά κανόνα σε κοινωνίες που μητροκρατούνται, όπως λ.χ. οι Λύκιοι της Μ. Ασίας, για τους οποίους ο Ηρόδοτος (1.73) μας πληροφορεί «*Ἐν δὲ τόδε ἴδιον (Λύκιοι) νενομίκασι καὶ οὐδαμοῖσι ἄλλοισι συμφέρονται ἀνθρώπων· καλέουσι ἀπὸ τῶν μητέρων ἑωυτοὺς καὶ οὐκὶ ἀπὸ τῶν πατέρων. εἰρομένου δὲ ἑτέρου τὸν πλησίον τίς εἴη, καταλέξει ἑωυτὸν μητρόθεν καὶ τῆς μητρὸς ἀνανεμέεται τὰς μητέρας*». Και ο Ηρακλείδης ο Ποντικός (*FrHG* 2.217 XV Muller) επιβεβαιώνει ότι το μητριαρχικό δίκαιο των Λυκίων φαίνεται να συνεχίζεται και στα μεσαιωνικά χρόνια, γιατί ο Νικόλαος Δαμαστηνός (ό.π., 3.461 CX-XIX) γνωρίζει ότι «*Λύκιοι τὰς γυναῖκας μᾶλλον ἢ τοὺς ἄνδρας τιμῶσι καὶ καλοῦνται μητρόθεν, τάς τε κληρονομίας ταῖς θυγατράσι λείπουσιν, οὐ τοῖς υἱοῖς*».

Ως υπολείμματα της μητριαρχίας των αρχαίων Λυκίων θεωρεί ο Σπ. Λάμπρος νεοελληνικά μητρωνυμικά που συγκέντρωσε από το Λιβίσι της Λυκίας και το Καστελόριζο: *Αυγουστής (της) Μαριγούς*, *Γιάννης (της) Χατζηαναστάσαινας*, *Αντώνης (της) Παπαντωνιάς*, *Κυριάκος (της) Αμουργιανής*, *Δημήτρης (της) Λιβισιανής*, *Παπαδιά (της) Μαστιχούς*, *Νικόλας (της) Χαβιαρούς*, *Βασίλης (της) Ξαθθής* κλπ. Ο Λάμπρος πιστεύει ότι τα μητρωνύμια αυτά μαρτυρούν επίδραση του αρχαίου μητριαρχικού δικαίου των Λυκίων στους Έλληνες της Λυκίας, πράγμα που θεωρεί πολύ απίθανο ο Μ. Τριανταφυλλίδης, γιατί κοντά στα άλλα λείπουν και οι σχετικές μαρτυρίες.

Οι λόγοι για τους οποίους επιβάλλεται το μητρωνυμικό αντί του πατρωνυμικού είναι πολλοί και ποικίλοι· αυτό συμβαίνει λ.χ. όταν η μητέρα επιβάλλεται στην κοινωνία λόγω της δραστηριότητας και προσωπικότητάς της, της καταγωγής της (πρβ. τον Πτωχοπρόδρομο που πήρε το Μα-

τσουκίνη), λόγω μακροχρόνιου ξενιτεμού του πατέρα ή χηρείας της μητέρας κλπ. Ένας καταπιεσμένος σώγαμπρος μπορεί να πάρει το όνομα της γυναίκας του, π.χ. Μάρως (*Μάρως* ή *Μαρόπουλος*) ή της πεθεράς του, π.χ. Λαφαρούς (*Γιωρτς τη Λαφαρούς*, Πόντος). Στα Τρίκαλα της Κορινθίας ο σώγαμπρος παίρνει και δεύτερο όνομα από τη σύζυγό του: *ο Μαριός*, *ο Φωτεινός*, *ο Ελενιός*, *ο Γαρουφαλιός* κλπ.

Και ο Μιχαηλίδης-Νουάρος πιστεύει ότι τα μητρωνυμικά που απαντούν στα Δωδεκάνησα είναι λείψανα παλιού μητριαρχικού δικαίου, γιατί στην Κω, Κάρπαθο και άλλα νησιά των Δωδεκανήσων επικρατεί το εθιμικό δίκαιο που ονομάζεται «πρωτοτόκια», σύμφωνα με το οποίο ο πρωτότοκος γιος κληρονομεί ολόκληρη την περιουσία του πατέρα, ενώ η πρωτότοκη κόρη την περιουσία της μητέρας. Κι ακόμη ο άντρας που παντρεύεται οδηγείται στο σπίτι και το σόι της γυναίκας του. Το έθιμο αυτό υπάρχει και στη Σάμο, απ' όπου ο Ν. Ζαφειρίου έχει καταγράψει 250 μητρωνυμικά: *Βασίλειος Ευδοκίας*, *Παρασκευάς Δέσποινας*, *Μιλτιάδης Ασημίνας*, *Γεώργιος Τρισεύγενης*, *Αγγελική Νικόλαινας.* Τα ονόματα αυτά χρησιμοποιούνται κατά τον Ζαφειρίου παράλληλα προς τα επίσημα επώνυμα των ίδιων προσώπων. Ο Δ. Βαγιακάκος αποκλείει την περίπτωση να συνεχίζουν τα μητρωνυμικά αυτά αρχαία συνήθεια, γιατί η Σάμος είχε μείνει σχεδόν έρημη από το 1463 ως το 1560, όταν εγκαταστάθηκαν και πάλιν εκεί κάτοικοι από τη λοιπή Ελλάδα, γιατί είχαν φορολογική απαλλαγή.

Μητρωνυμικά απαντούν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, το Ζαγόρι, τα Τζουμέρκα, τους Παξούς, τις Σέρρες, τη Σύρο, την Κύπρο και αλλού. Και τη βυζαντινή περίοδο αναδύονται μητρωνυμικά ονόματα. Ήδη στον Ιωάννη Μαλάλα βρίσκουμε: *Λεόντιος ο Παυλίνης*, *Ιωάννης ο Βαλεριανής.* Σε βυζαντινά έγγραφα απαντούν επώνυμα, όπως *Ιωάννης της Ράπτισσας* (1201), *Λέων της Μαρίας* (1304), *Δημήτριος της Καλογραίας* (1331), *Παπά Δημήτριος της Ευδοξίας* (1142), *Πέτρος Βασιλικούς*, *Ιωάννης Νεοφωτίστης* κλπ.

4.3 *Ανδρωνυμικά*

Πρόκειται για ονόματα γυναικών που βασίζονται στο βαφτιστικό, επώνυμο ή παρωνύμιο κλπ., του ονόματος των ανδρών τους και αποτελούν μια πρόσθετη επωνυμία κοντά στο βαφτιστικό όνομα. Έχουν μελετηθεί ελάχιστα, γι' αυτό και οι σχετικές μας γνώσεις είναι περιορισμένες. Από τη βυζαντινή περίοδο μάς είναι γνωστά ορισμένα ανδρωνυμικά σε *-έα* (*Κουβικουλαρέα*, *Σπαθαρέα*, *Ανδρονικέα*) και *-ίνα (Μαρία Αγγελίνα*, *Δούκαινα Παλαιολογίνα* κ.ά.).

Τα νεοελληνικά ανδρωνυμικά σχηματίζονται με τη γενική του ονόματος του συζύγου *(η Αγγέλω του Κακριδά)* και με διάφορα επιθήματα, λ.χ. *-αινα* (*Κώσταινα*, *Γιάνναινα*, *Τζαβέλαινα*, *Αναγνώσταινα*), *-ίνα* (*Θοδωρίνα*, *Περικλίνα*, *Λασκαρίνα*, *Μπουμπουλίνα*, *Παλαιολογίνα*, *Χατζίνα*, *Θεμελίνα*), *-ού* (*Νικολού*, *Παυλού*, *Μιχαλού*, *Πεταλού*, *Γαβαλού*), *-ισσα* (*γιάτρισσα*, *μαστόρισσα* = η γυναίκα του γιατρού, του μάστορα). Πρβ. τα σύνθετα με τη λ. *νύφη*: *Μαυρομιχαλόνυφη* (νύφη του Μαυρομιχάλη), *Χρυσικόνυφη* κ.ά. Σπανιότερα συναντούμε τα ιδιωματικά επιθήματα *-ιά: Γιαννιά*, *Μιχαλιά*, *-άβα: Γιατράβα, Καρβωνάβα* (= η γυναίκα του γιατρού, του καρβουνά, Πόντος), *-ίχη*: *Σκουζίχη* (στα παλιά αθηναίικα) κ.ά. Το *Ραγκαβίδαινα* (*Ραγκαβής*) προϋποθέτει τον πληθ. *Ραγκαβήδες*, τα *Βλαστούδαινα* (*Βλαστός*) και *Νοταρούδαινα* (*Νοταράς*) σχηματίστηκαν σαν να βασίζονταν σε τύπους **Βλαστούδης*, **Νοταρούδης.*

4.4 *Εθνικά*

Σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Θράκα (1.1.36 Uhlig) «*ἐθνικόν δέ ἐστι τὸ ἔθνους δηλωτικόν, ὡς Φρύξ, Γαλάτης*»· τα ονόματα αυτά που σχηματίζονται από ονόματα χωρών, πόλεων κλπ. ονομάζουν οι αρχαίοι γραμματικοί και *τοπικά*, ενώ σήμερα χρησιμοποιείται ο όρος *πατριδωνυμικά.* Τα περισσότερα αρχαία εθνικά ονόματα μας τα διέσωσε ο Στέφανος ο Βυζάντιος. Τη διπλοτυπία που παρατηρείται στα εθνικά την είχε ήδη επισημάνει ο Στέφανος ο Βυζάντιος (1.9–2.5 Meineke): «*Δέρβη… τὸ δὲ ἐθνικὸν Δερβήτης καὶ Δερβαῖος ὡς Σιδήτης καὶ Πυλήτης … καὶ Ἀρτάκη, Ἀρτακηνὸς καὶ Ἀρτάκιος, οὐκ Ἀρτακαῖος*». Ήδη από τα κλασικά χρόνια και αργότερα γίνεται ευρεία χρήση των εθνικών: *Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος*, *Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς*, *Κόϊντος ὁ Σμυρναῖος*, *Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός* κ.ά.

Στα βυζαντινά παρωνύμια ή επώνυμα που προϋποθέτουν εθνικό όνομα συγκαταλέγονται ανάμεσα σε άλλα και τα εξής: *Αρμενιακός*, *Βούλγαρος*, *Καππαδόκης*, *Πισίδης*, *Φράγκος*, *Καλυβίτης* (< *Καλύβη* πόλη της Μακεδονίας), *Λιβανίτης* (< *Λίβανα* πόλη της Συρίας), *Κομνηνός* (< *Κόμνη* Αδριανοπόλεως), *Λεκαπηνός* (< *Λέκαπα* Καππαδοκίας), *Συναδηνός* (< *Σύναδα* Φρυγίας), *Χωματηνός* (< *Χώμα* Λυκίας), *Χωνιάτης* (< *Χώναι* Φρυγίας), *Πηλουσιώτης* (< *Πηλούσιον* Αιγύπτου), *Γαβαλάς* (< *Γάβαλα* Συρίας), *Ευφρατάς* κ.ά.

Τα νεοελληνικά εθνικά επώνυμα σχηματίζονται συνήθως με αρχαιοελληνικά ή αρχαιότερης καταγωγής επιθήματα και σπανιότερα με ξένα: *-αίος*: *Αθηναίος*, *Θηβαίος*, *Κερκυραίος*, *Μυτιληναίος*, *Σαντορινaίος*· *-ανός*/*-ιανός*: *Αμοργιανός* (*Αμοργός*), *Καλαματιανός*, *Κουταλιανός* (< *Κούταλη* Προποντίδας), *Σφακιανός*, *Ψαριανός*· *-ηνός*: *Αδρμυττηνός*, *Ζακυθηνός*, *Καρυστηνός*, *Κυζικηνός*· *-ινός*: *Αραβαντινός* (< *Αραβάντι*), *Καραντινός* (< *Καραντινάτα* Κεφαλληνίας), *Καστρινός*, *Παξινός*, *Πυλαρινός* (< Πύλαρος Κεφαλληνίας)· *-ίτης*: *Βαλαωρίτης* (< *Βελαόρα* Ευρυτανίας), *Βελιανίτης* (< *Βέλιανη* Ηπείρου), *Δολιανίτης* (< *Δολιανά*), *Κρεστενίτης* (< *Κρέστενα* Μεσσηνίας), *Καραβίτης* (< *Καραβάς* Κυθήρων), *Λεχωνίτης* (< *Λεχώνια* Πηλίου), *Πολίτης* (< *Πόλη*), *Σχορτσανίτης* (< *Σχορέτσαινα* Άρτας)· *-αΐτης*: *Μοραΐτης* (αντί **Μοριάτης* < *Μοριάς*), *Μποταΐτης* (< *Μποτιά* Μαντινείας), Σιναΐτης, *Στουραΐτης* (< *Στύρα* Ευβοίας), *Χρυσαΐτης* (< *Χρυσό* Παρνασσίδας)· *-ιάτης*: *Κορφιάτης, Μανιάτης*· *-ιώτης*: *Αγραφιώτης, Βαρβιτσιώτης (*< *Βαρβίτσα* Αρκαδίας), *Γαρδικιώτης* (< *Γαρδίκι), Γριπονησιώτης* (< *Γριπονήσι το* Ευβοίας), *Καμαριώτης* (< *Καμάρι* Κορινθίας), *Κουλουριώτης* (< *Κούλουρη η* Σαλαμίνας, αρχ. *Κόλουρος), Κουντουριώτης* (< *Παλιοκουντούρα* Μεγαρίδας, απ' όπου κατάγονται οι Κουντουριώτες της Ύδρας), *Λεπενιώτης* (< *Λεπενού* Βάλτου), *Μιστριώτης* (< *Μυστράς*), *Ποριώτης, Ρουμελιώτης, Σεχιώτης* (< *Σέχι* Τρίπολης), *Σουβαλιώτης* (< *Σουβάλα* Βοιωτίας), *Χασιώτης* (< *Χάσια)*· *-ιός*: *Καλυμνιός*, *Καστελοριζιός*, *Μηλιός*, *Σαντορινιός*, *Σιφνιός*. Ελληνικής αρχής είναι τα *Μαρασλής (*< *άς Μαράσι*, συνοικία της Φιλιππούπολης αλλά και πόλη της Μ. Ασίας), *Μισιρλής* (< *Μισίρι, το*, Αίγυπτος), *Παντερμαλής (*< *Πάντερμα, τα*, Πάνορμος), *Βάρναλης* (< *Βάρνα* Βουλγαρίας). Στα άλλα γνωστά επιθήματα είναι το ποντιακό *-άντης* (*Υψηλάντης*, *Χαριτάντης*), το χιακό *-ούσης* (*Λιθολιμενούσης*, *Χαλκούσης* < *Χαλκίς*) κ.ά.

Ορισμένα από τα εθνικά που προσδιορίζουν ξένους λαούς που ήρθαν σε επαφή με τους Έλληνες μπορεί να ήταν αρχικά παρατσούκλια: *Αλαμάνος* (πρβ. τους *Αλαμανούς* του Βυζαντίου, *Γεφύρι της Αλαμάνας* κ.ά.), *Αμερικάνος* (ο Έλληνας μετανάστης από την Αμερική), *Ατζέμης* (*Πέρσης*), *Βλάχος* (δηλώνει και τον ορεινό και αγροίκο), *Βούλγαρος/Βούλγαρης* (μεσαιωνικό *βούλγαρης* 'βυρσοδέψης, επεξεργαστής ή πωλητής δέρματος', βλ. Symeonidis 1993), *Γερμανός* (σημαίνει και τον ξανθό), *Ζεϊπέκος* (τουρκικό φύλο στα περίχωρα της Σμύρνης), *Καραγκούνης* (κάτοικος του θεσσαλικού κάμπου), *Καρακατσάνης*, *Καρακατσάνος* (ή *Σαρακατσάνος*), *Καραμανλής* (αυτός που κατάγεται από την *Καραμανία*, που προσδιορίζει το εσωτερικό της Μ. Ασίας και ιδίως την Καππαδοκία), *Κουμανούδης* (ήδη βυζαντινό *Κομάνος*), *Λογκοβάρδος*, *Μπαρμπαρέσος* (ο καταγόμενος από τη *Μπαρμπαριά* αλλά κι αυτός που δούλεψε εκεί), *Μπογδάνος* (μέτοικος από τη *Μπογδανία*, τη *Μολδαβία* και γενικότερα τη Ρουμανία), *Πατζινακίδης*, *Σαρακηνός*, *Σκιπετάρος* (Αλβανός), *Σκλαβούνος* (βυζαντινό, πρβ. και μσν. *Σκλαβηνοί*), *Τόσκας* (Αλβανός της *Τοσκαριάς*), *Τσάμης* (Αλβανός της *Τσαμουριάς*), *Τσερκέζος*.

Εθνικό ως επώνυμο μπορεί να προκύψει με την προσθήκη ενός -ς σ' ένα τοπωνύμιο: *Αϊδίνης*, *Βαλαώρας*, *Βλαχάβας* (*Βλαχάβα* Καλαμπάκας), *Γρανίτσας* (*Γρανίτσα* Ιωαννίνων), *Δώριζας* (*Δόριζα* Αρκαδίας), *Καλαμπάκας*, *Κέρκυρας*, *Κοζάνης* (*Κόζιανη*, λόγια *Κοζάνη*), *Μαντούδης* (*Μαντούδι* Ευβοίας), *Μεσολόγγης*, *Μουζάκης* (*Μουζάκι* Θεσσαλίας, ήδη βυζαντινό παρωνύμιο), *Πάτρας*, *Σαλονίκης*, *Σαμοθράκης*, *Σοποτός* (*Σοποτό* Θεσσαλίας). Ο Κ. Άμαντος πιστεύει ότι τα ονόματα αυτά αρχικά χρησιμοποιήθηκαν ειρωνικά, ενώ ο Ν. Βέης τα αποδίδει σε αλβανική επίδραση, γιατί οι Αρβανίτες χρησιμοποιούν την ίδια λέξη λ.χ. *Σούλι* και *Σούλης* και ως τοπωνύμιο και ως εθνικό, όπου όμως πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το -ς είναι ελληνικό. Ο Ν. Ανδριώτης εξηγεί το φαινόμενο αυτό από την ανάγνωση καταλόγου στρατιωτών, όπου καταχωριζόταν και ο τόπος καταγωγής κάθε στρατιώτη (λ.χ. *Σαλονίκη* + -ς, *Πάτρα* + -ς κλπ.). Να σημειώσουμε ότι πρόκειται για τη διαδικασία της μετατροπής (conversion).

4.5 *Επαγγελματικά*

Δήλωναν αρχικά επάγγελμα ή αξίωμα αλλά γρήγορα καθιερώθηκαν ως επώνυμα, καθώς διευκόλυναν τη διάκριση ατόμων με το ίδιο όνομα σε κλειστές ιδίως κοινωνίες. Αρκετά από τα βυζαντινά επαγγελματικά που προσδιορίζουν εκκλησιαστικά αξιώματα διατηρήθηκαν ως σήμερα είτε ως αξιώματα είτε ως επώνυμα χάρη στην εκκλησιαστική παράδοση: *Δικαιοφύλαξ*, *Δομέστιχος*, *Έξαρχος*, *Εξαρχάκος*, *Εξαρχίδης*, *Εξαρχόπουλος*, *Ευταξίας* (ο επί της ‘ευταξίας’ της εκκλησίας), *Κανοναρχόπουλος* (κανονάρχης ‘που κανοναρχεί στους ψάλτες’), *Καστρίσιος* (αυτός που κρατεί το *κανίστρι* με τα ρούχα του δεσπότη), *Κυρίτσης* (τίτλος ευγενείας), *Λαμπαδάριος* (ο αριστερός ψάλτης που κρατούσε αναμμένη λαμπάδα), *Λογοθέτης* (πατριαχικό αξίωμα), *Λογοθετίδης*, *Λογοθετόπουλος*, *Οικονόμος*, *Οικονόμου*, *Οικονομίδης*, *Οικονομάκος*, *Οικονομόπουλος*, *Μεγαλοοικονόμου* (οικονόμος των κτημάτων της εκκλησίας), *Πρωτέκδικος* (‘ο πρώτος των εκδίκων’ που αποτελούσαν εκκλησιαστική δικαστική αρχή), *Πριμηκήριος* (προϊστάμενος εκκλησιαστικής υπηρεσίας), *Πρωτονοτάριος*, *Πρωτόπαπας*, *Πρωτοπαπαδάκης*, *Πρωτοσύγκελλος*, *Πρωτοσυγκελλίδης*, *Πρωτοψάλτης*, *Σακελλάριος*, *Σακελλαρίου*, *Σακελλαρίδης*, *Σακελλαρόπουλος*, *Σακελλαράκης* (υπεύθυνος της επισκοπικής φυλακής, της σακέλλης και του δικαίου των μονών), *Χαρτοφύλαξ*, *Χαρτοφυλακίδης*, *Χαρτοφύλακος*, *Χαρτοφύλακας*.

Τα πιο συνηθισμένα επιθήματα γα τον σχηματισμό των νεοελληνικών επαγγελματικών είναι τα *-άρης* και *-άς*: *Γελαδάρης*, *Γρυπάρης* (που ψαρεύει με γρίπο), *Καμπανάρης*, *Μαγγανάρης* (που κατασκευάζει μάγγανα), *Πρεδάρης* (αγροφύλακας), *Τραπεζάρης*, *Φλαμπουριάρης*, *Ασβεστάς*, *Βαγενάς* (βαγένι ‘βαρέλι’), *Γαβαθάς*, *Γαλατάς*, *Δοξαράς*, *Δαμαλάς* (βοσκός δαμαλιών), *Καββαδάς* και *Καββαδίας* (< *καβάδι* ‘είδος πανωφοριού από κετσέ’), *Κακκαβάς* (*κακκάβι* ‘χύτρα’), *Καλλιγάς* (πεταλωτής), *Κουβελάς* και *Κούβελας* (< *κουβέλι* ‘οίκημα των μελισσών’), *Κουντουράς*, *Λαναράς*, *Μιλιαράς* και *Μηλιαράκης* (λατ. mil(l)iarium ‘χάλκινο καζάνι’), *Μελάς* (μέλι), *Μεταξάς* (μετάξι), *Ξινογαλάς*, *Πετ*(ι)*μεζάς*, *Ρολογάς*, *Σκουφάς*, *Τσαρουχάς*, *Χαλκιάς*, *Ψωμάς*.

Τα επαγγελματικά ονόματα εμφανίζονται ήδη στα αρχαία χρόνια (*Αἰπόλος*, *Βουκόλος*, *Ἀκέστωρ* ‘γιατρός’, *Μυλωθρός*, *Ναυπηγός*, *Βουλεύτης*, *Λιμέναρχος*, *Πρύτανις*, *Λόχαγος*, *Στρατιώτης*, *Ἱεροφάντης* κ.ά.) και πολλαπλασιάζονται στα βυζαντινά: *Αμπελάς*, *Λαναράς*, *Ζωναράς*, *Σκαραμαγκάς*, *Λιβαδάριος*, *Καμπανάρης*, *Γραμματικός*, *Παλαιολόγος* ‘που ενασχολείται με τα παλιά’. Μια μεγάλη κατηγορία βυζαντινών επαγγελματικών ονομάτων λαμβάνει ονόματα κοσμικών και εκκλησιαστικών αξιωμάτων: *Δομέστικος*, *Επικέρνης*, *Λογοθέτης* ‘υπουργός’, *Νοταράς*, *Πατρίκης*, *Πραιπόσιτος*, *Σχολάριος* ‘σωματοφύλακας του αυτοκράτορα’, *Χαρτουλάριος* ‘ανώτερος κρατικός υπάλληλος’.

Τα επαγγελματικά διασώζουν ονομασίες επαγγελμάτων που έχουν εκλείψει και διαφωτίζουν την κοινωνική ζωή της Ελλάδας τους περασμένους αιώνες. *Ροντήρης* λ.χ. ήταν ο νυχτοφύλακας ή ο αγροφύλακας που βαρούσε τη *ρόντα* (το σιωπητήριο), όταν νύχτωνε, και τότε ήταν υποχρεωμένοι όσοι έβγαιναν στον δρόμο να κρατούν αναμμένο δαδί για να αναγνωρίζονται. Το *Μέντζελος*, *Μεντζελόπουλος* δήλωνε τον εργαζόμενο στα *μεντζίλια*, ταχυδρομικό σύστημα της τουρκοκρατίας που εξυπηρετούνταν με ταχυδρομικά άλογα που ήταν έτοιμα για αλλαγή στους *μεντζιλχανέδες*, δηλαδή τους ταχυδρομικούς σταθμούς. *Σπετσιέρης* ήταν ο φαρμακοποιός, *παρακεντές* ο έκτακτος βοηθός για γεωργικές εργασίες.

4.6 *Παρωνύμια*

Αποτελούν τον κύριο όγκο των επωνύμων και προέρχονται από χαρακτηρισμούς των παρομοιαζομένων που βασίζονται σε σωματικές, πνευματικές και άλλες ιδιότητές τους. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης χρησιμοποιεί τον όρο *παρατσούκλι*. Οι όροι *παρανόμι*, *παράνομα*, *παράβγαλμα* είναι μάλλον λόγιοι της δημοτικής, ενώ στις διαλέκτους και τα ιδιώματα βρίσκουμε *πινόμι*, *πινομή*, *παραγκώμι*, *προσονείδιν* (ποντιακό), *περιγέλιο*, *σουσούμι* κ.ά. Οι βυζαντινοί χρησιμοποιούν τις εκφράσεις *την κλήσιν*, *την επίκλησιν*, *το επίκλην*, *τουπίκλην*, *την επωνυμίαν*, *το επώνυμον*, *την προσηγορίαν*, *τούνομα έχων*, *παρωνύμιον φέρων* κλπ. Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούν για το παρωνύμιο τον όρο *ἐπίθετον*. Το παρωνύμιο

ορίζεται από τον Διονύσιο τον Θράκα (1.1.29.1–2) ως εξής «*παρώνυμον δὲ ἐστι τὸ παρ' ὄνομα ποιηθέν, οἷον Θέων*».

Η βασική αιτία της δημιουργίας των παρωνυμίων είναι το σκώμμα, αλλά και η προσπάθεια αντικειμενικής περιγραφής των προσώπων με χαρακτηριστικά μέσα που δεν προϋποθέτουν πάντα σκωπτική διάθεση, πρβ. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί* 1147.56: «*Ὁ κυλλὸς τοὺς πόδας, ὅτι οὐ σκωπτικῶς ὁ Ἥφαιστος οὕτω λέγεται πολλαχοῦ παρ' Ὁμήρῳ ἀλλὰ κατ' ἰδιότητα*». Παρωνύμια συναντούμε ήδη στον Όμηρο, αφθονούν όμως στα κλασικά χρόνια και την αττική κωμωδία. Ο Αθήναιος (6.41.12–21 Kaibel) μας πληροφορεί:

«Τῶν δὲ τοιούτων ἐπιθέτων, ἃ ἐπὶ χλεύῃ Ἀθηναῖοι παίζοντες ἔλεγον, μνημονεύει Ἀναξανδρίδης ἐν Ὀδυσσεῖ οὕτως·

ὑμεῖς γὰρ ἀλλήλους ἀεὶ χλευάζετ' οἶδ' ἀκριβῶς·
ἂν μὲν γὰρ ᾖ τις εὐπρεπής, ἱερὸν γάμον καλεῖτε·
ἐὰν δὲ μικρὸν παντελῶς ἀνθρώπιον, σταλαγμόν:... ·[1]
λιπαρὸς περιπατεῖ Δημοκλῆς, ζωμὸς κατωνόμασται…·[1]
ὄπισθεν ἀκολουθεῖ κόλαξ τῳ, λέμβος ἐπικέκληται…[2]
ὑφείλετ' ἄρνα ποιμένος παίζων, Ἀτρεὺς ἐκλήθη·
ἐὰν δὲ κριόν, Φρίξος, ἂν δὲ κωδάριον, Ἰάσων».

Τα αρχαία παρωνύμια αναφέρονται σε σωματικές ιδιότητες (*Βραχύλος*, *Γάστρων*, *Γνάθων*, *Δόναξ*, *Δόλιχος*, *Κεφάλων*, *Κύλλων*, *Μέτωπος*, *Ὀσφύων*, *Πάχης*, *Στομᾶς*, *Σίμων*, *Στράβων*, *Φάλακρος* κ.ά.), σε ψυχικές ή ηθικές ιδιότητες (*Δέξιος*, *Μάργος*, *Μαργίτης*, *Βίαιος*, *Γαῦρος*, *Πίστος*, *Σπουδαῖος*, *Πρᾶος*, *Χυδαῖος* κ.ά.), σε παρομοιώσεις προς ζώα (*Ἀμνός*, *Βοΐσκος*, *Βόμβυλος, Γρύλος, Δράκων, Ἔποψ*, *Ἱέραξ*, *Ἰκτῖνος*, *Κάνθαρος*, *Κώνωψ*, *Λεοντίσκος*, *Μέλισσος*, *Μύρμηξ*, *Ὄρτυξ*, *Περδίκκας*, *Νάρκισσος*, *Σήσαμος*, *Στάφυλος*, *Ὑάκινθος* κ.ά.), στην εποχή της γέννησης (*Ἀνθεστήριος*, *Λήναιος*, *Πανιώνιος*, *Σωτήριος* κ.ά.) κλπ.

Αν και λείπουν ακόμη από τη νεοελληνική ονοματολογική βιβλιογραφία εργασίες σχετικές με την κατανομή των βαφτιστικών και επωνύμων στον ελληνόγλωσσο γεωγραφικό χώρο, εντούτοις μπορούν να γίνουν ορισμένες διαπιστώσεις. Προκειμένου λ.χ. για βαφτιστικά γνωρίζουμε ότι προτιμώνται ορισμένα ονόματα: *Αντρέας* (Πάτρα), *Γεράσιμος* (Κεφαλληνία), *Μερκούριος* (Μακεδονία), *Σκαρλάτος* (Β. Ελλάδα), *Σπύρος* (Κέρκυρα), *Τρύφωνας* (Γορτυνία).

Επώνυμα που συνδέονται με λέξεις ιδιωματικές και ανήκουν στην κατηγορία των παρωνυμίων μπορούν να εντοπιστούν εύκολα· το *λεκός* ('λευκός') λ.χ. επιχωριάζει στην Τσακωνιά, το *Φλέγκας* ('κομμάτι ψωμί από την κουλούρα του γάμου') στην Αιτωλία, το *Καφουλίδης* (στον Πόντο, *καφούλ'* = θάμνος), το *Σούρντος/Σούρδης* στη Μακεδονία (βλαχικό surdu 'κουφός') κλπ. Επίσης, επώνυμα που προφέρονται σύμφωνα με τους κανόνες του βόρειου φωνηεντισμού προδίδουν την καταγωγή τους: *Γρούνης* (Μακεδονία, *γρούν'*), *Σκλήκας* (Χαλκιδική, *σκουλήκι*), *Ξαφάς* (Βόλος), *Κοσβογιάννης* (Ήπειρος, *Κοσσυφογιάννης*), *Κιραμιδάς* (*κεραμίδι*), *Τσιμπέρης* (*τσεμπέρι*) κλπ. Στη Μ. Ασία οδηγούν οι χαρακτηριστικοί φωνητικοί τύποι λ.χ. *Ποπαδόπουλος* (Πόντος, *ποπάς* = παπάς), *Καραμποδός*, *Μποδοσάκης* (Καππαδοκία, *Μποδός* = Πρόδρομος), *Μαναήλογλου* (= Μανουήλογλου) κλπ.

4.7 Ψευδώνυμα

Οι εποχές και οι τόποι όπου χρησιμοποιούνται περισσότερο ή λιγότερο τα ψευδώνυμα ποικίλλουν. Τα ψευδώνυμα χρησιμοποιούνταν ευρύτατα στη Δυτική Ευρώπη ως την εποχή που εφευρέθηκε η τυπογραφία. Μια από τις πιο παλιές χρήσεις ψευδωνύμου μας διασώζει ο Όμηρος: ο Οδυσσέας λέγει στον Πολύφημο ότι ονομάζεται *Οὖτις* αποκρύπτοντας το πραγματικό παλιό του όνομα για να οργανώσει καλύτερα τη φυγή του: *Οὖτις ἐμοί γ' ὄνομα· Οὖτιν δὲ με κικλήσκουσιν μήτηρ ἠδὲ πατὴρ ἠδ' ἄλλοι πάντες ἑταῖροι* (*Οδύσσεια* ι 366–367).

Τα ψευδώνυμα σχηματίζονται με πολλούς τρόπους, συνηθέστερα όμως *α.* με μετασχηματισμό και ιδίως συντόμευση του επωνύμου: *Αθάνας Α., Θέρος Άγις* (Θεοδωρόπουλος Σπυρίδων), *β.* με

χρήση πατριδωνυμικού: *Εφταλιώτης Αργύρης* (Μιχαηλίδης Κλεάνθης από την Εφταλού (αρχ. *Ἐπιτάλιον*) της Μυτιλήνης), *Επαχτίτης Γιάννος* (Βλαχογιάννης Ιω., από την πατρίδα του Έπαχτο (= Ναύπακτο)), *Καρθαῖος* (Λάκων Κλέαρχος, από την *Καρθαία*, την αρχαία πόλη της πατρίδας του Τζιάς), *Ψηλορείτης* (Πέτρος) (Καζαντζάκης Ν., από τον *Ψηλορείτη*, βουνό της Κρήτης). Με χρήση παρωνυμίου ο Δημήτρης Καμπούρογλου υπέγραφε πολλά άρθρα του με το ψευδώνυμο *Αναδρομάρης* (*της Αττικής*), γιατί ανέτρεχε σ' αυτά στην παλιότερη ιστορία και τοπογραφία της Αθήνας.

5. Μετονομασία των τοπωνυμίων

Αμέσως μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους αναλήφθηκε η προσπάθεια της μετονομασίας των ονομάτων πόλεων και χωριών, που επιδίωκε από τη μια μεριά την προσαρμογή τύπων της δημοτικής στην καθαρεύουσα (*Φτέρη* > *Πτέρη*, *Διακοφτό* > *Διακοπτόν*) και από την άλλη, ιδίως, τον εξελληνισμό ξένων και εξαρχαϊσμό ελληνικών ονομάτων με αρχαία, γνήσια ή πλαστά, ονόματα. Ήδη το Διάταγμα της 3.4.1833 «Περί της διαιρέσεως του βασιλείου και της διοικήσεως αυτού» εγκαινίαζε τη μετονομασία των *Σπετσών* σε *Τιπάρηνον*, της *Βοστίτσας* σε *Αίγιον*, των *Καλαβρύτων* σε *Κίναιθαν*, του *Πύργου* σε *Πύλον Τριφυλιακήν*, του *Νεόκαστρου* σε *Πύλον*, της *Καλαμάτας* σε *Καλάμας*, της *Τριπολιτσάς* σε *Τρίπολιν*, της *Καρύταινας* σε *Γόρτυνα*, του *Μυστρά* σε *Σπάρτην*, του *Μαραθονησιού* σε *Γύθειον*, του *Βίτουλου* σε *Οίτυλον*, του *Δραγαμέστου* σε *Αστακόν*, του *Βραχωριού* σε *Αγρίνιον*, του *Καρπενησιού* σε *Καλλιδρόμι*, του *Ζητουνιού* σε *Λαμίαν*, του *Ταλαντίου* σε *Αταλάντην*, του *Πολίκανδρου* σε *Φολέγανδρον* κλπ.

Η επιτροπή μετονομασίας, που συστήθηκε στα 1909 από τον τότε υπουργό Ν. Λεβίδη και εργάστηκε στη συνέχεια για αρκετά χρόνια «επί σκοπώ εξοβελισμού των βαρβάρων ονομάτων» διαπίστωνε ότι από τα 5.069 χωριά της τότε Ελλάδας τα 1.500 ήταν ακόμη «βαρβαρόφωνα». Στην επιτροπή αυτή ο Ν. Πολίτης υποστήριζε ότι «τα τουρκικά μόνον ονόματα δύναταί τις ανενδοιάστως να εξαφανίσει, διότι διά τούτων δεν καταστρέφει ιστορικά ίχνη». Η επιτροπή αυτή εργάστηκε σε επιστημονική και ιστορική βάση και προσπάθησε να επιβάλει ξανά μετονομασίες που δεν είχαν επικρατήσει, να τις συμπληρώσει και να περιλάβει στη δραστηριότητά της και τα νέα εδάφη της διευρυμένης Ελλάδας (Θεσσαλία, Κρήτη, Μακεδονία κλπ.).

Οι κάτοικοι των μετονομαζόμενων τόπων αντέδρασαν συνήθως με δυσπιστία έναντι των νέων ονομάτων, πολλά από τα οποία είτε αποσύρθηκαν από την επίσημη πολιτεία είτε περιέπεσαν σε λήθη. Έτσι, όταν οι *Σπέτσες* μετονομάστηκαν σε *Τιπάρηνον*, οι δύο πρωτόγεροι των Σπετσών Χατζηγιάννης Μέξης και Ανδρέας Αναργύρου και ο ναύαρχος Ανδρούτσος «δεν το έστρεξαν ότι είναι Τιπαρήνιοι» κατά τη διήγηση του Γ. Τερτσέτη (1864). Οι κάτοικοι των *Κρεσταίνων* ζήτησαν να λέγεται έτσι η κωμόπολή τους αντί του *Σελινούς*, πράγμα που είχε απορρίψει η επιτροπή, γιατί το όνομα ήταν ξενικό. Επίσης, οι κάτοικοι του *Κιάτου* δεν ήθελαν το όνομα *Σικυωνία*, που δεν τους έλεγε τίποτε. Οι *Κερασοβίτες* ζήτησαν δυο φορές να παραμείνει το παλιό όνομα *Κεράσοβο* της Ευρυτανίας αντί του *Κερασοχώριον*, που επέβαλε η επιτροπή, γιατί την ενοχλούσε το ξενικό -*οβο*. Οι κάτοικοι του *Ζυγοβιστιού* της Αρκαδίας διαμαρτύρονταν, γιατί τους άλλαξαν το ιστορικό όνομα του χωριού τους με το *Ζυγός*, που τους θύμιζε τον ζυγό της σκλαβιάς, κλπ.

Πολλές φορές οι μετονομασίες είναι ανιστόρητες και συνεπώς αδικαιολόγητες. Η *Ψαθούρα* ή *Ψαθονήσι* μετονομάστηκε σε *Αλόννησο*, ενώ έπρεπε να μετονομαστεί σε *Ικός, η*. Η *Καλαμάτα* (προφανώς *Παναγία η *Καλομάτα*, πρβ. *Παναγία η Μεγαλομάτα* στη Βιθυνία) μετονομάστηκε σε αρχαίο *Καλάμαι*, πόλισμα που βρισκόταν πολύ πιο μακριά· στη θέση της αρχαίας Καλαμάτας ήταν το πόλισμα *Φαραί, αι.* Την αδυναμία επιβολής νέων ονομάτων μαρτυρούν και οι αλλεπάλληλες αλλαγές που επιχειρήθηκαν σε διάφορα τοπωνύμια. Η *Ζηλειάχοβα* Σερρών έγινε *Ζήλεια* και έπειτα *Νέα Ζίχνη*. Η *Γαλάτιστα* έγινε *Ανθεμούς* και ξανά *Γαλάτιστα*, επειδή η επιτροπή ανακάλυψε ότι η ρίζα είναι ελληνική και η κατάληξη ιστορική. Ενδεικτικό της προχειρότητας με την οποία επιδιωκόταν η καθιέρωση νέων ονομάτων είναι λ.χ. οι προτάσεις για τα νέα ονόματα δήμων του Διατάγματος του 1833, που ονομάτιζε δήμο *Κλεπαΐδος* (από την πρωτεύουσα *Κλεπά, η*), δήμο *Φλεσιάδος* (από τον *Παπαφλέσα*), δήμο *Ταμασίων* (από το χωριό *Ταμάσι*).

Στο όνομα της αρχής ότι πρέπει να αποφεύγονται οι ομωνυμίες το *Λιόπεσι* της Αττικής έγινε *Παιανία* και το *Λιόπεσι* της Κορινθίας *Γονούσσα.* Οι τρεις *Γρανίτσες* έγιναν *Νυμφασία* (Αρκαδίας), *Λοφύστιον* (Βοιωτίας) και *Διακόπι* (Δωρίδας). Η αρχή αυτή όμως φαίνεται ότι γρήγορα ξεχάστηκε από τις αρμόδιες επιτροπές με αποτέλεσμα σήμερα να έχουμε πέντε *Κλειδιά* (πριν *Κλειδί*, *Κλειδέτι*, *Κλειδέτσι*, *Τσέροβο, Ρούπελ)*, έξι *Δασοχώρια,* εννιά *Καστράκια*, πενήντα τέσσερα *Νεοχώρια* κλπ.

Ορισμένοι λόγιοι, ιστορικοί και ονοματολόγοι, διατύπωσαν επιφυλάξεις ως προς την ορθότητα του μέτρου της μετονομασίας. Εντονότατα διαμαρτυρόταν ο Α. Μηλιαράκης (1892): «Τα γεωγραφικά ονόματα τιθέμενα υπό του λαού πρέπει να μένωσιν αναλλοίωτα, εφ' όσον ούτος εν τη ιστορική εκδηλώσει τα αποδέχεται.…Δεν είναι έργον ούτε ενός ατόμου, ούτε κυβερνήσεως η μεταβολή…Τοιαύτα ονείδη δεν εξαλείφονται δια μίας μονοκονδυλιάς αλλά δι' άλλων εργασιών και μόχθων και θυσιών… Δόξα απολεσθείσα δεν επανέρχεται δι' αλλαγής λέξεων και φράσεων, ουδέ αναιρούνται διά τοιούτων φιλολογικών παιγνίων ιστορικαί, γλωσσολογικαί και εθνολογικαί αλήθειαι». Ο ίδιος λόγιος έγραφε αργότερα: «Αν τα ονόματα ταύτα είναι ίχνη διαβάσεως ξένων φυλών, τίς έχει το δικαίωμα να διαγράφει τα ίχνη ταύτα εκ της ιστορίας; Αν θεωρεί τα ίχνη ταύτα βάρβαρα, ας υψώσει αυτός παρ' αυτά τα ένδοξα μνημεία του νεωτέρου πολιτισμού του». Ο ίδιος ο Ν. Πολίτης, που συνεργάστηκε ως μέλος και πρόεδρος της επιτροπής στη μετονομασία των τοπωνυμίων, διακήρυττε (1920) ότι οι ιστορικές πληροφορίες που περιέχουν τα τοπωνύμια είναι σπουδαίες και πολύτιμες, γιατί διαφωτίζουν ιδίως σκοτεινές περιόδους της ιστορίας μας· κάθε απόπειρα μεταβολής ενός ονόματος μπορεί να αποδειχθεί ασυγχώρητη επιπολαιότητα· όπως η μεταβολή βαρβαρόφωνων ονομάτων που συνδέονται άρρηκτα με τη νωπή ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης θα χαρακτηριζόταν ως βεβήλωση των ιερών, γιατί ονόματα όπως *Κλείσοβα*, *Αράχοβα*, *Βαλτέτσι*, *Δερβενάκια*, *Γραβιά*, *Άμπλιανη*, *Αλαμάνα* καθαγιάστηκαν με ηρωικές πράξεις «ούτως ουδέν ήττον ακροσφαλής θα ήτο και η μεταβολή παντός άλλου ονόματος, του οποίου άγνωστος μεν η προέλευσις, όπερ δ' όμως ενδέχεται να είναι το μόνον περιληφθέν ίχνος δόξης ή συμφοράς τινος κατά την μεσοχρόνιον ιστορίαν του Έθνους».

Παρά τις διακηρύξεις τέτοιου είδους η μετονομασία προχώρησε τον σαρωτικό της δρόμο με τις ρυθμίσεις της νομοθεσίας για τους δήμους και τις κοινότητες από το 1936 και εξής, που προβλέπει ότι για το όνομα της κοινότητας ή του συνοικισμού «προτιμάται το τυχόν υπάρχον αρχαίον όνομα, εφόσον το σύγχρονον δεν έχει ιστορικήν σημασίαν». Η μετονομασία δεν φαίνεται να είναι σοβαρό έργο ούτε προσπορίζει κάποιο κέρδος στο κράτος που την επιχειρεί. Οι Γερμανοί λ.χ., που έχουν άφθονα σλαβικά τοπωνύμια ιδίως στα ανατολικά διαμερίσματα της χώρας τους (λ.χ. τα ονόματα *Δρέσδη*, *Βερολίνο*, *Λ(ε)ιψία* είναι σλαβικά) δεν επιχείρησαν αντικατάστασή τους, γιατί το έργο θα ήταν άσκοπο και χωρίς όρια.

Βιβλιογραφία

Bartoněk, A., επιμ. 1968. *Studia Mecenaea* (Proceedings of the Mycenaean Symposium Brno). Brno: Universita J.E. Purkyne.

Dittenberger, W. 1905-1921. *Sylloge inscriptionum Graecarum*. 3η έκδ. Λειψία.

Georgiev, V. 1941. *Vorgriechische Sprachwissenschaft*. 2 μέρη. Σόφια: Universitätdruckerei.

Hansen, M. & T. H. Nielsen, επιμ. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Hoffmann, O. 1906. *Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum*. Göttingen.

Kretschmer, P. 1923. *Einleitung in die Altertumswissenschaft: Sprache*. Λειψία και Βερολίνο: Teubner.

Masson, É. 1967. *Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en grec*. Παρίσι: Klincksieck.

Meisterhans, K. 1900. *Grammatik der attischen Inschriften*. Βερολίνο: Weidmann.

Meillet, A. 1938. *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*. 5η έκδ. Παρίσι: Hachette.

Merlingen, W. 1955. Das 'Vorgriechische' und die sprachwissenschaftlich-vorhistorischen Grundlagen. Βιέννη: Gerold.

Realencyclopädie = Pauly, A., G. Wissowa et al., επιμ. 1894–1980. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung.* Στουτγάρδη: J. B. Metzler.

Porzig, W. 1954. *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*. Χαϊδελβέργη: Winter.

Schwyzer, E. 1923. *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora*. Λειψία: Hirzel.

Symeonidis, Ch. 1993. Zum Namen der Bulgaren. *Linguistique Balkanique* 34 (3): 255–261). (= Η προέλευση και η σημασία του εθνωνυμίου *Βούλγαρος*, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 5:577–585, Λευκωσία: 2001).

Thumb, A. [1909]. 1932 & 1959. *Handbuch der griechischen Dialekte*. 2η έκδ., 1ο μέρος (εισαγωγή και δυτικές διάλεκτοι) από τον E. Kieckers (Χαϊδελβέργη: Winter, 1932), 2ο μέρος (αιολικές, αρκαδοκυπριακή, αττικοϊωνική, μυκηναϊκή) από τον A. Scherer (Χαϊδελβέργη: Winter, 1959).

Ventris, M. & J. Chadwick. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.

Summary

Ancient Greek place- and personal names of Macedonia and Thrace and Ancient Greek dialects

The article discusses the practice of naming things, places or people by various means, depending on the time period and/or place and traditions of individual people. It also surveys the history of the field as far as Greek onomatological studies are concerned, going over the different types of names (personal names, place names, etc.) and the different means of forming new names.

Pre-hellenic place-names

When the Greeks arrived from the north in the Greek mainland and the Greek islands, they met a people who were not Indo-European and who, from the beginnings of the history in this country, was integrated into the Hellenic civilization, as observed by Herodotus (1.57.3) for the Pelasgians of Attica: τὸ Ἀττικὸν ἔθνος ἐὸν Πελασγικὸν ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἕλληνας καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε [… then the Attic nation, being of Pelasgian blood, must have changed its language too at the time when it became part of the Hellenes (trans. Godley)].

Greek place-names

The first references concerning the interpretation of names are found in the works of ancient Greek authors. This reveals that the interest in the meaning and etymology of place-names and anthroponyms has existed for a long time. Homer (*Odyssey* 19.405–409 Allen) describes how *Odysseus* got his name. His grandfather *Autolycus*, when asked to name the baby that was put on his lap, named it *Odysseus,* because he had arrived at the fertile land Ithaca after having quarreled (*odyssamenos*) with many men and women.

Τὴν δ’ αὖτ’ *Αὐτόλυκος* ἀπαμείβετο, φώνησέν τε·
«γαμβρὸς ἐμός, θυγάτηρ τε, τίθεσθ’ ὄνομ’ ὅττι κεν εἴπω·
πολλοῖσιν γὰρ ἐγώ γε *ὀδυσσάμενος* τόδ’ ἱκάνω,
ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξὶν ἀνὰ χθόνα πουλοβότειραν·
τῷ δ’ *Ὀδυσσεὺς* ὄνομ’ ἔστω ἐπώνυμον.

Then Autolycus answered her, and said: “My daughter’s husband and my daughter, give him whatsoever name I say. Lo, inasmuch as I am come hither as one that has been angered with many, both men and women, over the fruitful earth, therefore let the name by which the child is named be Odysseus (trans. Murray).

According to a tradition, *Telemachus* owes his name to the fact that he was raised while his father was away *fighting* in Troy: “ὁ τοῦ Ὀδυσσέως *Τηλέμαχος,* ᾧ τοὔνομα οὕτως ἔπεσεν, ἐπειδὴ *τῆλε μαχομένου* τοῦ πατρὸς ἐτράφη” (Eustathius, *Commentaries* 1.142.34–35 Stallbaum). Thucydides (6.4.5.6–8) interprets as follows the Sicilian Zancle: “Ὄνομα δὲ τὸ μὲν πρῶτον Ζάγκλη ἦν ὑπὸ τῶν Σικελῶν κληθεῖσα, ὅτι δρεπανοειδὲς τὴν ἰδέαν τὸ χωριόν ἐστι, τὸ δὲ δρέπανον οἱ Σικελοὶ *ζάγκλον* καλοῦσι»” [It first had the name of Zancle given it by the Sicels, because the place is shaped like a sickle, which the Sicels call Zanclon (trans. Crawley)].

Strabo (13.1.52.2–5 Meineke), interpreting the name Skepsis, seems to know that the Greeks assimilated foreign names into their language, and wonders whether their etymology can be found with Greek linguistic means: “ἐκαλεῖτο δὲ τότε *Σκῆψις,* εἴτ’ ἄλλως εἴτ’ ἀπὸ τοῦ *περίσκεπτον* εἶναι τὸν τόπον, εἰ δεῖ τὰ παρὰ τοῖς βαρβάροις ἐν τῷ τότε ὀνόματα ταῖς *ἑλληνικαῖς ἐτυμολογεῖσθαι φωναῖς*” [It had the name of Scepsis either for some other reason or because it was within view of the places around, if we may be allowed to derive words then in use among Barbarians from the Greek language (trans. Hamilton & Falconer)].

According to the Greek onomatologic tradition Ἄξενος Πόντος [Pontus Axenus] used to be called in ancient times Ἄξενος, because he was not friendly to the seamen. Only later did they change its name as a euphemism: "ἄπλουν γὰρ εἶναι τότε τὴν θάλατταν ταύτην καὶ καλεῖσθαι *Ἄξενον* διὰ τὸ δυσχείμερον καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν περιοικούντων ἐθνῶν καὶ μάλιστα τῶν Σκυθικῶν…ὕστερον δὲ *Εὔξεινον* κεκλῆσθαι τῶν Ἰώνων ἐν τῇ παραλίᾳ πόλεις κτισάντων" [for that sea was in his time closed to navigation, and known by the name of Pontus Axenus [or the Inhospitable] on account of the severity of the storms to which it was subject, as well as of the savage disposition of the nations who inhabited its shores, but more especially of the Scythian hordes, …; although at a subsequent period, when the Ionians had established cities along its shores, it was called by the name of Pontus Euxinus [or the Hospitable] (Strabo C 298–9 trans. Hamilton & Falconer). "Τὸν *Εὔξεινον* ἄπλουν τε ὄντα καὶ *ἄξεινον* θάλασσάν ποτε καλούμενον *Εὔξεινον* οἱ ὕστερον κατὰ σχῆμα εὐφημισμοῦ μετεκάλεσαν" (Eustathius of Thessalonica, *Commentary on Dionysius Periegetes* 146). Nowadays we know that the name Ἄξενος Πόντος relating to the Black Sea (Turkish *Kara Deniz*, already existing in Euripides, *Iphigeneia in Tauris* 107: Μέλας Πόντος) is a loaneword taken from an ancient Persian dialect, since in Avesta the adjective *axšaēna* means 'dark-coloured', while in Persian *axšaēna*- 'deep-coloured'. Pausanias (9.19.4 Jones & Ormerod) provided a folk etymology on *Mykalessos of Boeotia*, which today we know is of pre-Hellenic origin, linking it with the verb μυκῶμαι, since he believes that "ἐμυκήσατο [βοῦς] ἡ Κάδμον καὶ τὸν σὺν αὐτῷ στρατὸν ἄγουσα εἰς Θήβας" [the cow lowed (emykesato) here that was guiding Cadmus and his host to Thebes.]. Similarly, the interpretation of Stephanus of Byzantium (459.17) on *Mykale of Ionia*: "ἐκλήθη δὲ ἐπεὶ αἱ λοιπαὶ Γοργόνες ἐπὶ *τόκῳ μυκώμεναι* τὴν κεφαλὴν *Μεδούσης* ἀνεκαλοῦντο". Finally, we state two of the most famous interpretations of Aramaic placenames or anthroponyms in Greek that can be found in the New Testament: "καὶ φέρουσιν αὐτὸν ἐπὶ Γολγοθᾶν τόπον, ὅ ἐστιν μεθερμηνευόμενον κρανίου τόπος [And they bring him unto the place Golgotha, which is, being interpreted, The place of a skull] (*Mark* 15.22 KJV) and "ἐν Ἰόππῃ δέ τις ἦν μαθήτρια ὀνόματι Ταβιθά, ἣ διερμηνευομένη λέγεται Δορκάς" [Now there was at Joppa a certain disciple named Tabitha, which by interpretation is called Dorcas] (*Acts* 9.36 KJV).

Metonomasia of place-names

Shortly after the formation of the Greek state, there was an attempt to rename cities and villages, for the purposes of, on the one hand, the adjustment of forms of demotic Greek to katharevousa (Φτέρη > Πτέρη, Διακοφτό > Διακοπτόν), and on the other hand the naturalization and adaptation of foreign words as well as the adaptation of colloquial Greek names into pure ancient Greek forms, either real or fake. Since the Decree of 04.03.1833 "On the division of the kingdom and the administration thereof" the renaming was introduced of Σπέτσες into Τιπάρηνος, of Βοστίτσα into Αίγιον, of Καλάβρυτα into Κίναιθα, of Πύργος into Πύλος Τριφυλιακή, of Νεόκαστρον into Πύλος, of Καλαμάτα into Καλάμαι, of Τριπολιτσά into Τρίπολις, of Καρύταινα into Γόρτυνα, of Μυστράς into Σπάρτη, of Μαραθονήσι into Γύθειον, of Βίτουλο into Οίτυλον, of Δραγαμέστον into Αστακός, of Βραχώρι into Αγρίνιον, of Καρπενήσι into Καλλιδρόμι, of Ζητούνι into Λαμία, of Ταλάντιον into Αταλάντη, of Πολίκανδρον into Φολέγανδρος etc.

Some scholars, historians and onomatologists, were critical of the practice of changing names. Miliarakis (1892) objected strongly: "The geographical names chosen by the people must remain unchanged, since the people have approved these historically…The change is neither the result of one person nor of the government…This kind of disgrace is not easily eliminated; it can be eliminated through hard work and sacrifices. Once reputation is lost it cannot be restored by changing

words and phrases, nor can such linguistic games refute the historical, linguistic and ethnological truths". He later wrote: "If these names reveal the passage of foreign tribes, who has the right to erase these influences from history?"

If one considers these influences barbaric, he ought to argue for the merits of his own civilization.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

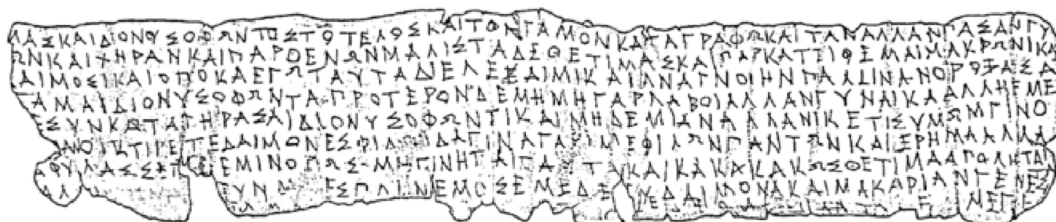
Α. ΚΕΙΜΕΝΑ

[1] Διαλεκτικός κατάδεσμος σε μολύβδινο έλασμα γραμμένος σε μιλησιακό αλφάβητο. Πέλλα. Περίπου 375–350 π.Χ. Βουτυράς 1993 (προκαταρκτική δημοσίευση)· Βουτυράς 1996 και κυρίως 1998 (χρονολόγηση, κείμενο και μετάφραση βάσει της τελευταίας δημοσίευσης· [*SEG* 43.434, 46.776]).

[*Θετί*]*μας καὶ Διονυσοφῶντος τὸ τέλος καὶ τὸν γάμον καταγράφω καὶ τᾶν ἀλλᾶν πασᾶν γυ*-
[*ναικ*]*ῶν καὶ χηρᾶν καὶ παρθένων, μάλιστα δὲ Θετίμας, καὶ παρκαττίθεμαι Μάκρωνι καὶ*
[*τοῖς*] *δ̣αίμοσι. καὶ ὁπόκα ἐγὼ ταῦτα διελ<ί>ξαιμι καὶ ἀναγνοίην πάλ{L}ιν ἀνορ<ύ>ξασα,*
4. [*τόκα*] *γᾶμαι Διονυσοφῶντα, πρότερον δὲ μή· μὴ γὰρ λάβοι ἄλλαν γυναῖκα ἀλλ' ἢ ἐμέ,*
[ἐμὲ δ]ὲ συνκαταγηρᾶσαι Διονυσοφῶντι καὶ μηδεμίαν ἄλλαν. ἱκέτις ὑμῶ<ν> γίνο-
μαι· Φίλ;]*αν οἰκτίρετε δαίμονες φίλ*[*ο*]*ι, ΔΑΓΙΝΑΓΑΡΙΜΕ φίλων πάντων καὶ ἐρήμα· ἀλλὰ*
[---]*α φυλάσσετε ἐμὶν ὅ*[*π*]*ως μὴ γίνηται τ̣α*[*ῦ*]*τα καὶ κακὰ κακῶς Θετίμα ἀπόληται.*
8.[---]. *ΑΛ* [---]. *ΥΝΜ..ΕΣ ΠΛΗΝ ἐμός, ἐμὲ δὲ* [*ε*]*ὐ*[*δ*]*αίμονα καὶ μακαρίαν γενέσται.*
[---]*ΤΟ*[.].[---].[..]..*Ε.ΕΩ*[.]*Α*.[.]*Ε..ΜΕΓΕ*[---].

Της Θετίμας και του Διονυσοφώντα τον επίσημο γάμο τον δένω με μάγια γραμμένα και όλων των άλλων γυναικών τον γάμο, όσες είναι χήρες ή παρθένοι, ιδιαίτερα όμως της Θετίμας· και αποθέτω τα μάγια στον Μάκρωνα και στους δαίμονες. Και αν ποτέ εγώ ξεθάψω και ξετυλίξω και διαβάσω τούτα τα λόγια, τότε να παντρευτεί ο Διονυσοφών και όχι πριν· γιατί δεν θέλω να πάρει άλλη γυναίκα από εμένα, αλλά εγώ να γεράσω μαζί με τον Διονυσοφώντα και καμιά άλλη. Σας ικετεύω, δαίμονες· λυπηθήτε [τη Φίλα;] [...], γιατί είμαι αβοήθητη και με έχουν εγκαταλείψει όλοι οι φίλοι. Φυλάξτε λοιπόν το γράμμα τούτο, για να μη μου συμβούν αυτά και για να χαθεί κακήν κακώς η Θετίμα. [Κάνετε να τη βρουν αυτήν όλα τα κακά] [....] εγώ όμως να γίνω ευτυχισμένη.

Απόδοση Ε. Βουτυράς

[2] Πέντε αποσπάσματα (εδώ τα Α και Β) του διαλεκτικού δικανικού καταδέσμου, σε μολύβδινο έλασμα, σε μιλησιακό αλφάβητο. Αρέθουσα. Χρονολογείται προς το τέλος του 4ου–αρχές 3ου αιώνα π.Χ. Μοσχονησιώτη, Χριστίδης & Γλαράκη 1997· *SEG* 47.885· πρβ. Παναγιώτου 1997, 205 για τη διάλεκτο. Για μακεδονικά γλωσσικά χαρακτηριστικά στην περιοχή αυτής της περιόδου βλ. Panayotou 1990, 212.

Α.

[--------]*τον κ*[*αταγράφω*----------------]
[--------]*ους ξέ*[*νους καὶ ἐγχωρίους*;]
[--------] *ΣΑΔ̣*[..]. *Ν*[---------------------]

4. [-- π.χ. -*στ*]*ράταν κατα*[*γράφω*-------]
[---------] *πάντα* [-------------------------]
[--*καταγρ*]*άφω* [...] . *ΟΣ*[--------------]

Β.

[---*καταγρ*]*άφω ὅσο*[*υς* ...] . *Ι*[..]*Α*[..]*Ν*[...]*ΑΣ οὐδ̣*[--]
[---*πά*]*ντας καὶ τὰ .Η*[…]*ΤΑ*[….]
[-----]*ΑΒ*[...]*ΩΛ .ΟΙ* .. *ΝΟΙ*[..] *κ*[*αταγράφω*; --]

4. [-- *τοὺς* ?] *δικαστὰς ὅσα ἔγ*<*ρ*>*αφο*[*ν*.....]
[-----*πάντ*]*ων καὶ πασᾶν* [*βίο*]*ν κ*[*ατ*]*αγ*[*ράφω*----]
[----]*Ε*.. *ΞΑΜ*[-------------------------------------]
[----]*δικ*[....... *π*]*αντὸ*[*ς* ..]*Β*[----------------]

Α. Στ. 4. Στην αρχή, το δεύτερο συνθετικό ενός διαλεκτικού γυναικείου ονόματος, πιθανόν σε -*στράτα*.

Β. Στ. 1. Στο τέλος, *τ*]*ὰς οὐσίας* ?(edd.pr.)· στ. 2. στο τέλος, *τὰ* [*χρ*]*ή*[*μα*]*τα* ? (edd.pr.)

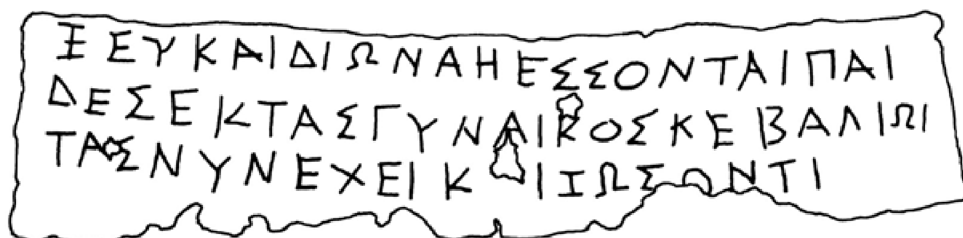
Α. [----] Δένω/δεσμεύω με γραμμένο ξόρκι [-----], [2][-----] ξένους και ντόπιους? [-----], [4]Δένω/δεσμεύω την [-----στ]ράτη [-----], [5][-----] όλα [-----], [6][-----] Δένω/δεσμεύω [-----].

Β. [-----]Δένω/δεσμεύω με γραμμένο ξόρκι όσους [-----], [2][-----] ό]λους και τα, [3][-----] Δένω/δεσμεύω ?[--], [4][--] τους δικαστές για όσα αποφάσισαν ?, [5]Δένω/δεσμεύω τις ζωές όλων των ανδρών και γυναικών, [7][-----] από κάθε [-----].

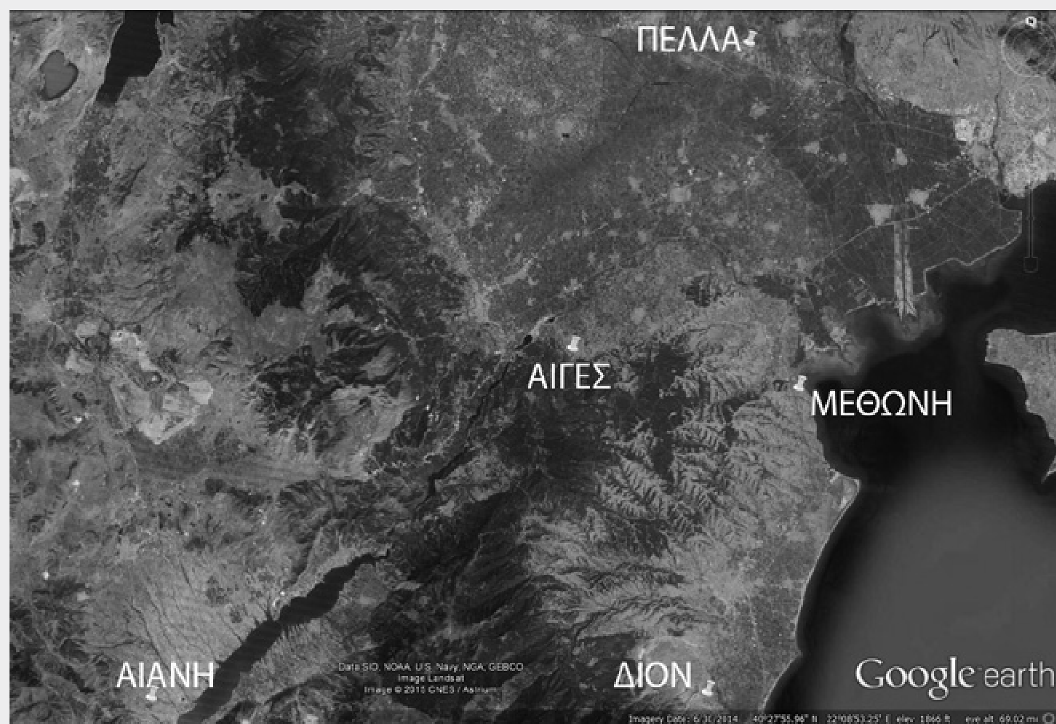
[3] Ιδιωτικό ερώτημα προς το μαντείο της Δωδώνης χαραγμένο σε μολύβδινο έλασμα. Αρχές 4ου αιώνα π.Χ. Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης 2013, αρ. 2493Α.

Ζεῦ καὶ Διώνα· ἦ ἔσσονται παῖ-
δες ἐκ τᾶς γυναικὸς Κεβαλίωι
τᾶς νῦν ἔχει κ[α]ὶ ζώσοντι;

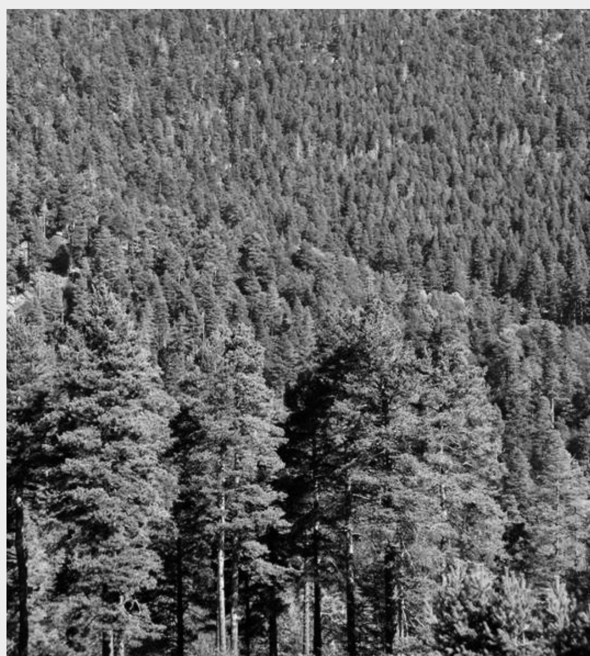
Δία και Διώνη, ο Κεβάλιος θα έχει παιδιά από την τωρινή του γυναίκα και θα ζήσουν;

B. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: ΜΕΘΩΝΗ ΠΙΕΡΙΑΣ Ι

Εικ. 1: Αεροφωτογραφία κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας

Εικ. 2: Είδη πεύκων στα Πιέρια

Εικ. 3: Από τη θέση «Κούρασμα» της Ρητίνης άποψη της Λίμνης Πολυφύτου και στο βάθος η Γέφυρα

Εικ. 4: Αεροφωτογραφία των δύο λόφων της αρχαίας Μεθώνης

5

6

7

Εικ. 5–7: Η Αρχαϊκή Αγορά στην αρχαία Μεθώνη

Εικ. 8: Το «Υπόγειο» στην αρχαία Μεθώνη

9

10

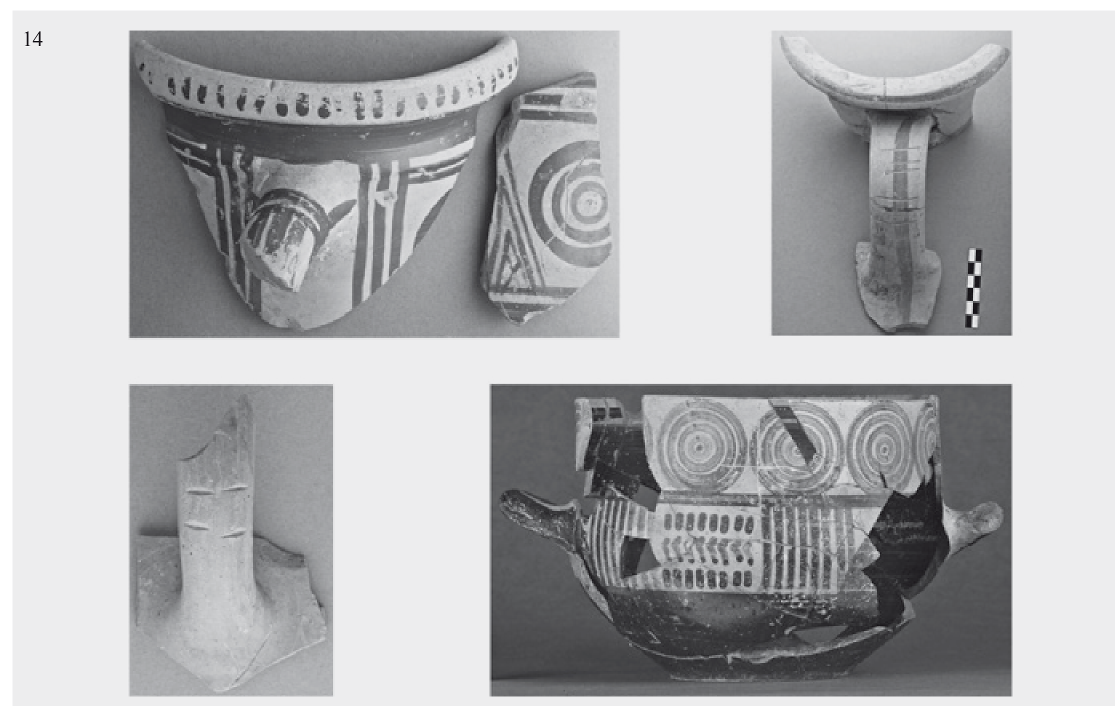
11

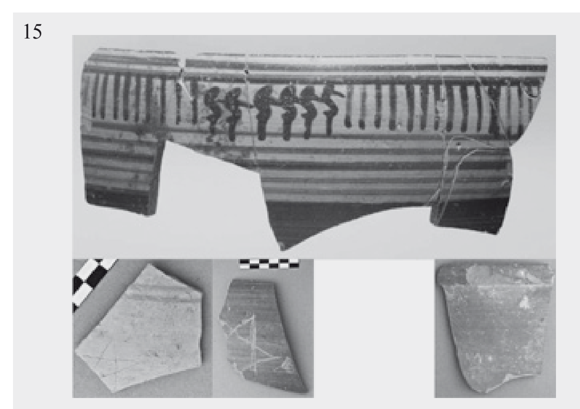

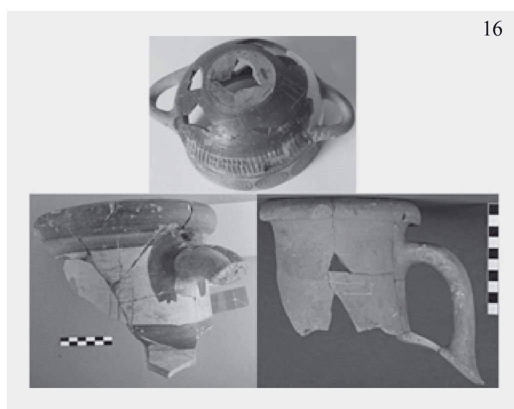

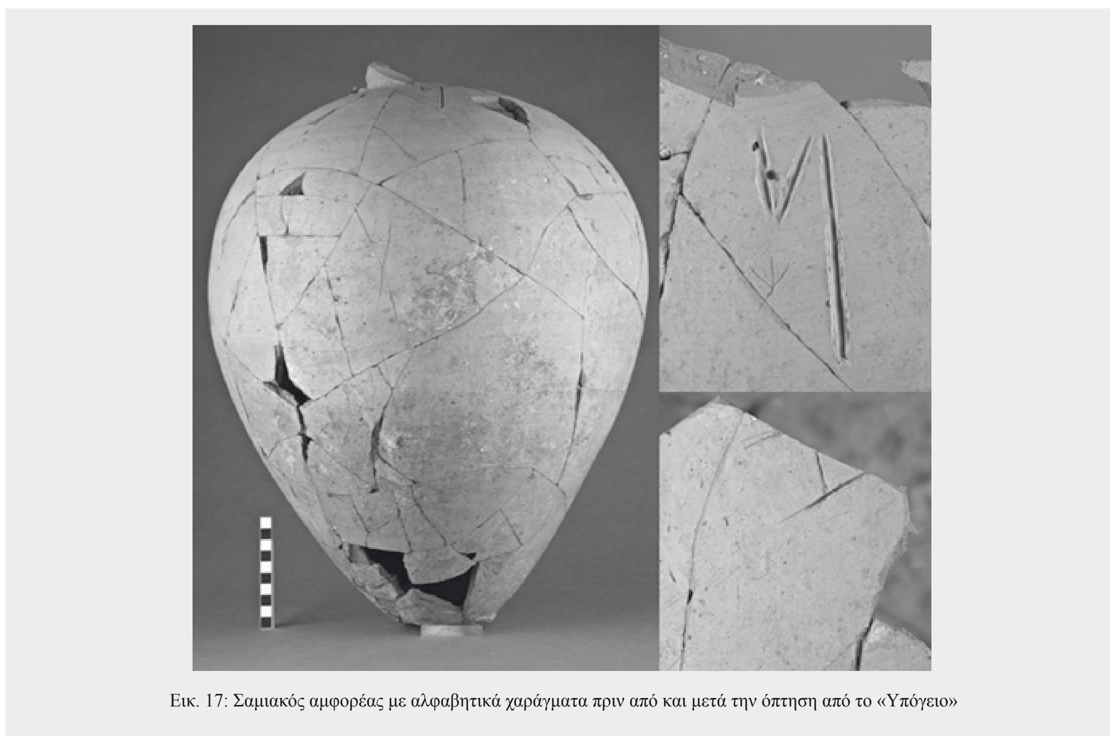
Εικ. 9–13: Κεραμική από το «Υπόγειο»

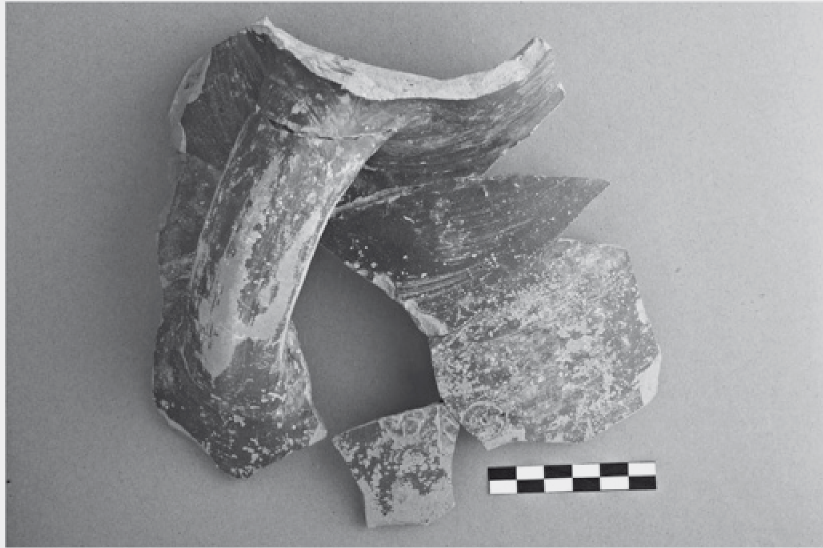
Εικ. 14–16: Κεραμική με μη αλφαβητικά χαράγματα από το «Υπόγειο»

Εικ. 17: Σαμιακός αμφορέας με αλφαβητικά χαράγματα πριν από και μετά την όπτηση από το «Υπόγειο»

Εικ. 18: Κεραμική με αλφαβητικά χαράγματα από το «Υπόγειο»

περίπου 700 π.Χ. σε αμφορέα όνομα συντομογραφημένο

vacat? Θεο ( ) *vacat*

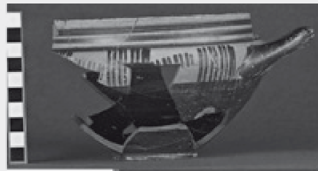
Εικ. 19: *Μεθώνη Πιερίας* I, 347–349 αρ. 5

περίπου 700 π.Χ. σε αμφορέα από τη Λέσβο όνομα

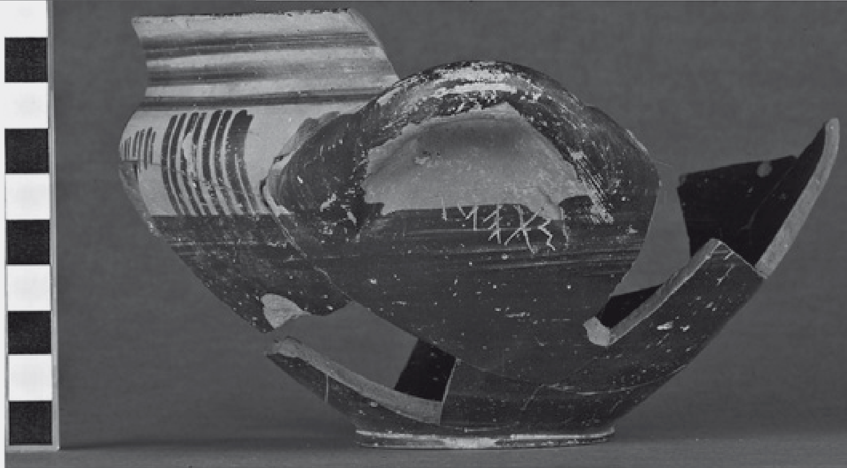

vacat Ἀντεφύδεος *vacat*

Εικ. 20: *Μεθώνη Πιερίας* I, 345–347 αρ. 4

περίπου 700 π.Χ. σε σκύφο
από τον Θερμαϊκό κόλπο
επί τα λαιά όνομα συντομογραφημένο

vacat Σχενι( ) *vacat* (=< Χσ>ενι ( ))

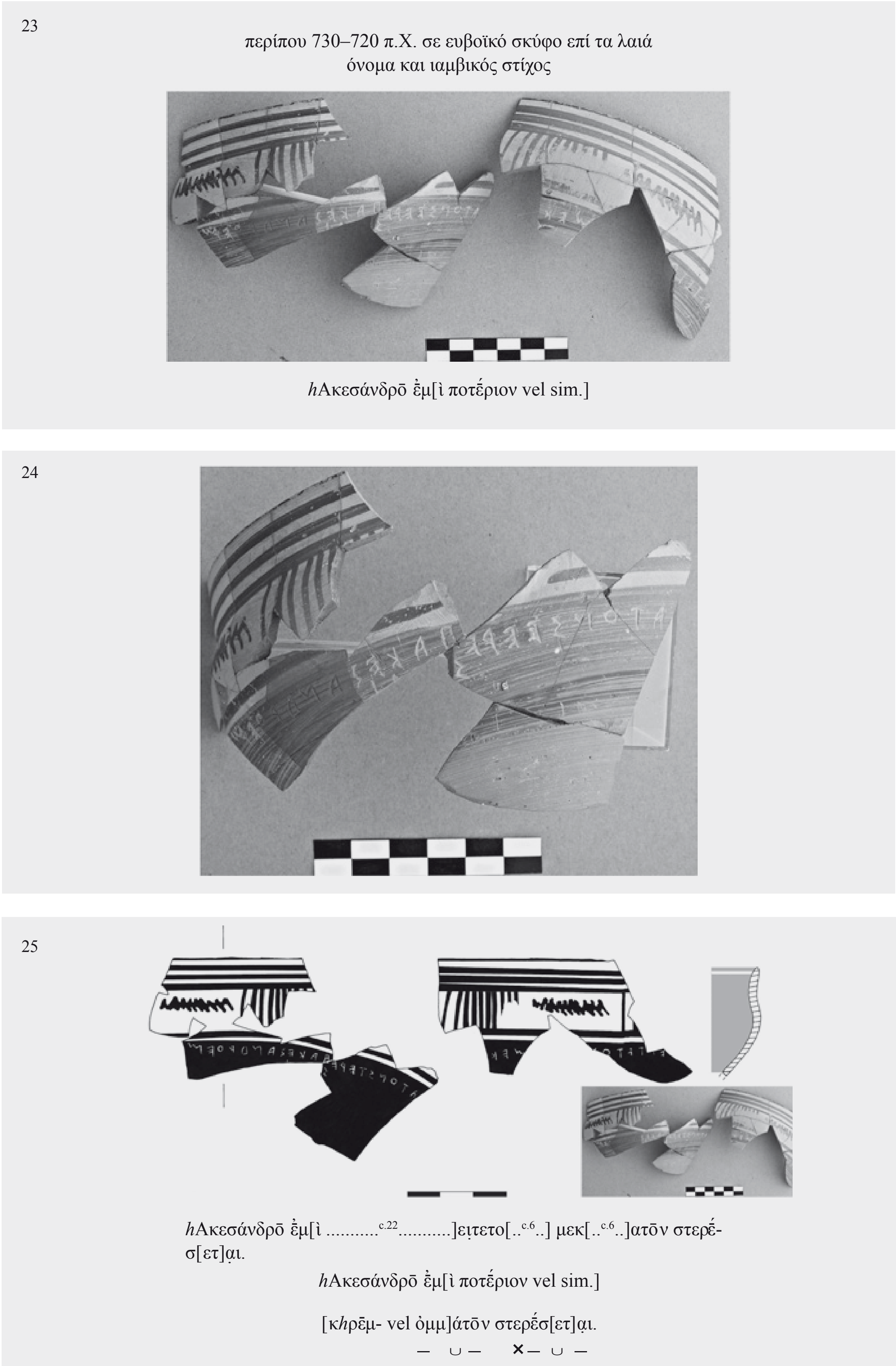
Εικ. 21: *Μεθώνη Πιερίας* Ι, 369–370 αρ. 22

περίπου 730–720 π.Χ. σε σκύφο από τον Θερμαϊκό κόλπο
επί τα λαιά όνομα συντομογραφημένο

vacat Ἐπιγε[- ἐ̣μί?]

Εικ. 22: *Μεθώνη Πιερίας* Ι, 343–344 αρ. 3

23

περίπου 730–720 π.Χ. σε ευβοϊκό σκύφο επί τα λαιά
όνομα και ιαμβικός στίχος

*h*Ακεσάνδρō ἐ̣μ[ὶ ποτε̄́ριον vel sim.]

24

25

*h*Ακεσάνδρō ἐ̣μ[ὶ ....c.22...........]ει̣τετο[..c.6..] μεκ[..c.6..]ατōν στερε̄́-σ[ετ]α̣ι.

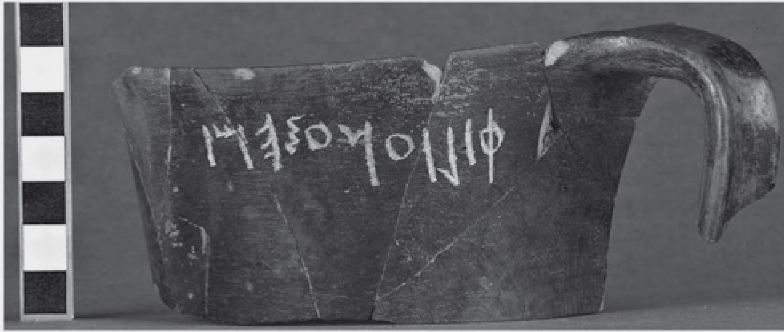
*h*Ακεσάνδρō ἐ̣μ[ὶ ποτε̄́ριον vel sim.]

[κ*h*ρε̄μ- vel ὀμμ]άτōν στερε̄́σ[ετ]α̣ι.

— ∪ — × — ∪ —

Εικ. 23–25: *Μεθώνη Πιερίας* Ι, 339–343 αρ. 2

περίπου 730 π.Χ. σε συμποτικό αγγείο
από τη Λέσβο επί τα λαιά όνομα

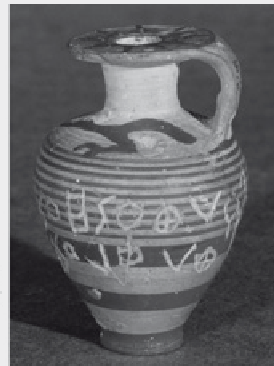
Φιλίōνος ἐμὶ

Εικ. 26: *Μεθώνη Πιερίας* I, 337–339 αρ. 1

Εικ. 27: Μεγέθυνση των γραμμάτων των Εικ. 19, 20, 21, και 26

Κύμη της Ιταλίας (*IG* XIV.865˙ *LSAG*, 240 no. 3, 409 pl. 47 no. 3, 456)

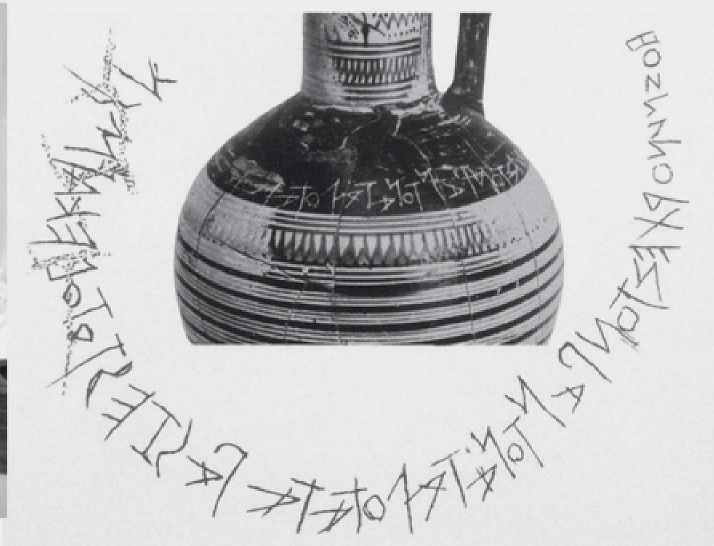

Ταταίēς ἐμὶ λ | ἔϙυθος˙ *h*ὸς δ᾽ ἄν με κλέφσ | ει,
θυφλὸς ἔσται.

Εικ. 28: Επίγραμμα Ταταίης

IG I² 919 (*LSAG*, 76 no. 1, 400 pl. 1 no. 1, 431)

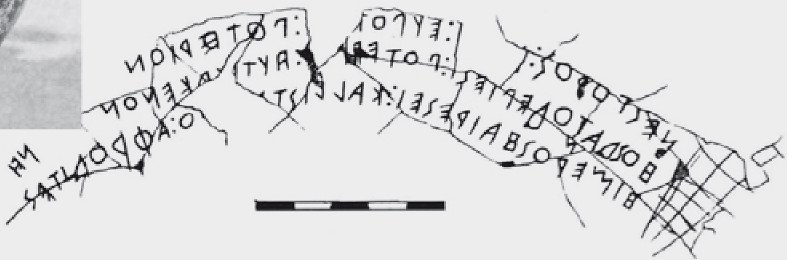

*h*ὸς νῦν ὀρχε͂στο͂ν πάντο͂ν ἀταλό͂τατα παίζει, το͂ τόδε κλ|μιν(?) *vacat*.

Εικ. 29: Επίγραμμα οινοχόης Διπύλου

SEG 14.604 (*LSAG*, 239 no. 1, 409 pl. 47 no. 1, 453)

Νέστορος : ε̣[...]ι̣ : εὔποτον[ον] : ποτέ͂ριον· | *h*ὸς δ' ἄ<ν> το͂δε π[ίε͂]σι : ποτε͂ρί[ο͂] : αὐτίκα̣ κε͂νον {ΝΗ} | *h*ίμερ[ος : *h*αιρ]έ͂σει : καλλιστε̣[φά]ν̣ο͂ : Ἀφροδίτε͂ς.

Εικ. 30: Επίγραμμα Νέστορος